

2022 CİLT VOLUME 39 SAYI NUMBER 2

2022 CİLT VOLUME 39 SAYI NUMBER 2

Owned by
Sahibi

Neriman ŞAHİN GÜÇHAN
Dean, Faculty of Architecture / Mimarlık Fakültesi Dekanı

Editor
Derleyen

Osman BALABAN

Editorial Board
Yazı Kurulu

Pınar AYKAÇ LEIDHOLM
Ela BABALIK
Osman BALABAN
Olgu ÇALIŞKAN
Çağla DOĞAN
İpek GÜRSEL DİNO
Esin KÖMEZ DAĞLIOĞLU
Mehmet Koray PEKERİÇLİ
Gülşen TÖRE YARGIN

Graphic Design
Grafik Tasarım

Güliz KORKMAZ

Information Technologies
Bilişim Teknolojileri

Ozan BİLGE

Editorial Assistant
Yayın Asistanı

Selen TUĞRUL
Elif KAYMAZ

All Correspondence
Yazışmalar

METU Journal of the Faculty of Architecture
Middle East Technical University
Dumlupınar Bulvarı, 06800, Ankara, TURKEY

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Dumlupınar Bulvarı, 06800, Ankara, TÜRKİYE

Tel: (90.312) 210 7038
e-mail: jfa@arch.metu.edu.tr
http://jfa.arch.metu.edu.tr
http://metujfa.arch.metu.edu.tr/

Online only /Sadece elektronik baskı

METU JOURNAL OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE
ODTÜ MİMARLIK FAKÜLTESİ DERGİSİ

METU JOURNAL OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE
is a biannual refereed publication of the Middle East Technical University published every June and December. The Journal publishes articles contributing to the development of knowledge in man-environment relations, design and planning, which have theoretical or practical significance. Manuscripts, in English or Turkish, have to be approved by the Editorial Board, which are then forwarded to Referees before acceptance for publication. The Board claims no responsibility for the opinions expressed in the published manuscripts. It is assumed that the manuscripts received by the Journal are not sent to other journals for publication purposes and have not been previously published elsewhere. Translation of other authors' works is not accepted. Manuscripts sent for publication should conform to the format outlined in the Writing Manual that is published in the first (June) issue of each volume or that can be found on the Journal website. Starting from 2013 the 'online submission website' http://metujfa.arch.metu.edu.tr is available. Authors should submit manuscripts using the online submission system. Manuscripts that are not submitted through the online system, will not be considered for publication.

The METU JFA is indexed / abstracted by the following databases :
ABZU (A guide to information related to the study of the Ancient Near East on the Web); Arthistoricum.net; Arts and Humanities Citation Index (AHCI); Avery Index (AIAP); The British Architectural Library (The RIBA Index, API); DAAI (Design and Applied Arts Index); DOAJ (Directory of Open Access Journals); EBSCOHost Academic Search Complete; Elsevier Scopus; Gale Publishers Group; Intute: Arts and Humanities; Ulrich's Periodical Directory, EBSCOhost Art Source.

ODTÜ MİMARLIK FAKÜLTESİ DERGİSİ
Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin, yılda iki kez, Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli bir yayın organıdır. Dergi, insan-çevre ilişkileri, tasarım ve planlama konularında kurama ve uygulamaya dönük tüm katkılara açıktır. Yazılar, Yazı Kurulu'nun incelemesi ve onayı ile ilgili Hakemler'e gönderilir. Olumlu görüş alınması durumunda yazılar Türkçe ya da İngilizce yayınlanır. Yazı Kurulu, yayınlanan yazılarda yer alan görüş ve düşüncelerden sorumlu değildir. Dergi'ye iletilen yazıların, başka yayın organına gönderilmediği ve yayınlanmamış olduğu varsayılır; çeviri yayınlanmaz. Gönderilen yazıların, her cildin ilk (Haziran) sayısında ve Dergi internet sayfasında yayınlanan Yazı Kılavuzu'na uygunluğu aranır. 2013 yılı itibariyle, Dergimiz yazı başvurularını, internet üzerinden kabul etmeye başlamıştır. Başvurusu internet üzerinden yapılmayan yazılar, MFD Yazı Kurulu tarafından değerlendirmeye alınmamaktadır. Çevrimiçi başvuru sistemine; http://metujfa.arch.metu.edu.tr adresinden ulaşabilirsiniz.

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, aşağıdaki yayın dizinlerinde taranmakta / özetlenmektedir:
ABZU (A guide to information related to the study of the Ancient Near East on the Web); Arthistoricum.net; Arts and Humanities Citation Index (AHCI); Avery Index (AIAP); The British Architectural Library (The RIBA Index, API); DAAI (Design and Applied Arts Index); DOAJ (Directory of Open Access Journals); EBSCOHost Academic Search Complete; Elsevier Scopus; Gale Publishers Group; Intute: Arts and Humanities; Ulrich's Periodical Directory, EBSCOhost Art Source.

© Copyright 2022
ISSN 0258-5316

Middle East Technical University
Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Copyright covers the entire content of the Journal. No illustrations may be reproduced without the authority of the owner, holder or photographer.
Telif hakkı derginin tümünü içerir. Dergideki hiçbir görsel belge, gerçek sahibinin, telif hakkı sahibinin ya da fotoğrafı çekenin izni olmadan kullanılamaz.

Cover: 1977 Santa Monica House, p.171

Ankara, December 2022
Ankara, Aralık 2022

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 2022, 39/2
Yayın Sahibi: (Fakülte adına Dekan) Neriman Şahin Güçhan;
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Osman Balaban;
Yayın İdare Merkezi Adresi ve Telefonu: Dergi Sekreterliği, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 15E, Çankaya / Ankara, 210 7038; Yayının Türü: Yaygın Süreli; Yayın Aralığı: Yılda İki Sayı; Yayımcı ve Basımcı Kurum: ODTÜ Mimarlık Fakültesi; 30.06.2022

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Editorial / Yazı Kurulu'ndan iv

Obituary / Anma
Erkin Aytaç v-xvi
Murat Balamir xvii-xlviii
Cevat Erder xlix-lxxiv

Articles / Makaleler
Eliz ERDENİZCİ, Uğur Ulaş DAĞLI
The Role of Semi-Public Spaces of Eating-Drinking Establishments in the Community Life of Cypriot Maronites Facing Extinction 1-18

Aygün KALINBAYRAK ERCAN
Romanization of Lycia From an Architectural and Urban Perspective 19-46

Maryam KHASTOU
Spatial Aspects Affecting the Vitality of an Iranian Traditional Bazaar: The Case of Qazvin Bazaar 47-74

Mustafa Çağhan KESKİN
Atik Sinan: Mitler ve Gerçekler Arasında Bir Osmanlı Mimarı 75-104

Evren TANDOĞAN, Elmas ERDOĞAN
Arkeolojik Sit Alanlarının Değerlendirilmesi ve Koruma Sorunları: Manisa– Sardis Örneği 105-136

Işıl UÇMAN ALTINIŞIK
Cengiz Bektaş'ın Ozan-Mimar Olarak Persona İnşası 137-158

Tuğba CESTEL
Sanat ve Mimarlıkta Maskeleme Stratejileri ile Ötesinin Varlığı 159-180

Sameer GUJAR, Amit DESHMUKH, Aditi CHIVATE
The Role of Open-Built Space Morphology in Residential Environment Quality Assessment of Cluster Housing 181-200

Çetin TÜNGER, Çağrı İMAMOĞLU
Using Quick Response (Qr) Codes as an Indoor Wayfinding Tool: Benefits and Limitations 201-220

Exhibition / Sergi
Duvarlardaki İzler: Mübin Orhon'un Renkleri, Phoebe Cummings'in Bitkileri 221-228

YAZI KURULU'NDAN

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisinin Aralık 2022 39(2) Sayısını sizlerle paylaşmaktan ötürü mutluyuz.

Derginin bu sayısında; 14 yazar tarafından 9 yazı sunulmaktadır. Bu yazıların beş tanesi İngilizce, kalan dört tanesi ise Türkçe olarak hazırlanmıştır. Bu sayıda ayrıca "Phoebe Cummings - Mübin Orhon: Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak" isimli sergi hakkında bir değerlendirme yazısına da yer veriyoruz.

2022 yılının ikinci yarısında üzücü kayıplar yaşadık. Mimarlık Bölümü öğretim üyelerinden değerli Erkin Aytaç Hocamızın zamansız kaybı hepimizi derinden etkiledi. Mimarlık Fakültesi öğretim üyeleri değerli bir çalışma arkadaşlarını, öğrencileri ise eğitime gönül vermiş özverili bir stüdyo hocalarını erken bir yaşta kaybettiler. Mimarlık üçüncü sınıf stüdyosuna büyük katkıları olan Erkin Hocamızı entelektüel kişiliği ve keyifli sohbetleriyle hatırlayacağız.

Şehir ve Bölge Planlama Bölümünden emekli değerli hocalarımızdan Murat Balamir de malesef bu yaz aramızdan ayrıldı. Uzun yıllar konut politikası, afet risk yönetimi ve sakınım planlaması konularında çalışmalar yapan Murat Hocamız, ülkemizde risk yönetimi alanının yasal ve kurumsal yönlerden gelişimine çok önemli katkılar yapmıştır. Hocamız, güleryüzü, sanatçı kişiliği ve mükemmelliyetçi yapısıyla anılarımızdaki yerini koruyacaktır.

Ardı ardına yaşadığımız bu kayıpların sonuncusu ise kültürel mirası koruma alanının Türkiye'deki duayen isimlerinden Cevat Erder Hocamız oldu. ODTÜ Kültürel Mirası Koruma Programının kurucusu olan hocamız, koruma alanında çok sayıda uzmanın yetişmesine, önemli yayınların üretilmesine olan katkıları yanı sıra ülkemizi uluslararası platformlarda başarıyla temsil etmiştir. Kendisini saygıyla anıyoruz.

Bütün yazarlara akademik üretime yapmış oldukları katkıları nedeniyle teşekkür ederiz. Cumhuriyetimizin 100. yılını kutlayacağımız 2023 yılının ODTÜ MFD'ni takip eden tüm dostlarımız için güzel günlerle dolu olmasını dileriz.

EDITORIAL

We are happy to present the December 2022 39(2) issue of the METU Journal of the Faculty of Architecture.

In the December 2022 issue; 9 articles are presented by 14 authors. Five of these articles were prepared in English and the remaining four in Turkish. In this issue, we also include a review article on the exhibition titled "Phoebe Cummings - Mübin Orhon: I Am the Mirror: Silver and Clear".

We suffered sad losses in the second half of 2022. The untimely loss of our esteemed Professor Erkin Aytaç, a faculty member of the Department of Architecture, has deeply affected us all. Faculty members lost a valuable colleague, and students lost a devoted studio teacher at an early age. We will remember Professor Aytaç, who made great contributions to the third year architecture studio, with his intellectual personality and pleasant conversations.

Murat Balamir, one of our retired professors from the Department of City and Regional Planning, unfortunately passed away this summer. Professor Murat Balamir, an expert on housing policy, disaster risk management and prevention planning has made very important contributions to the legal and institutional development of the risk management field in our country. He will always be in our memories as an kind, artistic and perfectionist person.

Cevat Erder, one of the eminent experts of the cultural heritage conservation area in Turkey, was the last loss we experienced. Professor Erder, the founder of the METU Cultural Heritage Conservation Program, has successfully represented our country on international platforms, in addition to his contributions to training of many experts and production of important publications in the field of conservation. We will remember him with respect.

We thank all authors for their contributions to academic production. We wish that the year 2023, the 100th anniversary of the Turkish Republic will be full of good days for all our friends who follow METU JFA.

ERKİN AYTAÇ
1964, 30 Eylül 2022, Ankara

SEVGİLİ ERKİN AYTAÇ HOCAMIZIN ANISINA...

Cana Bilsel*

Sevgili Erkin Hocamızı 30 Eylül Cuma günü kaybettik. Onun erken yaşta aramızdan ayrılması karşısında hepimiz derinden sarsıldık. Yakalandığı hastalığın amansız olduğunu bildiğimiz halde iyileşeceğine, pek yakında yeniden aramızda, bizimle olacağına yürekten inanmış, inanmak istemiştik... Kendisini en verimli çağında, bilgi ve deneyimiyle öğrencilerine verebileceği daha çok şeyler varken kaybettik.

Erkin Aytaç, eğitimciliği çok önemli bir toplumsal görev olarak görmüş ve yaşamının merkezine yerleştirmişti. 1986 yılında ODTÜ Mimarlık Bölümünden mezuniyeti sonrasında Edinburgh'ta bulunan Heriot-Watt Üniversitesinde yaptığı lisansüstü eğitimin ardından 1989 yılında Bölümümüzün eğitim kadrosuna katılmıştı. Mimari tasarım stüdyosuna, Prof. Dr. Gönül Evyapan Hocamız ve rahmetli Berrak Seren Hocamız ile girmiş; daha sonra 3. Sınıf stüdyosunda kendi grubunu kurmuştu. Büyük bir ciddiyetle yürüttüğü mimari tasarım stüdyosunda, her yıl daha iyi bir eğitim verebilmek için kafa yordu, stüdyo organizasyonunu her zaman mükemmel bir biçimde yürütmeyi önemsedi.

Kurguladığı mimari tasarım proje konuları, strüktür tasarımı ödevleri çok yaratıcı ve özgün çalışmalardı. "Gordion'da bir Mimarlık Okulu", "ODTÜ'de bir Modern Sanat Müzesi", "Nevşehir'de bir Gençlik Merkezi", "Beytepe'de Öğrenci Köyü", "Beypazarı'nda bir Hockey Kulübü için Spor Tesisleri", "Çankaya'da Kent Konutları", "Şişli'de Bir Apartıman..." önceki yıllarda 3. sınıf mimari tasarım stüdyoları için kurguladığı özgün proje konularından yalnızca bir bölümü. "İstanbul'da Sanatçı Habitat'ı," "Kentsel Birliktelik: Ankara Yenişehir'de Konut ve Ticaret Mahallesi", "Akköprü'de Sanat ve Zanaat Hareketi: Nehir Kıyısında Yeni Bir Toplum Formu", "Konya Tren İstasyonu Yakınında Tematik Hostel," "İstanbul Prens Adaları'nda Deniz Kıyısında Bir Edebiyat Derneği", "Kenti Hareketlendirmek: Eskişehir'de Nehir Kıyısında Konut ve Kamusal Alan Üzerine Yeni Arayışlar," "Bilgi ve İlhamla Kentin Boşluklarını Doldurmak: İstanbul Dolapdere'de Sosyal ve Kültürel Düğümler," "Kampüs Anlatıları: ODTÜ'de Yeni Bir Öğrenci Ortamı", "Ulus Rocks: Yeni Sanatlar İçin Bir Kültür Merkezi" ise Erkin Hocamızın son yıllarda ilgilendiği konuları ortaya koyan, her biri özgün yorum içeren proje konuları. Bu projelerin Stüdyolar dergisinde yayımlanmış olmasının önemini daha da iyi anlıyorum. Jürilerinde çok keyifli zamanlar geçirdiğimiz bu çalışmaların sergilerini Fakültemizin orta mekânlarında, merdivenlerde, kantinde hepimiz ilgiyle izledik.

Sevgili Erkin, bizlerle, Fakültede aynı ortamı paylaştığı birçok kişiyle çok güzel dostluklar kurdu. Stüdyosuna sunuşlar yapmak üzere uzman hocalarımızı davet etti. Hepimize özel ilgi gösterdi ve bizlerle saygıya dayalı, samimi ilişkiler kurdu. Fakültenin orta mekânına açılan odasının kapısı her zaman hepimize açıktı. Akşam üzeri Fakülteden ayrılmadan odasına uğramak ve onunla çok değişik konular üzerinde sohbet etmenin benim için yeri ayrıydı. Nüktedan kişiliğiyle bizlere takılır, şakalar yapar, fakat kırmamak için özel dikkat sarf ederdi. Gençlik yıllarımızda Erkin'in küçük beyaz Volkswagen'ine

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Bölümü Başkanı

Erkin Hoca, çok sevdiği ve önem verdiği Tasarım Stüdyosunda, öğrencileri ile birlikte…

doluşup Beatles şarkıları ile şaka şenlik şehir merkezinde bir araya geldiğimiz zamanları çok güzel hatırlıyorum.

Son yıllarda bölüm başkanı olarak Sevgili Erkin'in manevi desteğinin ve yapıcı eleştirilerinin benim için çok değerli ve yol gösterici olduğunu burada özellikle belirtmek istiyorum.

Erkin Hocamızı bizlere bıraktığı güzel anılarla, sevgiyle hatırlayacak, Onun anısını yaşatmaya çalışacağız.

Ruhun şâd olsun Sevgili Erkin... Bu dünyadan güzel izler, hoş anılar bırakarak geçtin...

ARKADAŞIM ERKİN[1]

Haluk Zelef*

Fakültemizin yerleşik güzel bir geleneği var. Yeni akademik yılın başındaki ilk toplantıyı, bir açılış dersi olarak düzenleyerek, yeni gelen öğrencileri, öğretim üyelerini ve emekli hocalarımızı ortak bir heyecan ve sevinçle bir araya getiriyoruz.

Bu seneki ilk toplantıda ise derin bir üzüntü bizleri birbirimize bağlıyor.

Otuz yılı aşkın bir süredir mimarlık bölümümüzde ders veren Erkin Hocamızı uğurluyoruz bugün. Oysa ben onu yıllar sonrasındaki bir akademik yılın açılış dersinde şakalarla dolu uzun ve zevkle dinlenen bir konuşma yaparken hayal ederdim.

Bugün aynı zamanda 40 yıllık bir arkadaşımla vedalaşma anı. Bu salonda olanların büyük çoğunluğu için 40 çok da kavranabilecek bir rakam olmasa gerek. Umarım herkesin kendi hayatına tanıklık edecek böyle uzun dostlukları olur.

Bizim 1982 yılında başlayan sınıf arkadaşlığımız, üniversitenin ve mimarlık fakültesinin mekanlarında yaşanan ortak sıkıntılar, heyecanlar ve görevlerle gelişti. 80 darbesini takip eden o yıllarda stüdyoda ders saatleri dışında çalışmak çok da teşvik edilen bir şey değildi. O nedenle grup çalışmaları evlere taşındı, aileler de çalışmaların bir parçası haline geldi. Kardeşi Deniz, Başçavuş Sokaktaki uzun çalışma gecelerini hatırlar eminim.

Mezuniyetin ardından, o günün koşullarından da kaynaklanan sebeplerle, pek çok sınıf arkadaşımız araştırma görevlisi olarak çeşitli üniversitelerde görev aldılar. Önemli sayıda bir grup da ODTÜ'de bu kariyere atıldı, bir yandan da lisansüstü çalışmalarını sürdürdü. Erkin de bu süreçte Edinburgh'ta, Heriot-Watt Üniversitesinde yüksek lisans çalışmalarına devam etti ve dönüşünün ardından mimarlık eğitiminde roller aldı.

O yıllarda farklı stüdyolarda ve derslerde rol alsak da aynı sosyal hayat ve mesleki etkinlikler içindeydik. Yayıncılık faaliyeti bunlardan biriydi, XXI Dergisi'nin hazırlanmasında değişik roller üstlendiğimizi hatırlıyorum.

Yıllar geçti, yaşlar büyüdü, yollar koridorlardaki kısa sohbetler dışında daha az kesişir oldu.

Ben üçüncü sınıf stüdyosunda görev almaya başladıktan sonra ilk elden "iş arkadaşı" da olduk. Yıl koordinatörü ve komşu iki farklı öğrenci grubunun yürütücüsü olarak bir yandan fikir paylaşımları yapıyor, tartışıyor, birbirimize destek oluyor, bir yandan da bir çeşit rekabet yaşıyorduk. Acaba diğer grup nerede, hangi projeyi çalışıyor, nasıl eğitim yöntemleri uyguluyor, merak ediyorduk.

Bir gün Erkin'in yüksek sesle stüdyoda şiir okuduğunu duydum. Bunca yıl tanıdığım Erkin'in (çok farklı alanlarda ilgileri olsa da) böyle bir merakı olduğunu hiç bilmiyordum. Sonradan

1. Haluk Zelef tarafından 04.10.2022 tarihinde Mimarlık Amfisinde düzenlenen törende yapılan konuşmanın metnidir.

* Doç. Dr., ODTÜ Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi

Fotokolaj: 40 yıla dağılmış ortak işler, anılar, arkadaşlıklar, hocalar.

anlaşıldı ki İstanbul Prens Adaları'nda verdikleri bir projede yeri tanımak ve öğrencilerin ısınmasını sağlamak için adaları konu eden şiirleri ya da adalarla ismi anılan şairleri tanımakla başlamışlar hazırlıklara, böyle bir yöntem deniyorlarmış.

Covid nedeniyle her şey online olunca, stüdyosunu çok seven Erkin Hocanın keyfi kaçmıştı haliyle. Bir gün telefonda konuştuğumuzda, ben emekli mi olsak deyince ise, "hayır her şey düzelecek, pek çok yere geziler düzenleyip, yine yeniden projeler yapacağız demişti…"

Biraz şaşırmıştım doğrusu çünkü Erkin bir yandan mesafeli duran, ya da en azından bazılarına öyle görünmeyi yeğleyen, ama bir yandan da heyecanlarını dışarı vuran özgün bir kişilikti. Bunun en çok ortaya döküldüğü anlar ise herhalde sevgili Fenerbahçe'sinin maç kazandığı ve daha da ötesi şampiyon olduğu zamanlardı. Hoca bu günlerde kanarya sarısı sweatshirtler ya da takım formasıyla okula gelirdi. Ben ise en fazla bir sarı kravatla onun coşkusuna eşlik ederdim. Bu yaz aylarında yaptığımız telefon konuşmalarında, her maçı, antrenörü ya da transferi bahane edip derin sohbet etmeye çalışsam da yine de yeterli bulmadı Fenerbahçeliliğimi.

Çok uzun süredir "yaşadığı" odasının önünden geçerken akşam üstleri bakar, oradaysa uğrardım. Dereden tepeden biraz sohbet ederdik. Hala istemsizce gözlerim oda kapısına takılıyor.

Seni özleyeceğiz Erkin…

YOL HİKAYESİ

Gizem Deniz Güneri Söğüt*

Erkin Hocamın çoğu, hatta belki de hemen hemen her konuya baş ve sonları birbirine bağlayan yolculuklar gibi baktığını düşünmüşümdür sıklıkla. Bu yolculuklar içinde farklı pencereler açılabilir, hatta sıklıkla açılır, fakat daima anlamlı bir son noktaya varılır. Onu eşsiz kimlikleri ile tanıma şansını yakalamış olanlar için, onu bunlardan yalnızca biri yahut birkaçı üzerinden an(lat)mak hiç şüphesiz son derece sığ kalır. Bu sebeple ben, bu kısa

* Dr. Öğr. Üyesi, Atılım Üniversitesi Mimarlık Bölümü

metnin aldığınca, bu yolculukların içeriklerinden çok çoğulluklarının ve derinliklerinin altını çizmek isterim.

Erkin Hocam için ve Erkin Hocamla stüdyo bir yolculuktur örneğin: hem her bir günü hem her bir dönemi hem de başından sonuna bir yılı. Günler, haftalar, aylar baştan sona bütünlüklü bir kurgu içinde ilerlediği kadar, kırılarak bin bir derinlikli tartışmalara da izin verirler. Günün sonunda, dönemin sonunda, yılın sonunda, kendi deyimiyle "gemiyi tüm yolcuları ve mürettebatıyla karaya ulaştırır" bu yolculuklar. Bu varışların hazzını fakültede çınlayan kahkahasıyla, hararetli sohbetleriyle, gururlu gülümsemesiyle hepimize yayar, hepimizle paylaşır Erkin Hocam. Bu süreci inşa eden her bir kritiğini dahi birer yolculuk gibi okumuşumdur sıklıkla. Projeden başlar, mimari kuramdan, dünya tarihinden, politikadan, coğrafyadan, felsefeden, popüler kültürden, günlük hayattan birçok farklı, hatta çoğu kez de beklenmedik, duyulmadık, düşünülmedik durağa uğrar, sonunda kaleminde biter. Dinleyenler, izleyenler yalnızca kritik almazlar, öğretilerle dolu zengin bir gezintiye çıkarlar.

Bir saatlik öğle arası dahi ayrı bir yolculuktur stüdyo günlerinde. "Porridge" tarifi ve tarihi ile başlayıp, dokuma sanatıyla yahut Yunan askeri üniformasıyla başlayıp, çatal bıçak kültürüyle bitebilir örneğin bu yolculuklar. Karmaşık olguları müthiş bir beceri ile sadeleştiren, gündelik olayları ustalıkla kavramsal boyutlara taşıyan, kıskanılası bir zekanın ürünü olan bu anlatılar hemen hemen her zaman bir gösteri niteliği alır. Bu performans zaman zaman birkaç bölüme yayılır, zaman zaman tek perdedir. İzlemesi, içinde yer alması, atışması her biri ayrı besler tüm "katılımcılar"ı.

Stüdyo seyahatleri elbette istisna kalmazlar ve asla "salt" arazi gezileri olarak nitelenemezler. Bir "yer"in keşfidir her biri. Nereye gidildi ise "oralı" olmadan dönülmez. Görme değil keşif yolculuklarıdır hepsi; henüz yola düşmeden başlar, dönünce uzunca bir süre her bir detayını zihinlerde ilgili yerlere yerleştirmeden de bitmez. Ne öğrencisi ne de stüdyo partneri olarak yalnızca "gördüklerimiz"le sınırlı tek bir yolculuk hatırlamam Erkin Hocamla.

Okulda başlayan, akşam yürüyüşü, koşusu ve market alışverişi ile biten gün bir yolculuktur; bir kitabın hediye edilmesi, tartışılması, hatta sohbetlerinde yeniden yazılması bir yolculuktur; incelikle tasarladığı tüm ikramlarıyla jüriler birer yolculuktur. Bu yolculukların kimi festival havasında, kimi hararetli tartışmalarla, kimi, doğrusu çoğu, keyifle kahkahalarla geçer. Biri bitmeden bir diğeri başlar. Müthiş kıvrak zekasının, derin kalbinin, ince, güçlü ve yalın karakterinin tüm güzelliklerini bu yolculuklar esnasında keşfedersiniz.

Sadece "yol"u ve "yolculuk"u değil, dürüst, açık, disiplinli, cömert ve saygın bir akademisyen olmayı da öğrenirsiniz. Ufacık bir yolculuk dahi kaçırmak istemezsiniz. Tüm bu unutulmaz yolculukların anısıyla sonsuz bir sevgi ve özlemle…

ERKİN AYTAÇ: MİMARİ TASARIM STÜDYOSUNA ADANMIŞ BİR YAŞAM

İnci Basa*

Erkin Aytaç'ı ODTÜ Mimarlık Bölümüne başladığımız 1982 yılının Ekim ayında tanıdım. Sınıf arkadaşlığı ile başlayan keyifli dostluğumuz elbette mezun olduğumuz 1986 yılı ile sonlanmadı, tam 40 yıla yayıldı. Sevgili Erkin'in kaybı, çoğu Ankaralı gibi benim de kendimi dostlarımla tamamladığımı bana acı şekilde hissettirdi. Onu zamansız kaybetmek pek çok anıyı paylaşan biz dostlarında derin bir eksilme duygusu yarattı. Mimarlık eğitiminde sınıf arkadaşlığı eşsiz bir bağ oluşturuyor. Kardeşlikten farksız olan bu bağı üreten şüphesiz yoğun çalışma saatlerinin birlikte geçirildiği mimari tasarım stüdyosu ortamı. Bu paylaşımcı ortamda "çizim yapmak", "kritik almak", "jüriye çıkmak" kadar, "sabahlamak", "gülmek", "ağlamak" da arkadaşladır, arkadaşın tanıklığındadır. Stüdyo kültürünün hayatımıza özgünce kattığı sadece yaratıcılık, eleştirel düşünce, çokseslilik değildir; sağlam temelli arkadaşlıklardır.

Sınıf arkadaşlığımız akademik yaşamdaki iş arkadaşlığına dönüşünce, Erkin'in karşısındakini şaşırtan kişiliğinin onu nasıl ilginç ve

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi

Erkin Aytaç (arkada solda), dönemin Dekanı Prof. Dr. Rüştü Yüce'nin yanında, İnci Kale Basa, (ayaktaki ilk sırada soldan üçüncü), ODTÜ Mimarlık Fakültesi Giriş Merdivenlerinde, Ankara, 1986

Erkin Aytaç, Zeynep Uludağ, İnci Basa, bir doğum günü kutlaması, Kavaklıdere Tenis Kulübü, Ankara, 2016

unutulmayacak bir "stüdyo hocası" kıldığına tanıklık ettim. Mimarlık Programının belkemiğini oluşturan stüdyoların içinde hocalar açısından en zorlusunun hep üçüncü sınıf stüdyosu olduğunu düşündüm. Eğitiminin ilk iki yılını arkasında bıraktığında, mimarlık öğrencisinin bilgi birikimi ve becerisi artmıştır, farklı derslerden beslenmiştir. Dolayısıyla üçüncü sınıf öğrencisine doğru biçimde ulaşarak onun bilgisini ve becerisini daha da arttırmak stüdyo hocasına farklı bir sorumluluk yükler. Erkin Aytaç, ODTÜ Mimarlık Bölümünde uzun yıllar boyunca bu zorlu stüdyonun en önemli ve en renkli bileşenlerinden oldu. Öğrencilerinin, ODTÜ Mimarlık Fakültesinin ortak mekanlarında sergilenen çalışmaları, deneysel olanla rasyonel olanın ustalıkla bir araya getirildiği kışkırtıcı işlerin temsili oldu. Bir önceki yılın ikinci sınıf stüdyolarından tanıdığım ve Erkin'in üçüncü sınıf tasarım stüdyosu grubuna dahil olan öğrencilerim pek çok defa beni koridorlarda yakalayıp, heyecanla üçüncü sınıftaki işlerini gösterdi. Bu işlerdeki en çarpıcı yön, disiplinlerarası vurgunun cesurca öne çıkardığı strüktürel dildi. Konuk jüri üyesi olarak çok sayıda jüride gözlemleme imkânı bulduğum Erkin, jürileri etkili bir öğrenme ortamına dönüştürüyordu. Öğrencinin gözlerinin içine bakarak yaptığı proje yorumları, kimliğinin ayrılmaz parçası olan muzipliği ve bilgeliği buluşturuyordu. Sadece jüriye çıkmış öğrencinin değil, izleyen öğrencilerin de sessizleşip dikkat kesilerek onu ilgiyle dinlemeleri, onu daha iyi duyabilmek veya yüzündeki değişken ifadeleri yakalayabilmek için yer değiştirmeleri bana hep çok etkileyici gelmişti. Erkin, birikimi ve üslubuyla öğrencinin her akademik zeminde en çok kıymet verdiği hocalardandı.

İnci Basa, Erkin Aytaç'a Veda Töreni konuşması, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Amfisi, Ankara, 2022

Mimarlık stüdyosu yalnızca yukarıda değindiğim eşsiz dostlukları üretmekle kalmıyor, hocalarla öğrencileri arasında da sıkı bir bağ oluşmasına imkân sağlıyor. Erkin Aytaç bunun en iyi örneklerinden. Aramızdan ayrılışı biz dostları gibi her yaştan öğrencisini ve sayısız mezunu derinden yaraladı. ODTÜ Mimarlık Amfisinde Erkin'e veda ederken, onların gözlerindeki keder, seslerindeki kırıklık, stüdyo eğitimini ve öğrencilerini yaşamı kılan sevgili Erkin'in ardında bıraktığı boşluğu doldurabilmenin imkansızlığını gösterdi. Sınıf arkadaşı ve 40 yıllık dost olmanın yanında Mimarlık Programı Koordinatörlüğü sıfatı ile de kısa bir konuşma yaptığım o hüzünlü törende sözlerime "Dilerim yoğun kederim bu kısa konuşmayı yapmama engel olmaz. Dilerim dost kaybetmenin üzüntüsü, onun Mimarlık Programı için taşıdığı önemi hakkıyla aktarmama engel olmaz" diyerek başlamıştım. Bu yazıyı kaleme alırken de aynı duyguyu yaşadım…

ERKİN İÇİN: "Idle Speech" Üzerine Kısacık Bir Not

Sevil ENGİNSOY EKİNCİ*

Boyutlarını ve oranlarını, özellikle bir duvarını yaran yatay pencerelerini ve o pencerelerin peyzajla kurduğu zemin seviyesindeki ilişkiyi pek etkileyici bulduğum, fakülte binasının belki de en Le Corbusiervâri mekânı olduğu için onun da sevdiğini bildiğim 40 numaralı odada görüyorum Erkin'i. Girişte, hemen sağda, yıllarca üstü üste birikmiş ve arasına kurumuş portakal gibi nesnelerin de sızdığı bir kâğıt yığınıyla kaplı masasında zar zor yer bulabilmiş bilgisayarının başında, bir zamanların popüler tabiriyle sörf yapıyor. Ekrandan gözünü ayırmadan "merhabaaa" deyişini duyuyorum. "Naber bakalım" sorusunun hemen ardından değişmez temalar olarak puro, viski, F1, tenis, basketbol, futbol ve Fenerbahçe etrafında gelişen, o anki bilinç akışı ve ruh haliyle eklediği sayısız temayla dallanıp budaklanan ve onun ana, benim yan karakter rollerini üstlendiğimiz bir sesli/sözlü oyuna başlıyoruz. Anlattıkları ilgimi çekse de çekmese de zihnim ve bedenim yavaş yavaş gevşiyor ve hiç direnmeden hatta neredeyse huzur içinde, kendimi akşamüzeri ışığının vurduğu yumuşak dalgalı bir denize girer gibi bu oyuna bırakıyorum.

Son zamanlarda arkadaşlık üzerine Maurice Blanchot'dan, Georges Didi-Huberman'dan ve Michel de Montaigne'den okuduklarımdan esinlenerek *idle speech* koyuyorum bu oyunun ismini şimdi[1].

Türkçeye "geyik muhabbeti" olarak çevrilebilir belki, *idle talk* gibi.

Erkin'in bu çeviriyi kısmen beğeneceğini ama yetinmeyeceğini, bana hemen arka arkaya sorular sormaya başlayacağını biliyorum. Ben de Blanchot'nun kitabındaki, bu ismi ödünç aldığım da dahil, birkaç bölümle Montaigne'in kitabındaki çoğu bölümü nasıl birleştirip yorumlamaya çalıştığımı anlatacağım hızlı hızlı. O ise bir yandan beni dikkatle dinleyecek, bir yandan da şakacı tespitlerle araya girecek ve önüne yuvarladığım bu karmakarışık yumağı zekice evirip çevirip heyecanla Türkçesinin peşine takılacak.

Sonra da günlük hayata usulca sokulan böyle yaratıcı anları paylaşma coşkusuyla gülüp eğleneceğiz, Didi-Huberman'ın kitabının her yerinde yanıp sönerek uçuşan ateş böceklerini takip edermiş gibi.

1. Eminim, buraya böyle bir son not koyup kaynakça vermemi biraz tuhaf bulur ve dalga geçerdi Erkin ama benim de tuhaf biri olduğumu bildiğinden üzerinde pek durmazdı: BLANCHOT, M. (1997) Friendship, çev. E. Rottenberg, Stanford University Press, Stanford, CA; DIDI-HUBERMAN, Georges (2018) Survival of the Fireflies, çev. L. Swope Mitchell, University of Minnesota Press, Minneapolis, Londra; MONTAIGNE, Michel de (2004) On Friendship, çev. M. A. Screech, Penguin, Londra

* Dr., Mimar, Mimarlık Tarihçisi

ARADA BİR YERDE

Suna GÜVEN*

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Bölümü Emekli Öğretim Üyesi

Mimarlar tasarladıkları binalarla hayat kurucusudurlar. Bu nedenle hayatı sevmeyen mimar olamaz, daha önemlisi tasarım eğitimi veremez. Verse de bir şeyler eksik kalır, öğrenciye geçmez. Erkin Aytaç profesör değildi, doçent olmamıştı. Hatta doktora yapmamıştı. Kurumların başarıyı daha çok kâğıt üzerinde istatistiklerle değerlendirdiği bir dönemde, özgeçmiş inşasına odaklananlar arasında yer almadı. Ama tasarım hocalığını çok ciddiye aldı ve yaşamının merkezine oturttu. İşini çok sevdi, her dönem tasarım derslerinde seçtiği temaları titizlikle kurguladı, gerekli arka plan araştırmalarını bizzat yaptı, inandıklarından taviz vermedi. Bazen toslatan inatçı yaklaşımına rağmen, içtenliği ve ürettiği düşünceleriyle sevilen bir hoca ve sima oldu, ardından gözyaşları sel gibi aktı.

Tasarım stüdyosu dışındaki uzmanlıklara saygısını hiç unutmayacağım. Seçmeli Mimarlık Tarihi lisans dersimi almakta olan Ensar Temizel ve birkaç öğrenciye, kendisinin tasarım dersi saatlerinde İstanbul'a gitmeleri ve orada British Museum'dan getirilerek sergilenmekte olan antik Yunan heykeltıraşı Myron'un dünyaca ünlü Discobolus yapıtının Roma dönemi kopyasını görebilmeleri için izin vermişti. Heykel, onun da ilgisini çekmekle kalmamış, öğrencilerimizin heykeli yerinde bizzat görüp deneyimlemelerinin onlar için kültürel değerini büyük bir duyarlık ve anlayışla iyi kavramıştı.

Erkin Aytaç'ın Mimarlık Fakültesi orta mekanındaki 40 no.lu oda kapısı (Foto: Suna Güven)

İyi ve nitelikli olanı aramak, anlamak, hayattan zevk almak ve bunu anlatmayı sevmek, anlatan ve anlatılanları dinleyenler arasında yaşanan bazen daha uzun, bazen de kısacık ama eşsiz anlara keyif katar, çok sonra da gülümsemeyle hatırlanan anılar oluşur. Ben Erkin Aytaç'ı böyle hatırlıyorum. Fakültenin orta mekanını ne zaman düşünsem, aklıma ilk Erkin Aytaç ve karşısında Mücahit Erdem, yanında ise Önder Şenyapılı ile Tansı Şenyapılı'nın yan yana dizilen odaları geliyor. Ana binanın en merkezi noktasındaki yan girişli odayı bir süre Marco Bruno ve Selahattin Önür de kullandı. Loş ve geniş bir mekâna, ofisinin aralık kapısından sızan ışık ve onun masasındaki silueti, derslerin bittiği saatlerde binada yaşamın sürdüğünü gösterirdi. Bu saatlerde kafamı kapıdan uzatıp Erkin Aytaç ile merhabalaşmayı bir kurum kültürü olarak çok sevdim. Koridorda yürürken en çok karşılaştığım insanlardan biriydi. Selam alan, selam veren biriydi. Purosu ağzında, gözlerinde hınzır bir ışıltı ile ayaküstü başlayan epeyce sohbetimiz oldu, hem de akla gelmeyecek her konuda. Bazen odasının kapısında, bazen iç avluya bakan cam duvarların önünde uzanan ahşap banklara oturarak, çoğu zaman da koridorun ortasında ayakta durup konuştuk. Havadan sudan gibi görünse de içinde yaşadığımız hayata, çevreye, okuduklarımıza, duyduklarımıza gören gözlerle bakmanın, anlara değer vermenin ve güncel süreçleri değerlendirmenin bir yoluydu bu konuşmalar.

Erkin Aytaç kendi kendisiyle dalga geçebilenlerdendi, hatta benimle gülümseyerek konuşurken çaktırmadan bazen benimle de dalga geçtiğini düşündüğüm olurdu ama iletişimdeki doğal akışın keyfini bozmamak için olsa gerek, ona açık vermedim galiba ve sanırım bunu ona hiç sormadım. Son yıllarda kısa bir süre dans dersi alırken, cesaretimi toplayarak birlikte salsa yapmayı ona teklif etmiştim. Gözlerimin

Mücahit Erdem tarafından organize edilen ve bu yıl 5-9 Aralık tarihlerinde yapılan 5. satranç turnuvasının posteri (Tasarım: Mert Tayyar Akaoğlu)

içine bakarak kendisinden iyi bir dans partneri olamayacağını söylemişti bana. Bense gri duvarlar önündeki geniş mekânda dalga dalga yükselen müzik eşliğinde onunla prova yaparak iyi bir dans öğrencisi olmanın hayalini kurmuştum.

Yıllar önce de, Batum, Tiflis, Moskova ve Leningrad'ı içeren bir ODTÜ mimarlık gezisinde birlikte olmuştuk. Namık Erkal ve Sevil Enginsoy'un da katıldığı gezide Erkin Aytaç'ın Elvan Altan ile otobüsteki yerleri hala aklımda. O geziye katılanlardan İnci Aslanoğlu, Rüştü Yüce ve Mehmet Yılmaz da artık aramızda yok. Ama Erkin Aytaç'ın anısı bende en çok fakülte mekânı ile beliriyor, canlanıyor ve onunla bütünleşiyor. Kendisini çok yakından tanımasam da her gördüğümde içimi ısıtan birisi olduğunu vurgulamak isterim çünkü içinde yıllarca çalıştığım fakülte mekanına devamlı orada olduğu için hayat verenlerdendi. Ödüllü bir bina olan Mimarlık Fakültesi Binası güzel fotoğraflar verir. Mimarlık dergilerinde de mekân fotoğraflarının şiirsel görünümünde sıklıkla insana yer verilmez. Diğer yandan, bazı insanlar güneş ve ışıkta bile gölge yaratır, bazıları gölgede olsa da ışık verir, aydınlatır. Fakülte binamızın yalın ve gri duvarları da Erkin Aytaç'ın anısıyla gözümde aydınlanıyor, yaşayan, geçmişi ve geleceği olan bir mekâna dönüşüyor. Öğrenciler için satranç turnuvasının beşincisi yine onun ofisinin önünde planlandı. Bu yılki turnuva onun adına düzenlendi. Etrafta asılı posterlerden Erkin Aytaç bize her zamanki haliyle gülümsüyor, statik mekânı ve gri duvarları canlandırarak yaşayan bir mimari oluşumuna katkı veriyor.

ERKİN AYTAÇ ANISINA…
Hayatı, Kendi Çizgisinde, Abartısız, Prensipli ve Mutluluk Veren Keyiflerle Yaşamak…

Lale ÖZGENEL*

ODTÜ Mimarlık Fakültesi ailesinin otuz üç yıllık üyesi olan Erkin Aytaç'ı iyi tanımlayacak ifadelerden ikisi kuşkusuz ki şunlar olurdu: "nevi şahsına münhasır" ve "üçüncü sınıf tasarım stüdyosunun kıdemli hocası".

Gündelik hayatın ve akademinin kapsamına giren hemen her konuda sahip olduğu bilgiyle karşısındakini şaşırtan, muhabbetiyle düşünmeye yönelten; Fakülte mekanlarında, koridorlarda, çay odasında ve kantindeki kısa rastlaşmalarda muzip sataşmalarıyla, ortaya attığı laflarla, yaratıcı esprileriyle ve sohbetlerinin bıraktığı tatlarla, bir başka deyişle, zekâsı, entelektüel birikimi ve renkli kişiliğiyle bir şekilde muhatap olmuş herkesin hem fikir olacağı gibi özgün karakterli ve insancıldı Erkin. Kişiye özel muhabbet ve tatlı sataşma ustasıydı. Söz gelişi, ayaküstü muhabbetlerimizin veya dönem sonu stüdyo kolokyumlarındaki sohbetlerimizin başlangıç veya bitişinde, ikimizin ortak ilgi alanı olan "Fenerbahçe" ve benim ilgi onun bilgi alanı olan "tenis" mutlaka yer alırdı. Aynı mahallede oturuyor

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi

Üçüncü sınıf stüdyosunda Berrak Seren ile, 2010 (fotoğraf: Mert Kayasü)

oluşumuz, okul dışında karşılaşmamıza ve birbirimize takılmamıza türlü vesilelerle olanak sağlardı. Kimi zaman yürüyüş yaparken rastlaşır, disiplinli yürüyüş tempolarımızı gözeterek hiç yavaşlamadan birbirimizi hafifçe selamlayıp geçerdik. Kimi zaman markette akşam alışverişinde karşılaşır, market arabalarının içeriğinden dem vururduk. Erkin'in o günkü akşam yemeğini oluşturan gurme seçimleri ile benim minik bir kiler misali dolup taşan arabam, istisnasız her seferinde, tatlı bir atışmanın ana konusu olurdu. COVID 19 pandemisi nedeniyle kesintiye uğramazdan önce, Erkin'in pazar günü organizasyonları ile mahalle mekanlarını keşfeder, bu sosyalleşme ritüellerine katılan sevgili Gizem Deniz Güneri Söğüt ve Yalçın Demirtaş ile çaylı-kahveli-tadımlı sohbet masaları kurardık. Bu buluşmalarda biz, onun deyimiyle, sadece sosyalleşmez aynı zamanda mahalle ekonomisine de katkıda bulunurduk.

ODTÜ'nün kuruluşunun 50.yılı ve Mezunlar Günü, 20. Mezuniyet yılı madalyasını alırken, Thomas Godfrey ve Selahattin Önür ile, 2006

Üçüncü sınıf stüdyo gezisinde, öğrencileri ile, Santral İstanbul, 2011

Erkin'in kişiliğinin özgün yönleri, eğitimciliğine de benzer bir çeşitlilikte yansırdı. Fakültede, içinde olmaktan en keyif aldığı ortam stüdyo diye düşünürdüm. Üçüncü sınıf stüdyosunun ayrılmaz parçası oluşunu, tasarım stüdyosu ve öğrencilerini çok seviyor oluşunu, öğrencileriyle yakından ilgilenen bir eğitimci oluşunu, tasarım stüdyosu hocası sorumluluğunu her yönüyle en üst düzeyde ve ilkeli bir biçimde yerine getiriyor oluşunu, seçtiği proje konuları çerçevesinde öğrencilerini hem kuramsal hem güncel meseleler üzerine düşünmeye teşvik edişini, proje gezilerindeki neşesi ve enerjisini, her zaman yaratıcı konular, farklı disiplinlerden hocalar ve uzmanlarla stüdyosunu zenginleştirmeye özen gösteriyor oluşunu gözlemlerdim. Disiplinlerarası bir bakışı stüdyosuna yansıtmaya çalıştığını, proje konusu özelinde kimi zaman Şehir ve Bölge Planlama Bölümü kimi zaman Yerleşim Arkeolojisi ve Mimarlık Tarihi lisansüstü programları hocalarından konuşma ve jüri üyeliği katkısı alarak stüdyo sürecini çok boyutlu ve düşünsel bir biçimde geliştirdiğini de.

Stüdyo sürecinin en verimli şekilde değerlendirilmesi Erkin için çok önemliydi; her dönem vermeyi planladığı kısa ve uzun projelerin hazırlıklarına dönem öncesinde başlar, arazi görme gezilerini tarihi yapı ve müze ziyaretleriyle taçlandırır, final jürilerine konu ve alan uzmanlarını davet eder, her projenin jüride yeterli kritik ve görüş almasını sağlar, öğrenci emeğine sahip çıkardı. "Ankara", farklı programları çalışmak üzere öncelik verdiği kentsel bağlamlar arasındaydı. Üçüncü sınıf stüdyosunda ele aldığı araştırma ve proje konularının güncelliği ve çeşitliliği, bazılarına benim de final jürisi üyesi olarak katkı koyduğum aşağıdaki stüdyo projesi konuları seçkisinde görülebilir:

- ***A Roof Over METU Stadium, Ankara***

  2006-2007 Spring ARCH 302, Erkin Aytaç, Can Aker, Bilge İmamoğlu

- ***A Guest House and Sporting Facilities for a Field Hockey Club in Beypazarı, Ankara***

  2006-2007 Spring ARCH 302, Erkin Aytaç, Can Aker, Bilge İmamoğlu

- ***Housing and Urban Agriculture: A New Neighbourhood by Porsuk River in Eskişehir***

  2013-2014 Spring, ARCH 302, Erkin Aytaç, Hilmi Güner, Gizem Deniz Güneri, Melek Pınar Uz

- ***Arts and Crafts Movement at Akköprü, Ankara***

  2017-2018 Fall ARCH 301, Erkin Aytaç, Gizem Deniz Güneri Söğüt, Ayça Nilüfer Çalıkuşu

- ***Activating the City: New Forms of Housing and Public Space by Riverfront, Eskişehir***

  2019-2020 Fall, ARCH 301, Erkin Aytaç, Pınar Aykaç Leidholm, Ayça Nilüfer Çalıkuşu

- ***Living Ecologically: New Forms of Building a Campus Community***

Üçüncü sınıf stüdyosunda, Gizem Deniz Güneri Söğüt ve Öncü Özalp ile, 2017.

Jüride kritik verirken, 2017.

2020-2021 Fall ARCH 301, Erkin Aytaç, Pınar Aykaç Leidholm, Ayça Nilüfer Çalıkuşu

- ***In Search of Ankara's Local Values: A Social and Cultural Center in Ulus, Ankara***

  2020-2021 Spring ARCH 302, Erkin Aytaç, Pınar Aykaç Leidholm, Ayça Nilüfer Çalıkuşu Uyar

- ***Ulus Rocks: A Cultural Center for New Arts in Ulus, Ankara***

  2021-2022 Spring ARCH 302, Erkin Aytaç, Meral Özdengiz Başak, Melis Erdem, Ayşen Çerşil

Gizem Deniz Güneri Söğüt ile vermiş oldukları "ARCH 464 Foodscape Narratives" dersi de tam anlamıyla Erkin'e yakışan özgün bir seçmeli ders olarak ilginç ve güncel bir konuya odaklanırdı. Yiyecek üzerinden insanlar ve kentsel mekân arasındaki etkileşimleri ele alan bu ders, ortaya çıkan eleştirel araştırma ve anlatı biçimlerini tartışmaya açıyor, yiyeceklerin, kentsel biçim ve kimlikle ilişkisinden gastronomik geleneklere, ortaya çıkan yemek kültürlerinden dijital çağdaki açlığa kadar uzanan konuları ele alarak gıda bazlı kentsel üretimi kavramsallaştırmayı amaçlıyordu. Bu dersi, 2022-2023 Bahar döneminde Yerleşim Arkeolojisi lisansüstü programından Burcu Erciyas ile birlikte açmayı planlamıştı.

Son fakülte toplantılarından birisinde dekanlık mutfağından, onlarcası arasından, desenini ve rengini sevdiğim için onun seramik kahve kupasını ödünç alıp kullanmış olmam nasıl bir tesadüftü bilmiyorum, ama tam da onun zekice espri üreteceği türde bir konuydu. İçeriğine bağlı olarak, kimi zaman "Sayın Özgenel", kimi zaman "Lale Özgenelcim" diye başlayan e-posta ve mesajlarını, en son gönderdiği muzip doğum günü kutlama mesajını, nice mahalle ve fakülte rastlaşmalarını, sohbet ve atışma anılarımızı biriktirmiş olmakla bir nebze avunuyor olacağım sevgili Erkin.

Üçüncü sınıf stüdyo gezisinde, Gizem Deniz Güneri Söğüt, İrem Hafız, Gökhan Okumuş ve öğrencileri ile, Konya, 2018.

ERKİN HOCAM ANISINA BİRKAÇ CÜMLE…

Sezin Sarıca*

Erkin Hocamın benim için hep özel bir yeri olmuştu. Bunun iki sebebinden birincisi bölümde tanıştığım ilk hoca olması, ikincisi ise küçük yaşta kaybettiğim babam ile aynı ismi paylaşmaları idi.

Her şeyin başında, 2012 Eylül'de okulun ilk kayıt gününde danışmanım olduğu için odasını bulup ders onayı almaya gittiğimde bir hayli heyecanlanmıştım. Ona daha ilk günden akademisyen olmak istediğimi söylemiştim, o da kendine has şakalarıyla mimarlık bölümünün lise gibi olmayacağını söylemişti. Daha sonrasında her dönem odasına yaptığım ziyaretlerde derslerimle ilgili konuşurken ilk günden çok da bilmeden ağzımdan kaçırdığım bu "akademik" planlarımı destekleyip ek olarak da stüdyo dersleriyle ilgili birkaç tavsiye vermeye başlamıştı. Üçüncü senemde 301 stüdyosunda onun grubunda öğrenci olmuştum. Hem çalışma programımızı hem de tasarım süreçlerini herkese faydalı olacak şekilde planlamaya özen gösteren bir hocaydı. Herkesin tasarım hevesine uygun kritikler verir, farklı projeler çıkarmaya çok özen gösterirdi. Bu benim için çok önemli ve öğretici oldu. Mezuniyetimden sonra danışmanım olmasa da her dönem en az bir kere stüdyo ve derslerine jüri üyesi olarak katıldım, böylece dönemlik iletişimimiz aksamamış oldu. Hatta bazen 301-302 stüdyolarında görev almadım diye bana sitem ederdi, ben de şakayla karışık "Sırayla tüm stüdyoları geziyorum hocam, araştırma görevlisi olarak son senemde sizin stüdyo ile veda edeceğim" derdim.

Belki düşününce saçma gelebilir ama okulda ilk tanıştığım hocamın isminin kaybettiğim babamın ismi ile aynı olması beni ilk günden itibaren çok güvende hissettirmişti. Öğrenciyken her dönem yaptığımız sohbetler ve araştırma görevlisi olduktan sonra da jüri ve kantin sohbetlerimiz bu güvenin pekişmesini sağladı. Erken vedalardan hiçbir zaman hoşlanmadım, çok da beceremiyorum… Bu yüzden de dönemlik konuşmalarımızı devam ettirecekmişiz gibi düşünüyorum Erkin Hocam ile. Işıklarla uyusun.

* Araş. Gör, ODTÜ Mimarlık Bölümü

MURAT BALAMİR
1941, 16 Ağustos 2022, Ankara

SEVGİLİ DOSTUM MURAT'IN ARDINDAN

Melih Ersoy*

Yarım asra yakın bir süredir arkadaşım olan, birlikte çalıştığım ve güzel anılar paylaştığım, dostum sevgili Murat Balamir'in ardından bir anma yazısı yazmak, gerçekten çok zor bir görev. Covid ile başlayan hastalığı süresince, onun dirençli kişiliği ile bu kötü günleri atlatacağına inancımı hiç yitirmemiştim. Daha sonraki günler için daha sık görüşme planları yaparken, ne yazık ki gelişmeler olumlu yönde olmadı. Bu yazıyı da fırsat bilerek Murat'ı yeterince tanımayan arkadaşlarımız için biraz olsun onu anlatmaya çalışacağım.

Bir insanın kişiliğinin oluşmasında, yaşadığı dönemin ruhu kadar ya da ondan da önce, çocukluğunu geçirdiği ailesinin ve gençliğinin oluştuğu eğitim çevresinin önemli olduğu genel kabul gören bir görüştür. Sevgili Murat ile ilgili anılarımı aktarmaya başlamadan önce onun kişiliğinin oluşmasına katkı veren bu iki alana ilişkin kısa notlarla başlamak istiyorum.

Balamirler Konya'nın seçkin ailelerindendir (**1**). Annesi Şemsa Hanım, kökleri Selçuklu döneminde Karataylar'a dayalı, iyi eğitim almış bir kişidir. Bir süre öğretmenlik yapan Şemsa Hanım, çevresinde sevilen ve şair kişiliği ile de tanınan bir hanımefendidir. Ailede şairliğiyle tanınmış isimler de vardır: Şemsa Hanım'ın amcası felsefeci Namdar Rahmi Karatay ve kardeşi Ata Karatay.

Murat'ın babası İsmail Hakkı Bey, İstanbul ve Roma'da hukuk eğitimi almış aydın bir avukattır. Onu daha çok, büyük şairimiz Nazım Hikmet'in sevdiği ve değer verdiği yakın bir dostu ve avukatlarından biri olarak tanıyoruz. İsmail Hakkı Bey'in ifadesiyle, "bir ailenin bireyleri gibi oldukları" dönemde Nazım ve Piraye Hanımla ailece görüşmeleri, Nazım'ın Bursa cezaevine girdiği yıllara dek yoğun biçimde sürmüştür. Cezaevi günlerinde de İsmail Hakkı Bey, Nazım'la hapishanede sıklıkla görüşmüş ve yazarın ilk elden kendisine verdiği şiirlerini okuyup görüş vermek ve yaymak konusunda elinden geleni yapmıştır.

1950'de çıkartılan genel af ile özgürlüğüne kavuşması öncesinde Nazım'ın affı için başlatılan kampanyalara öncülük ederek birlikte mücadele verenleri hatırladığımızda, İsmail Hakkı Bey'in çevresiyle, düşün ve eylem arkadaşları hakkında bir görüş sahibi olabiliriz. Onlarca isimden sadece Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Rıfat Ilgaz, Kemal Tahir, Nadir Nadi, Sıddık Sami Onar, Sertel ailesi, Niyazi Berkes, Adnan Cemgil, Pertev Boratav ve Adnan Saygun gibi birkaç ismi hatırlatmanın bile kendi başına Murat'ın çocukluğunun nasıl bir çevrede geçtiğini anlamakta önemli olduğu kanısındayım.

Murat'ın eğitim yaşamını da son derece nitelikli bir ortamda sürdürdüğü söylenmelidir. Gerek Ankara'da TED Ankara Koleji ve ODTÜ'de aldığı üniversite ve öncesi eğitim (**Resim 1,2**) gerekse İngiltere'nin en eski ve saygın mimarlık okullarından *The AA School of Architecture* ile University College London'dan aldığı lisans sonrası eğitimleriyle, sağlam bir temel edinmiştir. İngiltere'de yüksek eğitim sonrasında bir süre kent plancısı olarak mesleğini icra etmiştir. (**Resim 3**) Bu süre içinde gösterdiği performanstan etkilenen iş arkadaşları onu İngiltere'de çalışmaya ikna etmeye çalışsalar da Murat, Türkiye'ye dönerek sevdiği üniversitesinde eğitmenlik yapmayı

1. Murat Balamir'in ailesinin geçmişi ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler, çocukları tarafından derlenen şu kaynağa başvurabilirler: *Şemsa ve İsmail Hakkı Balamir: Anılar*, (2017), Ankara.

* ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Resim 1. Jüri (önde): Fritz Janeba, Ekmel Derya, Abdullah Kuran, Jaan Allperre, Barakalar, 1961.

Resim 2. ODTÜ-Mimarlık, Jüri: Kemal Aran, Orhan Özgüner, Fatih Veysoğlu, Doruk Pamir, Fritz Janeba; yeni yerleşke, 1963.

yeğlemiş ve 1974 yılından başlayarak 2008 yılında emekli oluncaya kadar da ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde tam zamanlı öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

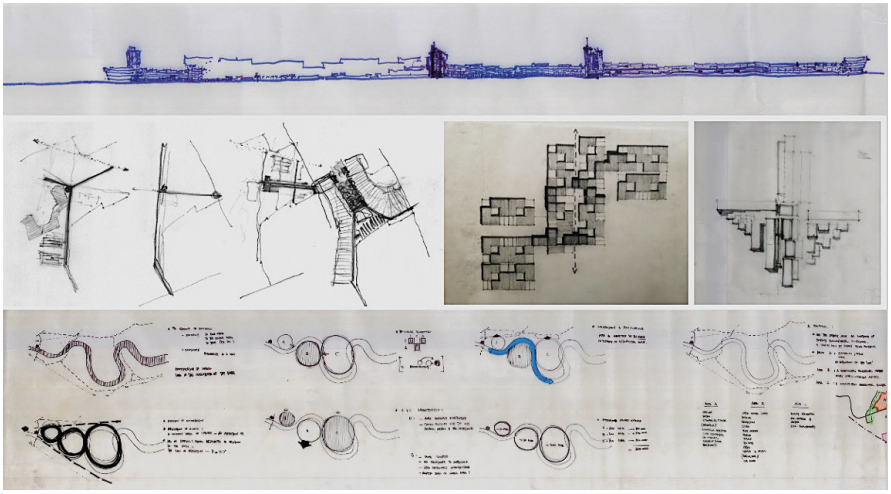
Sevgili Murat uzun yıllar (1988-2000), Mimarlık Fakültesi Dergisi'nin editörlüğünü yaptı. Bilgisayar teknolojilerinin henüz gelişmemiş olduğu bu dönemde son derece titiz çalışması ile derginin sürekliliğini sağlayarak bugün ulaştığı saygın yere gelmesine önemli katkı verdi. İdari görevlerde de bulunan hocamız her ikisi de rahmetli olan sevgili Rüştü Yüce ve Gönül Tankut'un dekanlıkları döneminde (1985-93, 1993-97) uzun bir süre dekan yardımcılığı da yaparak Fakültemizin işleyişinde son derece önemli hizmetlerde bulundu. Tüm bu süre içinde ilkelerinden ve doğru bildiği yol ve eylemlerden hiç sapmadı ve hiçbir zaman teslimiyetçi bir kişilik sergilemedi. Ancak, hemen şunu da eklemeliyim ki, en kızdığı ve yolunu ayırdığı kişilere dahi en ufak bir ağır söz söylememiş, eleştirilerini belirtmekle yetinmiştir. Şaka yollu da olsa "İngiliz centilmeni" olarak adlandırılmayı fazlasıyla hak etmiştir.

Benimle olan dostluğuna gelince, Murat Balamir, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne girdiğim 1975 yılından bu yana çok sevdiğim ve değer verdiğim yakın bir arkadaşım ve dostum oldu. Yaklaşık yarım asra dayanan bu sürede hocaya verdiğim değer, saygı ve sevgi güçlenerek sürdü.

İlk keşif ve bilirkişilik deneyimini 1976 yılında Mardin'de Murat ile yaşadım. Daha sonraki yıllarda birlikte yer aldığımız stüdyolarda ve birlikte çalıştığımız bir dizi projede onun çalışma disiplinine ve konuları son derece titiz, ayrıntılı ve kapsamlı bir biçimde ele alışına tanık olduğumu ve ondan çok şey öğrendiğimi belirtmeliyim. Bir raporu tamamladığımızda bile, gece tekrar üzerinde çalışır ve ertesi gün raporu yeniden ele almamız gerektiğine bizi ikna ederdi.

Murat ile yakın çalışma fırsatını bulduğum bir başka süreç ise 2012 yılında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünün ev sahipliğini yaptığı Avrupa Planlama Okulları Birliği *AESOP*'un 25. kuruluş yılı kutlamalarının da yer aldığı büyük kongrenin bir buçuk yıl süren hazırlık çalışmalarıdır. Bu büyük organizasyon süresince Murat, her zamanki akademik titizliği ve mükemmeliyetçi tutumu yanında gerek akademik gerekse örgütlenme konularında bizlere yol gösteren ve ufuk açan perspektifi ile kongrenin büyük bir başarı ile tamamlanmasında önemli bir katkı sunmuştur.

Murat Balamir'in akademik dünyamıza önemli katkılarda bulunduğunu da hatırlamak gerekir. Bu katkılar iki dönemde ele alınmalıdır. İlk dönem Murat'ın kentsel planlamada önemli sorun alanlarından biri olan konut ve rant konularına yoğunlaştığı dönemdir. Bu alanda Murat, Türkiye'de apartmanlaşma ve kat mülkiyeti konularını kapsamlı biçimde ele almış ve bu olgunun Türkiye kentleri ve kentsel planlama üzerindeki etkisini ayrıntılı olarak irdelemiş, yayınlar

Resim 3. Tasarım etütleri, Londra Belediyesi (GLC) Konut ve Planlama Bölümü, 1967-1968.

Resim 4. Dekan Rüştü Yüce ile, ODTÜ KAM Çağdaş Konut ve Kentsel Çevre Arayışları Sempozyumu, 1988 (Yüce'nin dekanlık dönemi, 1985-93).

Resim 5. Dekan Gönül Tankut ve Kent Plancısı Patsy Healey ile (Tankut'un dekanlık dönemi, 1993-97).

yapmıştır. Bu kapsamda hocamızın 90'lı yılların başlarında, başta ABD olmak üzere bazı yabancı ülkelerde uygulamaya konulan, ülkemizde ise ancak 20-25 yıl sonra adı anılmaya başlanan "imar haklarının aktarımı" kavramı ve plan uygulama aracını Türkiye'ye tanıtan ve kentsel planlamadaki önemini vurgulayan ilk kişi olduğunun altını çizmek gerekir.

İkinci dönem olarak adlandırdığım akademik çalışmalarında ise kentsel risk ve sakınım planlaması konuları öne çıkar. Bu alanının güncelliğini ve önemini vurgulayarak Türkiye'de planlama alanına bu kavramları tanıştıran kişi Murat olmuştur. Nitekim 1990'lı yılların sonlarından vefat ettiği güne kadar doğal afetler, depremler ve planlama alanında kapsamlı araştırmalarda bulunmuş, yayınlar yapmış, proje yöneticiliği ve danışmanlık görevleri üstlenmiştir.

Murat Balamir Hocamızın bu ikinci dönemdeki akademik çalışmaları, İmar Yasasının depremlere dayanaklı hale getirilmesine yönelik bir Dünya Bankası yarışmasını kazanan ODTÜ İnşaat Mühendisliği Deprem Araştırmaları Merkezi ile Şehir ve Bölge Planlama Bölümü hocalarının ortak teklifinin ihaleyi kazanması ile başlar. Bu kapsamlı projenin TOKİ ile Bayındırlık ve İskân Bakanlığına tesliminin 1999 depreminin yaşandığı aylara denk düşen iki yıllık süresince Murat ile birlikte çalışma fırsatım oldu. Bu araştırma projesinde, planlama grubunun başkanlığı ve yürütücülüğünü Murat hocamız büyük bir özveri ve emekle, başarı ile yerine getirmiştir. Hazırlanış süreci bakımından son derece kapsamlı ve katılımcı bir taslak olan bu araştırma projesinde; çok sayıdaki yerel yönetim birimlerinin belediye başkanları ile yüz yüze görüşülmüş, tüm ilgili kurum ve kuruluşların görüşleri yazılı olarak alınmış, temsilcileri sözlü olarak dinlenmiş, yapılan çalıştaylarda bu görüşler tüm katılımcılarla paylaşılmış ve hazırlanan taslağa büyük ölçüde aktarılmıştır. Ancak, salt bu tür uygulamaya ilişkin sorunlara yanıt arayan bir çalışma olmakla da yetinilmemiştir. Ülkemizde gelecek dönemde kentleşme, planlama ve imar konularının nasıl bir yeni çerçeve içinde ele alınması gerektiğine ilişkin özgün ve yaratıcı bir model öngörülmüştür. Yeni bir planlama, katılım ve denetim modeli önermenin ötesinde, sunduğu çok sayıdaki yeni uygulama aracı ile yerel yönetimlere, bu türden yeni bir kentleşme anlayışını yaşama geçirebilmelerinin yolları da gösterilmiştir.

Eğer uygulanma şansı olsaydı bugün afetler konusunda, planlama açısından önemli katkıda bulunacağına inandığım bu kapsamlı mevzuat çalışmasının, şehir planlama ve sakınımla ilgili -ve bence en can alıcı olan- bölümünde Murat hocamızın ana yürütücü ve koordinatör olarak katkısının büyük olduğu belirtilmelidir.

Bu deneyimden sonra yine birlikte, 6 belediyeyi kapsayan ayrıntılı risk azaltma projesinde çalıştık. Murat Hoca artık yeni çalışma alanını o güne kadar planlama mesleğinde pek de öne çıkmayan kentsel riskler ve sakınım planlaması konusuna yöneltmişti.

Bu sürede, 2003 yılında yayımlanan "İstanbul Deprem Ana Planı"nda tanıtılacak olan risk sektörleri ve kentsel risk azaltma yöntemleri ile kendisinin geliştirdiği bir kavram olan "sakınım planları" ile ilişkili olarak önemli özgün kavram ve yöntemler üretmiş ve bu alanda çok sayıda yayının yazarı olmuştur. Murat Balamir, 2002 yılında kurulan Türkiye Ulusal Deprem Konseyi Üyeliğini, bu bağımsız kurumun 2009 yılında lağvedilmesine kadar yapmıştır. Ayrıca kendisi diğer ulusal organ ve komiteler ile, başta İstanbul olmak üzere, önde gelen büyükşehir belediyelerinin ilgili kuruluşlarının üyesi ve koordinatörü olarak görev yapmıştır. BM Genel Sekreteri'nin özel temsilcisi olarak 1999 yılında kurulan ISDR (International Strategy for Disaster Reduction) tarafından 5 yıllığına Sasakawa Ödül Jürisine Avrupa Üyesi olarak atanmıştır. Murat ayrıca 2011 yılında Avrupa Sosyoloji Derneği'nin (DSCRN, ESA) Afet ve Sosyal Krizler Araştırma Ağı Koordinatörü olarak görev yapmıştır.

Murat tüm bu ulusal ve uluslararası çalışmalarını büyük bir özveri ve başarı ile yerine getirirken mensubu olduğu üniversitede, İnşaat ve Jeoloji Mühendislikleri ile Psikoloji ve Şehir ve Bölge Planlama Bölümlerinin ortaklaşa yer aldıkları "Deprem Çalışmaları" adında lisans üstü düzeyde eğitim veren yeni -ve bildiğim kadarıyla Türkiye'de ilk olan- bir ortak programının oluşmasına büyük katkı verdi.

Özetlersem, sevgili Murat her yönü ile gerçek bir bilim insanı olmanın yanı sıra toplumsal ilişkilerinde de her zaman sevecen, karşısındakilere saygı duyan ve karşılığında da hep saygı duyulan bir akademisyen olmuştur.

Son olarak, Murat'ın tüm bu başarılarla dolu akademik yaşamına ek olarak onun sanatçı yönüne de değinmek gerekir. Murat son derece başarılı bir piyanist ve klasik Batı müziği yorumlayıcısıdır. Ankara'da dönemin en ünlü piyano hocası olan Mithat Fenmen'den dersler almış ve onun gözde öğrencilerinden biri olmuştur. Bu dönemde kariyerini konservatuvarda konser piyanisti olmak üzere sürdürmeyi de düşünmesine karşın daha sonra yine bir başka güzel sanat alanı olan mimarlık eğitimi almakta karar kılmıştır. Bu kararı ile klasik müzik dünyası bir önemli yeteneği yitirirken mimarlık ve şehir planlama alanı yeni bir değeri kazanmıştır. Murat'ın müzisyenliğinin onun duyarlı kişiliğini yansıtmakta önemli bir öğe olduğu da ayrıca belirtilmelidir.

Yazıma burada son verirken, onu sevgiyle anıyor ve anısı önünde saygıyla eğiliyorum. İyi ki bu dünyada vardın sevgili arkadaşım, dostum, hocam. Hepimiz seninle gurur duyuyoruz. Huzur içinde yat.

İLK KONSERİNİ ORGANİZE ETTİĞİM CANIM KARDEŞİM

M. Ali Uyanık*

Canım arkadaşım Murat'in 1959'da ilk konserini ve hayatın bir cilvesi ile mimarlığa geldiğinde, bu iki dünya arasında gerilimini unutamam. Konser piyanisti olabilecek kabiliyette bir piyanist olarak müziğin ruhuna inebilme yeteneği, insanların yarattığı yegâne canlı varlık olan şehrin ruhuna hâkim olmasını; şehrin yapısı, içerikliliği üzerine önde gelen fikir, yazı üretebilmesini, bunları genç kuşaklara aktarabilmesini sağladı. Hepimizin başı sağolsun.

* Mimar

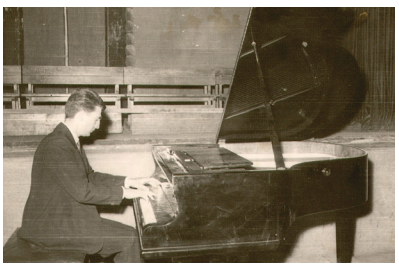
Resim 6. Ali Uyanık tarafından düzenlenen ilk konser: Mozart Sonata, TED Ankara Koleji, 1959.

Resim 7. Chopin Polonaise, Alman Kültür, 1961.

Resim 8. Beethoven Sonata Opus 90, Atatürk Lisesi, 1962.

EVVEL GİDENE SELAM…

Okan Üstünkök*

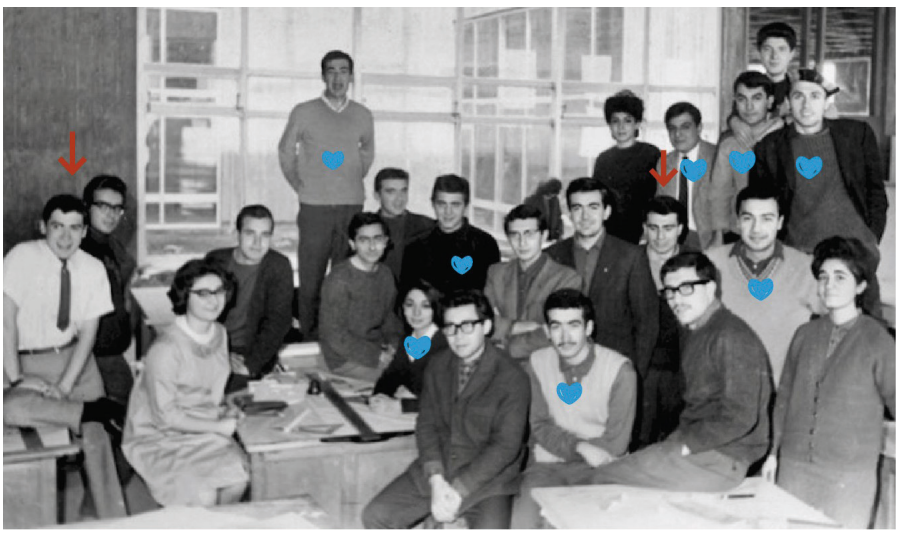
İçim kan ağlıyor denir ya, durumum işte öyle. Murat verimliydi, üretkendi, neler neler yaptı ama özgeçmişini özetlemeyeyim. Murat dosttu, sağlam dosttu, gerçek dosttu, kadim dosttu, güzel dosttu. Bu herşeyden daha önemli ve değerli sayılmalı.

Resimlerden biri 1963 yılından. (**Resim 9**) Altmış yıl geçti. Yeni yerleşkeye yeni taşınmışız. Tepesi kırmızı okulların biri Murat, biri ben. Resimdekilerin üçte biri artık yok. Nuri Arıkoğlu, Fahrettin Ayanlar, Süreyya Aytaç, Günhan Danışman, Şafak Eren, Berrak Gürsel (Seren), Gürol Öngör, Ziya Tanalı...

Resimleri ve anıları kaldı geride. Resimde olmayanlardan sınıfdaşlarım Murat Erdim, Akın Haykır, Oğuz Öztuzcu ve Arda Düzgüneş de bırakıp gittiler. Murat, yitirdiklerimin sonuncusu.

Herbiri yüreğimin bir parçasını götürdü yanında. Bir buluşmada şöyle demiştim: ''Kişi, kardeşlerini seçemez. Leylek ne getirirse o. Kişi, sınıf arkadaşlarını da seçemez. Dolayısıyla Aristo'ya göre sınıf arkadaşları aslında kişinin kardeşleridir.'' Beni bırakıp giden her kardeşimle artık biraz daha yalnız, biraz daha yoksulum. Dünya da onlarsız artık daha renksiz. Ne var ki sonunda yeniden buluşacağız. O zamana kadar özleyeceğim ve anılarıyla yetineceğim. Yapacak başka şey yok.

* ODTÜ Mimarlık Bölümü Eski Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Resim 9. Murat Balamir ve Okan Üstünkök sınıf arkadaşları ile birlikte, Yeni Yerleşke, 1963.

Resim 10. 50. yıl buluşması, CerModern, 2011.

Resim 11. ODTÜ-Mimarlık 1. Sınıf partisi, Barakalar, 1960.

BİTİRMEDİ

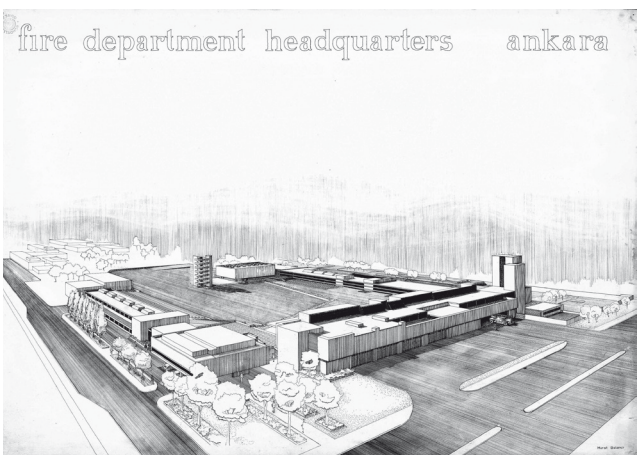
Suha Özkan*

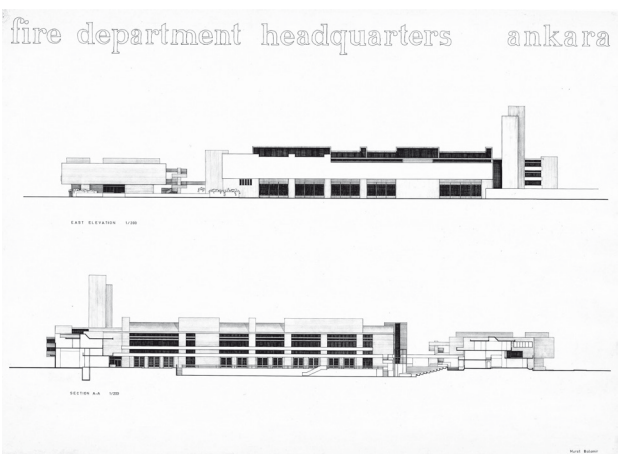
* ODTÜ Mimarlık Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Murat benden dört yaş büyüktü. Onu ilk kez bitirme projesi sunumu jürisinde, tam anlamıyla bir küçük sınıf merakı ile izlemiştim. Konusu "İtfaiye Merkezi"ydi. (**Resim 12**) Sunumunda proje paftaları ile yarışan "İtfaiyeci Karikatürleri" vardı. Tartışmaları anımsamıyorum. Beni onun bu nüktedan yönü çok etkilemişti.

Sonra pırıl pırıl asteğmen üniformasıyla fakülteye gelip gitmeye başladı. Yakışıklıydı, üniforma da ona yakışıyordu. Sanırım 1969 ya da 1970 yılı olmalı, ben Londra'ya Architectural Association'a (AA) ikinci bir lisans çalışması yapmak için gidecektim. Dekan Sevgili Orhan Özgüner, Londra'dan yeni dönmüş olan Fahrettin Tolun'u bana yol göstermesi için çağırmıştı. Anımsadığım; "Fahrettin Hoca'nın yaptığını yapma. Onu İngilizce öğrensin diye yolladık. Orada Türkleri buldu ve gittiği gibi geri geldi" diyerek tatlı bir takılma sonrası beni yönlendirdiler. Bir sonraki yönlendirme bölüm başkanı Ahmet Gülgönen tarafından yapıldı. Görüşü alınacak olan, askerlik görevi bitince fakülteye katılacak Murat Balamir'di. Murat kesinlikle bir yıllık burs ile AA'e gitmememi, akademik kariyer için mutlaka "Doktora" yapmayı planlamamı önerdi. Ben "Archigram, Peter Cook" diye tutturmuştum. Murat o projeyi benim yararıma pek gerçekçi bulmadı. Haklıydı. Ben bildiğimi yaptım.

Döndüğümde, onu ilginç ve çok gerekli bir konuda doktora tezi araştırmaları yaparken buldum. Türkiye'de belki de planlı kentleşmenin önünü kesen, 1965 tarihli 634 Sayılı Kat Mülkiyeti Yasasının yarattığı parçalı emlak sahipliliğinin yarattığı sorunları inceliyordu. (**Resim**

Resim 12. Balamir'in Y. Lisans tezi: Fire Department Headquarters; aksonometri ve kesit-cephe çizimleri, ODTÜ Mimarlık Bölümü, 1966.

Yunus Nadi Ödülleri sahiplerini buldu

Resim 13. Yunus Nadi Sosyal Bilimler Araştırması Ödülü, 1992. (Yazıda değinilen doktora çalışması, "Kat Mülkiyeti ve Kentleşmemiz" başlığıyla.)

13) Aramızda karşılıklı sevgi, saygı ve duyumsamayla pekişen bir dostluk oluştu. Ortak yanımız müzikti. O iyi bir piyanist, ben ise müziksever dinleyici idim. Dostluğumuzun ilk yıllarından sonra onu hiç kendi adıyla anmadım. Ona her ortamda "Piyanist" demek beni gururlandırıyordu. Bu hitap neredeyse yarım yüzyıl sürdü.

1980'lerin başına kadar hem fakülte hem de üniversite yönetiminde görev aldım. Fakültenin gereksinimi olan üst düzey akademik derecelerde onu görmek istiyordum. Bu istek nerede ise ona yönelik tatlı bir baskıya dönüşmüştü. İlgiyle dinleyen, anlayışla gülümseyip, bildiğini inatla sürdüren bir sebatkârlığı vardı. Bu konudaki konuşmalarımızda, Murat'a yumuşak yeri olan klasik müzik sevgisinden yaklaşmayı dener, sık sık Franz Schubert'in **Bitmemiş** (8'inci) Senfonisi'ni, onun tezine benzetip anımsatır, 9'uncuyu da bestelediğine göre o yapıtın, amaçlı olarak "**Bitirilmemiş**" olduğunu düşünerek, kendisine: "Seninki de nasıl olsa '**Bitmeyecek**'" diye takılır, "Bırak böyle sun; insanlar uzun yıllar '**Bitmiş**' miydi? '**Bitirilmemiş**' miydi? '**Bitmeyecek**' miydi? diye tartışsınlar" derdim. O her sorduğumda yeni bilgi ve belgeler bulduğunu söylerdi. O "kılı kırk yaran" mükemmeliyetçi tutumu ile yıllar yılları izledi. Bu arada ben 30 yıla yakın bir süre ODTÜ'den ayrı kaldım. Döndüğümde profesör olmuştu. Tezini ne zaman **bitirdiğini** soramadım. Çünkü aramızdaki duyumsamaya göre **bitmeyecekti.**

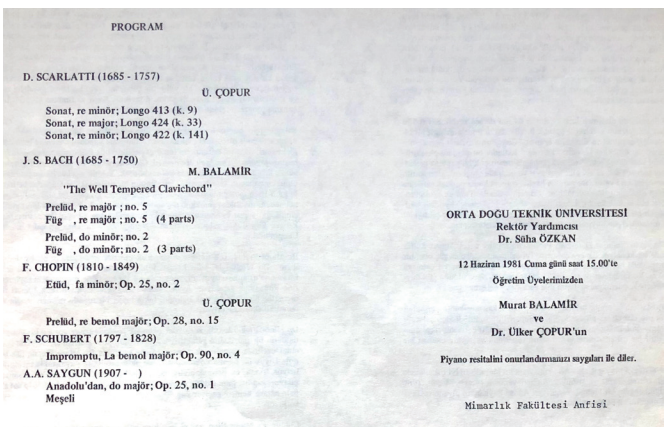
1999 Depremi sonrası deprem konusunda uzmanlaşmıştı. Alana katkılarını yurt dışındayken izlemiştim. O alanda, ihmal edilegelmiş kentsel planlama ve doğal afetler konusunda iz bıraktı.

2009 yılında ODTÜ'ye döndüğümde Basın İşliği Uzmanı dostum, "Biz Murat Bey'e söyleyemiyoruz. Bir kitabını bastık 20 yıldır istiflenmiş bekliyor. Bir önsöz yazacak, basıp, ciltleyip bitireceğiz." dedi. Ben, için için, "O iş beni aşar. Beklesin, **Bitmeyecek**." diyebildim. Piyanist'le aramızdaki hukuk Schubert idi. İş o zaman, orada **bitmişti.**

Piyanist ile anılarımdan en güzeli, ODTÜ öğrencilerine verilen resital idi. (**Resim 14, 15**) İki gerçek virtüöz, Ülker Çopur ve Murat Balamir'in Mimarlık Amfi'sinde verdiği piyano resitalini

Resim 14. Resital programı, ODTÜ Mimarlık Amfisi, 1981 (Bach, The Well Tempered Clavichord; Chopin, Etüdler).

Resim 15. Balamir'in konserde çalacağı Bach ve Chopin üzerine açıklama notu (program metninden bölüm).

PROGRAM

D. SCARLATTI (1685 - 1757)
Ü. ÇOPUR
Sonat, re minör; Longo 413 (k. 9)
Sonat, re major; Longo 424 (k. 33)
Sonat, re minör; Longo 422 (k. 141)

J. S. BACH (1685 - 1750)
M. BALAMİR
"The Well Tempered Clavichord"
Prelüd, re majör ; no. 5
Füg , re majör ; no. 5 (4 parts)
Prelüd, do minör; no. 2
Füg , do minör; no. 2 (3 parts)

F. CHOPIN (1810 - 1849)
Etüd, fa minör; Op. 25, no. 2
Ü. ÇOPUR
Prelüd, re bemol majör; Op. 28, no. 15

F. SCHUBERT (1797 - 1828)
Impromptu, La bemol majör; Op. 90, no. 4

A.A. SAYGUN (1907 -)
Anadolu'dan, do majör; Op. 25, no. 1
Meşeli

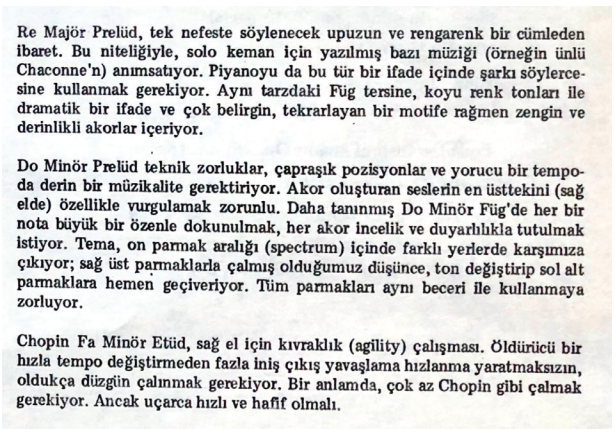
ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Rektör Yardımcısı
Dr. Süha ÖZKAN

12 Haziran 1981 Cuma günü saat 15.00'te
Öğretim Üyelerimizden

Murat BALAMİR
ve
Dr. Ülker ÇOPUR'un

Piyano resitalini onurlandırmanızı saygıları ile dileriz.

Mimarlık Fakültesi Anfisi

Re Majör Prelüd, tek nefeste söylenecek upuzun ve rengarenk bir cümleden ibaret. Bu niteliğiyle, solo keman için yazılmış bazı müziği (örneğin ünlü Chaconne'n) anımsatıyor. Piyanoyu da bu tür bir ifade içinde şarkı söylercesine kullanmak gerekiyor. Aynı tarzdaki Füg tersine, koyu renk tonları ile dramatik bir ifade ve çok belirgin, tekrarlayan bir motife rağmen zengin ve derinlikli akorlar içeriyor.

Do Minör Prelüd teknik zorluklar, çapraşık pozisyonlar ve yorucu bir tempo da derin bir müzikalite gerektiriyor. Akor oluşturan seslerin en üsttekini (sağ elde) özellikle vurgulamak zorunlu. Daha tanınmış Do Minör Füg'de her bir nota büyük bir özenle dokunulmak, her akor incelik ve duyarlılıkla tutulmak istiyor. Tema, on parmak aralığı (spectrum) içinde farklı yerlerde karşımıza çıkıyor; sağ üst parmaklarla çalmış olduğumuz düşünce, ton değiştirip sol alt parmaklara hemen geçiveriyor. Tüm parmakları aynı beceri ile kullanmaya zorluyor.

Chopin Fa Minör Etüd, sağ el için kıvraklık (agility) çalışması. Öldürücü bir hızla tempo değiştirmeden fazla iniş çıkış yavaşlama hızlanma yaratmaksızın, oldukça düzgün çalınmak gerekiyor. Bir anlamda, çok az Chopin gibi çalmak gerekiyor. Ancak uçarca hızlı ve hafif olmalı.

unutamam. Çopur Domenico Scarlatti ile başladı. Üç sonat çaldı. Bitirdi, alkışlarını aldı. Sonra Johann Sebastian Bach'dan Prelüd ve Füg ler çalmak üzere Balamir geldi ve bir profesyonel titizliğinde bize güzel anlar yaşattı. Sıra çok daha kolay olan Frédéric Chopin'in Etude'lerine geldiğinde, aynı özgüvenle başladı. Durdu. Birkaç mezür geriye gitti. Yeniden çalmaya başladı. Durdu. Yüzünü buruşturup, kalktı ve sahneyi terk etti. Eseri çalışı istediği mükemmeliyette değildi. **Bitirmedi**. Çopur, Franz Schubert ve Ahmet Adnan Saygun sonatları ile resitali tamamladı.

O gün meğer çok özel bir günmüş. O resitalde Piyanist'i ilk kez tanıyıp izleyen Aydan (Keskin-Bilirgil) Balamir'in "dikkatini mi çekmiş" desem? "hemen orada hayran olmuş" mu desem? "bir sonatla aşk olur mu" desem? bilmiyorum. Evlendiler. Yıllarca sevdiğim iki insanın mutluluklarını izlemek hoştu. Hele eylemci bir düşünür olarak bu dünyaya Selçuk'u armağan ettiler, ki onun varlığı her şeye değer.

İzleyen yıllarda Piyanist ile resital konusuna hiç girmedik. Çünkü, ne denli konuşsak, onun o karmaşık mükemmeliyetçiliğini anlamak zordu. O tutuma saygım hiç **bitmeyecekti**.

Keşke ömrü de **bitmeseydi**.

DEĞERLİ DOST MURAT BALAMİR'İN ARDINDAN BİRKAÇ SÖZ

Polat Gülkan*

Resim 16. Murat Balamir 2000'ler.

Eğer aradan geçen 60 küsur yıllık zaman dilimi (**Resim 17**) beni yanıltmıyorsa, Murat'ı TED Ankara Koleji Erkek Lisesi'ndeyken tanıdım (o zamanlar henüz yolun karşısındaki kız kısmıyla birleşmemiştik). Daha sonraları ODTÜ'de yollarımız artan sıklıkla kesişti. Bu tazelenen temaslarımız afetlerin, çoğu zaman depremlerin, ülkede yol açtığı maddi kayıpların azaltılmasıyla ilgili olurdu. Benim Afet İşleri Genel Müdürlüğüyle gerçekleşen temaslarımda onlara devamlı olarak fay haritaları, jeofizik araştırmalar, bina hasarları ve yönetmelik uygulamalarının yanında, işe bir de sistem boyutuyla, şehir ve bölge planlaması gözlüğüyle eğilmelerinin gerektiğini telkin etmekteydim. Zaman içinde kısmen gerçekleşen bu tavsiyelerin fikir babasının Murat Balamir olduğunu söylemek lazım gelir.

Murat'ın bilgisine ve düşüncelerine gittikçe artan sıklıkta danışır hale gelme işi, bürokrasinin mutat yavaşlığına rağmen, 1990'lı yıllarda meydana geldi. Önce 1994'te UNDP desteğiyle ve biraz da naif bir anlayışla, "Türkiye'nin Afet Yönetimi Sisteminin İyileştirilmesi" başlıklı projeyle işe giriştik. O sıralarda BM'nin başlattığı "Uluslararası Tabii Afet Riskinin Azaltılması Onyılı (IDNDR)" çalışmaları da sürmekteydi. Genel Müdürlük bizden ODTÜ olarak ülke politikalarının nihai ülke raporuna girmesine yönelik alt başlıkların kaleme alınması için destek talebinde bulundu. Murat, bu yazıların hazırlanmasında benim gibi isimsiz ve karşılıksız katkı verdi.

Mühendislik ve yerbilimleri disiplinleri afetlere dar açıdan yaklaşır. Mesela inşaat mühendisleri deprem sonrası etkilenen yerleşimleri gezip bol fotoğraf çektikten sonra binaların neden ve nasıl yıkıldığı hakkında fikir yürütmenin mesleki sorumluluğun yerine getirilmiş olmasıyla eş tutma zannındadır. Hele raporlara yerbilimcilerinden duydukları yarım yamalak fay güzergâhları, bunların yılda hangi hızda hareket ettikleri ve onların hangi jeolojik dönemden beri var oldukları hakkında söz etmenin ileri bilim niyetine eklenmesi, adeta tören benzeri bir alışkanlık haline gelmiştir. Kendini tutamayıp coşan kimi afet raporu hazırlayan "afet uzmanları" da son paragraflarında "vatandaşlara hazırlıklı" olmaları konusunda akıl öğretirler. Murat Balamir hafif gülümsemeyle bize bunların ne kadar içi boş laflar olduğunu hatırlatırdı. Afetlerin insan yerleşimleri boyutunu dikkate almayan değerlendirme raporlarının topluma hiçbir şey katmadığını söylediğinde diyecek laf bulamazdık.

ODTÜ Afet Yönetimi Araştırma Merkezi 1997'de uzun üniversite içi ikna turları ve kulis faaliyeti sonucu meydana getirildi. Üstü kapalı da olsa "canım afet de yönetilir miymiş?" diyenler bile çıktı. O zamanki yönetim, kurulmaya yeşil ışığı yakmadan önce katiyen bütçe ve personel talebinde bulunulmamasını bize şart koştu. AYM bugün İnşaat

* ODTÜ İnşaat Mühendisliği Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Resim 17. Yazıda değinilen "aradan geçen 60 küsur yıllık zaman dilimi" içinde Balamir; 1960, 90'lar ve 2010'lar.

METROPOLITAN MUNICIPALITY OF ISTANBUL
PLANNING AND CONSTRUCTION DIRECTORIAT
GEOTECHNICAL AND EARTHQUAKE INVESTIGATION DEPARTMENT

EARTHQUAKE MASTER PLAN FOR ISTANBUL

BOĞAZİÇİ UNIVERSITY
ISTANBUL TECHNICAL UNIVERSITY
MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY
YILDIZ TECHNICAL UNIVERSITY

7 JULY 2003

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
PLANLAMA VE İMAR DAİRESİ
ZEMİN VE DEPREM İNCELEME MÜDÜRLÜĞÜ

İSTANBUL İÇİN DEPREM MASTER PLANI

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

7 TEMMUZ 2003

Resim 18. İstanbul için Deprem Master Planı Raporu, 1344 sayfa, 2003.

Mühendisliği Bölümünün K6 binasında Rektörlüğe bağlı bir birim olarak faaliyet göstermektedir ve çeyrek asırdan beri kendi projelerinin gelirleriyle ayakta durmaktadır. Murat ilk Yönetim Kurulunda görev aldı ve bunu 8-10 sene devam ettirdi. Merkezin yerine getirdiği en önemli ödevlerden birisi 1997-1999 arasındaki yoğun çalışmaları sonucu hazırladığı "3194 Sayılı İmar Kanunu ve Yönetmeliklerinin Yeni Bir Yapı Kontrol Sistemi ve Afetlere Karşı Dayanıklılığı Sağlayacak Önlemleri İçermek Üzere Revizyonu Araştırması Müşavirlik Hizmetleri" raporudur. Raporun meydana getirilmesinde Polat Gülkan, Murat Balamir, Haluk Sucuoğlu, Raci Bademli, Bengü Duygu, Melih Ersoy ve Gönül Tankut katkı verdiler. Türkiye'deki imar düzenini ve mevzuatını, içinde barındırdığı kusurları, çelişkileri, karmaşıklığı ve afet boyutundan kopukluğunu bütünüyle ele alan ve çözüm yolları gösteren bu çalışma, garip bir tesadüfle 10 Ağustos 1999'da TOKİ'ye sunuldu. Bir hafta sonra Cumhuriyet tarihinin en tahripkâr depremine maruz kalacağımızı bilmiyorduk.

Merkez iki yıl sonra yine uzun vadede ülke insanlarına toplumsal fayda şeklinde geri dönecek bir başka geniş kapsamlı çalışmada nazım rol aldı: "İstanbul İçin Deprem Master Planı." Çalışma 1344 sayfayı bulan içeriğiyle Türkiye'nin kalbi olan metropoldeki bir depremin yol açabileceği sonuçları saymakta ve karşı tedbirleri sıralamaktaydı. (**Resim 18**) Murat bu çalışmanın "İdari Yapının Değerlendirilmesi, Yerleşim, Hukuki Çalışmalar ve Kaynaklar" başlıklı alt kısmının yazarı ve izah edicisiydi. Ne yazık ki o çalışmanın gerektirdiği mali kaynak ve siyasi kararlılık ortada olmadığı için dört başı mamur ütopik bir çalışmanın ötesine geçtiğini söyleyemem.

Murat'la bütün saydığım çalışmalar sırasında gerek Afet Yönetimi Araştırma Merkezinin salonunda, gerekse onun Mimarlık Fakülte binasındaki eski atölyeden bozma büyük odasında radyodaki klasik müzik eşliğinde uzun saatler geçirdim. Bir gün radyodan gelen piyano sonatına dikkat verdik. Schubert parçasının orta yerinden itibaren kulak verdiğimiz müzik tonu uzun günün yorgunluğuyla bizi rahatlatmaktaydı. Ben cevabını kendim de bilmeden "söyle bakalım piyanist kim? diye sordum. Biraz daha kulak verdi ve sonra "Alfred Brendel" diye cevapladı. Bittiğinde spiker onu doğrulamıştı.

Karakteri itibariyle mükemmeliyetçiydi. Konuşmasıyla, kıyafetiyle, oturup kalkmasıyla, sahibi olduğu sahici kültür ve terbiyeyi size hissettirirdi. Kaleme aldığı bildirileri, makaleleri ve raporları inceleyince bunu görürsünüz. İfadelerini sağlam mantık yapısı altında dizen bir yazardı. Afet Yönetimi çalışmalarının temel prensibi olan "herhangi bir tehlikeye karşı alınan önlem, ihtiyat ve tedbirler manzumesi" için sık sık kullandığı "sakınım" kelimesini ona mı borçluyuz, bilmiyorum. Fakat kendi alanında bu kavramla derin izler bıraktığını söyleyebilirim. Murat Balamir hiçbir zaman mesela bir deprem sonrasında televizyona çıkıp 15 dakikalık şöhret olma hakkını kullananların seviyesine inmedi. İhtiyacı da yoktu. Planlama biliminin araçlarının kullanılmasıyla çabuk toparlanabilir yerleşimlerin gerçekleşeceği düşüncesini kendi meslek dengi insanlara aşıladı. Bir bilim insanının elinden başka ne gelebilir?

Ona veda edip toprağa emanet ettik. Geride kalan bizler Murat Balamir'in yokluğu ile daha fakiriz.

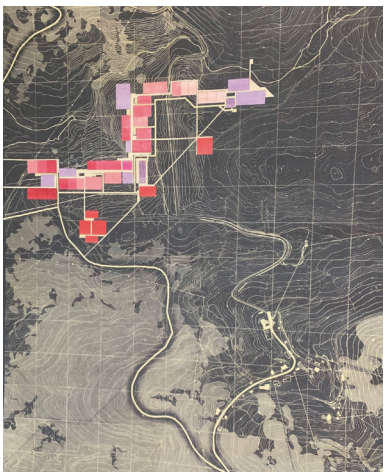
BİR DOSTUN ARKASINDAN

Tamer Gök*

*ODTÜ Mimarlık Bölümü Eski Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Bir dostun arkasından anma yazısı yazmak ne kadar zor ve de ne talihsizlik!

Bunun için oturuyorsunuz 50 senenin muhasebesini yapıyorsunuz. Evet, tam yarım asırdır sevgili Murat ile sık ve yoğun, aralıklı ve seyrek iş birliğimiz, arkadaşlığımız oldu. İngiltere'den lisansüstü çalışmasını tamamlayıp döndükten sonra ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde göreve başladı; ortak dersler verdik, proje stüdyoları yürüttük, projeler yaptık. İmar davalarında Danıştay'a bilirkişilik yaptık. Grubumuzun 3'üncü ismi rahmetli Gönül Tankut hocamızdı, bölümün "anası" idi. Güzel bir üçlü idik, verimli ve keyifli çalışmalar yaptık. (**Resim 20,21**)

Resim 19. Uludağ Milli Park 2. Bölge Gelişme Planı, ODTÜ uygulamalı araştırma projesi (Gönül Tankut ve Tamer Gök ile), 1977.

1970'li yıllar ODTÜ'nün zor seneleriydi. Siyasi iktidarın üniversite yönetiminde rahatsızlık yaratan tutum ve tavırları, boykotlar ve öğrenci olayları eğitim sürecini olumsuz etkiliyordu. Zaman zaman karamsarlığa kapıldığımızda Murat'ın moral veren, umut aşılayan yorumları kurtarıcımız olurdu. İstisnai bir "titizliği" vardı Murat'ın. Bu titizlik, sanatçı kişiliği ile birleşince zaman zaman yorardı bizi. Yaptığımız projelerde yaratıcı ve inovatif tavırları başarımızı sağlamış, benim için de oldukça öğretici olmuştur.

Birlikte ders gezilerine çıktığımızda aynı odada kalırdık. Akşam yanında getirdiği portatif egzersiz klavyesini açar sessizce çalışmasını yapardı. Sesi çıkmadığı için hangi amaçla yaptığını sorduğumda parmaklarının terbiye ve alışkanlığının kaybolmaması nedeniyle buna mecbur olduğunu söylerdi. Piyano ve müzik konusunda sevgisi ve bilgisi hayranlık uyandırırdı. Nadir de olsa becerisini konser ile çevresine takdim ederdi.

Sonradan ben Ankara'dan ayrılıp Mersin'e geldiğim için seyrekçe görüşüp haberleşmeye başladık. Ama tüm yazı ve araştırmalarının birer kopyasını mutlaka benimle paylaşırdı. Eleştiri ve önerilerimi beklediğini özellikle söylerdi. Murat'ın akademik ve bilimsel niteliklerinden bahsetmeyeceğim, hepimizin şahit olduğu ve alkışladığı üstün bir performans kalitesi vardı. Yüreğim onun dostluğu ile sımsıcak dolu!

15-20 sene evvel bir gün, dönemin ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı aradı: "Tamer Hocam sizi Murat'ın profesörlük jürisine koyacağım, kabul ederseniz" dedi. Şaşırdım, "şeref ve mutluluk duyarım" dedim. Gerçekten de başvuru dosyasını büyük bir takdirle incelemiştim.

Yine en son 4 yıl kadar önce telefon etti "yahu dostum eski belgeleri temizlerken senin bana verdiğin kefalet senetleri elime geçti, ne yapayım bunları?" diye sordu. 1970'li yıllarda taksitle Reno marka bir otomobil alırken kefil olmuşum borcuna karşılık, bulunca da duygulanmış...

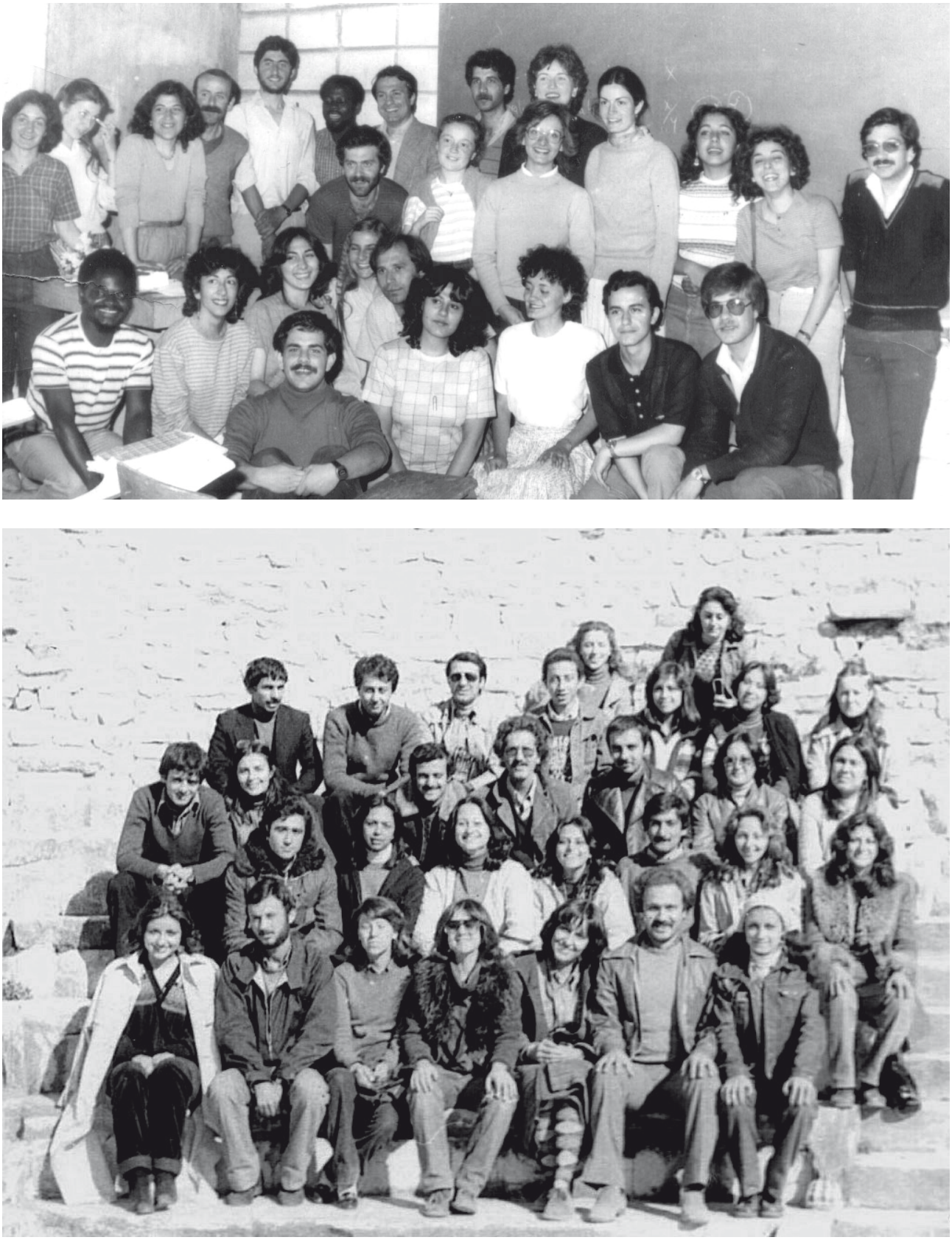
Eserleri gençlere ve bilim camiasına kaynak oluyor, güç veriyor. Anıları yüreğimizde yaşıyor. Nur içinde yatsın.

Resim 20. Gönül Tankut ile, 1980'ler.

Resim 21. Tamer Gök ve öğrencilerle, 1980'ler.

Resim 22. Murat Balamir Şehir ve Bölge Planlama Bölümü öğrencileriyle, 1980'li yıllar.

MURAT BALAMİR, AFET YÖNETİMİ VE SAKINIM PLANLAMA ALANINDA ÇIĞIR AÇAN İSTİSNAİ BİR AKADEMİSYEN, TOPLUMA UYARILARDA BULUNAN İLERİCİ BİR AYDIN

Ömer H. Kıral*

* Y. Şehir Plancısı

Murat Hocamız emeklilik sonrasında, Ankara ve Çeşme'de, meslek alanımıza Şehir Plancıları Odası yayınları arasında yer alan 3 önemli kaynak eser kazandırdı: (**Resim 23**)

- Uzun yıllar üzerinde çalıştığı ve uluslararası düzeyde bir ansiklopedik sözlük niteliğinde olan "Afetler, Risk Yönetimi ve Sakınım Planlamasının Kavram ve Terimleri" kitabı,
- Uzun yıllar verdiği "Kent Ekonomisi" dersinin içeriğinden oluşan; öğrenciler, genç akademisyenler ve meslektaşlar için bir el kitabı niteliğindeki "Şehir Plancıları için Ekonomi Notları: Rant ve Taşınmaz Ekonomisi" kitabı ve
- Afetler, kentler, yasal ve kurumsal yapılanma konularında yapmış olduğu konuşmalardan ve yazmış olduğu yazılardan derlediği "Plancının Kassandra Yazgısı" kitabı.

Plancının Kassandra Yazgısı başlıklı kitabında Kassandra mitolojisiyle ilgili şunları yazmıştı:

"Mitolojide, Truva'nın son kıralı Priam ve eşi Hecuba'nın en güzel kızı idi Kassandra. Zeus'un oğlu Apollo, Kassandra'ya aşkı karşılığında geleceği görme yeteneğinin sırlarını vermek ister. Buna olur diyen Kassandra, Apollo'nun aşkını karşılıksız bırakınca lanetlenir. Lanet, Kassandra'nın uyarılarına kimsenin kulak asmamasını getirir. Öyle ki, Kassandra, atlı tuzağı önsezi ile görüp uyarılar yapmasına karşın kimseyi inandıramadığından, Truva'nın düşmesini engelleyemez."

Murat Balamir Hocamız, Kassandra metaforuyla aslında plancılarla ilgili şu saptamaları yapar:

"Geleceği düşleyen biz plancılar da toplumu, kamu yönetimlerini ya da işverenleri ikna etmede kendimizi hemen her zaman Kassandra konumunda buluruz. Bir yatırımın yapılması ya da bir projenin gerçekleştirilmesinde çoğu kez daha doğru bir seçeneği savunma gereği doğar. Kimi zaman ise, bu çaba istenmeyen bir sonucun önlenmesi ya da yapılan yanlışların toplum yararına düzeltilmesi içindir."

Plancının Kassandra Yazgısı başlıklı kitaptaki yazılarının hemen hepsi, *"tehlikeler karşısındaki bilgisiz tutumlar, yapılan yanlışlar, yetersiz yasal ve kurumsal önlemlerle"* ilgilidir.

Kitabın önsözünde; *"Üzerimizde bir lanet olsa gerek ki, her fırsatla dile getirdiklerimiz önemsenmeyip Kassandra kimliğimizin pekiştirilmekte"* olduğu vurgulanır. "Kassandra" benzetmesinin kökeninde "kaderci toplum" anlayışına karşı geliştirdiği "dirayetli toplum", "dirençli toplum" ve "dirençli kent" kavramsallaştırması vardır.

1999 depremlerinden sonra kaleme aldığı "Afet, Siyaset, Dirayet" başlıklı yazısında "kaderci toplum mu dirayetli toplum mu?" diye kaderci tutumları, yaklaşımları sorgular, gazete ve

Resim 23. 2018-21 arası yayınlanan 3 kitabın basım tarihleri: (i) 2018, 2021, (ii) 2021, (iii) 2019, 2021.

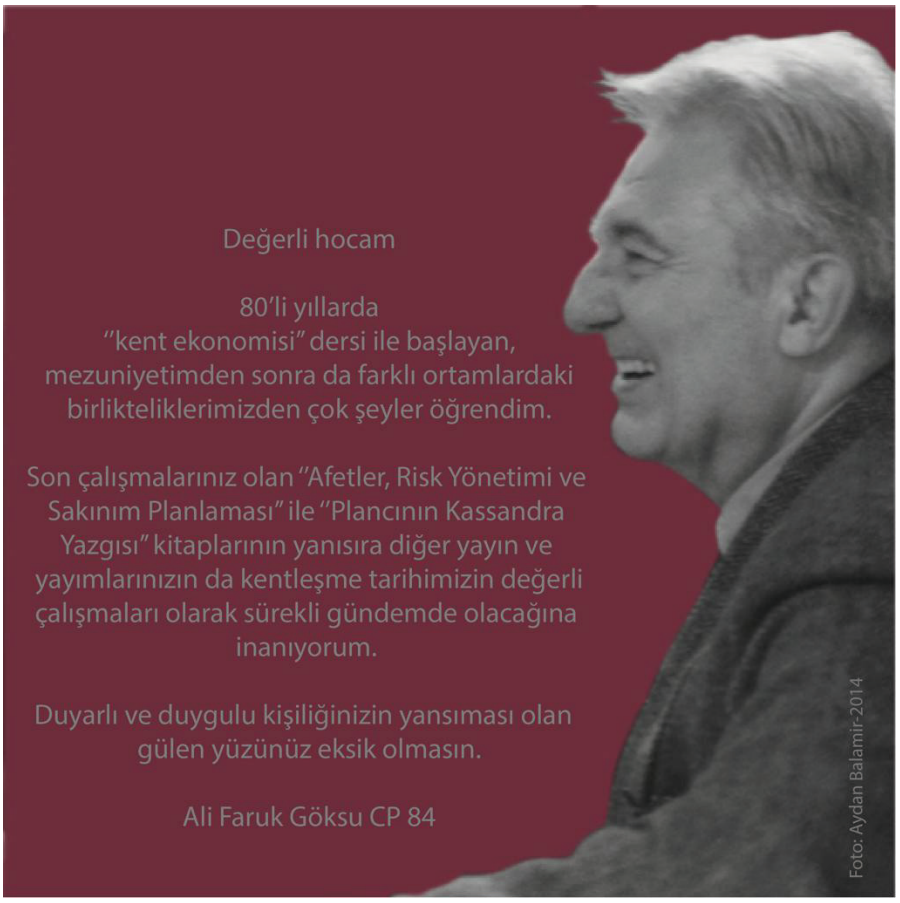
Resim 24. Ali Faruk Göksu ve Ömer Kıral ile, Çeşme, 2020.

dergilerde yayınladığı yazılarıyla kaderci toplum anlayışında olanları, statükocuları, göstermelik girişimleri, yanlış politikaları ve uygulamaları eleştirirdi. Dirayetli topluma, dirençli yerleşmelere ulaşmak için bütüncül politika ve planlama yaklaşımıyla modeller geliştirir, mesleki çevreleri, kamuoyunu, bizleri uyarır, toplumun risklere duyarlı bir kültür edinmesinin gerekliliğini vurgulardı.

Murat Hoca, tek boyutlu yapı güçlendirmesi yaklaşımının bütüncül afet yönetimi ve risk azaltma çabalarında yetersiz kalacağını vurgulamıştır. Afet risk yönetimi alanında kentsel planlama yaklaşımıyla afet öncesinde olası zarar ve kayıpları azaltmanın önemine ve önceliğine dikkat çekmiştir. Bu amaçla iki yeni planlama türü önermiştir. İsim babası olduğu "Sakınım Planı" ve "Toplumsal Direnç Planı."

Doğal afet, tehlike ve risklerin yanında şehircilik ve planlama alanında büyük bir boşluğu dolduracak biçimde yerleşmelerdeki tehlikeleri ve risk havuzlarını tanımlamıştır. Bunlar arasında makroform ve kentsel büyüme eğilimleri, kentsel doku, kentsel zayıflıklar, tehlikeli kullanımlar, uyumsuz kullanımlar gibi tehlike ve risklere özellikle dikkat çekmiştir. Kentsel planlamayla bütünleşecek biçimde sakınım planlamasının temellerini atmıştır. Günümüzde merkezi ve yerel yönetimlerin kentsel risk yönetimi ve sakınım planlaması girişimleri varsa, bu büyük ölçüde Murat Balamir Hocamızın 1998'den sonra geliştirdiği kavramsal çerçeve ve çabaları sayesindedir.

Sadece öneriler yapmakla da kalmamıştır; akademisyenliği yanında merkezi kurum ve kuruluşlarda, yerel yönetimlerde görev almış, aktif olarak risk yönetimi ve sakınım planlama çalışmalarında önemli katkılar yapmış ve çalışmaları yönlendirmiştir. Özellikle 1999 depremlerinden bu yana en büyük risk havuzunu barındıran İstanbul için sakınım politika ve planlama konularına özel bir önem vermiştir. Bunlar arasında, günümüzde de referans verilen önemli kaynak niteliğindeki çalışmaları sayabiliriz:

Resim 25. 80. doğum günü için eski öğrencileri ve meslektaşlarından gelen dijital hediyelerden biri, Ali Faruk Göksu, 2021.

- İmar Mevzuatı ve Kurumlarının Afetlere Karşı Dayanıklı Kılınması çalışması,
- Pilot Belediyeler için Sakınım Planları ve Belediye Sakınım Planlaması El Kitabı,
- İstanbul Deprem Master Planı,
- Ulusal Deprem Konseyi bünyesinde Ulusal Deprem Stratejisi.

Murat Balamir, üniversitedeki bilimsel ve akademik çalışmalarının yanı sıra, aynı zamanda sorumlu bir aydın olarak toplumu, kurumları, merkezi ve yerel yöneticileri eleştirmeye ve Türkiye kentlerindeki aşırı risklere karşı uyarmaya özen göstermiştir. Özellikle son dönemlerde tehlikeler, riskler ve sakınım politika ve planlama konularında belediye başkanlarına ve kadrolarına ciddi uyarılarda bulunmuştur.

Mimarlık Dergisi, Planlama Dergisi, Cumhuriyet Gazetesi, Bilim ve Teknik, Bilim ve Gelecek dergileri gibi ciddi yayın organlarında birçok yazısı çıkmış, çeşitli kuruluşların düzenlediği konferanslarda seminerlerde konuşmalar yapmıştır. Mimarlar Odası ve Şehir Plancıları Odası gibi meslek kuruluşlarının çalışmalarına gönüllü katkılarda bulunmuş, çalışmaları yönlendirmiştir.

Murat Balamir Hocamız sadece Türkiye'de değil aynı zamanda uluslararası ortamlarda da tanınan etkili çalışmalar yapan bir bilim insanıydı. Avrupa Planlama Okulları Birliği ve Avrupa Sosyoloji Birliğinde Risk Yönetimi ve Afetler Araştırma Gruplarını oluşturmuş, yönetim kurullarında çalışmış ve koordinatörlük yapmıştır. Entelektüelliği, akademik paylaşımlarındaki cömertliği ve insanlığı, onları derinden etkilemiş ve ilham vermiştir.

Bilimsel yetkinliği ve saygın kişiliği uluslararası kuruluşlarda tanınmışlığını artırmış ve 2009-2017 arasında sekiz yıl Birleşmiş Milletler Afet Risk Azaltma Kuruluşu'nun Sasakawa Ödülü Jürisinde Avrupa Temsilcisi olarak jüri üyeliğine ve sözcülüğüne seçilmiştir.

Murat Hocamız istisnai bir akademisyen ve bilim insanıydı. Yerleşmelerin karşı karşıya kaldığı tehlikeler, riskler, yerleşmelerin dönüşüm modelleri ve sakınım süreçleri gibi birçok konuda sürekli uyarılar ve ciddi katkılar yapan sorumlu aydın kimliğiyle de kalıcı izler bırakarak, yaşarken tarihe geçmiştir.

Onun yazıları, konuşmaları ve kitapları öğrencilere, meslektaşlarına akademisyenlere ve kamu yöneticilerine ışık tutmaya devam edecek. Murat Hocamı sevgiyle anıyor, dostluğunu özlüyorum.

Resim 26. Anma toplantısı afiş ve duyuru, 22 Kasım 2022.

MURAT İÇİN BİRKAÇ SÖZ

Ruşen Keleş*

* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Murat Balamir kardeşimizi yıllar önce İngiltere'den döndüğünde tanımak şansına sahip olmuştum. Yakın dostluğumuz, o tarihten bu yana, ODTÜ'de, SBF'de, meslek odalarının etkinliklerinde ve başka ortamlarda devam etti. Kendisini zamansız bir biçimde yitirmiş olmamızdan en büyük acıyı duyanlardan biri de benim. Yakın çalışma arkadaşları olan gençlerin, bırakınız onu unutmayı, ardından anma toplantıları düzenlemelerini ve anı kitabı yayınlama girişimlerinde bulunmalarını takdire değer bir kadirşinaslık olarak değerlendiriyor ve kendilerini kutluyorum. (**Resim 26**)

Anma toplantısının yapıldığı salonun hemen yakınındaki çalışma odasında, Murat'la, 1999 Marmara Depreminin ardından İmar ve İskân Bakanlığınca verilen bir proje dolayısıyla, 2000'li yılların başlarında sık sık birlikte olduk. Projenin konusu, deprem riskinin azaltılması amacıyla imar, yapı ve planlama politikalarımızın gözden geçirilmesi ve gerekli yeniliklerin yapılmasıydı. Aylarca, ODTÜ'ye her geldiğimde, buluşma yerimiz onun çalışma odası oldu. Konukseverliğine de yakından tanık oldum bu vesileyle. O projede birlikte çalıştığımız arkadaşlar arasında, İnşaat Mühendisliği Bölümünden Sayın Polat Gülkan ve Sayın Haluk Sucuoğlu ile Şehir ve Bölge Planlama Bölümünden Melih Ersoy kardeşimiz de vardı.

Murat, hepinizin yakından bildiği üzere, meslek arkadaşlarıyla, öğrencileriyle ve temasta olduğu herkesle nasıl konuşulacağını çok iyi bilen zarif bir insandı. İdeal niteliklere sahip bir bilim insanını yitirmekle, üniversitemizin, ülkemizin, ailesiyle yakın dostlarının büyük ve yeri doldurulamayacak bir kayba uğradıkları kanısındayım.

Anısına yayınlanmış olan "Armağan Kitap"ın girişinde de belirttiğim gibi, toplumda ve meslek camiasında bu denli tartışmasız saygınlık uyandırmış olan Murat Balamir'in üstün başarılarının ardında, her başarılı erkeğin durumunda olduğu gibi, bir saygın kadının kararlı duruşu ve desteği vardır ki, o da Sevgili Aydan Balamir'dir. Kendisine yeniden başsağlığı diliyor, çalışma arkadaşlarına sevgilerimi sunuyorum.

Resim 27. Arka planda: Geoffrey Payne, Ruşen Keleş, Murat Balamir, 2018.

MY FRIEND AND COLLEAGUE MURAT BALAMIR

Geoffrey Payne*

It has been both a privilege and a pleasure to have known my great friend and colleague Murat Balamir for many years. Our shared passion for the environment and the need to build capacity to protect and enhance the lives of increasing urban populations was the basis of our many discussions both by email and in person about housing, disaster risk reduction and mitigation.

Following the Asian Tsunami, I had been involved with the formation of a "Development from Disasters Network" based in the UK. Murat's influential role in addressing disaster risk mitigation in Turkey and through his contribution to the Association of European Schools of Planning following the 1999 Izmit Earthquake provided an invaluable source of advice and support. He produced many influential publications on these issues, all of which have improved understanding and provided the basis for progressive policy. This is an immense legacy to pass on to the next generation.

Murat was a very good friend and I greatly enjoyed meeting him and Aydan for dinner with our mutual friend Professor Ruşen Keleş on visits to Ankara. (**Resim 27**) His kindness and generosity of spirit was always evident and I will greatly miss his friendship, but treasure many happy memories.

* Housing and Urban Development Consultant, Geoffrey Payne & Associates.

DOLMAYACAK BİR BOŞLUK: MURAT BALAMİR

Celal Abdi Güzer**

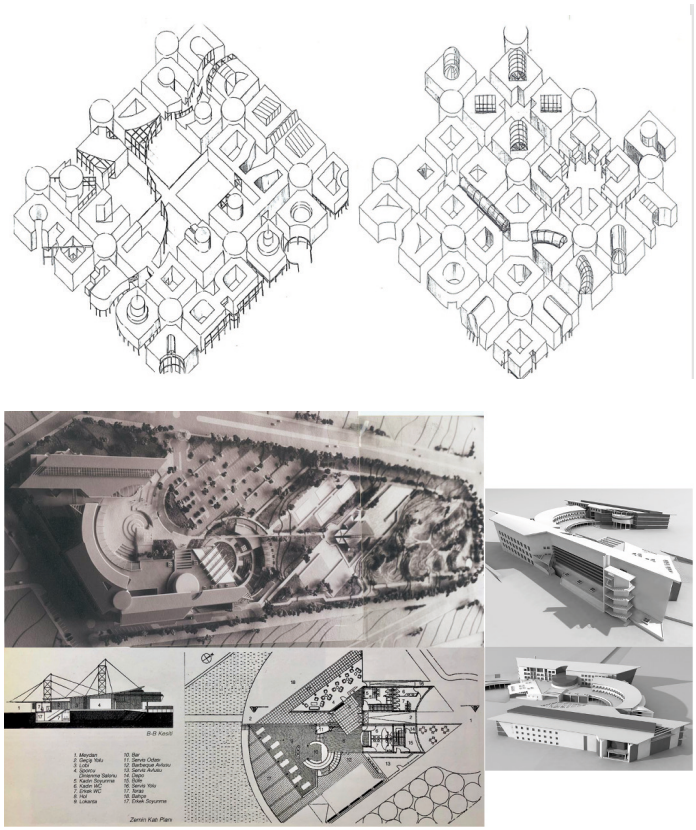
Yaşamdan ayrılan kişiler bir boşluk bırakır arkasında. Bir daha dolmayacak bir boşluk. Ayrılan kişi bize ne kadar yakınsa, yaşamına dokunduğu kişiler ne kadar çoksa bıraktığı izler derin ve belirgin, bıraktığı boşluk da o kadar büyük olur. Murat Balamir'in kaybı ailesi, öğrencileri, arkadaşları, içinde olduğu kurumsal ağlarda yer alan kişiler başta olmak üzere pek çok kişi için büyük bir boşluk oluşturdu.

Kendisi ile yolumuz birçok nedenle birden çok kez kesişti. Aydan'ın eşi, meslektaşım, mesai arkadaşım, Çeşme ODTÜ Sitesinde komşumuz, beraber ödül aldığım yarışma arkadaşım, projelerde, araştırmalarda takım arkadaşım (**Resim 29,30**), 10 küsur yıl çıkardığımız fakülte ajandalarında telaş arkadaşım, seyahatlerde yol arkadaşım, MATPUM'da bir dönem oda arkadaşım, Jale Erzen'in bahçe toplantılarında, ev sohbetlerinde grup arkadaşım… Her biri birçok alt başlık, etkinlik, anı, paylaşım barındıran pek çok ortam, pek çok kesişme. Bu ortamlarda yapılan katkıları, bırakılan izleri, dokunulan yaşamları görme şansım oldu.

Murat Balamir akademik konulardan gündelik olaylara titiz, sakin ve eleştirel mesafesini koruyan yaklaşımı, şartlanmaksızın tek boyutlu düşüncelerden uzak durma ve alternatif yaklaşımlara açık kalma alışkanlığı ile bir rol model oluşturdu. Planlama, mimarlık, tasarım, mühendislik ve sanatı her ölçekte birbirleri ile ilişkilenen ve birbirlerinden beslenen, birbirlerini dönüştüren alanlar olarak gören meslek anlayışı ile fakülte ortamında farklı araştırma alanları ile farklı kişiler arasında bağ oluşturan bir kişi oldu. Depremden planlamaya ve kentsel tasarıma, yapı tasarımından konut araştırmasına, fakültenin kapsadığı geniş şemsiyenin hemen her alanında var oldu, ürün verdi. Bu nedenle farklı konulara, çok sayıda araştırmacıya aynı anda dokundu.

Kimilerimiz için beraber yarışmaya girdiği bir mimar, kimilerimiz için deprem ya da konut araştırmacısı, kimilerimiz için plancı, kimilerimiz için sorun çözen bir idareci, hepimize katkı sağlayan bir yayıncı ama hepsinden önemlisi her zaman konuşmaktan, paylaşmaktan mutlu olduğumuz, birikim ve deneyiminden faydalandığımız bir kişi oldu. Kurduğu ilişkiler ağını korumak, bıraktığı boşluğu durdurmak kolay olmayacak.

** ODTÜ Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Resim 28. Ankara Büyükşehir Belediyesi, Merkezi İş Alanı Kentsel Tasarım ve Planlama Ulusal Yarışması, Birinci Mansiyon (Hakan Gürsu ve Talat Birgönül ile), 1993.

Resim 29. TC Merkez Bankası Eğitim ve RekreasyonTesisleri (ilk kısımlar Abdi Güzer ile), 1998-2006.

Resim 30. Göbektaşı'nda keyifli bir sohbet anı

Resim 31. "… her zaman güler yüzlü ve katılıma, ortak iş yapmaya davet eden…"

MURAT BALAMİR, TİTİZ VE ÖZENLİ BİLİM İNSANI

Ali Cengizkan*

Murat Ağabeyi ne zaman tanıdım, unuttum. Yakışıklı, sevecen, her zaman güler yüzlü ve katılıma, ortak iş yapmaya davet eden… (**Resim 31**) 1994 yılında bölüm başkanlığına aday olduğumda, daha yakından tanıdım kuşkusuz. Çok kutlamış ve teşvik etmişti. Sonrasında fakülte yetkili kurullarında, komisyon toplantılarında, fakültenin her açıdan yönetiminde daha yakından birlikte olduk. Sevgili arkadaşım Aydan'ın eşi ve sevgili çocukları Zeynep ile Selçuk'un babası, aile dostumuz olarak da ne denli müşfik, sevecen, kültürlü ve derin bir insan olduğuna yakından tanıklık ettim.

Ama asıl tanışma doktoramı bitirdikten sonra, 2000'li yılların başında, 2000 ve 2001'de olacakmış: Bir konut yüksek lisans programı önermiştim. Fakültenin üç bölümündeki konut derslerini farklı ölçeklerde biraraya getirecek, konut alanındaki yüksek lisans programını yönlendirecek ve dolayısıyla hem öğretim üyelerini hem de öğrencileri, adeta hazır laboratuvar koşullarında araştırmalar yapmaya teşvik ederek, ekonomik sektör olarak en büyüklerden olan "konut sektörü" kapsamında ülkesel sorunlara da yanıt verecek bir program oluşturmaktı amacım. "*Housing Studies Option*" konusunda fakültenin tüm bölümlerinde ilgili üyelerin hepsine yaptığım çağrı, ne yazık ki, yanıtsız kaldı. Murat Hoca hariç… Mimarlık bölümünün yakın olduğum hocaları bile, şu veya bu nedenle olumlu yanıt vermezken, şehir ve bölge planlama bölümü hocası olarak Murat Balamir'in içten katılımı ve ortak ders açma daveti hem sarsmış hem de düşündürtmüştü beni.

Murat Hoca ile üstüste verdiğimiz bu özel konut araştırmaları yüksek lisans stüdyosu, bir araştırma ve tasarım işliği olarak onun ve benim ilgilerimi biraraya getirmişti. Planlama ve mimarlık mezunlarını içiçe uzmanlaştıran stüdyonun çıktıları çok verimli oldu; o dönemki Toplu Konut İdaresi (TOKİ)

* 2012-2015 Dönemi ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı, Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

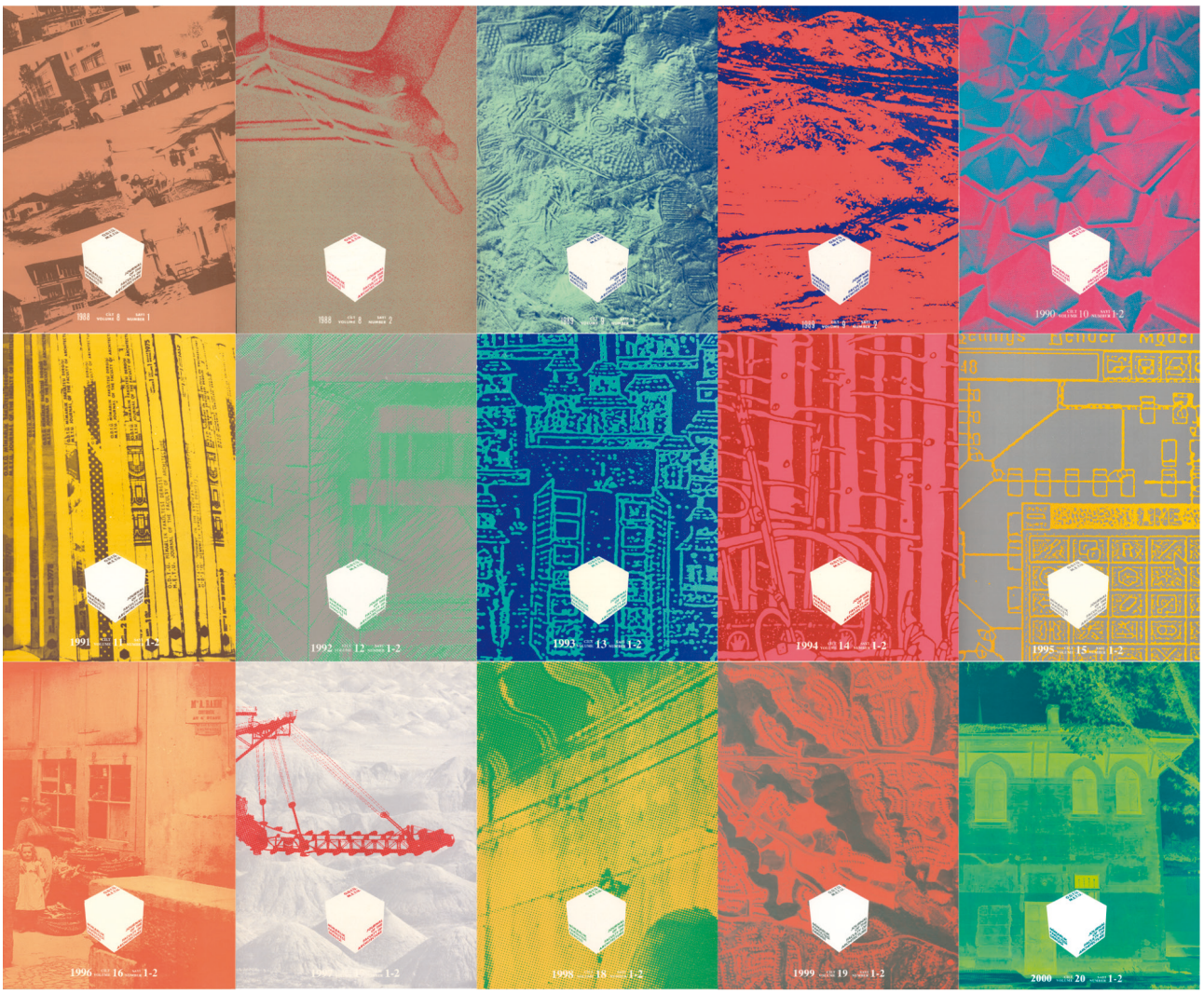
1. Mayıs 2002 ayı içinde İstanbul'da düzenlenen kurultayın kitabı: *I. Konut Kurultayı*; P. P. Özden vd., editörler, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, TMMOB Şehir Plancıları Odası ve YTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul, 2004.

ile iş birliği içinde bir seminer (2002) düzenledik; İstanbul'da yapılan I. Konut Kurultayı'na bütün öğrencilerimizle birlikte adeta bir "ODTÜ çıkarması" (**1**) yaptık; yayınlara katkıda bulunduk.

Sonra, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi Derleyeni görevi (**Resim 32**)… Uzun yıllardır sürdürdüğü bu görev sırasında derginin kurumsallaşmasına çok büyük katkıda bulunduğu gibi, özverisiyle derginin yıllarca ayakta kalmasını sağladı, titizliği, ayrıntıcılığı ve akılcılığıyla derginin yeni ve genç kuşaklara devredilmesi sırasında ilkeler düzeyinde çok öğretici ve ısrarcı oldu.

Kuşkusuz mimar kökenli bir planlamacı olarak, özellikle afet ve risk yönetimi konusundaki uzmanlığı, yalnızca 1999 Marmara Depremi sonrasında değil, yeni yerleşimlerin planlanmasında, genç uzmanların yetişmesinde önemli eşiklerin aşılmasını sağladı; uluslararası düzeyde tanınan bir uzman oldu. Ne yazık ki ulusal düzeydeki titiz analizleri ve saptamaları, kurumsal ve kişisel kaprislerle çatışmak durumunda kaldı; ama o, düşüncelerinden ve konumundan hiç taviz vermedi.

Farkında olan kurum ve kişilerin kaybı büyük. Ancak o, savunduğu doğruların aydınlığıyla hep aramızda olacak.

Resim 32. Uzun yıllar sürdürdüğü ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi editörlüğü sırasında (1988-2000) çıkan dergilerin kapakları.

ÖĞRETTİKLERİNİZ HEP AKLIMDA FİKRİMDE HOCAM, GÜZEL ANILARLA BİRLİKTE…

Gülten Kubin*

*Y. Şehir Plancısı, Prota Mühendislik A.Ş.

Çok sevdiğim Murat Balamir Hocam'la ilgili duygularımı ve anılarımı bu köşeden sizlerle paylaşabildiğim için hem buruk bir mutluluk hem de yoğun bir üzüntü içindeyim. Bu çok özel paylaşımda yer alabildiğim için Aydan Balamir'e ve Osman Balaban'a çok teşekkür ederim.

Şanslıyım ki, Murat Hocamla ilgili duygularımı ve anılarımı 80. yaş gününde kendisine yazılı olarak iletmiştim. Bu yazıda da doğrudan kendisine seslenmek istedim.

Değerli Murat Hocam,

Sizi gerek şehir ve bölge planlama bölümünde öğrenciniz olarak, gerek meslek hayatımda 2008-2021 yılları arasında çeşitli etkinlik ve projelerde çalışarak yakından tanıma fırsatı bulduğum ve o çok incelikli insani duyarlılıklarınıza şahit olduğum için çok mutluyum.

1982 yılında 3. sınıf öğrencisiyken aldığım "kent ekonomisi" dersinizi, sınavlar zor olsa da kurgusu ve içeriği nedeniyle hayranlıkla izlediğimi hatırlıyorum. Rant teorilerinin ve taşınmaz piyasasının bağlamının, 200 yıllık kentleşme tarihinde planlamayla ilişkisini de kurarak nereye evrildiğini bilmenin önemini, bir plancı olarak ileriki yıllarda çok daha iyi anladım.

Yıllar sonra 1989-1990 döneminde master öğrencisiyken, sizin başkanlığınızda düzenlenen Konut Araştırmaları Merkezi (KAM) Sempozyumunda, bir öğrenci grubuyla birlikte her işe koştururken zevkle çalışmıştım.

Yıllar sonra, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın 2008 yılında düzenlediği Kentleşme Şurası kapsamında kurulan "Afetlere Hazırlık ve Kentsel Risk Yönetimi" komisyonu ve aynı Bakanlığın TÜBİTAK ile birlikte Haziran 2009'da Gebze'de düzenlediği "Kamu Araştırma Programı" (BİKAP) Ortak Akıl Platformu, sizinle aynı gruplarda çalışma şansı bulduğum mesleki ortamlardı.

Bunlardan ilkinde unutmadığım iki anım var. Birincisi; bir taraftan siz, Ali Ulvi Ulubaş ve benim olduğum alt çalışma grubunda çalışırken, diğer taraftan komisyon raportörü olarak, komisyon başkanı ve diğer üyelerle yoğun bir iletişim içinde çalışmak zorundaydım. Her ne kadar, raporun içeriğini oluşturma aşamalarında konunun temelindeki ve bütünündeki yaklaşım farklarından kaynaklanan mesleki tartışmaların/anlaşmazlıkların tam ortasında kalmış olsam da "afetlere hazırlık ve kentsel risk yönetimi" konusunda sizden öğrendiklerim, her şeye değerdi. Bu projedeki diğer anım, çalışma arası verilen bir öğle yemeğinde "glutensiz yemek" konusu konuşulurken "yemek glutenli de olur glutensiz de olur, ama komisyon Gültensiz olmaz" esprinize çok güldüğümüzü, aynı

Resim 33. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın TÜBİTAK ile birlikte düzenlediği "Kamu Araştırma Programı" (BİKAP) Ortak Akıl Platformu, Gebze, Haziran 2009.

Resim 34. Afganistan'dan gelen gruplar için (JICA aracılığıyla Prota olarak) organize edilen DCDA mesleki eğitim programı; Ankara, Kasım 2014.

zamanda tarafınızdan takdir edildiğim duygusuyla gururlandığımı da hatırlıyorum. İkinci çalışmayla ilgili olarak ise sözel yerine görsel bir anıyı paylaşayım. (**Resim 33**)

2012 yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı için hazırladığımız "Yüksek Sismik Riskli İllerin ve Kamu Binalarının Önceliklendirilmesi Projesi"nde geliştirdiğiniz yaklaşım, yöntem, kapsam ve kurguya hayranlıkla tanık olduk. Proje sürecinde bazen uzayan tartışmalarda "ama şekerim" diye cümleye başladığınızda, artık daha fazla uzatmamamız gerektiğini anlayacak kadar tanımıştık sizi.

2014 yılı Eylül-Kasım ayları arasında Afganistan'dan Kabil Belediyesi ve DCDA'den gelen gruplar için (JICA aracılığıyla Prota olarak) organize ettiğimiz mesleki eğitim programına iki sunumla verdiğiniz katkı çok değerliydi. O güzel günlerin anısına ikinci sunumdan bir fotoğraf paylaşmak isterim. (**Resim 34**) 2021'de yine Kabil Belediyesi için düzenlediğimiz çevrimiçi eğitim programına hazırladığınız, ancak şahsen katılamadığınız için sevgili Nihan Özdemir'in üstlendiği sunumunuzla, Afgan meslekdaşlarımıza bir kez daha ulaşmıştınız.

Hastanede yattığınız günlerde ziyaret yasağı olduğu için size yazılı olarak ilettiğim 19 Mayıs 2022 tarihli, hala telefonumda duran mesajımda; "Çok değerli Murat Hocam, ... En kısa zamanda sağlığınıza kavuşmanızı diliyorum. En derin sevgi ve saygılarımla" demiştim. Son 10 yıldır ilk kez bir mesajım yanıtsız kalmıştı.

Sevgili Murat Hocam, sizi hep çok güzel anılarla, imzalayıp verdiğiniz kitaplarınızla ve de o çok güzel gülüşünüzle hatırlayacağım.

Sizi çok seven öğrenciniz Gülten Kubin.

ÖĞRENCİSİ, ASİSTANI VE MESLEKTAŞININ GÖZÜNDEN MURAT BALAMİR

Burcu Özdemir Sarı*

*ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

Prof. Dr. Murat Balamir, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünün kıymetli bir hocasıydı. Ancak bunun da ötesinde, benim akademik hayatımdaki kılavuzum ve mentorumdu. Murat Hoca ile tanışmamız, kendi dönemimdeki pek çok şehir ve bölge planlama bölümü öğrencisi gibi, hocanın 3. sınıf lisans eğitiminde verdiği kent ekonomisi dersi vasıtasıyla olmuştur. Murat Hoca bu dersi 1970'li yılların ortalarından başlayarak yaklaşık kırk yıl kadar yürütmüştür. İçeriğini şehir plancılarına özgü olarak tasarladığı ve her dönem ülkedeki ve dünyadaki güncel gelişmelerle zenginleştirdiği

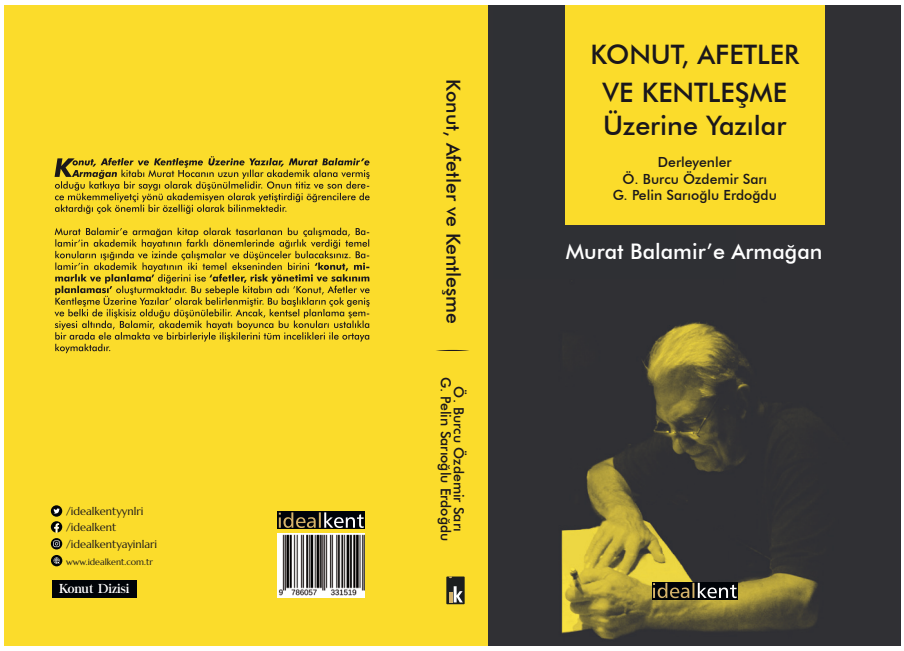
Resim 35. Sabine Baumgart, Murat Balamir, Burcu Özdemir, Ruth Becker; Doktora tez jürisi, Dortmund, Aralık 2010.

son derece özgün bu ders ile pek çok plancının meslek hayatına dokunduğunu söylemek gerekir. Bu dersin benim akademik hayatımda ayrı bir yeri vardır. 1998-1999 döneminde öğrencisi olduğum kent ekonomisi derslerinde, 2001 güz döneminden itibaren önce Murat Hocanın asistanı olarak, 2008 itibariyle de dersi hocayla birlikte yürütmek suretiyle başka hiçbir şekilde kazanılamayacak bir deneyim kazandım. 2015 yılı sonrasındaysa Murat Hocadan bu dersi devralmanın gururunu ve sorumluluğunu taşımaktayım. Murat Hoca, bu dersin bir çıktısı olarak 2021 yılında "Şehir Plancıları için Ekonomi Notları: Rant ve Taşınmaz Ekonomisi" adlı kitabını TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayınları kapsamında planlama öğrencileri ve camiasının kullanımına sunmuştur.

Murat Hoca uzun yıllar boyunca şehir planlama yüksek lisans programının da koordinatörlüğünü yürütmüş, bu görevine emekli oluncaya dek devam etmiştir. Yüksek lisans eğitimimi tamamladığım bu programda, başlangıçta sadece kuramsal bir ders kapsamında tanıdığım hocamın aslında pek çok alanda ne kadar derin bir birikime sahip olduğunu gözlemleme fırsatım oldu. Bu birikimi öğrencilerine aktarmaktan büyük bir keyif alır, ODTÜ Mimarlık Fakültesi 26 numaralı stüdyoda uzun saatlerini öğrencileri ile bilgi paylaşımına ayırırdı. Bizler o stüdyoda hem mesleğe hem de hayata dair çok şey öğrendik. Yaptığımız her işe, büyük küçük demeden, aynı derecede özen göstermemiz gerektiğini öğretti Murat Hocamız. Rol aldığı pek çok çalışmaya ve projeye bizleri de dahil ederek yeni öğrenme ortamlarına girmemizde fırsatlar yarattı, bizlere yeni kapılar araladı. Çok sayıda akademisyenin ve plancının yetişmesine katkı sağladı. Akademik yaşantısı ve hayattaki duruşuyla her konuda bize örnek oldu.

Murat Hocayla yollarımız yüksek lisans sonrasında da ayrılmadı. Almanya'da yürüttüğüm doktora sürecimde çok emeği geçti. Hem çalışmam sırasında hem de doktora tez savunmamda beni yalnız bırakmadı. 2010 yılının aralık ayında, karın kışın ortasında Dortmund'a kadar gelip tez jürime katılması benim için ayrı bir onur ve mutluluktur. (**Resim 35**) Önce öğrencisi, sonra asistanı ve sonra da meslektaşı olarak yaklaşık 25 yıl birlikte çalıştık. Bana sadece kent ekonomisi dersini değil, konut çalışmaları konusundaki bilgi birikimini ve arşivini, birlikte birkaç kısa yıl da olsa paylaştığımız ODTÜ Mimarlık Fakültesi 56 numaradaki ofisini ve hep tebessümle ve saygı ile hatırlayacağım nice anıyı bıraktı.

Sevgili dostum, dönem arkadaşım Pelin Sarıoğlu Erdoğdu ile birlikte ona bir armağan kitap hazırlığına başlamıştık. Hocanın 81. doğum günü için çalışma arkadaşları ve öğrencilerinin katkısı ile hazırlanan bir armağan kitap:

Resim 36. Murat Balamir'e Armağan, Aralık 2022.

"Konut, Afetler ve Kentleşme Üzerine Yazılar." (**Resim 36**) Kitabın bitmiş halini eline almak kısmet olmadı ama kendi hazırladığı özgeçmişi ile kitaba katkı sağladı, kitabın tamamlandığından haberi oldu, bu da bizim için küçük bir teselli. Bizlere yol gösterecek yeni eserlerinden, pek çok konuyu tartıştığımız e-postalarından ve sohbetlerinden mahrum kalmak çok üzücü. Hayatımızdaki boşluğu doldurulamaz.

MURAT HOCA VE BANA KATTIKLARI

Pelin Sarıoğlu Erdoğdu*

*Doğuş Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

Murat Hoca'yı birçok ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü öğrencisi gibi 3. sınıfta kentsel ekonomi dersinde tanımıştım. Bu ders kapsamında özellikle planlamanın meşruiyeti ile ilgili öğrettikleri ve okuma listesine eklediği makaleler hala dün gibi aklımdadır. Ders notlarını tuttuğum "341 Urban Econ" defterim her daim elimin altındadır. Bugün bir akademisyen olarak hemen her dersimde bu defterdeki notlara sıklıkla başvurup atıfta bulunduğumu söyleyebilirim.

Resim 37. Murat Balamir, Pelin Sarıoğlu, Tamer Gök; doktora tez jürisi, Groningen Üniversitesi Akademi Binası, Mart 2010.

Kendisi ile daha sonra yüksek lisans stüdyosunda çalışma fırsatım olduğu için çok şanslıydım. Bu vesile ile gerçek anlamda araştırma yöntemleri, literatür araştırması, veri analizi konularında ilerlemiş oldum. Stüdyoda hem nicel yöntemlere hem güncel teorik tartışmalara hakimiyeti beni etkilemiştir. Murat Hoca İngilizce ve Türkçe dillerini çok iyi kullanabilen, içerik ve dil düzeltmelerini bir arada yapabilen gerçek bir editör olarak çalışmalarımı geliştirmiştir. Kendisinin detaylara verdiği önem zorlayıcı olmakla birlikte, doktora tezimde bana çok yardımcı olmuştur. Bu stüdyoda öğrendiklerimin daha sonra akademik hayatımda da kişisel çalışma yöntemlerimi derinden etkilediğini söyleyebilirim. CP 501 kodlu yüksek lisans stüdyosu dersinde ilk okuduğum makalelerden biri Hollanda'nın konut sistemi ile ilgiliydi. Ne tesadüf ki, birkaç sene sonra doktora için Hollanda'ya gittim ve tezim bu makaledeki konut ve mülkiyet tartışmalarından evrildi.

Murat Hoca ile ayrıca, yürütücüsü olduğu birbiri ile ilişkili 4 farklı bilimsel araştırma projesinin (BAP) araştırma ekibinde yer aldım. Ankara konut stoku ile ilgili bu projelerde anket hazırlama ve uygulama gibi bilginin üretilmesindeki ilk adımlar hakkında çok şeyler öğrendim. Bu seviyede bir akademik çalışma ortamında bulunmanın kıymetini şimdi daha iyi anlıyorum. Projelerde araştırma görevlisi olarak yer almama rağmen, bana tanıdığı söz hakkı için ayrıca teşekkür ediyorum.

Araştırma konuları, 1999 depremleri sonrası konut yerine afet odaklı olmaya başlamış ve Ulusal Deprem Konseyinde yer almıştır. Bu dönem inşaat mühendisleri, mimarlar ve şehir plancıları gibi farklı disiplinlerden araştırmacılarla ortak zeminde proje

Resim 38. Öğrencileri ve Bölüm sekreteryası ile emeklilik kutlaması, 2008.

üretebilme kapasitesini de hep takdirle karşılamışımdır.

2010 yılında doktora tezimin eş danışmanı olarak Hollanda'nın Groningen kentine gelmiş ve mezuniyet törenime katılmıştır. (**Resim 37**)

Ankara'dan ayrılıp İstanbul'da çalışmaya başladığım dönemde yeni çalışmalarını e-posta ile paylaşarak beni mutlu etmiştir. Bu dönem yazdığı konular imar barışı, dönüşüm, deprem gibi Türkiye kentleşmesini derinden etkileyen başlıklarda toplanabilir.

Son olarak hem yüksek lisans stüdyosu hem ofisi olarak kullandığı 26 numaralı odada asılı olan "My time is much worth than anybody could possibly afford to pay for it" yazılı posterin benzeri şu an benim de ofisimde asılıdır. Çok kıymetli bulduğum bu sözü, ilk gördüğüm andan itibaren hafızama kazımışım. Seneler sonra kendi çalışma alanımda kullanmak istediğimde ona e-posta ile yazarak haber vermiştim.

Kendisini saygıyla anıyorum, bana öğrettikleri için de teşekkür ediyorum.

EŞSİZ BİR BİLGİ KAYNAĞI VE YOL GÖSTERİCİ OLARAK SEVGİLİ MURAT HOCAM

Meltem Şenol Balaban*

*ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

Ne tesadüftür ki, 1999 yılından beridir unutmaksızın her sene andığımız 17 Ağustos Marmara Depremi'nden 1 gün önce aramızdan ayrılan sevgili Murat Hocamı; birlikte geçirdiğimiz güzel ve zorlu zamanları, bana her daim düşündürdüklerini sizlerle paylaşmak, bu sayede aslında artık aramızda olmasa da bende bıraktıklarıyla onun fikirlerini aktarmak adına, anı yazımı hazırlamak istedim.

Resim 39. Diploma töreni, Meltem Şenol'a lisans diplomasını verirken, 1998.

Aslında Murat Hocamla yakından çalışmaya başlamamla benim akademik hayata ilk adımlarımı atmam eş zamanlı olarak gerçekleşti diyebilirim. O sebeple belki de bölüme araştırma görevlisi olma hikayemden kısaca bahsetmem gerek. 1998 yılının haziran ayında diplomamı Murat Hocamın elinden aldıktan sonra (**Resim 39**), 1999 yılı aralık ayında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladım. Yaklaşık bir sene sonra, şehir planlama yüksek lisans stüdyosuna görevlendirildim. Lisanstaki zor derslerimizden biri olan, benim de CC gibi vasat bir notla geçtiğim "Kent Ekonomisi" dersinin hocası, Murat Hocamız yürütüyordu stüdyoyu. Başlarken yetersiz olma endişesinin yanında, konusunda uzman ve bir o kadar da titiz olduğunu duyduğum Murat Hocama ayak uydurabilmek umuduyla, şehir planlama yüksek lisans stüdyosuna ilk adımımı atmıştım. (**Resim 40**) Kentsel tasarım programında iklime uygun yerleşmeler ve Ankara konusunda hazırladığım yüksek lisans tezimi bitirmeye yakın, yurtdışında doktora programlarını araştırırken çalışma alanımla ilgili nereden burs bulacağımı düşünmekteydim. Aslında uzmanlaşma alanımla ilgili Avrupa üniversiteleri pek uygun görünüyordu. Her öğlen yemekhaneye doğru yürürken yaptığımız tatlı sohbetlerden birinde Murat Hocamın iklim değişikliği nedeniyle artan taşkın, sel, su baskını gibi olaylarla ilgili neden çalışmayı düşünmediğimi sorduğunu hatırlıyorum. Sonrasında bölümümüzde Murat Hocamın da teşviki ve yönlendirmesiyle doktora programımıza, bu konuda çalışmak üzere başvurdum. O tarihten itibaren Murat Hocamla uzun yıllar hem stüdyonun araştırma görevlisi hem ilk doktora öğrencisi hem de pek çok projede araştırmacı olarak uyumla çalışma fırsatı yakaladım.

Bu uzun ve yoğun geçen zamanda kendisinden pek çok şey öğrendim; her konuda derinlemesine araştırma yapmayı, olayları tüm boyutlarıyla analiz etmeyi, bizlere sunulan fikirleri kabul etmeden önce enine boyuna

Resim 40. Yüksek lisans öğrencileriyle bir konferans sonrasında, 2002.

düşünerek mutlaka kritik etmeyi, her çalışmayı titizlikle baştan savmadan yürütmeyi ve her şeyden önemlisi daima üretken olabilmeyi...

Şimdi geriye dönüp bakınca anlıyorum ki bu süre zarfında bana kattıklarıyla, verdiği sorumluluklarla ve disiplinli çalışmasıyla beni bugünlere hazırlamış canım hocam…

Sanıyorum 2000'lerin başında, İnşaat ve Jeoloji Mühendisliği Bölümlerinden değerli hocalarla beraber, ODTÜ Afet Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nden sonra kurdukları disiplinlerarası bir program olan "Deprem Çalışmaları Yüksek Lisans Programı" için Murat Hocamızın açtığı "risk yönetimi" dersinde "küresel risk toplumu" kavramı ve ilgili kitabın yazarı Ulrich Beck hakkında, ilk okumaları yapmıştık. Hararetle yeni kavramları anlamaya ve günlerce, derslerde yoğun tartışmalarla Türkçeleştirmeye çabaladığımızı anımsıyorum. O dönemler birlikte tartıştığımız, anlamaya çalıştığımız pek çok konunun, özellikle bu pandemi döneminde gündem olması, ne denli haklı ve öngörülü olarak Murat Hocanın bu konulara dikkat çektiğini ispatlar nitelikte…

Çoğumuzun bildiği, pek çok meslektaşı ve çalışma arkadaşının da benimle aynı biçimde paylaşacağı üzere; deprem, afet risk yönetimi, kent planlama, kent ekonomisi, konut gibi çalışma alanlarında Murat Hocam, ülkemizdeki ilgili araştırmaları, yasal ve yönetsel düzenlemeleri ve akademik yayınları yine öncü olarak yönlendirmiş, şekillendirmiş bir hocamızdı. Kendisinin yanında uzun yıllar bunlara şahit olmaktan dolayı kendimi şanslı ve gururlu hissediyorum. Söylenecek tabi ki pek çok şey var, pek çok anı var. Hocam bu yazımı okursa "bak aslında şunlardan bahsetmeyi unuttun" diye takılırdı büyük ihtimal. Keşke son yıllarda birlikte daha fazla vakit geçirme fırsatımız olabilseydi, kendisine danışacak ne çok konu vardı oysa…

Şimdiye kadar olduğu gibi bir başvuru kaynağı olarak Murat Hocamı; pek çok eseriyle, bende bıraktığı güzel anılarla ve öğrettikleriyle hatırlayacağım. Takipçisi olduğum için gururluyum ama erken kaybettiğimiz için hüzünlüyüm. Huzur içinde olsun! Ardında yetiştirdiği, onun da gurur duyacağı nice meslektaşlardan biri olarak savunduklarının hep peşinde olacağım.

MURAT HOCA'NIN ARDINDAN, AKADEMİSYEN KİMLİĞİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

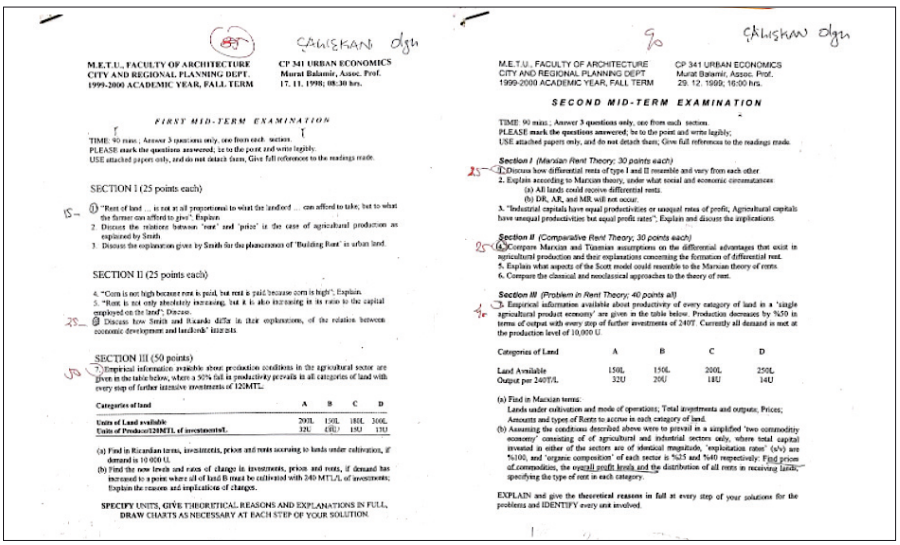
Olgu Çalışkan*

* ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

Araştırma konularımızın farklı olması nedeniyle sevgili Murat Hocam ile birlikte çalışma fırsatım hiç olmadı. Dolayısıyla kişisel olarak tanıma olanağına da ne yazık ki sahip olamadım. Ama aynı bölümde uzaktan da olsa çalışmalarını sürekli takip ettiğim bir hocam oldu. Buna göre lisans dönemimden itibaren benim de bir akademisyen olmam sonrasında Murat Hocaya yönelik bakışım değişmeden olgunluk kazandı. Geriye dönüp baktığımda bunda hocanın güçlü öğretici ve akademisyen kimliği, bakış açısı ve yorumunun payının ne kadar büyük olduğunun ayrımına varıyorum. Nitekim, yaşamınıza giren herhangi bir insanı bile zamanla tanıdığınızda dışarıya vermiş olduğu izlenimin dışında nasıl farklı bir karakter ve kapasiteye sahip olduğunu fark etmişliğimiz çokça olmuştur. Murat Hoca'ya yönelik bu istikrarlı bakışın ardında öğrenci ve akademisyene aynı düzey saygınlıkla yaklaşmasının rolünün büyük olduğunu düşünüyorum. Öyle ki bu düzey, hocanın bir lisans dersinde sunduğu kuramsal çerçeveye ve onu aktarım biçimine dahi yansıyordu. Öyle bir düzeydi ki bu, sonunda çok iyi bir not alacağım kent ekonomisi dersinin sınavı sonrasında, neredeyse dersten kalmış olduğumu düşündürecek kadar. Ki notumu sormak için gittiğim odasından, hocanın beni tatlı sert uzaklaştırdığını gülümseyerek anımsarım. O dersin sınav kağıtlarını özenle saklıyorum. (**Resim 41,42**)

Kanımca bir akademisyen olarak, Murat Hoca'nın vurgulanması gereken en özgün ve değerli özelliklerinden biri, yıllar yılı geliştirdiği bilgi birikimi ve donanımı bir araştırma gündemi haline getiren ve bunu sofistike bir kapsam içeriğine evrilterek uzun erimli bir araştırma programının altlığı olarak işlevlendiren kararlı ve sabırlı çabasıydı. Ki bu çaba, bugün özellikle konut, kentleşme ve risk yönetimi konularında farklı uzmanlık bilgisine sahip olarak yetiştirmiş olduğu genç akademisyenler aracılığı ile kendisinden sonra yenilenerek yeniden üretilecek bir araştırma gündeminin temellerini atmıştır. Bir "senyör" akademisyen için bundan daha mutluluk verici şey ne olabilir ki?

Buna paralel, hocanın araştırma gündemini ulusal planlama gündeminin öncü söz ve söylemi konumuna getirme konusundaki çabası; bunu yaparken çok fazla ön plana çıkmadan tüm akademik ağırlığı ile kurum ve kuruluşları yönlendirici etkisi, birçok genç akademisyen için örnek olacak bir davranış biçimi olarak nitelendirilebilir. Tıpkı değerli dostu Raci Bademli Hoca gibi Murat Hoca da üniversite dışı mesleki edimini kendi mezunlarının kolayca erişebileceği niteliğin yeniden üretilmesi şeklinde değil; onun ötesinde bir ilkörnek yaratabilecek uygulama

M.E.T.U., FACULTY OF ARCHITECTURE
CITY AND REGIONAL PLANNING DEPT.
1999-2000 ACADEMIC YEAR, FALL TERM

CP 341 URBAN ECONOMICS
Murat Balamir, Assoc. Prof.
17. 11. 1998; 08:30 hrs.

FIRST MID-TERM EXAMINATION

TIME: 90 mins.; Answer 3 questions only, one from each section.
PLEASE mark the questions answered; be to the point and write legibly.
USE attached papers only, and do not detach them; Give full references to the readings made.

SECTION I (25 points each)

1. "Rent of land ... is not at all proportional to what the landlord ... can afford to take, but to what the farmer can afford to give". Explain.
2. Discuss the relation between 'rent' and 'price' in the case of agricultural production as explained by Smith.
3. Discuss the explanation given by Smith for the phenomenon of 'Building Rent' in urban land.

SECTION II (25 points each)

4. "Corn is not high because rent is paid, but rent is paid because corn is high"; Explain.
5. "Rent is not only absolutely increasing, but it is also increasing in its ratio to the capital employed on the land"; Discuss.
6. Discuss how Smith and Ricardo differ in their explanations, of the relation between economic development and landlords' interests.

SECTION III (50 points)

7. Empirical information available about production conditions in the agricultural sector are given in the table below, where a 50% fall in productivity prevails in all categories of land with every step of further intensive investments of 120MTL.

Categories of land	A	B	C	D
Units of Land available	200L	150L	100L	300L
Units of Product/120MTL of investments/L	32U	48U	16U	13U

(a) Find in Ricardian terms, investments, prices and rents accruing to lands under cultivation, if demand is 10 000 U.
(b) Find the new levels and rates of change in investments, prices and rents, if demand has increased to a point where all of land B must be cultivated with 240 MTL/L of investments; Explain the reasons and implications of changes.

SPECIFY UNITS, GIVE THEORETICAL REASONS AND EXPLANATIONS IN FULL, DRAW CHARTS AS NECESSARY AT EACH STEP OF YOUR SOLUTION

M.E.T.U., FACULTY OF ARCHITECTURE
CITY AND REGIONAL PLANNING DEPT
1999-2000 ACADEMIC YEAR, FALL TERM

CP 341 URBAN ECONOMICS
Murat Balamir, Assoc. Prof.
29. 12. 1999; 16:00 hrs.

SECOND MID-TERM EXAMINATION

TIME: 90 mins.; Answer 3 questions only, one from each section.
PLEASE mark the questions answered; be to the point and write legibly;
USE attached papers only, and do not detach them; Give full references to the readings made.

Section I (Marxian Rent Theory; 30 points each)

1. Discuss how differential rents of type I and II resemble and vary from each other
2. Explain according to Marxian theory, under what social and economic circumstances
   (a) All lands could receive differential rents.
   (b) DR, AR, and MR will not occur.
3. "Industrial capitals have equal productivities or unequal rates of profit, Agricultural capitals have unequal productivities but equal profit rates". Explain and discuss the implications.

Section II (Comparative Rent Theory; 30 points each)

4. Compare Marxian and Tünnian assumptions on the differential advantages that exist in agricultural production and their explanations concerning the formation of differential rent.
5. Explain what aspects of the Scott model could resemble to the Marxian theory of rents.
6. Compare the classical and neoclassical approaches to the theory of rent.

Section III (Problem in Rent Theory; 40 points all)

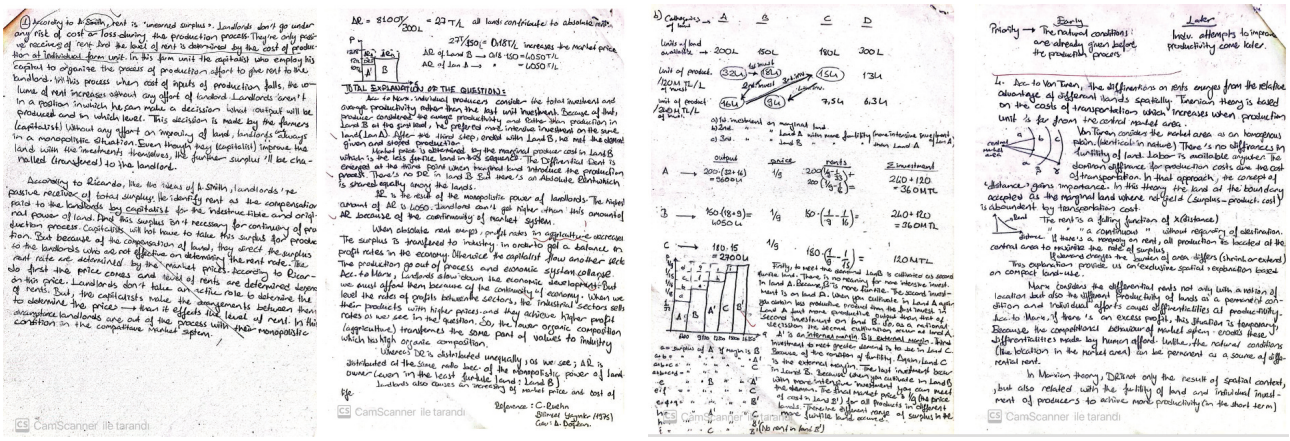
7. Empirical information available about productivity of every category of land in a 'single agricultural product economy' are given in the table below. Production decreases by %50 in terms of output with every step of further investments of 240T. Currently all demand is met at the production level of 10,000 U.

Categories of Land	A	B	C	D
Land Available	150L	150L	200L	250L
Output per 240T/L	32U	20U	18U	14U

(a) Find in Marxian terms:
Lands under cultivation and mode of operations; Total investments and outputs; Prices; Amounts and types of Rents to accrue in each category of land.
(b) Assuming the conditions described above were to prevail in a simplified 'two commodity economy' consisting of of agricultural and industrial sectors only, where total capital invested in either of the sectors are of identical magnitude, 'exploitation rates' (e/v) are %100, and 'organic composition' of each sector is %25 and %40 respectively: Find prices of commodities, the overall profit levels and the distribution of all rents in receiving lands; specifying the type of rent in each category.

EXPLAIN and give the theoretical reasons in full at every step of your solutions for the problems and IDENTIFY every unit involved.

Resim 41. Kent Ekonomisi, 1. ve 2. Midterm sınavı, 1998-99.

Resim 42. Kent Ekonomisi, 1. ve 2. Midterm sınavı cevap kağıtlarından seçilmiş dört sayfa, 1998-99.

çerçevesi ve yöntem yaklaşımı üretmeyi amaçlayarak gerçekleştirmiştir. Akademisyenin toplumsal sorumluluğunun kurumsallaştırılması bağlamında, planlama pratiği ile üniversite ve akademik araştırmayı birleştiren bu nitelikli arayüzün yeni kuşak plancılar tarafından da yeniden üretilmesi gerektiği kanısındayım.

Murat Hoca'ın vefatıyla, kaybettiğimiz tüm değerli hocalarımızın ardında bıraktığı değerler mirasına bir yenisi daha eklenmiş oldu. Işıklar içinde…

AFET RİSKLERİNİ AZALTMAK İÇİN SAKINIM PLANLAMASI OLMAZSA OLMAZ DİYORDU

Haluk Eyidoğan*

Prof. Dr. Murat Balamir'le 2000 yılının mart ayında Başbakanlık Genelgesi ile kurulan Ulusal Deprem Konseyinde (UDK) birlikte çalışma ortamında tanışmıştık. Depremlerle ilgili çeşitli disiplinlerden seçilen 20 kişilik konsey heyetinde şehir ve bölge planlama konularını o temsil ediyordu.

Jeofizik biliminin sismoloji alanında depremin fiziksel özellikleri içerikli çalışmalara odaklanmışken, ülkemizde depremlerin neden olduğu ağır kayıpların azaltılmasında mühendislik kadar, riskleri azaltan planlama süreçlerinin de çok önemli olduğunu Murat Balamir'in sayesinde fark ettim. Mühendislik maharetleri risk azaltmanın bir unsuruydu ama bu konuda mevcudu ve geleceği planlama süreçleri ihmal edildiğinde risk azaltmanın başarılı olması beklenemezdi.

Murat Balamir, UDK çalışmaları sürecinde gerek söylemlerinde ve gerekse raporlarında kentsel risk analizleri ve riskleri azaltan mekânsal planlamanın çok önemli olduğunu sürekli vurgulamıştır. Risk azaltan politikalar, mevzuat değişiklikleri ve planlama süreçleri geliştirilmeden, depremin fiziğini daha fazla bilme ve binaları daha dayanıklı yapma çalışmalarının tek başına deprem güvenli yaşamı sağlayamayacağını hep yazdı ve söyledi. Risk azaltma ağırlıklı yerleşim planı karar ve uygulamalarını hafife alarak yalnızca mühendislik yaklaşımlarıyla başarılı olunamayacağını her platformda hatırlattı.

Murat Balamir'in görüşleri hem ülkemizde hem de uluslararası platformlarda ilgi çekmiştir. Ülkemizdeki afet yönetimine yönelik risk azaltma içerikli önerileri ve Türkiye'de literatüre geçirdiği "sakınım planlaması" konusundaki çalışmaları ve yayınları ile bilinen Murat Balamir, Avrupa Planlama Okulları Birliği (AESOP) ve Avrupa Sosyoloji Derneği'nin (ESA) risk yönetimi ve afet araştırma gruplarının kurulmasına ve yönetilmesine de önemli katkılarda bulundu. 2009-2017 yılları arasında, BM Afet Riski Azaltma Ofisi (ISDR/UNDRR) Sasakawa Ödülü Jürisinin Avrupa temsilcisi olarak görev yaptı.

Ulusal Deprem Konseyi'nin (UDK), üyelerine haber verilmeden 2006 yılında kapatılmasına (**Resim 44**) kadar geçen sürede Murat Balamir'le birçok etkinlikte birlikte çalışma olanağı buldum. 2002 yılında UDK tarafından yayınlanan Deprem Zararlarını Azaltma Ulusal

* İTÜ Jeofizik Mühendisliği Bölümü Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Stratejisi Raporunun yazılmasında, 2003 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin (İBB) yayınladığı İstanbul Deprem Master Planı (İDMP) çalışmasında ve 2004 yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığınca düzenlenen Deprem Şurası'nda afet yönetim döngüsünde afet risklerini azaltma ağırlıklı imar planlamasının olmazsa olmazını sürekli savunmuştu. İDMP gibi bir çalışmayı çok önemseyen, şehir ve bölge plancıları ile birlikte "Yerleşim, Hukuk, İdari Yapı, Kaynak" başlıklı bölümünde yazılanlar, bugün bile geçerliliğini koruyan ve henüz gerçekleştirilemeyen bazı eylemleri içermektedir. 1384 sayfalık İDMP raporunun 231 sayfadan oluşan bu bölümü afet risklerini azaltma stratejisi bakımından çok önemlidir. Hafızamı tazelemek için zaman zaman bu bölümü okurum. Murat Balamir o rapordaki tespit ve önerilerini her fırsatta yinelemiş, duyurmaya çalışmış ve kibar tavırlarıyla konuyla ilgili makamlardaki yöneticileri ikna etmek için çok çabalamıştır. Görüşmelerimizde o çabalarının sonuçlarını göremediğinden yakınırdı.

İBB'nin 2003 yılında yayınladığı İstanbul Deprem Master Planı'nda ilk kez "sakınım" terimini ortaya koymuştur. 20 yıl önce yayınlanan UDK raporunun dördüncü bölümünün yazılmasında önemli katkısı olan Murat Balamir şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Deprem tehlikesi altında bulunan büyük yerleşim yerlerinde ve özellikle bugün İstanbul'da, yönetimlerce kimi çalışmalar yapılmakla birlikte, bunların bilimsel açıdan yeterli, en doğru yaklaşımları temsil ettiğini söylemek olanaklı değildir. İstanbul başta olmak üzere, büyükşehirlerde belediye ve valiliklerin ortak bir program ve kapsamlı bir işbölümü geliştirmeleri gereği vardır. Bu programın, yerleşme ölçeğinde yerbilimsel araştırmalara ve kentsel risk belirleme çalışmalarına öncelik vermesi, bir özel ana plan (deprem önlemleri master planı, ya da 'kentsel sakınım planı') hazırlaması, uygulamalar için yaptırım gücünün elde edilmesi ve bu amaçla mevzuat düzenlemelerinin yapılması, aynı zamanda bu uygulamalar için kaynak sağlama yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Planlama ve yapılaşma süreçlerini, riskleri azaltacak biçimlerde yeniden tanımlayan bir kurumlaşmanın sağlanması,*

Resim 43. "Risk Toplumu Kültürü" üzerine, Boğaziçi Üniversitesi, 2015.

UDK Üyesi Prof. Dr. Murat Balamir: "Ulusal Deprem Konseyi'nin Kaldırılması Neyin Çözümüdür?"

Yapı.com.tr

ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi Prof.Dr. Murat Balamir: Ulusal Deprem Konseyi (UDK) 2000 yılında Ecevit Hükümeti'nin bir Başbakanlık Genelgesi ile kuruldu. Dört temel görev üstlenen UDK (8 mühendislik, 8 yerbilimleri, 4 diğer disiplinlerden) 20 üyeden oluşmaktaydı. Bu üyelerin seçiminde ilgili kurumlardan, kendi üyeleri dışından aday göstermeleri istenmiş, ön plana çıkan bireyler ayrıca TÜBİTAK'ta bir tarama kurulu tarafından değerlendirilmişlerdi. UDK'nın üçer yıllık ara ile görev yürütme ve yenileme kuralları büyük ölçüde kendi özerkliğine teslim edilmiş, bireylerin kurumları ya da siyasi görüşleri değil, 'bilimi' temsil etmeleri hedeflenmişti. Temel görevleri arasında, deprem tahminlerine

Resim 44. Çeşitli disiplinlerden 20 kişilik Ulusal Deprem Konseyinin 2006 yılında habersiz kaldırılışına tepki yazısı.

depremlere karşı güvenli bir yerleşim ve hazırlıklı bir toplum yapısına kavuşmanın ön koşuludur."

Aradan geçen 20 yıla rağmen kısmen yer bilimsel araştırmalar ve risklerin belirlenmesi dışında risk azaltma öneri ve eylemlerinin gerçekleştiğini söylemek oldukça zordur. Murat Balamir, afet riskleri azaltma amacını gütmesi gerektiğini önerdiği planlama, denetim ve imar mevzuatındaki yetersizlikler ile izlenen afet yönetim yetersizliklerini birleştirip afet risklerini azaltan bütüncül bir afet yönetim modeli geliştirmiştir. O, bu önerilerini yazılı ve sözlü olarak her platformda sorumluk duygusu ve yetkin bir bilim insanı duyarlılığı ile dile getirmiştir. Yazdığı kitaplar ve onlarca makalede bu önerilerini herkese sunmuştur.

Murat Balamir, 2010 yılında TBMM Deprem Komisyonuna "Türkiye'de Kentleşme ve Deprem: Türkiye Koşulları ve Uluslararası Yeni Politika Açısından Kentsel Risklerin Azaltılması için Alınması Gereken Önlemler" başlıklı bir rapor sunarak çok önemli önerilerde bulunmuştu. 68 sayfalık o raporda Türkiye'de afet risklerinin azaltılması için uluslararası yeni politikalara uyum ve önerileri uygulama konusunda eksikliklerimize örnekler vererek dikkat çekmiştir. Raporda, yerel yönetimler tarafından hazırlanarak uygulanacak sakınım planlarına ilişkin düzenleme ve süreç için aşamaları şablonlar halinde vermiş ve uygulamanın özellikle büyükşehir belediyelerince sürdürülmesi gereğinin sağlanmasını istemiştir.

Resim 45. Murat Balamir 2000'ler.

TBMM'de milletvekili olarak görev yaptığım süre içerisinde, 2012 yılında Bayındırlık ve İmar Komisyonu'na havale edilen 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun taslağı ile ilgili çalışmalarda kaleme aldığımız muhalefet şerhinin hazırlanmasında Murat Balamir'in şehircilik, planlama, risk analizleri, hak sahipliği, uzlaşma yönetimi ve mülkiyet hakları konularında çok önemli tespitleri ve önerileri bize yol gösterici olmuştur.

Son yıllarda, Murat Balamir'in sağlığının pek iyi olmadığı dönemde yazdığı ve Şehir Plancıları Odası tarafından yayınlanan "Afetler, Risk Yönetimi ve Sakınım Planlaması" ve "Plancının Kassandra Yazgısı" kitapları, deprem başta olmak üzere her türlü doğal ve insan kaynaklı afet risklerini azaltacak önerilerle dolu ve herkese rehber olacak başyapıtlarıdır.

Murat Balamir 2020'deki bir yazısında tüm yerel ve merkezi yöneticilere şu hatırlatmayı yapmıştır;

"Planlamayı yalnızca imar düzenlemeleri kapsamında düşünebilen, uygulama bilgileri yalnızca bu alanda tutsak kalmış tutumlarla deprem risklerinin azaltılması çalışmaları yürütülemez. Risk yönetimi, fiziki çevre düzenlemeleriyle sınırlanamaz. Toplum dinamiklerinin, ekonominin, faaliyet sektörlerinin özel durumlarını ve risklerini azaltmak üzere çok yönlü önlemler alabilen protokoller düzenleyen çok yönlü teknik bir üst planlama yaklaşımı gerekir".

Afet kayıplarının çok sık gündeme geldiği bu coğrafyada Murat Balamir'i hep hatırlayacağız. Ruhu şad olsun.

MURAT BALAMİR

Baykan Günay*

* TED Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Başkanı, Prof. Dr.

Kişileri anarken mekanik bilgiler kuşkusuz verilebilir. Bunun ötesinde varlık olarak birey nedir sorusu bence daha önemlidir. Bir yanı evrensel bilgiye ve ayrıntılara değer veren, sabırla inandığının peşinde koşan, diğer yanı romantik ve duyarlı bir kişilik.

Her şeyin ötesinde: Titiz... Kibar... Nazik... Şık... Saygılı... Düşünceli... Nitelikli... Duyarlı... Mükemmelliyetçi... Arı Dilli... Sevecen... Güleç... Utangaç... Kötü Söz Bilmez... tam bir Centilmen.

Resim 46. Murat Balamir ve Baykan Günay temel tasarım stüdyosunda, 1990'lar.

Resim 47. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyeleri bir arada, 1990'ların sonunda.

FOR MURAT BALAMİR

Kalliopi Sapountzaki*, Adriana Galderisi, Richard Sliuzas***, Angela Colucci****, Cassidy Johnson*****, Stefan Greiving******

*Department of Geography, Harokopio University of Athens, Greece, Professor.

**Department of Architecture and Industrial Design, University of Campania Luigi Vanvitelli, Italy, Professor.

***Department of Urban and Regional Planning and Geoinformation Management, University of Twente, Netherlands, Professor.

****Department of Architecture, Built Environment and Construction Engineering, Politecnico di Milano, Adjunct Professor, Resilience LAB Association, Italy, President.

*****The Bartlett Development Planning Unit, University College London, UK, Professor.

******Department of Spatial Planning, TU Dortmund University, Germany, Professor.

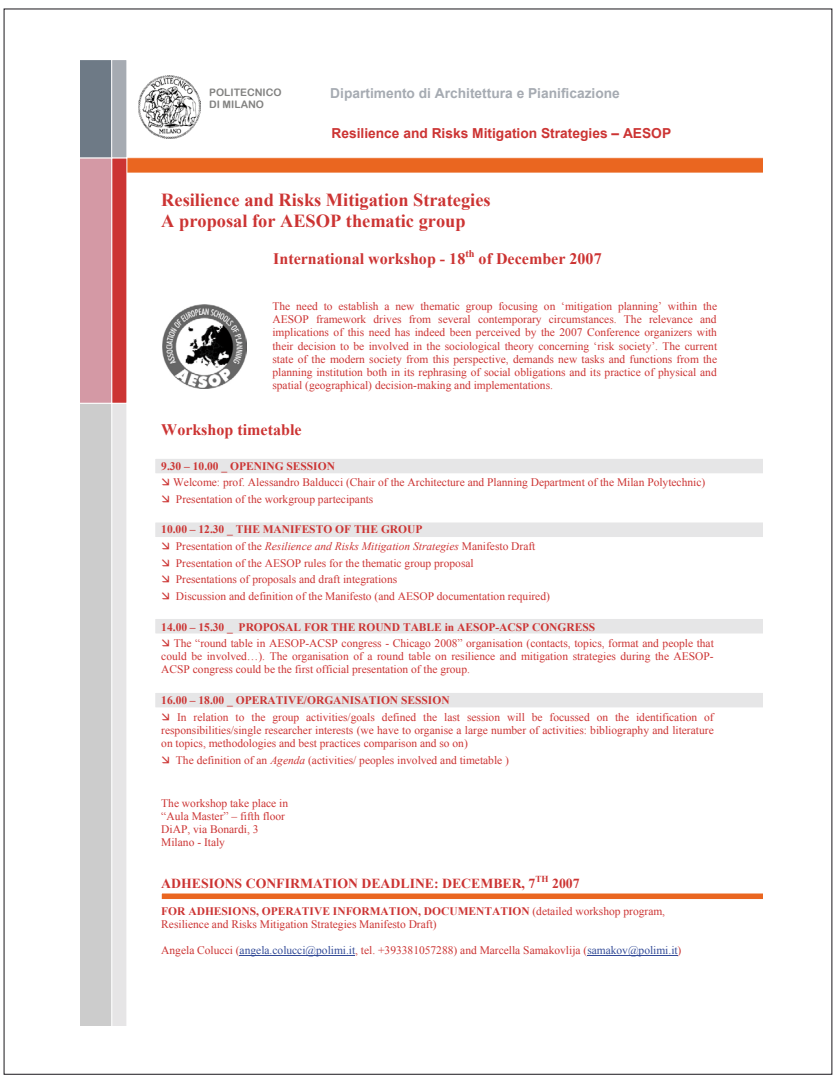
In August 2022, the International Planning Community and the Association of the European Schools of Planning (AESOP) have lost a prominent member and a pioneer academic and scholar, Prof. (Em) Murat Balamir, who opened up new horizons in both spatial planning and disaster risk management by coupling the two fields in both theory and practice.

Since the early 1990s, Murat Balamir had been struggling to convince the disaster risk management community that disaster risk mitigation is not merely and not basically an environmental engineering matter; it is predominantly a spatial and development planning matter. Toward this perspective, the Resilience and Risk Mitigation Strategies (RRMS) Group is the thematic group within AESOP (**Resim 49**) that was inspired and founded by Murat Balamir (as its leading member) and others during the AESOP Conference in Naples in 2007, "Planning for the Risk Society – Dealing with Uncertainty, Challenging the Future".

Sadly enough, the fullness of time has come for the initial co-founding members of RRMS—who feel deprived of an outstanding colleague, a guiding figure, and a valued companion—to make for him the present contribution to the obituary section of the METU Journal of the Faculty of Architecture (JFA).

After the foundation of RRMS, the next important step in its trajectory has been the meeting of the group in Ankara during the 26th Annual AESOP Congress in 2012. With Murat Balamir as the leading figure of the organization and scientific committee of the Congress, the latter was titled after his suggestion "Planning to Achieve-Planning to Avoid". This title reflected Murat Balamir's basic concept that planning theory and practice involves two major strands of thought: one of which aims at creating goods and opportunities and another pursuing avoidance/mitigation of risks as conceived by Ulrich Beck in his 1992 book, *Risk Society: Towards a New Modernity*.

Murat Balamir viewed spatial planning as a process that may drive territories and communities either to risk accumulation or to risk mitigation. He believed that planning education has been unilaterally focusing on the "planning to achieve" side of spatial planning. This partial conceptualization has resulted in unwelcome repercussions for spatial development, spatial planning and risk management besides and, of course, for many communities. However, there is no way for spatial planning to avoid the confrontation with risks and the cases where a minor role, or even no role at all, is reserved for spatial planning to reduce risks are actually cases where risk prevention is missing or remains marginal at best.

POLITECNICO DI MILANO

Dipartimento di Architettura e Pianificazione

Resilience and Risks Mitigation Strategies – AESOP

Resilience and Risks Mitigation Strategies
A proposal for AESOP thematic group

International workshop - 18th of December 2007

The need to establish a new thematic group focusing on 'mitigation planning' within the AESOP framework drives from several contemporary circumstances. The relevance and implications of this need has indeed been perceived by the 2007 Conference organizers with their decision to be involved in the sociological theory concerning 'risk society'. The current state of the modern society from this perspective, demands new tasks and functions from the planning institution both in its rephrasing of social obligations and its practice of physical and spatial (geographical) decision-making and implementations.

Workshop timetable

9.30 – 10.00 _ OPENING SESSION
- Welcome: prof. Alessandro Balducci (Chair of the Architecture and Planning Department of the Milan Polytechnic)
- Presentation of the workgroup partecipants

10.00 – 12.30 _ THE MANIFESTO OF THE GROUP
- Presentation of the *Resilience and Risks Mitigation Strategies* Manifesto Draft
- Presentation of the AESOP rules for the thematic group proposal
- Presentations of proposals and draft integrations
- Discussion and definition of the Manifesto (and AESOP documentation required)

14.00 – 15.30 _ PROPOSAL FOR THE ROUND TABLE in AESOP-ACSP CONGRESS
- The "round table in AESOP-ACSP congress - Chicago 2008" organisation (contacts, topics, format and people that could be involved…). The organisation of a round table on resilience and mitigation strategies during the AESOP-ACSP congress could be the first official presentation of the group.

16.00 – 18.00 _ OPERATIVE/ORGANISATION SESSION
- In relation to the group activities/goals defined the last session will be focussed on the identification of responsibilities/single researcher interests (we have to organise a large number of activities: bibliography and literature on topics, methodologies and best practices comparison and so on)
- The definition of an *Agenda* (activities/ peoples involved and timetable)

The workshop take place in
"Aula Master" – fifth floor
DiAP, via Bonardi, 3
Milano - Italy

ADHESIONS CONFIRMATION DEADLINE: DECEMBER, 7TH 2007

FOR ADHESIONS, OPERATIVE INFORMATION, DOCUMENTATION (detailed workshop program, Resilience and Risks Mitigation Strategies Manifesto Draft)

Angela Colucci (angela.colucci@polimi.it, tel. +393381057288) and Marcella Samakovlija (samakov@polimi.it)

Resim 49. Flyer of the very first workshop organized for the launch of the Resilience and Risks Mitigation Strategies Thematic group, Milano, 2007.

In the 1990s Murat Balamir's conviction that *"inappropriate, missing or poorly implemented spatial planning causes growth of exposure and vulnerability and it may be related to the hazard's causal origin also"* has been a novel one, far from the mainstream doctrines that give credit only to structural and engineering measures as the basic means for risk mitigation. At the level of the European Commission, it was first in 2004, with the EC funded (FP6) project ARMONIA ("Applied Multi-Risk Mapping of Natural Hazards for Impact Assessment") and others as well, that it was officially accepted that *"vulnerability of populated areas to natural disasters is partly a consequence of decades of Spatial Planning policies that have failed to take adequate account of hazards and risks in land use zoning and development policies".*

In 2007, Murat Balamir published a chapter titled "Seismic Risk and Urban Mitigation Planning – The Case of Istanbul" in the Greek textbook "Tomorrow at Risk" edited by one of his collaborators in the RRMS group (Kalliopi Sapountzaki) and addressed to the students at the Greek Universities. The chapter presents the Seismic Mitigation Plan for Istanbul Metropolitan City (EMPI), carried out by four co-operating Turkish universities in 2002-2003 with funding from the Metropolitan Authority of Istanbul. EMPI aimed to set out a road map for seismic risk mitigation in the metropolitan region (owing to the ominous predictions about a strong earthquake, 7.4R to come in the next 30 years with a probability of ~65%), focusing on both reducing risk in existing urban areas and avoiding vulnerabilities in new urban developments. Murat Balamir assumed a leading role in the Middle East Technical University (METU) – Istanbul Technical University (ITU) subgroup, which approached the EMPI based on the notion of urban risks as conceived by Ulrich Beck (1998, 1997, 1992). EMPI's presentation by Murat Balamir witnesses his skills, knowledge and concern not only for theoretical issues but also for implementation and practice. Through the EMPI report, Murat Balamir continued to stress the challenge of using urban planning as an instrument of risk mitigation.

For Murat Balamir, Istanbul is one of the most vulnerable cities in the world, hence an ideal case for a multi-hazard and multi-risk mitigation plan to target a wide range of disaster impacts, accidents and adversities from productivity reduction to social polarization, inequity and terrorism. He viewed the cities of the late modernity as trapped in risk-scapes as by-products of earlier periods that are in need of risk mitigation planning, now more than ever. The blend of risks being experienced by each community is embedded in a specific place/territory as a unique risk composition determined by multiple hazards interacting with complex urban systems and social-economic-institutional contexts. Hence the challenge of integrating actions calls for a spatially or area-based risk management that responds to all the hazards bedeviling an area, the multiple vulnerabilities and all their possible interactions.

Truly, a great deal of water has flowed under the bridge since Murat's early visionary and anticipatory points of view. Unfortunately, the intensification of climate change has justified his arguments, elevated the urgency, and accelerated the involvement of spatial planning in risk management through the so-called climate adaptation and mitigation planning. However, the obstacles to risk mitigation (spatial) planning that Murat had identified still pose difficulties for implementation: institutional rigidities, professional obsessions, corporate interests and the inertia of academic curricula. Murat Balamir has consistently fostered the activation of synergies among the separate disciplinary approaches by promoting mutual hybridization as a source of innovation and advancement and a path toward a holistic approach to urban complexity challenges.

Until last year, though he was no longer leading the AESOP Thematic Group, Murat Balamir continued to be a stimulus for all of us, constantly animating the debate within the group, through the sharing of articles, texts and videos on topics of interest concerning the relationship between spatial planning and risk mitigation. While we have lost his physical presence,

somehow Murat Balamir remains with us through his spiritual legacy.

He is still alive in his colleagues' and students' minds and ways of thinking, in the RRMS members' memories and motivation for action, in the physical and digital libraries of the schools of planning of the universities in Turkey, Europe and beyond. Murat Balamir will be remembered as a visionary figure in sociology and planning, a pioneer in integrating risk management into spatial planning, a world citizen guided by his democratic political ideology and humanitarian values, a strong critic of authoritarian regimes and religious fanaticism and an adherent of multi-culturalism.

Resim 48. 2013 Sasakawa Award, ceremony speech; Geneva, 22 May 2013 (Jury member and European Continent Representative); UNISDR, United Nations International Strategy for Disaster Reduction.

CEVAT ERDER
1931, 25 Eylül 2022, Ankara

PROF. DR. CEVAT ERDER

Ömür Bakırer*

Cevat Erder Hoca, ülkemizin taşınmaz ve taşınabilir kültür varlıklarını koruma alanında, başta eğitim olmak üzere, farklı alanlarda ve ölçeklerde özverili çalışmaları, sözlü ve yazılı katkılarıyla dün olduğu gibi bugün de ve ileriki yıllarda da saygıyla anılacaktır.

Cevat Hoca, herhalde çocukluk ve gençlik yıllarını İstanbul'da geçirmenin getirdiği ilgi ve birikimle, ülkemizin zenginliğine, üst üste katmanlarda birikmiş, her döneme ait eski eserlerine (şimdiki deyimle kültür varlıklarına, kültürel mirasa) karşı bir duyarlılık geliştirmiş ve bunlara sahip çıkmak, ileriki nesillere aktarmak "hayali" ile yaşamının erken yıllarından itibaren çaba göstermeğe başlamıştır.

1964 yılında ODTÜ'de kurulmasına öncü olduğu, ileriki yıllarda da emek verdiği, o zamanki adı ile Tarihi Anıtların Bakım ve Restorasyonu Bölümünün yalnız Türkiye'de değil, hiçbir batılı ülkede o yıllarda bilinmeyen bir konuda eğitim vermeğe başlaması, Cevat Hoca'nın "hayallerini gerçekleştirmek" yönündeki ilk adımı sayılabilir. Bu kuruluşta onunla aynı çizgide düşünen ve ona inanan dönemin ODTÜ Rektörü Prof. Dr. Kemal Kurdaş ve Mimarlık Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Aptullah Kuran'ın olumlu destek ve katkılarını da unutmamak gerekir. Çıktığı yolda elini tutan bu destekler onun en büyük şansıdır. O dönem ODTÜ yönetiminin kültür varlıklarının korunması alanındaki ilgisi, Atatürk Barajı suları altında kalacak höyük ve yerleşmeleri bulmak, incelemek, çalışmak ve ülkemizin bilinmeyen birikimlerini, sular gelmeden gün yüzüne çıkarmak için 1966 yılında başlatılacak Uluslararası Keban Projesi çalışmalarıyla üniversiteyi öncü yapmıştır. ODTÜ'nün bu girişimini izleyen yerli ve yabancı bilim adamlarının oluşturduğu ekipler Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun bir kazı, araştırma, belgeleme sürecine girişmiş ve bunları yayınlamışlardır. Yeni kurulan Tarihi Anıtların Bakım ve Restorasyonu Bölümü, küçük öğretim kadrosu ve dört yüksek lisans öğrencisi ile bu çalışmalarda yer almış; bu öğrenciler daha sonra, belgelemek üzere görev aldıkları anıtları yüksek lisans tezi olarak çalışmışlardır.

Cevat Hoca'nın başlattığı eğitim programı, yurt içi ve yurt dışında sürdürdüğü temasları, tanıtma gayretleri kısa zamanda gerek ülkemizde gerekse batılı ülkelerde benzer programların başlatılmasına neden olmuştur. Ülkemizdeki sorumlu kurumlara eğitim, bilgi ve belge verilerek onların da koruma alanında yeni bakış açıları kazanmaları sağlanmıştır.

Bugün yalnız ODTÜ'de değil, ülkemizdeki farklı üniversitelerde, farklı kurumlarda ya da özel olarak çalışan, korumaya inanan, koruma alanına emek veren, fikir üreten, yayın yapan sayısız kişi bu hayalin gerçekleşmiş tanıklarıdır. Sanırım Cevat Hoca'nın bölüme ilk katılan, benim de içinde bulunduğum az sayıda asistan ve dört öğrenci ile başlayan "hayali", inanma, çaba, özveri ve şans ile ilerleyen atılımları, zaman içerisinde arkada sayıları her yıl artan bir araştırma, irdeleme ekibi/ordusu oluşturmuştur. Bunlar Cevat Hoca'nın "hayalinin gerçekleşmiş" somut sonuçlarıdır.

* ODTÜ Mimarlık Bölümü Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Prof. Dr. Cevat Erder Koruma ve Restorasyon Uzmanları Derneği (KORDER)'de kendisi için düzenlenen bir buluşma sırasında Ömür Bakırer, eşi Ferhan Erder ve KORDER üyeleriyle birlikte, Ankara.

CEVAT ERDER

Ali Cengizkan*

Cevat Erder her şeyden önce çok kültürlü bir adamdır. Çok yönlüdür, her şeyi merak eder, araştırır, öğrenir, anlar. Sonrasında bilgedir ve aydındır. Sıralama böyledir. Ondan sonra belki çalışkan bir kişi olduğu, iyi bir akademisyen ve iyi bir eğitimci, çok hoş sohbet ve sevecen olduğu söylenebilir. Son yirmi yılında da giderek daha keskinleşen bir aktivist olarak tanırız onu. Cevat Hocanın bu özellikleri, bu öncelik sırasında ele alınmazsa, Cevat Hoca anlaşılamaz.

Cevat Hoca oda komşusu olarak bile herkese çok şey öğretir. Elinde gazete, odasına girmektedir: "Gelsene Ali, şu müze haberini gördün mü?" diye başlayan konuşmasından, örneğin, önceden hiç üzerinde durmadığım bir konunun ne denli önemli bir gerçek olduğunu, kaçırılmaması gereken bir olgu olduğunu onun saptamasından öğrenmişimdir. "Dünyada herkesin her ulusun, her devletin bir ulusal müzesi vardır; Türklerin yoktur. Türklerin bir ulusal müzesinin bulunmaması, Türk milleti adına ve Atatürk'ün sağladığı bir büyüklükle, bir değerle, büyük erdemdir!" Gerçekten de Ankara Hipodromu'ndan boşalan AKM alanı için düşünülen Türk Ulusal Müzesi haberleri üzerine tartışmışızdır bunu. Gazetelere demeç de vermişti.

Bir gün geldi, ODTÜ Çiçekleri (*ODTÜ Kampüsü Kırçiçekleri Rehberi*) kitabını getirdi, bunu çıkardık gibisine. Ne güzel düşünce, satın aldım kuşkusuz; önsözünde Zeki Kaya kendisine teşekkür eder. Bir başka zaman ODTÜ Kampüsünün kuşları (*ODTÜ'nün Kuşları*) elindedir. "Bak, Ali", der, "bir hazine daha." Üniversiteyi üniversite yapan adamlardandır Cevat Erder.

Çok uzun yıllar yöneticilik yapmıştır Cevat Erder. Son yöneticiliğim bitmek üzereyken, beni yine odasına çekti: "Ali eline sağlık, çok emeğin oldu. Biliyor musun, birinci sınıf yönetici olmak niçin önemlidir?" "Şundan çünkü, en üst yönetici birinci sınıf ise, yardımcıları ve ondan sonra gelenler, birinci ve ikinci sınıf olurlar! Ama üst yönetici ikinci sınıf ise, ondan sonra gelenler üçüncü, dördüncü ve daha alt sınıftan olurlar. Neden biliyor musun? İkinci sınıf yönetici kendisine rakip istemez de ondan! Dolayısıyla olan, kuruma olur! Üçüncü sınıf yöneticiyi hiç bahis konusu etmiyorum bile!" Bu bilge yaklaşımdan çıkan özlü gerçeği Türkiye'nin çoğu kurumunda gözlemişimdir.

Cevat Erder'in aktivizmi, gözleri yaşartır. Bir gün önce telefonda görüşürsünüz, ertesi gün Anıtkabir merdivenlerinde karşınızda durmaktadır, eşi Ferhan Hanım ile üstelik. Otobüse atlayıp, Çeşme'den gece yolculuğuyla gelmiştir. Konferanstasınız, son sözü alır, herkese ders verir ve de taltif eder.

Cevat Erder, Anadolu insanıdır: Akıllı, becerikli, hünerli, alçakgönüllü.

Çok az kadir bilen bu topraklarda yaşadı. Teşekkürler ona.

* 2012-2015 Dönemi ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı, Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

CEVAT HOCA'MIZIN ARDINDAN

Zeynep Ahunbay*

* İTÜ Mimarlık Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

27 Eylül 2022'de ebediyete uğurladığımız Prof. Dr. Cevat Erder koruma alanındaki başarılı çalışmalarıyla uluslararası düzeyde tanınan, saygın bir bilim insanıydı. Ünlü arkeolog Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın öğrencisi olarak yetişip, klasik arkeoloji alanında doktorasını tamamladıktan sonra, kendisine ODTÜ Tarihi Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümünü kurması için yapılan öneri, ona Atatürk'ün kültür varlıklarıyla ilgili düşüncelerini, kaygılarını anımsattı. Ülkemizin değerli kültür katmanlarının korunması için sorumluluk almayı kabul etti.

ODTÜ'de üstlendiği görev dolayısıyla akademik ilgisi koruma alanına yöneldi. Önce koruma tarihini araştırdı. Koruma uzmanları yetiştirecek bir programın özel gereksinimlerine eğilip, bu alanda çalışmaları yönetecek, araştırmalara olanak sağlayacak bir sabit kadro oluşturmaya çalıştı. ODTÜ'de koruma lisansüstü eğitim programının ve kadrosunun oluşturulması, derslerin veriliş yönteminin belirlenmesi, fotogrametri ve malzeme laboratuvarının kurulması, çok yönlü ilişkileri ve vizyonu sayesinde, kısa sürede gerçekleşti. Koruma alanında Türkiye'deki ilk yüksek lisans programı olması dolayısıyla, eğitim programının konferanslarla zenginleştirilmesi, ders vermek için yurt dışından uzmanların davet edilmesi, yürütülen araştırma projelerinin yayınlanması, sonsuz bir enerji ve emekle gerçekleşti.

Prof. Erder'in korumayla ilgili bakanlık ve genel müdürlük çalışanlarıyla yakın ilişkileri, yeni kurulan bir yüksek lisans programının proje ve yayınlarıyla ülkede gerek duyulan belgeleme/koruma hizmetleri sunmasına, uygulamalar yapmasına olanak sağladı. Risk altındaki arkeolojik ve kırsal alanların belgelenmesi için çalışmalar yürüttü. Keban Barajı'ndan etkilenecek 125 köyün kültür varlıklarının saptanması ve Pertek'te su altında kalacak olan iki caminin taşınması ODTÜ ekibinin gerçekleştirdiği önemli projeler arasında yer alıyor. Kapadokya'nın doğal ve kültürel varlıklarının belgelenmesi ve korunması için de yoğun çabaları oldu.

Prof. Dr. Cevat Erder'in kültür varlıklarının korunması konusundaki kitap ve makaleleri, konuyla ilgili kuramsal yayınların az olduğu 1970'lerde mimarlık fakültelerince takdirle karşılandı. Yayınları koruma yüksek lisans programlarının okuma listelerinin temel kitapları arasında yer aldı. Venedik Tüzüğü ile ilgili "Venedik Tüzüğü bir Anıt gibi Korunmalıdır" makalesi, 1964'te tanımlanan ilkelerin uzun erimde geçerliliğini tartıştığı önemli bir kaynaktır.

Prof. Dr. Cevat Erder'le tanışmam 1970'lere dayanıyor. İTÜ Mimarlık

Prof. Dr. Cevat Erder İstanbul'da ICOMOS Türkiye Milli Komitesi üyeleriyle birlikte.

Prof. Dr. Cevat Erder diğer üyelerle birlikte ICOMOS Türkiye Milli Komitesi toplantısında.

Fakültesi'nde Prof. Doğan Kuban'ın öğrencisi olmuş; "Restorasyon" dersini alarak koruma alanına ilgi duymuştum. Mezuniyet sonrasında İTÜ'de restorasyon alanında yetişmek üzere asistan oldum. Koruma ile ilgili uluslararası etkinlikleri, ODTÜ yayınlarını ilgiyle izliyordum. 1974'te ICOMOS Türkiye resmen kurulduktan sonra, Prof. Dr. Cevat Erder, Ankara'da toplantılar düzenledi ve üniversitelerin ilgili bölümlerini bu etkinliklere davet etti. Ankara'da yapılan Fotogrametrik Belgeleme (1977) ve Kerpiç Koruma (1980) konferanslarına katıldım. Yurtdışından gelen uzmanların sunumları, alan ziyaretleri, sorunların yerinde görülüp tartışılması koruma alanına yönelen gençler için çok öğreticiydi. Toplantılar hem Cevat Bey ve ODTÜ ekibini, hem de davet ettiği yabancı uzmanları yakından tanıma olanağı sunuyordu.

Cevat Bey'in 1970'lerde katkıda bulunduğu önemli uluslararası etkinliklerden biri de 1975'te Amsterdam'da düzenlenen "Avrupa Mimari Miras Kongresi"dir. Avrupa Konseyi'nin 1975'i Avrupa Mimari Miras Yılı ilan etmesiyle başlayan hazırlıklar içinde yer alan Prof. Dr. Cevat Erder, Kongrede "restorasyon uygulamaları için teknik ve pratik araçlar" temasının eş raportörü olarak görevliydi. 21-25 Ekim 1975 tarihlerinde Amsterdam'da yapılan Kongre'de "Avrupa kültür mirasını korumak için nasıl işbirliği yapmalı?; Tarihi çevremiz yaşamımıza ve mutluluğumuza neler katıyor?; Ondan öğreneceklerimiz neler?; Kent planlamada nelere dikkat etmeliyiz?; Tarihi çevre artan nüfus, göç, konut ihtiyacı, endüstrileşme, trafik zorlamalarına nasıl uyarlanabilir?" konuları görüşüldü. Cevat Bey kongreye Türkiye'den katılımı da koordine etmişti. Kongre'yle birlikte açılan sergide İstanbul'dan kentsel koruma ve Göreme Vadisinde yapılan fresk konservasyonları ile ilgili panolar da yer almıştı.

1980'de doçentlik için yaptığım başvuru sonrasında oluşturulan beş kişilik jüride Prof. Dr. Cevat Erder de yer alıyordu. "İstanbul Medreselerinin Korunması ve Yeniden Kullanımı" konulu tezimin jüri tarafından incelenmesi ve "Arkeolojik Alanlarda Koruma Uygulamaları" konulu bir sunum sonrasında bana cübbe giydirerek öğretim üyesi olma yetkisini veren heyette bağlı olduğum disiplinin seçkin bir temsilcisi olan Prof. Dr. Cevat Erder'in de bulunması onur vericiydi.

1981'de Cevat Bey Roma'da bulunan uluslararası koruma kurumu ICCROM'a müdür oldu. 1988'e kadar sürdürdüğü bu görev sırasında Afrika ve Asya'da birçok ülkeyi ziyaret etti; koruma sorunlarıyla yakından ilgilendi. Yetişmiş uzman gereksinimi olan ülkelere ICCROM'da eğitim olanağı tanıyarak, kültür varlıklarının korunması için nitelikli kadroların yetişmesine yardımcı oldu.

Roma'da bulunduğu yıllarda Türkiye'de üniversite ve kamu kuruluşlarında çalışanların da ICCROM kurslarından yararlanmalarına olanak sağladı. 1982'de Cevat Bey'den aldığım bir mektupla "Müzelerde Önleyici Koruma" programına davet edildim. Bu kursta tarihi yapılarda iklimlendirme, cephe temizliği, yangına karşı önlem, aydınlatma konularındaki sorunlar ve uygun güncel çözümler tartışılıyordu. ICCROM'un birikiminden, kütüphanesinden yararlanma olanağı sunan bu daveti sevinerek kabul ettim. Aynı dönemde kursa katılanlar arasında Ankara'dan Kültür Bakanlığı'ndan Başak İpekoğlu ve Mustafa Akpolat da vardı. Dünyanın birçok ülkesinden gelenlerle birlikte ilginç konferanslar dinledik; Roma ve çevresinde yürütülen koruma uygulamalarını gördük.

Cevat Bey 1985'te çalışmaya başlayan İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı'nın kuruluşuna da büyük destek sağladı. Darphane kompleksi içinde yer alan Laboratuvar binasının restore edilmesi ve aletlerinin temini çalışmalarıyla uğraşan Arkeolog-Mimar Ülkü İzmirligil,

Prof. Dr. Cevat Erder Bilimsel Danışma Kurulu Üyesi olduğu UNESCO Dünya Miras Alanı Nemrut Dağı Tümülüsü'nde inceleme gezisinde.

Cevat Bey'in yönlendirmesiyle benzer laboratuvarların olduğu ülkelerde incelemeler yaptı. Konservasyon Merkez Laboratuvarı'nın sonraki yıllarda mozaik, fresk ve taş koruma konusunda düzenlediği seminer ve uygulamalar da ICCROM uzmanlarınca desteklendi; başarılı sonuçlar alındı.

Prof. Dr. Cevat Erder'in ICOMOS Türkiye ile güçlü bağları vardı. Kuruluşunda aktif rol aldığı ICOMOS Türkiye'nin başkanları kendisine saygı gösterir ve etkinliklere davet ederlerdi. 1998'de ICOMOS Türkiye Milli Komitesi Başkanı olan Prof. Dr. Nevzat İlhan, Cevat Bey onuruna, Yunanistan ICOMOS'uyla birlikte ortak bir toplantı düzenledi. İstanbul'da yapılan toplantıda Cevat Bey'e "ICOMOS amaç ve hedeflerini gerçekleştirmek için gösterdiği olağandışı çabalar için" takdir ödülü verildi.

2002 yılında ICOMOS Türkiye Yönetim Kurulu Cevat Bey'i Piero Gazzola ödülüne aday göstermeye karar verdi. ICOMOS Türkiye Başkanı olarak başvuru dosyamızı İspanya'da yapılan genel kurula götürdüm ve yetkililere ilettim. Önerimiz kabul edildi ve Cevat Bey 2003 yılında Afrika'da, Victoria Falls'da yapılan törende "Gazzola Ödülü"nü aldı.

Prof. Dr. Cevat Erder evrensel doğal ve kültürel varlıkların korunması alanına odaklanan bir uzmandı. ICOMOS'un Dünya Mirası Alanlarıyla ilgili çalışmalarını destekliyor ve etkinliklerine katılıyordu. Ülkemizden Dünya Mirası Listesi'ne giren alanların korunması ve yeni adaylar gösterilmesi ile ilgili bazı adaylık ve izleme toplantılarına birlikte katıldık. Selimiye Külliyesi'nin Dünya Mirası adaylığının hazırlık aşamasında Alan Başkanı Prof. Dr. Nevzat İlhan'ın Edirne'de düzenlediği toplantıya; Diyarbakır Surları'nın ve Hevsel Bahçeleri'nin Dünya Mirası adaylığı sürecinde yerinde yapılan incelemelere katıldı; alınan kararlara önemli katkıları oldu.

Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Nemrut Dağı'nın bakımsız durumunu dikkate alarak, yönetim planının ve koruma çalışmalarının yapılması için Kültür Bakanlığı ile görüştü. Nemrut Dağı ve çevresindeki durumun ayrıntılı olarak incelenmesi ve alandaki kalıntıların dış etkenlerden korunması için hızlı hareket edilmesi gerektiği konusunda düşüncelerini aktardı. Bir proje başlatılmasını sağladı; oluşturulan Danışma Kurulu'nda yer aldı.

İstanbul'un Dünya Mirası Alanlarının karşı karşıya kaldığı sorunlarla ilgili olarak UNESCO'dan gelen uzmanlarla yapılan toplantılara da katılarak, değerli görüşlerini dile getirmişti. Haliç Metro Köprüsü, Marmaray Projelerinin tartışılmasında yer alan Prof. Erder, Dünya Mirası değerlerinin sürdürülebilmesi için temel koruma ilkelerine uyulmasını istemiş; kültür mirasına zarar vermeyen arayışları desteklemişti.

Cevat Bey ICOMOS Türkiye'nin 18 Nisan Anıtlar ve Sitler günü kutlamalarına da bizzat katılarak düşüncelerini açıklar, üyelerle keyifli sohbetler ederdi. 18 Nisan 2003'te Bodrum'da düzenlediğimiz "Sualtı Kültür Mirasını Koruyalım" semineri ve üyemiz Bodrum Müzesi Müdürü Sayın Oğuz Alpözen'e plaket verilme töreni katıldığı önemli etkinlikler arasındadır. ICOMOS'un 1996'da kabul ettiği "Sualtı Kültür Mirasını Korunması ve Yönetimi" tüzüğünü tanıttığımız toplantı sonrasında Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müzesi'nin gezilmesi ve yöredeki sualtı kültür mirasının envanterini yapan STK'larla buluşularak, çalışmaları hakkında bilgi alınması bu toplantıdan geride kalan güzel anılar.

18 Nisan 2011'de "Su Mirası" temasıyla İstanbul'da yapılan etkinliğe Cevat Hocamız da katıldı. Terkos ve Cendere pompa istasyonlarına düzenlenen gezide genç ICOMOS Türkiye üyeleriyle tanıştı; sohbet etti. İstanbul'a su sağlayan sistemin parçası olan yapıların ve çevrelerinin korunması yönündeki çabalardan mutlu oldu.

Cevat Bey'le güzel bir anımız da 18 Nisan 2013'te, ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nde kutladığımız Uluslararası Anıtlar ve Sitler Gününden. "Eğitimin Mirası" konulu toplantı için Türkiye'nin değişik yerlerinden ICOMOS üyeleri ve eski öğrencileri Ankara'da buluştular. Cevat Bey "ODTÜ'de Restorasyon Eğitiminin Kuruluş Yılları"nı, ben de "İTÜ'de Restorasyon Eğitiminin Kuruluş Yılları"nı anlattık. 1966 ve 1976 yıllarında Ankara ve İstanbul'da hizmete giren bu iki yüksek lisans programının gelişimi özetlendi ve bir araya gelen mezunlar eski günleri andılar.

Cevat Bey, uzun meslek yaşamı sırasında farklı kültürlerle bağlar kurmuş olması ve uluslararası tanınırlığı dolayısıyla birçok ülkeye davet ediliyor; çalışmalara yön vermesi, katkıda bulunması isteniyordu. Pakistan'da koruma konusunda yetkili konuma gelen eski bir öğrencisi ondan Lahor'da düzenlediği bir uluslararası sempozyuma Türkiye'den bir grup uzmanla katılmasını istemişti. Bu sempozyuma ODTÜ'den öğretim üyeleriyle birlikte katılacaktı. İstanbul'la ilgili bir sunum yapmak üzere beni de davet etti. Zengin bir kültür mirasına sahip olan Pakistan'da yerel zanaatları yaşatma çabası dikkat çekiciydi. Lahor'da geleneksel yöntemlerle onarım yapan ustalardan yaptıkları uygulamalarla ilgili sunumlar izledik. Tarihi Lahor kentinin Moğol ve daha sonraki dönemlerinin görkemli mimarisini izledik; Dünya Mirası Şalamar Bahçelerini dolaştık. Cevat Bey'in eski öğrencisinin ODTÜ ile bağının sürmesi ve hocasından beklediği desteği alması güzeldi.

Cevat Bey'in yaşamına baktığımızda, başarılı, seçkin bir öğretim üyesi, kültür varlıkları için mücadele eden bir kişi görüyoruz. Kültür varlıklarını korumanın çok yönlü- disiplinlerarası iş birliği ve dinamizm gerektirdiği gerçeğinden hareketle, insanları, kurumları birleştirici, kapsayıcı, kucaklayıcı çabalar içinde olmasıyla dikkati çekiyor. Eserleriyle, yetiştirdiği gençlerle hep gündemde. Bıraktığı ışıklı iz bizlere rehber oluyor. 1966'dan başlayarak kendisiyle birlikte çalışan ve günümüze kadar aktif olan eğitim kadrosunun başarısı, Prof. Erder'den çevreye yayılan enerji ve tutkunun, koruma alanına adanmışlığın göstergeleri. Verimli bir yaşamın ardından güzel sözlerle, anılarla hatırlanması kıvanç veriyor.

BİR KORUMA BİLİMİ ÖNCÜSÜ

Emine N. Caner-Saltık*

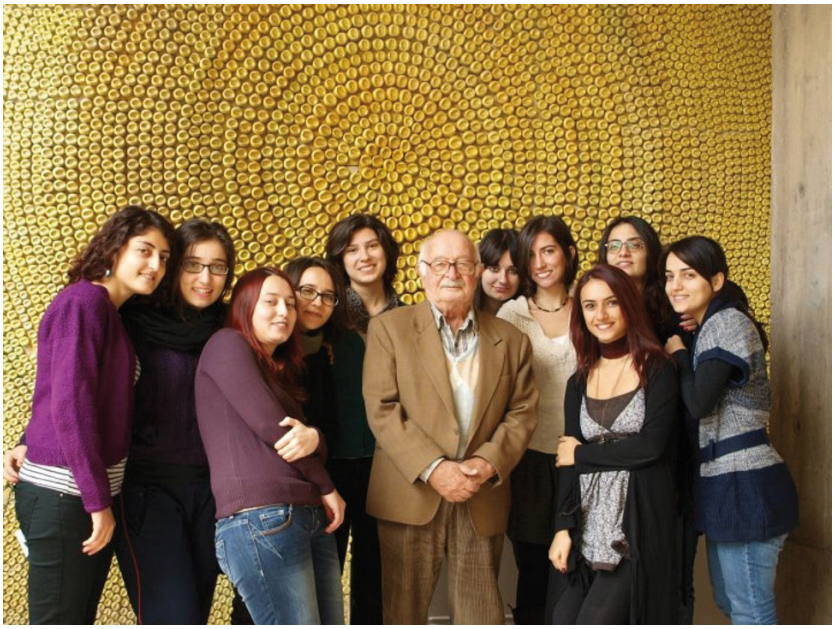
Cevat Bey'in ardından, kültürel varlıkların korunması alanında başardıklarının bir kısmından ve yine gerçekleşmesini istediği bazı hayallerinden söz etmek isterim.

Cevat Bey, genç bir arkeolog olarak, kültürel varlıkların korunması konusunu en geniş vizyonla algılamış; konunun disiplinlerarası içeriği ile koruma bilimi eşliğinde uluslararası düzeyde çalışılması ve geliştirilmesi için başlangıçtan itibaren çaba harcamıştır. İnceleme yaptığı birkaç Avrupa ülkesinin her birinde gözüne ilk çarpan tarihi anıtların koruma uygulamaları ile ilgili gelişmiş laboratuvarların varlığı olmuş ve bundan etkilenmiştir. Böyle laboratuvarlar olmadan koruma uygulamalarının yapılamayacağını düşünerek bölümün bir koruma laboratuvarı ile beraber kurulmasını planlamıştır. Cevat Bey, başarılı bir başlangıç yapmasında dönemin ODTÜ Rektörü Prof. Dr. Kemal Kurdaş'ın verdiği desteğin büyük katkısı olduğunu sık sık vurgulamıştır.

Cevat Bey, mimarlık mezunu öğrenciler için başlatılan yüksek lisans programında ilk malzeme derslerini deneyimli bir konservatör olan Hollanda'lı Paul Stoops ile başlatırken; ODTÜ Kimya Bölümünden mezun bir kimyagerin de koruma konusunda güncel bilgilerle donanımlı olarak yetiştirilerek devam edilmesini planlamıştır. Ben de bir kimyager olarak kurulma aşamasına katıldığım bu ilk yıllarda, laboratuvarın bu konudaki önemli Avrupa laboratuvarları ile iletişim içinde kuruluşunu izledim. Cevat Bey'in daveti ile üniversitemize gelen laboratuvar araştırıcıları ile tanışma fırsatım oldu. Belçika'daki *Institut Royal Patrimoine Artistique*'ten Monsieur De Haneau, Londra Üniversitesi, *Institute of Archaeology_ Materials Science in Conservation*'dan Henry Hodges, İtalya-Pompei'deki boyaları analiz etmiş olan kimyager Selim Augusti, yine uluslararası ölçekte çok etkili çalışmalar yapmış olan ICCROM'dan kimyager Giorgio Torraca'nın ziyaretleri ve verdikleri seminerler, kurulmakta olan Tarihi Anıtlar Laboratuvarının işlevlerinin tanımlanmasında ve gelişim yol haritasının belirlenmesinde ufuk açmıştır.

Fakültemizde bugün ODTÜ Malzeme Koruma Laboratuvarı (ODTÜ-MKL) adı ile var olan tarihi anıtlar eğitim ve araştırma laboratuvarı, Cevat Bey'in başlattığı uluslararası temelle ilerlemeye devam etmiştir. Kendisi zaten her

* ODTÜ Mimarlık Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Prof. Dr. Cevat Erder ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nde Kültürel Mirası Koruma Y.Lisans öğrencileriyle birlikte, Ankara 2012.

zaman bizim çalışmalarımızın takipçisi olmuş ve kıvançla bizi desteklemiştir. Örneğin,1980 yılından beri iletişim içinde olduğumuz ve ortak araştırmalar gerçekleştirdiğimiz Fransa'nın Ulusal Tarihi Anıtlar Araştırma Laboratuvarı (*Laboratoire de Recherche des Monuments Historiques-LRMH*) Cevat Bey'in de incelediği laboratuvarlar arasındadır. Kendisi bu laboratuvara detaylı bir ziyaret yapmış ve oradaki araştırmacıların ilettiğine göre, sorduğu önemli sorular, espri anlayışı ve çok iyi konuştuğu Fransızcası ile onları etkilemiştir.

ODTÜ-MKL, kurduğumuz disiplinlerarası ekiplerle birçok önemli ulusal ve Avrupa Birliği projelerinde yer alarak sağlam bir birikim ve saygınlık kazanmış; bunların sonucunda özel bir Avrupa Birliği Projesi desteği ile geliştirilmiştir. Haziran 2008-Mayıs 2011 yılları arasında yürütücüsü olduğum bu proje ile ODTÜ-MKL'nin Türkiye'deki ve Avrupa'daki tarihi anıtların araştırma, bakım ve onarım çalışmalarına katkıda bulunacak önemli birimi ile gelişmesi sağlanmıştır. Gelişmeler, tarihi yapıların tahribatsız analizleri ve malzemelerin mikroyapı analizlerinde kullanılacak yeni teçhizatın sağlanması ve bu çalışmaları yapacak olan bilim insanlarının yetiştirilmesi konularında olmuştur. Bu laboratuvarın, kültürel varlıkların korunması konusunda, ODTÜ bünyesinde daha da gelişerek Türkiye, komşu ülkeler ve Avrupa için önemli bir bilimsel merkez olacağı düşünülmüştür. Bu proje Cevat Bey'i mutlu eden bir gelişme olmuştur.

Cevat Bey'in her fırsatta tekrarladığı düşüncesi kültürel varlıkların yaşayan varlıklar olduğudur. Kültürel varlıklar hangi ölçekte olursa olsun, ister arkeolojik alandaki mimari kalıntılar, ister ayakta duran bir anıtsal yapı veya tarihi konut, ister müzede teşhir edilen veya depoda tutulan bir obje, yaşamaktadır; ruhu vardır ve yaşanmışlık izlerini taşımaktadır. Kendisi koruma biliminin tıp bilimine benzediği üzerinde çok durmuştur. Sıkça tekrarladığı gibi kültürel varlıklar, tıp bilimi yaklaşımlarına ve yöntemlerine paralellik gösteren koruma bilimi yaklaşımları ile ele alınıp incelenmelidir. Tıp biliminde olduğu gibi kültürel varlıklar da ona zarar vermeyen tahlillerle incelenmeli, bünyesinin özellikleri tanımlanmalı ve sorunlarına tanı konulmalıdır. Tanılara göre yapılacak tedavi, kültürel varlığın özelliklerini ve yaşanmışlık izlerini devam ettirmelidir.

Doktora çalışmalarından beri yapı bilgisi açılımı ile koruma bilimi derslerine ve araştırmalarına katkı yapmakta olan Ayşe Tavukçuoğlu, "Monumentslab" projemizde, İtalya'da Padova-CNR laboratuvarından Ermano Grinzato ile "Kızıl Ötesi Isıl Görüntü Analizleri -KÖIG" konusunda daha önce yaptığı ihtisas araştırmalarını pekiştirerek, bu önemli tahribatsız yöntemin tarihi yapıların muayenesinde kullanımını laboratuvar araştırmalarına katmıştır. Bu yöntemi, üstlendiği tez ve araştırma çalışmaları ile de ilerletmektedir. Çok işe yarayan bu tahribatsız yöntem koruma biliminde, tanı koyma, takip ve kontrol çalışmalarında, laboratuvar ve anıt üzerindeki incelemelerde kullanılmaktadır. Cevat Bey bu çalışmaları çok önemsemiş ve Ayşe Tavukçuoğlu bu çalışmaları ile onun için "Türkiye'de tek" dediği bir akademisyen olmuştur.

Türkiye'deki üniversitelerde, mimarlık bölümlerinin kültürel varlıkları koruma lisansüstü programlarında tarihi yapının ve/veya tarihi çevrenin mimari belgeleme ve restitüsyon projelerine ağırlık verilmekte ve genellikle koruma yaklaşımlarının anlatımı ile sonlandırılmaktadır. Bu mimari belgeleme ve restitüsyon çalışmalarının kültürel varlığın koruma uygulamaları çalışmalarının dayandırılacağı bir temel olarak değeri büyüktür. Ancak bunlarla yetinmek imkansızdır. Tarihi yapının ve tarihi çevrenin öncelikli ve kapsamlı koruma uygulamalarının tarif edildiği disiplinlerarası birliktelikle yapılacak eğitimlerin ve platformların gerekliliği yoğun olarak hissedilmektedir. Cevat Bey, başlangıçtan itibaren, korumada disiplinlerarası beraberliği sağlamak amacıyla gerek arazi ve stüdyo çalışmalarının gerekse tez çalışmaları raporlarının o zaman bölümde bulunan farklı uzmanlık dallarındaki hocalar tarafından görülüp okunmasını ve düzeltilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu yöntem 1980'li yılların başlarına kadar sürebilmiştir.

Cevat Bey'in kültürel varlığın koruma amaçlı inceleme ve araştırmasına duyduğu merakı ve bağlantısı hiç azalmamıştır. ODTÜ-MKL'de yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarının çoğu Yapı Bilgisi Lisansüstü Programındaki mimar lisanslı ve Arkeometri Anabilim Dalındaki çoğu fen bilimlerinden lisans dereceli öğrencilerimizle yürütülmüştür. Bu

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 507 Kentsel Korumada Planlama ve Tasarım lisansüstü stüdyo dersinin arazi çalışmasında stüdyo ekibiyle birlikte, Kemer Köyü (Salihli, Manisa) 2018.

bilim dallarının koruma bilimine katkıları büyüktür. Cevat Bey'in onları laboratuvarda izlediği zaman mutlu olduğunu ve sevincini araştırma yapan bu lisansüstü öğrencilerimize "siz koruma bilimi yapıyorsunuz!" diyerek aktardığını söylemeliyim.

Kültür varlıklarımızın koruma uygulamalarının planlanması ve şekillenmesinde birçok disiplinin rolü olduğu, kültür varlığının özelinde bu rollerin değişkenlik gösterdiği açıktır. Cevat Bey'in ideallerinden biri Türkiye'de koruma kavramı ve kuramını geliştirmek, diğeri de koruma bilimi çalışmaları ile şekillenecek koruma uygulamalarıyla kültür varlıklarımızı koruyabilmektir. Koruma bilimi konusunda uluslararası boyutta katlanarak büyüyen uygulamalı araştırmalar ve örnekler artarken, bunlara Türkiye'den de önemli katkılar varken, Türkiye'deki koruma uygulamalarının bu gelişmeler yokmuş gibi devam etmesi düşünülmemelidir. Kültürel varlıklar ile ilgili çalışmalar yapan eğitim ve araştırma laboratuvarlarından başlayarak sıkı bir paylaşım ağı kurulması olumlu bir başlangıç olacaktır. Türkiye'de bugüne kadar kültürel varlıklarımızın fiziksel sorunları, tahribatsız muayeneleri, malzeme özellikleri, işlevsel sistemleri, onarım malzemeleri üretimi gibi konulardaki bilimsel çalışmalardan oluşan değerli bir veri tabanımız oluşmuştur ve büyümektedir. Cevat Bey'in bugüne kadar tekrarladığı önemli konu "koruma bilimi laboratuvarsız olmaz; koruma bilimi olmadan da koruma olmaz"dır. Koruma laboratuvarları ve aralarındaki iletişim ağı düzgün koruma uygulamalarının anahtarı olmalıdır. Cevat Bey kültür varlıklarımızı koruma dünyasının eşsiz varlığıdır. Onun hiç azalmayan bir merak ve kıvançla, son günlere kadar laboratuvara gelişini, çalışan araştırıcı öğrencilerimize sorular sorup yaptıklarını sorgulattığını, aydınlanıp, aydınlattığını bütün güzellikleri ile hatırlıyoruz. O hiç unutulmayacaktır.

CEVAT ERDER: GENESIS OF THE RESTORATION DEPARTMENT AT METU

Leila Bisharat

In 1959, Cevat Erder was already dreaming about what would become the restoration department at METU and would grow into a movement to protect historic buildings and sites across Turkey.

He struck an unusual figure on the Princeton University campus: blonde, dashing about on his Lambretta motor scooter. He was teaching at Princeton with Lewis V. Thomas while working on his doctoral dissertation in Hellenistic architecture. His apartment, reminiscent of a French garret under the eaves, was filled with detailed drawings and measurements he had made of Hellenistic buildings across Anatolia. He had traveled by bus, slept in coffee shops to do this work. He was immersed in the world of classical archaeologists, from his years as a student of Professor Ekrem Akurgal at Ankara University to the easygoing collegial exchanges he had with Homer Thompson at Princeton's Institute for Advanced Study, the renowned excavator of the marketplace at Athens. Kenan Erim, his senior colleague, and friend was dreaming about raising funds to excavate at Aphrodisias. Cevat knew well the painstaking work of excavating and documenting from his own personal experience, working with his classmates

and lifelong friends at Ankara University, Cevdet Bayburtluoğlu and Ümit Serdaroğlu. He also had personal experience with the rigid academic norms transferred to Turkey's universities from German universities of the 1930's.

He could see the need for rapid documentation and legal changes if the rich cultural heritage of Anatolia were to be protected. He also wanted to see an academic environment that was interdisciplinary, actively involved in the realities of today and forward looking. He saw no prospect of this happening within Turkey's universities of the time.

The founding of the Middle East Technical University appeared on his radar screen as a beacon of the possible. When Mustafa Pultar, in engineering, and Bilgi Denel, in architecture appeared at Princeton he made more friends to share these ideas. Ahmet Çakmak, already teaching at Princeton in engineering, Şerif Mardin and Talat Halman in Near Eastern Studies and later Erdal İnönü, in physics, became part of their interdisciplinary chatter around possible futures for Turkey.

Just as he prepared his dissertation for publication, after a DAAD fellowship in Germany, Kemal Kurdaş and Aptullah Kuran offered him the opportunity to put his dreams into action in the Faculty of Architecture at the Middle East Technical University. He took off, this time in a small, used VW bug to visit a series of offices and experts across Europe, starting in Yugoslavia. His fluency in Serbo-Croatian, in French, his ability to manage German and his ease with Italian culture opened many doors to historic sites, university laboratories and museums. He returned to Ankara with a series of contacts and colleagues who shared his dreams for multidisciplinary, scientific centers of excellence to bring together the best of knowledge and practice to document, protect and advocate for the preservation of cultural heritage.

The strategic plans he developed during these travels enabled him to gain long-term funding from the Ford Foundation to establish the Department of Restoration at METU, create a curriculum, build a laboratory and archives, recruit international and Turkish faculty members, and foster a first generation of graduate students who would become active, hands-on learners and leaders for a next generation. He took great pride in the generations that followed.

KORİDORLARDA YAVAŞ YAVAŞ, GÜLÜMSEYEREK YÜRÜYEN CEVAT HOCA'YI ANARKEN…

Mercan Helvacıkara*

Benim için Cevat Hoca ile aynı fakültede, aynı bölümde, aynı lisansüstü programda çalışmak ve öğrencisi olmuş olmak gerçek bir şanstı. Cevat Hoca ile ilk olarak 2013'te ODTÜ Mimarlık Bölümü Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programında yüksek lisans eğitimime ve araştırma görevliliğine başladığım yıl "Koruma Kuramı" dersini alırken karşılaşmıştım. Cevat Hoca ilk derste herkeste aynı etkiyi oluşturdu: bir düzine insanın toplanıp yapamayacağı işleri, mutlu ve verimli bir şekilde yapmış, sevecen, gözlerinin içi gülen, mütevazı bir insan.

Cevat Hoca oturduğu bir sohbet masasına bile bir anda çok yönlü düşünmeyi, olaylara farklı açılardan bakmayı sağlardı. Sadece kendi düşüncesini söyleyip çekilmez, sizi de bir şekilde kendinizle tartıştırır, o masaya oturduğunuz halinizden farklı kalkmanızı sağlardı. Bir arazi çalışması seyahatinde denk gelmiş ve otobüste yanına oturmuşsanız, sadece mekân değiştirmekle kalmayıp, otobüsten indiğinizde artık üstüne düşüneceğiniz bir sürü konu ile devam ederdiniz o arazi çalışmasına. En güzel yanı da bunu size fark ettirmeden, sizi de dinleyerek, sakin sakin konuşarak ve sizi gülümseterek yapmasıydı.

Kendi içinde o kadar fazla değişime, farklılığa, deneyime sahipti ki; sadece akademik anlamda değil, insan olarak da herkesin tüm farklılıklarıyla yanında kendini iyi hissetmesini sağlardı. Bence bu özellikle uğraştığı bir şey değildi, doğasında vardı.

Küçük bir anımı paylaşıp Cevat Hoca hakkında bir şeyler okumak isteyen herkesin Cevat Hoca'yla konuştuğu zamanlardaki gibi gülümsemesine

* ODTÜ Mimarlık Bölümü Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 507 Kentsel Korumada Planlama ve Tasarım lisansüstü stüdyo dersinin arazi çalışmasında araştırma görevlileri Gökhan Okumuş, Mercan Helvacıkara, Meltem Çetiner ve Merve Öztürk ile birlikte, Gaziköy (Tekirdağ) 2019.

neden olmak istiyorum: kültürel mirası koruma lisansüstü programına birkaç sene içinde ardı ardına alınan asistanların isimlerini bazen karıştırırdı Cevat Hoca. Haklıydı da çünkü isimlerimiz çok benzerdi, aynı harflerle başlıyorlardı. Bir gün bana başka isimlerle hitap edip bir türlü benim adımı doğru söyleyemeyince "Hocam ben Mercan" demiştim. O günden sonra beni her gördüğünde "Merhaba ben Cevat" der, hem karşılığında adımı söylememi sağlar ve karıştırmadan gün boyunca adımı doğru söylerdi, hem de her karşılaşmamızda ilk esprisini yapmış olurdu.

Cevat Hoca denince benim aklıma ilk gelen "gülümseyen bir ışık" olması.

Sizinle tanışmış olmak çok güzel hocam. Işığınız her zaman bol olsun…

CEVAT BEY'İ DÜŞÜNÜRKEN

Gül Pulhan*

Cevat Bey gibi çok özel bir insanın İstanbul'daki cenaze töreni de kendine yakışan bir özgünlükte gerçekleşti. Babasının Edirnekapı-Sakızağacı Şehitliği'ndeki mezarına gömülmek istediğini daha önceden yakınlarına -herhalde en başta eşi Ferhan Hanım'a- söylemiş olduğunu anlıyorum. Böylece, hayatında biri diğerinden daha az önemli olmayan iki şehirdeki -İstanbul ve Ankara- dostlarına, meslektaşlarına, öğrencilerine kendisiyle vedalaşma fırsatını da yaratmış oldu. Kaybının hemen ertesinde, bilimsel ve manevi yuvası olan Orta Doğu Teknik Üniversitesinde çok içten ve duygusal bir tören düzenlenmiş, meslektaşları ve öğrencileri onun tedrisinden geçmiş olmanın şansını, öte yandan onun gibi bir hocayı kaybetmiş olmanın hüznünü dile getirmişlerdi. Sonra, Cevat Bey son kez İstanbul'a geldi.

Kendisiyle son yıllarda yapılan söyleşilerde, kimliğinin, meraklarının, tarih bilincinin oluşmasında, doğup büyüdüğü, gençlik, öğrencilik yıllarının geçtiği Fatih, Beyazıt, Sirkeci, Karaköy gibi İstanbul'un en eski semtlerinin ne denli önemli yer tuttuğunu anlatmış; tarihi yapılar, anıtlar arasında yürümenin zevkini tarif etmişti. Son adresi olan ve 27 Eylül 2022'de hepimizi etrafına topladığı Edirnekapı Şehitliği tarihi 1453 kuşatması ile başlayan ve savaş kahramanlarından, evliyalara, şeyhülislamlardan, şairlere bu toprakları benzersiz kılan binlerce kişinin yattığı asırların şahidi bir kabristan.

Atatürk'ün talimatı ve devrin aydınlarının girişimi ile 1926'da kurulan "Şehitlikleri İmar Cemiyeti" Edirnekapı-Sakızağacı başta olmak üzere Türkiye'nin dört bir yanındaki şehitliklerin bakımını üstlenir. Ayrıca, şehit ve gazilerin ardında bıraktığı ailelerine maddi ve manevi destek olurlar. İstanbul'un ileri gelen aileleri, esnafı bu Cemiyet'e sahip çıkar, yardımda bulunurlar. Bu kamusal göreve sahip çıkan fedakar insanlardan biri de Cevat Bey'in Eminönü'nde tüccarlık yapan babasıdır. Böylece önce baba Erder ve yıllar sonra Cevat Bey şehitliğe gömülürler. Müslüman İstanbul'un tarihi ile iç içe geçmiş bu Cumhuriyet hikayesini duyduğumda bu yerin Cevat Bey'i ne kadar iyi anlatan bir seçim olduğunu, muhtemelen şimdilerde bir vakfa dönüşmüş olan bu cemiyete yardımı sürdürmüş olabileceğini hissettim.

Cenaze sonrasında, kız kardeşi Sema Erder'den dinlediklerim daha da ilginçti. İstanbul'daki tarikatlar, şeyhleri ve ileri gelen üyeleri için Edirnekapı Şehitliğinde mezar yeri arıyordu ve eski mezarları satın almak için büyük paralar teklif ediyorlardı. Böyle bir teklif Erder ailesinin mezarı için de yapılmıştı. Cevat Bey'in gömülmek için seçtiği mezarın yeri ile bile bizlere kültür varlıklarını

* Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Dr.

koruma ama daha da önemlisi değerlerimize sahip çıkma ve bunun için yılmadan, usanmadan mücadele etme konusunda bir ders verdiğini düşündüm.

Cevat Bey'in, kendi tercih ettiği ifade ile, "Koruma Bilimi"ni 1960'ların ortasında Orta Doğu Teknik Üniversitesinde başlatması bir yanıyla tipik bir Türkiye hikayesi. Genç yaşında arkeolojiye gönül veren ve Ankara Üniversitesi sonrası Princeton gibi dünyanın en seçkin üniversitelerinden birinde klasik arkeoloji doktorasını yapan; bu sırada Avrupa ve Türkiye'deki arkeolojik alanları dolaşan, kazılarda çalışan, arkeolojik kalıntıların nasıl korunabileceğine kafa yormaya başlayan Cevat Erder, akademik hayatına bir arkeoloji bölümünde devam edeceğini düşünüyordu. Ankara Üniversitesinden beklediği haber bir türlü gelmeyince, Türkiye'nin ihtiyaçlarına bir Amerikan üniversite modeli içinde cevap vermeyi hedeflemiş, kuruluş yıllarındaki, yenilikçi ODTÜ kadrosuna katıldı. Bu kadroda, yıllar önce kaybettiğimiz Aptullah Kuran da vardı. Benim Cevat Bey'i tanımam eğitim hayatımın sonrasında olacaktı, ama Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı ve hocam olarak Aptullah Bey dünyaya bakışımı şekillendiren, araştırma yapmayı, keşfetmenin tadını öğreten insanların başında gelir. Bu vesile ile onu da anmak istedim.

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 507 Kentsel Korumada Planlama ve Tasarım lisansüstü stüdyo dersi kapsamında Tire'de yapılan inceleme gezisinde yüksek lisans öğrencileri ve Tire'li çocuklarla birlikte, Tire (İzmir) 2018.

"Tarihi Anıtların Bakımı ve Onarımı" ismiyle kurulan bölümden "Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı"na evrilen süreç; Cevat Bey'in tarihten kalanların belgelenmesine ve korunmasına ömrünü adamış bir arkeolog olarak ODTÜ Mimarlık Fakültesinde var olabilmesi, hatta dekanlık bile yapmış olması; bu derginin yazarlarının ve okuyucularının benden çok daha iyi bildiği ve sıra dışılığını takdir edebileceği bir macera.

Cevat Bey'in uluslararası saygınlığı, ödülleri, ICCROM'daki uzun müdürlüğü bilinen ve pek çok yerde dile getirilmiş olan başarıları. Kendi adıma, onun mesleki hayatının detaylarını öğrendikçe, aslında UNESCO, ICOMOS, ICCROM gibi kurumlarda kültür varlıkları etrafında gelişen düşüncelerin ve korumaya yönelik uygulamaların dünyada temellerini atan insanlardan biri olduğunu anlıyorum. Cevat Bey'in "miras" ve "emanet" kavramlarına ısrarla ve kuvvetle karşı çıkarak "varlık" ifadesini kullanması ve kültür varlıklarını yaşayan, canlı varlıklar olarak hissetmesi yılların bilgi, görgü, gözlem ve düşüncesinden süzülmüş bir tercihti. "Tarihi Çevre Kaygısı" ve "Tarihi Çevre Bilinci" kitapları da benzer şekilde, lafı fazla uzatmayan, bilinenleri tekrarlamadığı, öz düşünceleri.

Benim Cevat Bey'le yolum 2003'te, Irak'ın işgali ile talan edilmeye, yok olmaya başlayan Mezopotamya mirasının dünya için önemini kamusal olarak anlatmaya başladığım ve çok kıymetli bir grupla (İstanbul İnisiyatifi) bu kayıplara çare aradığımız bir uluslararası sempozyumun (**1**) hazırlıkları sırasında kesişti. Bu sempozyumu, 2004'te Koç Üniversitesinde kurucuları arasında olduğum "Anadolu Uygarlıkları ve Kültürel Miras Yönetimi Yüksek Lisans Programı" yılları takip etti. Kalabalık önünde konuşmayı sevmeyen Cevat Bey, programın ilk yıllarında davetimi kırmayarak geldi ders verdi, konuşmacılar önerdi. Benim gibi, arkeolojik bilgi ve kazı tecrübesinden gelerek, kültürel miras yönetimi alanını, aynı anda hem öğrenmeye hem öğretmeye başlayan birisi için Cevat Bey inanılmaz bir yol göstericiydi. Anlattıklarını can kulağı ile dinledim ve iyi bir öğrencisi oldum.

Kültürel miras alanında, koruma da dahil yapılacak herhangi bir iş için önce

1. Geçmişimiz için bir Gelecek: Kültürel Miras Kavramının Yeniden Tanımlanması ve Korunması için Uluslararası Sempozyum

halkın ne düşündüğünü anlamak ve bunun için de Türkiye çapında bir anket çalışması yapmak gerektiği Cevat Bey'i tanıdığım andan itibaren duyduğum bir fikri ve arzusuydu. Türkiye kadar çok anket yapılan bir ülkede, kültür varlıklarını doğru biçimde korumak ve yaşatabilmek için bu çalışmanın yapılmasının önemine hiçbir kültür bakanını ikna edememiş ve gereken parayı bulamamıştı.

Ne mutlu ki, 2017-2020 yıllarında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Başkanlığında, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi ve ICOM Birleşik Krallık ortaklığı ile yaptığımız, koordinatörü olduğum ve Birleşik Krallık Kültürel Koruma Fonu ile desteklenen *"Safeguarding Archaeological Assets of Turkey-SARAT"* projesi sırasında Cevat Bey'in bu arzusunu gerçekleştirebildik. Arkeolojik varlıklarla ilgili sorular sorduğumuz Türkiye çapındaki kamuoyu anketinin hazırlıkları sırasında ve sonrasında hem ben hem de Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsünden Işılay Gürsu, Cevat Bey ile çok fikir alışverişi yaptık. Bu işin gerçekleşmesinin onu ne kadar mutlu ettiğini ve her fırsatta anketi ve SARAT projesini anlattığını biliyorum.

Cevat Bey'in bir büyük dileğini gerçekleştirebildik, ama onun hayata geçirmek istediği iki büyük hedefi daha vardı. Kültür varlıkları bağlamında yerel ve evrensel üstüne, bu konuların konuşulması henüz moda olmadan ve evrensel yerini global sözcüğü almadan çok önce düşünmeye başlamıştı Cevat Bey. Ufkunun genişliği, uluslararası tecrübesi ve Türkiye bilgisi onu kültür varlıklarımızın korunması için Türkiye'ye has bir ilkeler dizisi ortaya koymamız gerektiği sonucuna getirmişti. UNESCO, ICOMOS gibi kurumların son kertede Batı Avrupa ve Kuzey Amerika uygarlık tarihinden ve deneyiminden doğan ilkelerinin ve doğrularının bizim topraklarımız için en doğrusu olmayabileceğini ve kendi doğrularımızı bulmamız gerektiğini anlamıştı. Önümüzdeki zamanlarda, Cevat Bey'i düşünerek bu yolda adımlar atmaya, toplantılar yapmaya başlayabiliriz belki.

Diğer arzusu ise Türkiye'de kültür varlıklarının korunması ve yaşaması için çalışan kurumların, organizasyonların, derneklerin, platformların bir araya gelerek bir üst yapı, bir şemsiye organizasyon oluşturması ve güç birliği yapmasıydı. Biraraya gelmiş onlarca organizasyonun kültür varlıklarının yaşatılabilmesi için çok daha güçlü bir ses vereceğini ve etkili olacağını görüyordu biliyordu. Düşünceme göre, bu ikinci hedefini gerçekleştirmek, kendimize has kültürel özelliklerimizden dolayı birincisinden daha zor. Ama belki ilkeleri saptamak için kültür varlıklarımızın doğası ve kültürümüz üstüne yoğun düşünmeye başlayınca bizleri bir arada tutup, hareket ettirecek olan tutkalın ne olduğunu da bulabiliriz.

Cevat Bey'i tanımış olduğum için kendimi çok şanslı hissediyorum. Bıraktığı boşuk dolmayacak ve onu özlemeye, düşünmeye devam edeceğim.

SEVGİLİ CEVAT HOCAM'IN DEĞERLİ ANISINA…

Nur Akın*

Türkiye'de restorasyon bilim dünyasının duayeni olan değerli hocamız Prof. Dr. Cevat Erder'in vefatı hepimize çok derin üzüntü verdi. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Lisansüstü Programının kurucusu olan Cevat Hoca tam bir kültür adamıydı ve arkeolojik korumadan kent korumaya dek her ölçekteki yoğun bilgi birikimi ve zengin donanımıyla bu alanın tam bir öncüsüydü.

Cevat Bey sadece ulusal düzeyde değil, uluslararası alanda da konusunda tanınmış bir isimdi. Biz restorasyon uzmanları, onun derslerinden, konferanslarından, karşılıklı konuşmalarımızdan o kadar çok şey öğrendik ki…

Esprili kişiliği ve yumuşak anlatımıyla, derslerinde öğretmek istediklerini öğrencilerine hiç zorlamadan aktarması, vermek istediği yoğun bilgilerin kolay bir biçimde akılda kalmasını, zengin görseller eşliğinde ve tartışmalarla geliştirdiği örnekler sayesinde her zaman konunun derinleştirilerek öğrenilmesini sağlamıştır. Cevat Bey hem neyin önemli olduğunu vurgulayarak aktarmasını bilen iyi bir

* İKÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Tüm canlıları seven ve iletişim kurabilen Cevat Hoca, Kemer Köyü (Salihli, Manisa) 2018.

öğretmen, hem de konuyla ilgili çok iyi bir ufuk açıcıydı.

Değerli kitapları (Tarihi Çevre Kaygısı,1971; Tarihi Çevre Bilinci, 1999) ve makaleleri, daha çok yabancı dildeki yayınlarda rastlanan koruma konusuna Türkçeyi de katmış; bu alanda sürekli olarak kullanılan referanslarla ülkemizdeki örneklerin ve düşüncelerin gelişmesini ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Gördüğü yoğun ilgi nedeniyle 2018'de "Tarihi Çevre Bilinci", "Tarihi Çevre Algısı" adıyla yeniden yayınlanmış; genişletilmiş bilgi ve görselleriyle bu konudaki önemini arttırmıştır.

Cevat Bey, uluslararası alanda da meslektaşları arasında tanınmış ve sevilen bir bilim adamı olmuştur. Bu bağlamda, Roma'daki ICCROM'un iki dönem (1981-88) Başkanlığını yapmış olması hem kendisi hem de Türkiye adına vurgulanmaya değer önemli bir uluslararası başarıdır. Bu iki dönemlik süreçte Cevat Hoca gerek başkanı olarak ICCROM adına gurur verici başarılara imza atmış; gerekse de yukarıda vurguladığım gibi Türkiye'deki koruma eğitimine, düzenlediği bilimsel aktivitelerle (Uluslararası Kerpiç Sempozyumu gibi) önemli katkılarda bulunmuştur.

Cevat Bey'in ICCROM Başkanı olarak bir diğer değerli katkısı, uygun gördüğü öğrencilere burs sağlayarak, ICCROM'un her yıl düzenlenen çeşitli koruma kurslarına katılma, kitaplık araştırmalarında bulunma gibi çok önemli olanaklar sağlaması olmuştur. Kendisinin bu iki dönemlik Başkanlığı, biz eski öğrencileri için bu açıdan da unutulmazdır. Ben de bu değerli katkıdan yararlanma şansına ulaşanlardanım. Doçentlik tezi hazırlama süreci öncesi Cevat Bey sayesinde ICCROM'a burslu olarak giderek, zengin kitaplığında iki yaz dönemi çalışma olanağını buldum. Ayrıca ilk seferinde yaz tatili nedeniyle, ICCROM'un zarif kitaplık müdiresinin ailesinin yanına Fransa'ya gidiyor olması sayesinde, kıymetli kedisine bakma koşuluyla evinde kalma imkanım da oldu. Böylece Roma gibi özel bir kentte, konaklama dahil tam bir burs edindim. İkinci seferinde ise, Cevat Bey'in o dönemde Roma'da lise öğrencisi olan sevgili kızı Evin'le onların evinde kalma fırsatını edindim. Birlikte Roma'yı gezdik, güzel yemekler, tatlılar, dondurmalar yedik. Paha içilmez anılarımız oldu. Bu bağlamda Cevat Bey'in eşi Ferhan'ın yaptığı nefis irmik helvasının lezzetine de değinmeden edemeyeceğim.

O zamanlar genç bir asistan olarak Cevat Bey'den öğrendiğim bu unutulmaz davranışların öğrenciler için kıymetini o dönemden başlayarak öğretim üyeliğim boyunca, fırsat buldukça ben de çalışkan

öğrencilerime uygulamaya devam ettim. Bu vesileyle Cevat Bey'in bana yaşattığı unutulmaz deneyimin mutluluğunu öğrencilerimde de görmek, başarılarına tanıklık etmek, beni de her seferinde en az onlar kadar mutlu etti.

Son olarak mesleki yaşamımın önemli bir dönemini oluşturan ICOMOS Türkiye Milli Komitesi Başkanlığım sırasında da Cevat Bey'in büyük tecrübesi ve uluslararası deneyimleri sayesinde, özellikle İstanbul'un UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki kritik durumuyla ilgili yapılması gerekenler konusundaki çalışmalar, onun sayesinde olabildiğince temkinli bir biçimde yürütülmüştü. Örneğin 2006'da Vilnius'ta yapılan UNESCO Dünya Miras Komitesi Toplantısı'nda, listede yer alan İstanbul'un, Süleymaniye ve Zeyrek'teki ahşap konakların bakımsızlıkları nedeniyle listeden çıkarılma tehlikesine bağlı olarak epey tartışmalı bir durum yaşanmıştı. Bu konuda Cevat Erder'in uluslararası tecrübe ve becerisi ve de tanınmışlığı sayesinde her şey olumlu hale dönüşmüş ve İstanbul listedeki yerini koruma şansını bazı tavsiyelerle tekrar sürdürmüştür.

Cevat Bey ICOMOS Türkiye Milli Komitesi'nin hemen her ay yapılan Milli Komite Toplantıları'na neredeyse hiç aksatmadan Ankara'dan gelmeyi bir görev bilir ve yine değerli görüşleriyle önemli katkılarda bulunurdu. Toplantı saatine az kala kapıda görünmediği zaman, hepimiz gelip gelmeyeceği konusunda telaşlanırdık.

Sonuç olarak, Cevat Erder'in koruma alanına ve kişisel olarak bana sağladığı katkıları birkaç paragrafla anlatabilmek epey zordur. Ancak şunu kesinlikle ifade edebilirim ki; Cevat Erder'i tanımak, onunla çalışmış olmak ve ondan çok şey öğrenmiş olmak, yakınındaki herkes gibi benim için de çok büyük bir şans olmuştur. O'nu her zaman özel olarak hatırlayacağım ve saygıyla anacağım.

CEVAT ERDER, DOĞA VE KÜLTÜR VARLIKLARININ YILMAZ SAVUNUCUSU…

Ömer H. Kıral*

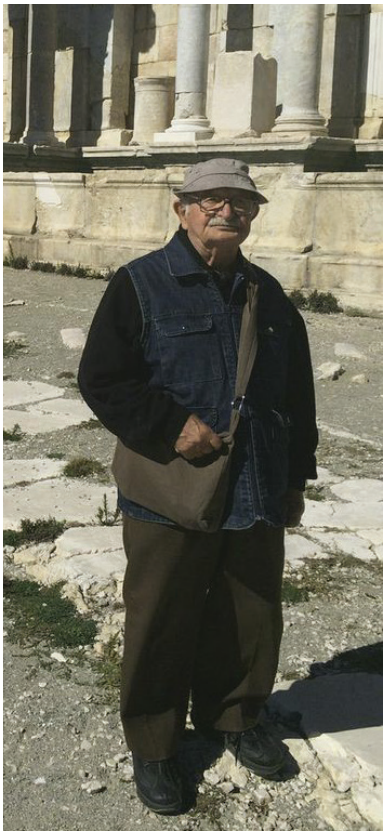
1977 sonbahar döneminde restorasyon bölümünün kurucusu ve fakültemizin efsane hocalarından Sevgili Cevat Erder Hocamızın verdiği "*Rest 511 Theory of Restoration and Conservation*" dersini almıştım. Cevat Hoca'nın dersini almak koruma alanına meraklı öğrenciler arasında birinci öncelikteydi. Şehir plancısı olarak dersini almama memnun olmuştu.

Dönem başladığında ilk derse heyecanla girmiştik. İlk derste Cevat Hoca, Theseus'un Gemisi'yle ilgili mitolojik bir efsaneyi anlatmaya başlamıştı. Cevat Hoca efsaneyi anlattıkça, bu mitolojik efsaneyle koruma ve restorasyon teorisinin ne alakası var diye düşünmeye başlamıştık; ancak bir yandan da bu mitolojik öyküyü ilgiyle dinliyorduk.

Efsane kısaca şöyleydi: Girit Kralı Minos'un oğlunun Atina'da bir festivalde öldürülmesi üzerine, Minos, Atina kralı Aegeus'tan ceza olarak her sene Atinalı yedi kız ve yedi erkeği Girit'e göndermesini ve yarı insan yarı boğa olan canavar Minotor'a kurban edilmesini ister. Canavar Minotor, mimar Daedalus tarafından inşa edilen bir labirentte tutuluyormuş; Labirente giren kurbanlar bir daha dışarı çıkamıyormuş. Bir sene Atina Kralı'nın oğlu Theseus, Atinalı kurbanların arasına karışarak Minotor'u öldürmeye karar vermiş ve siyah yelkenli gemisiyle Girit'e doğru yola koyulmuş. Theseus babası Aegeus'a zaferle dönerse gemiye beyaz yelken çekeceğine de söz vermiş. Theseus labirentte Minotor'u öldürmüş ve kurbanlarla birlikte Atina'ya yelken açmış. Theseus zafer sarhoşluğu içinde gemisine beyaz yelken açmayı unutmuş. Kral Aegea dönen geminin yelkeninin siyah olduğunu görünce Theseus'un öldüğünü sanmış ve kendisini denize atarak intihar etmiş. Denizin adı o gün bugün Ege Denizi olmuş. Theseus babasının ölümü üzerine Kral olmuş ve Theseus'un 30 kürekli gemisi hatıra olarak koruma altına alınmış. Ancak zamanla geminin tahtaları, yelkenleri çürüdükçe yenileriyle değiştirilmiş. Öyle ki, bir gün gelmiş ki, geminin değiştirilmedik hiçbir parçası kalmamış.

"Bu durumda gemi hala Theseus'un Gemisi sayılır mı? Yoksa başka bir gemi haline mi gelmiştir? Korunmalı mı, korunmamalı mı?" Cevat Hocamız buraya kadar efsaneyi anlattıktan sonra tek tek gözlerimizin içine bakarak can

* Y. Şehir Plancısı

Sagalassos Antik Kenti'nde inceleme gezisinde, 2014.

alıcı bu soruyu sorunca "Theseus'un Gemisi" efsanesinin kültür varlıklarının restorasyonu ve korunmasıyla ne kadar ilgili olduğunu anlamıştık. Ancak Cevat Hoca soruyu sormuş, yanıtını vermemişti. Yanıt konusunda her birimize söz vererek büyük bir tartışma başlatmıştı. Sonradan fark ettik ki; Theseus Paradoksu tartışması sadece koruma alanında değil özellikle felsefe alanında, antik dönemlerden başlayarak Heraklitos'tan Aristo'ya ve modern filozoflara kadar süren bir tartışma konusuymuş.

Cevat Hocamız derslerinde olsun, ders dışı konuşmalarında olsun, öğrencilerine, dinleyenlerine epik anlatımlarıyla bilgiler vermesinin ötesine geçerek bizleri düşünmeye, sorgulamaya, araştırma yapmaya teşvik eder; yaratıcı düşünceleri ifade etme konusunda yüreklendirirdi. Dersleri özgür bir tartışma ortamı, bazen zıt düşüncelerin çarpıştığı, birbirimizden çok şey öğrendiğimiz demokratik bir forum havasında geçerdi. Bu açıdan Cevat Hocamı sıra dışı bir akademisyen, bir bilim insanı olarak anımsıyorum ve anıyorum.

Seneler sonra Çeşme'deki evine komşu olmamıza vesile olmuştu. Sohbetlerimiz sırasında öğrencilik yıllarına dönüp kendisine Theseus mitolojik öyküsünü anlattığı dersi ve derslerinde heyecanla yaptığımız tartışmaları anımsatmış; ne kadar şanslı olduğumuzu söyleyip teşekkür etmiştim.

Cevat Hoca giyimiyle, davranışlarıyla çok sevecen bir insandı, dostlarına karşı her zaman sevgiyle yaklaşır; sahip olduğu bilgi, akademik deneyim, uluslararası tanınmışlık ve saygınlığına karşın büyüklük taslamaz; arkadaşça ve dostça ilişki kurardı. Doğa ve kültür varlıklarına karşı yapılan yanlışlıklara, olumsuz girişimlere karşı ise ister bakan ister belediye başkanı olsun, taviz vermeden ciddi eleştiriler yapardı.

Cevat Hoca "Venedik Tüzüğü Tarihi bir Anıt Gibi Korunmalıdır" makalesini o sıralar yeni yazmıştı. Derste her bir maddesini ayrıntılı olarak anlatır; iyi örneklerin yanında hatalı restorasyon örneklerini de verirdi. Afrodisias örneğinde "köy evleri sit alanında kalmalı mı, yoksa kaldırılmalı mı?"; ya da "İstanbul'da orta çağ döneminde bir keresinde surlar beyaza boyanmıştı; acaba şimdi surlar beyaza boyanmalı mı?" sorularını sorar, sınıfta hararetli bir tartışma yaratır ve tartışmaları zevkle izlerdi. Böylece koruma esas ve ilkeleri öğrencilerin zihinlerinde pekişirdi. Aradan 45 sene geçmesine karşın anlattıklarını hala anımsıyor olmam aslında Cevat Hoca sayesindedir.

Cevat Hocamın "Venedik Tüzüğü Tarihi bir Anıt Gibi Korunmalıdır" makalesinin son bölümünde yüksek lisans diploması alacak öğrenciler için "Hippocrates Yemini"ne benzer biçimde bir "Korumacı Yemini" yazmıştır. Cevat Hocanın vasiyeti niteliğindeki bu yemin günümüzde daha da önem kazanmıştır:

"Kültürel varlıkları korumakla sorumlu meslek üyeleri arasına katıldığım şu andan itibaren:

> *Mesleğimi vicdanım dairesinde ve vakarla ifa edeceğim.*
>
> *Aklımı ve yeteneklerimi kültürel varlıkların iyiliği ve sağlığı için, onlara zarar vermeden kullanmak ve anıtların yok olmasını önlemek, onlara saygı baş kaygım olacaktır.*
>
> *Din, milliyet, ırk, parti veya içtimai sınıf kaygılarının vazifemle anıtım arasına girmesine müsaade etmeyeceğim.*
>
> *Tehdit altında bile olsam, bilgimi insanlık kanunları ve anıtların aleyhinde kullanmayı kabul etmeyeceğim.*
>
> *Kültürel varlıkların korunması yolunda yaptığım her şeyi belgeleyeceğim ve bunları elime geçen her fırsatta yayınlayacağım.*

Bunları resmen ve alenen, serbestçe ve namusum üzerine yapmaya ant içiyorum."

Cevat Hocamı sevgiyle anıyor, dostluğunu özlüyorum.

KÜLTÜR VARLIKLARININ KORUNMASINDA BİR LİDER: PROF.DR. CEVAT ERDER

Başak İpekoğlu*

* İYTE Mimarlık Fakültesi Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Her meslek alanında, iz bırakan, haslet ve becerilerini sonuna kadar, hatta daha da fazlasını kullanmaya çalışan, bu uğurda bütün ömrünü harcayan insanlar vardır. Bu insanlar, görevlendirildikleri disiplinde konuyla ilgili en önemli ortam, kişi ve ilişkileri, en ayrıntılı ve en incelikli konuları, parametreleri araştırır ve bunları uygulamaya geçirirler. Bu şekilde yaklaşım gösteren bilim insanlarından biri de Prof. Dr. Cevat Erder'dir. Cevat Erder, bir arkeologdur, ancak zamanın Orta Doğu Teknik Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Kemal Kurdaş ve Mimarlık Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Abdullah Kuran tarafından "Kültür Varlıklarının Korunması" konusunda Tarihi Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü'nü kurmakla görevlendirilmiştir. Bir arkeologdan kendi disiplini dışında, farklı bir alan ve konuda bir bölüm kurması ve bu bölümde eğitim ve öğretime başlatılması istenmektedir. Bunu başarabilecek, başlatabilecek ve de geliştirebilecek kişinin farklı bir disiplinden olan Cevat Erder olması, ona ne kadar güvenildiğinin göstergesi olması açısından son derece önemlidir. Cevat Erder, bu görevi alır almaz, "koruma" konusunu, "öğrenmeye ve araştırmaya" başlamıştır. Burada iki prensip dikkat çekicidir: Birincisi Cevat Erder'in kendi uzmanlık alanı olsun olmasın bir konuya olan bilimsel saygısı ve bilgiyi elde etmede sınır tanımaması; ikincisi ise "milletin kültürünün" çok hayati ve önemli olmasına kalben inanması, bunu sağlayacak olan "koruma" konusunun, mimarlık disiplininde bir dal olarak eğitim programına dahil edilmesidir. İşte kendisine bu görevin verilmesi ile bu meşalenin mimarlık fakültesindeki programlarda bu disiplin var oldukça ışıyacağına inanmış ve bu inançla çalışmalarını sürdürmüştür.

Cevat Erder, ilk olarak uluslararası alanda bu konuyla ilgili hangi ülke, kuruluş ve kişilerle iletişim kurmak gerektiğini saptamıştır. Buna bağlı olarak İtalya, Yunanistan, Bulgaristan Yugoslavya, Almanya ve Avusturya'ya inceleme gezileri yapmıştır. Bu ülkelerde ilgili kurum, kuruluş ve laboratuvarları ziyaret etmiştir. İnanıyorum ki, bu incelemelerde gördüğü ilgili mekânlar ve faaliyetlerin bire bir kopyasını değil, öğretimi gerçekleştireceği bölümün yapısına, dolayısıyla Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin ruhuna uygun bir şekilde düzenleyip, konuyu laboratuvar ve ölçüm destekli olarak en uygun şekilde oluşturmayı ilke olarak benimsemiştir. Bu incelemelerde ve görüşmelerde elde ettiği bilgi ve izlenimleri aşağıdaki temel başlıklar altında uyarlamaya karar vermiştir:

- Eğitim programı nasıl olmalıdır?
- Belgeleme nasıl bir sisteme oturtulmalıdır?
- Malzemelerin analiz ve korunmaları için geliştirilecek ya da kullanılacak metotlar neler olmalıdır?
- Yapısal sorunların çözümü için hangi metotlar geliştirilmelidir?
- Çevre ölçeğindeki koruma çalışmalarının esasları neler olmalıdır?

Cevat Erder, bir yandan bu çalışmaları ve kuracağı bölümün teorik ve bilimsel veri toplama ve ülke yapısına uyarlama faaliyetlerine devam ederken, diğer yandan yurt dışı iletişimlerinde kurduğu dostluklar ve mesleki yakınlaşmalar sonucu faydalı olabilecek kişileri, kuracağı bölümün kadrosuna katılmaya davet etmiştir.

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimari Restorasyon Bölümü Yüksek Lisans dersi jürisinde, Haziran 2006.

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü'nde Cevat Hoca ve Öğretim Üyemiz Hasan Böke ile bir sohbetimiz sırasında, Haziran 2015.

Cevat Erder için uluslararası ilişkiler ve bunlara bağlı olarak konuyla ilgili gelişmeleri takip etmek çok önemliydi. Anılan bölüm, "Tarihi Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü", 1964 yılında kurulmuştur. Bundan hemen sonra 1965 yılında ICOMOS'un kurulması, uluslararası ortamı sağlamıştır. Bu kuruluş, kurulan bölümün yapısının gelişmesini sağlaması açısından çok önemli olmuştur. Bölümde Fotogrametri Laboratuvarı ve Malzeme Laboratuvarı'nın kurulmasını planlamıştır. Fotogrametri Laboratuvarı, mimari belgeleme amaçlı; Malzeme Laboratuvarı, tarihi yapılarda kullanılan ve kullanılacak malzemelerin özellikleri ve korunmaları konusunda alınacak önlemlerin araştırılması için planlanmıştır. Bölüm 1966 yılında öğretime başlamıştır. 1967 yılında da bölüme fotogrametri cihazı alınmıştır. Böylece Cevat Erder'in kurduğu ve geliştirdiği bölüm yıllar içinde lisansüstü öğrencileri yetiştirmiş ve bu öğrenciler "koruma" konusunda ülkemizin seçkin bilim ve uygulama insanları olmuşlardır.

Bölümün kuruluşundan 12 yıl sonra, 1978 yılında, ben de bu bölüme yüksek lisans öğrencisi olarak kabul edildim ve Cevat Erder ile tanıştım. Cevat Erder o sırada ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı idi. "*Theory of Restoration and Conservation*" isimli derse giriyordu. Derslerde Venedik Tüzüğü'nün maddelerinde belirtilen konularla ilgili görüş vermemizi, tüzüğün her bir maddesinde ne anlatıldığını açıklamamızı isterdi. Bu konuda oldukça zorlandığımı hatırlıyorum. Belirtmek istediğim diğer bir konu da derste bize yurt dışından gösterdiği farklı koruma ya da restorasyon uygulamalarını değerlendirmemiz konusunda yönelttiği sorulardı. Cevat Erder'in dersindeki bu yaklaşımı, bizleri, konularımızı araştırmaya, incelemeye ve değerlendirmeye yönlendiriyordu. Derslerde bize devamlı "korumanın kamuoyu oluşturulmasıyla başarılı olabileceğini" anlatıyordu. Bizim de kamuoyu oluşturmak için düşünceler daha doğrusu fikirler geliştirmemizi ve bunu ders kapsamında uygulamaya geçirmemizi isterdi. Bu uygulamalı çalışma, Cevat Erder'in unutamadığım bir ders verme yöntemidir. Kendisinin konuyla ilgili temel düşüncesi: "Kültür varlıklarının korunması, bir toplumun kültürünün, geçmişinin korunması anlamına gelir. Koruma yaygın olarak benimsenmelidir. Toplumun bu konuda bilinçlenmesi gerekir".

Cevat Erder'in koruma ve restorasyon konusuyla ilgili herkeste çok değerli anıları olduğuna eminim. Benim de anılarım arasında UNESCO'nun 1979 yılında Venedik'te düzenlediği Taş Koruma/*Stone Conservation* kursuna katılmam konusunda beni teşvik etmesi özel bir yere sahiptir. Ben bu sebeple ilk defa yurt dışına çıkmış oldum, daha önce konuyla ilgili olarak aldığım derslerdeki bilgiler, bana bu kurstaki konulara hiç yabancılık çektirmedi. Aldığım derslerden "*Diagnosis and Treatment of Structural Faults and Material Decay*" ve "*Laboratory and the Conservation of Structures and Materials*" derslerinde ne kadar güncel bilgiler edinmiş olduğumu gördüm. Taş koruma konusunda mesleğimle ilgili terminoloji olarak bütün anlatılanları aldığım derslerde öğrenmiştim. 1981 yılında da Cevat Erder, Roma'da ICCROM'un Direktörü oldu. Onun uluslararası bir üst düzey yönetici olmasından çok etkilenmiş ve ondan dersler almış olduğum için çok gurur duymuştum. 1982 yılında da beni ICCROM'un düzenlediği "*Preventive Conservation Course in Museums*" isimli kursa katılmaya teşvik etti.

1996 yılında İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsünün (İYTE) öğretim kadrosuna katıldığımda rahmetli Prof. Dr. Akın Süel, Mimari Restorasyon Bölümünü mimarlara lisansüstü eğitim vermek üzere kurmuştu. Bölümün kuruluş amacı; uygulamaya yönelik olarak kültür varlıklarının korunarak değerlendirilmesi konusunda disiplinlerarası eğitim vermek olarak belirlenmişti. Bu doğrultuda öncelikle

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü Mimarlık Fakültesinde her yıl verdiği konferanslardan, Mayıs 2017.

Malzeme Koruma Laboratuvarını oluşturma çalışmaları başladı. Bu çalışmada, Cevat Erder'in ODTÜ de kurduğu Malzeme Laboratuvarının benzerini oluşturmak fikriyle kendisinin geliştirdiği eğitim modeli örnek alınmıştı. Akın Süel bölümün sorumluluğunu bana vermişti. Bölümün öğretim prensiplerinde öncelikle Cevat Erder'in teşvikleri bize yol gösterici olmuştu. Bu çerçevede; uygulamalarını gerçekleştirdiğimiz projelerde öğrencilerimizin yaptığı çalışmaların sadece akademik seviyede kalmayıp, uygulamaya geçirilmesi sağlanmış; yetişmekte olan restorasyon uzmanı mimarlara uygulamada karşılaşacakları problemler de gösterilmiştir.

Cevat Erder, İYTE'de Mimari Restorasyon Bölümünde her dönem gelip seminerler vermiştir. Bu seminerler, 2003 yılından başlayarak her yeni öğretim yılı için devam eden geleneksel ve son derece yararlı faaliyetler olmuştur. Seminerlerde güncel koruma uygulamalarından verdiği örneklerle öğrencilerimizi etkilemiştir. Günlük yaşantımızda her zaman karşılaştığımız ancak dikkat etmediğimiz ayrıntılara dair zekice sorular sorarak konulara daha geniş açıdan bakmamızı sağlaması, onun deneyimlerinin ve ileri görüşlü düşüncelerinin etkileyici yanlarıdır. Kültür varlıklarının günlük hayatımızın ne kadar içinde olduğunu öğrencilerimize gösterirken yönelttiği sorular, anlattıklarının akılda kalıcı olmasını sağlayan çok önemli özellikleriydi.

Sürekli kendisini yenileyen, gelişmeleri heyecanla izleyen ve sürekli çalışan Cevat Erder'in 2018 yılında güncelleyerek yayınladığı "Tarihi Çevre Algısı" isimli kitabı onun bu yönlerini simgeler niteliktedir. Türkiye'de ve uluslararası alanda aldığı çok sayıda ödülle başarıları ve koruma alanına katkıları tescillenmiş ve takdir edilmiştir.

Cevat Erder, her zaman neşeli, iletişimi güçlü, esprili ve dinamik görünüşü ile etkileyici bir bilim insanıydı. Kültür varlıklarının korunması konusunda sürekli olayların içinde ve aktif olmuş, kendisini koşullara göre sürekli yenilemiş, bir arkeolog olarak Türkiye'de kültür varlıklarının korunması konusundaki eğitimin oluşturulmasında lider olmuş bir akademisyendir. Cevat Erder, güler yüzü ve bize hedefimizi gösteren vücut dili ile daima düşüncelerimizde olacak ve teşviklerine sonsuza kadar devam edecektir.

CEVAT ERDER'İN BİZLERE IŞIK TUTAN ÜRETKEN MESLEK HAYATI

Burcu Selcen Coşkun*

* MSGSÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

Cevat Erder Hoca'yla, lisansüstü eğitimime derinlik katan eserlerinin ötesinde, bizzat tanışıklığım hocanın yaşamının son yıllarına denk geldi. Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi yayını olarak hazırlanan "Mimarlar Odası Tarihinden Portreler: Cevat Erder" başlıklı kitabın editörlüğünü üstlenmem, hocanın hayatını ve başardıklarını daha yakından incelememe ve böylece kendisini yazdıklarının ötesinde tanımama imkan sağladı. Bu öğretici süreç için kitabın ait olduğu dizinin editörlüğünü yürüten Bülend Tanju'ya ve hocayı bizlere anlatırken bir yandan da Türkiye'deki koruma tarihine ışık tutan tüm yazarlara müteşekkirim.

Cevat Hoca'yla kitapta yer alan söyleşiyi gerçekleştirebilmek için 2019'un bir yaz günü Karaköy'deki Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi binasında buluştuk ve burada yaklaşık üç saate yayılan keyifli bir sohbet gerçekleştirdik. Bu sohbet, daha çok hocanın üzerinde durmaktan hoşlandığı konuları ön plana taşıdığımız serbest bir planda ilerledi. Görüşmemiz sonrası, akşamüzeri hocayı Galata'daki evine bırakmak için kendisine eşlik ettim. Kısa bir yürüyüşün ardından Tünel'i kullanarak Galata'ya vardık. Bu kısa seyahatimiz boyunca hocanın ilk kez tanık olduğum neşeli ve samimi kişiliği beni çok etkiledi ve bende geriye hoş bir iz bıraktı.

Kitabın hazırlık aşamasında hayatlarının farklı dönemlerinde Erder'le yakın temasta çalışmış, arkadaşı olmuş ve ailesinden kişilerin verdikleri yazılarda Erder'in bu kişilerin hayatlarındaki yerini açık olarak görme fırsatım oldu ve davet ettiğimiz isimlerin hoca hakkında yazarken kullandıkları samimi dil beni çok etkiledi. Yazılar, Cevat Erder'e duyulan büyük saygı ve sevgiyi yansıtıyordu. Kitap sürecini tamamladığımızda hocadan öğrendiğim ve mesleki üretimime ışık tutacak önemli bazı ayrıntıların geriye kaldığını görüyorum.

Öncelikle son derece mücadeleci bir ruha sahip olduğunu düşündüğüm Erder'in Türkiye'de sistem kurucu vizyona sahip az sayıdaki akademisyenden biri olduğunu fark ettim. Özellikle ODTÜ'de bölüm kurarken veya ICCROM'daki yürütücülüğü sırasında hayata geçirdiği uygulamalarda kurumu ileri taşıyan atılımlar yaptığı; son derece yenilikçi ve yaratıcı bir düşünce yapısıyla yeni kapıların açılmasına önayak olduğunu hayranlıkla izledim.

Erder'in meslektaşları ile karşılaştırıldığında öne çıkan bir diğer az rastlanılan özelliğinin ise disiplinlerarası araştırma ve üretime duyduğu inanç olduğu söylenebilir. Bu özelliği Cevat Hoca'nın hemen hemen tüm çalışmalarına da sirayet etmişti. Cevat Hoca, korumanın mimarlık, hukuk, malzeme bilimi, sosyal bilimler gibi pek çok farklı alandan beslenmesi gereken bir disiplin olduğunu çok kereler dile getirmiş, vurgulamıştı. Erder'in ODTÜ'de aktif olarak görev yaptığı yıllar boyunca bu bakış açısı ile uyumlu bir eğitimi sağlamanın güçlükleri ile savaşan ve doğru bildiği

Burcu Selcen Coşkun ile söyleşide, İstanbul 2019.

yoldan ayrılmayan bir araştırmacı olduğunu biliyoruz.

Cevat Erder'in örgütlenmenin önemine inanan, hayatı boyunca farklı örgütlenmeler içinde bulunup bunlara destek veren, görev aldığı her projede ekiplerle çalışmayı seven ve bundan sonuç alan biri olduğunun da altı çizilmelidir. ODTÜ'deki akademik hayatı; ICCROM'daki yöneticiliği, CIPA ve ICOMOS Türkiye'nin kuruluş aşamasındaki katkıları sırasında kurduğu birliktelikler ilk akla gelenlerden. Elbette, Mimarlar Odası ile çalışmalarını da minnetle hatırlamamız gerekli. Tüm bu çalışmalarında gençlere fırsat yaratmak için çabaladığını biliyoruz. Öte yandan, insancıl yaklaşımı bununla sınırlı kalmamıştır: arkeolog olarak sahayla kurduğu yakın ilişkiyi uzun yıllar ODTÜ Mimarlık Fakültesi bünyesinde de kesintisiz sürdürmüş ve alandaki çalışmalarında o bölgenin yerel halklarıyla alçakgönüllü ilişkiler kurmuştur.

Cevat Erder'in meslek hayatında öne çıkan bu detayları editörlüğünü üstlendiğim kitabımızın yazarlarının içten aktarımlarından kolaylıkla anlayabiliyoruz. Bu anlatılarda, Cevat Hoca'nın hümanist, doğa ve çocuk sever kişiliği de vurgulanan diğer ögeler olarak karşımıza çıkmakta.

Söyleşi sırasında beni etkileyen bir diğer ayrıntı, Cevat Hoca'nın ailesine verdiği değer oldu. Gördüğüm kadarıyla hayattaki başarısını ailesinin desteği ile yakından ilişkilendiren ve geçmişini her zaman sevgi ile yad etmekten haz alan Cevat Erder, arkadaşları ve yakın meslektaşları ile ilişkilerini de uzun yıllar boyunca canlı ve sıcak tutabilmiş biri. Cevat Erder'in vatanseverliği, bu topraklarda yetişmiş olmasından duyduğu gurur, yurtdışında geçirdiği yıllar boyunca ülkesine duyduğu özlem ve ülkesine hizmet etme arzusu da kendisi tarafından sıklıkla dile getirilen bir unsur olarak karşımıza çıkıyor.

Erder'in genç araştırmacılara esin vereceğini düşündüğüm hayat hikayesini ve başarılarını ben de derslerimde öğrencilerimle paylaşmaya gayret ediyorum. Benim için hocayı tanımak yolumu aydınlatan bir deneyim oldu. Kendisini saygıyla anıyorum.

Ailesine, ODTÜ Mimarlık Fakültesine ve tüm sevenlerine sabırlar diliyorum. Işıklar içinde uyusun.

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 507 Kentsel Koruma da Planlama ve Tasarım lisansüstü stüdyo dersinin arazi çalışmasında stüdyo ekibi, öğrenciler ve Kemer Köylülerle, Kemer Köyü (Salihli, Manisa) 2018.

CEVAT ERDER ANISINA…

Özgün Özçakır*

2009 yılında ODTÜ Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı'nda yüksek lisans eğitimine başladığım andan itibaren çok ayrıcalıklı bir eğitim ve öğretim ortamının içerisinde olduğumu biliyordum. Böylesi çok disiplinli, öte yandan yapıcı biçimde eleştirel ve üretken bir eğitim ortamının temellerini programın kurucusu Değerli Hocam Cevat Erder'in attığını programa öğrenci olarak katıldıktan bir ya da iki ay sonra öğrendim. Cevat Hoca, hem derslerinde, hem de alan çalışmaları sırasındaki sohbetlerimizde, programı kurarken benimsediği yaklaşımı anlatırken farklı disiplinlerle iş birliği yapmanın korumayı bütüncül bir şekilde ele almak için bir zorunluluk; eleştirel olmanın ise daha ileriye gitmenin anahtarı olduğundan bahsederdi. Bu sohbetlerin ışığında, geçen yıllara rağmen alanındaki saygınlığını ve güncelliğini hiçbir zaman kaybetmeyen bu lisansüstü programının başarısının altında Cevat Hoca'nın attığı sağlam temelin olduğunun farkına vardım.

Eğitim hayatım boyunca dünya standartlarının dahi ötesinde eğitim veren ODTÜ Kültürel Mirası Koruma Programı'nın üyesi olmanın bilincinde olmaya çalıştım. Değerli Cevat Hoca'mızın kurduğu ODTÜ Kültürel Mirası Koruma Programı'na (şimdilik) en son katılan öğretim üyesi olarak, Cevat Hoca›nın vizyoner bakış açısı ile inşa ettiği programın ulusal ve uluslararası mecralarda daha da gelişerek güçlenmesinin sorumluluğunu çok derin bir şekilde hissediyorum. En büyük dileğim, alanında yetkin eğitim kadrosu ile beraber öncü bir kurum olan Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı'nı Cevat Hoca'nın getirdiği yüksek konumdaki yerini sürdürmeyi başarmak. Bu sayede, Cevat Hocamızın bize bıraktığı "miras"a anlamlı bir şekilde sahip çıkabileceğimizin inancındayım.

* ODTÜ Mimarlık Bölümü Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı Öğretim Üyesi, Dr. Öğr. Üyesi,

Prof. Dr. Cevat Erder son kitabı 'Tarihi Çevre Algısı'nın tanıtımı için Koruma ve Restorasyon Uzmanları Derneği (KORDER)'de Dr. Özgün Özçakır kolaylaştırıcılığında yapılan toplantıda, Ankara 2020.

ANTAKYA ARKEOLOJİ MÜZESİ, ANTAKYA SOKAKLARI ve PICASSO TABLOSU

Mert Nezih RİFAİOĞLU*

* İskenderun Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

Cevat Hocam ile ilk tanışmamız restorasyon kuramı dersinde olmuştu. Dersi alan tüm öğrenciler büyük bir heyecanla sınıfın kapısından Cevat Hocamızın girişini bekliyorduk. Dersin başında bizden bildiğimiz ve gezdiğimiz müzeleri anlatmamızı istemişti. Hepimize söz vermişti. Konu Antakya Arkeoloji Müzesi'ne gelince Cevat Hocamız Amerika'da doktora araştırmasını yaparken Antakya'ya günübirlik gittiğini ve Antakya Arkeoloji Müzesi'nin mimari tasarımının içinde bulunan mozaik eserlere göre yapıldığından müzenin çok özel bir yapı olduğunu vurgulamıştı. Cevat Hocamızın kültür varlıklarına ve varlıkların içinde var olduğu yapılara ait söyledikleri bizi derinden etkilemişti. Bu ilk karşılaşmanın etkisi daha sonraki tüm birlikteliklerimizde artarak devam etti.

Cevat Hocamla eski Antakya sokaklarında yerin ruhunu keşfederken, Antakya, 2008.

Bölümde Cevat Hocamla her karşılaşmamızda Antakya'ya olan bağımı ve ilgimi bildiğinden benimle mutlaka Antakya ile ilgili konuşur ve araştırmalarımı anlatmamı isterdi. 2008 yılında Cevat Hocamla Antakya'ya yaptığımız seyahat unutulmaz bir tecrübeydi. Seyahatte Meltem Uçar da bize eşlik etmişti. Cevat Hocamla Antakya gezimizin ilk durağı Antakya Arkeoloji Müzesi'ydi. Müze'de gezerken Antakya'nın kültür katmanlarını onun gözünden yeniden keşfetmek Cevat Hocamızın kültür varlıklarıyla kurduğu yoğun bağları görünür kılmıştı. Antakya sokaklarında yaptığımız gezide hocanın sokakların karakterini oluşturan somut ve soyut değerler bütünü anlamamızın önemine yaptığı vurgu ve anlattığı anekdotlar Antakya sokaklarından her geçtiğimde aklıma gelmektedir.

Cevat Hocamız öğrencisi olmuş herkesin yaptığı çalışmalarını takip eder ve büyük heyecan duyardı. ICOMOS'un Quebec, Kanada'da gerçekleştireceği *Yerin Ruhunu Keşfetmek* temalı bilimsel sempozyumu öncesine denk gelen Antakya gezimizde doğal olarak Cevat Hocanın üzerinde durduğu konu *yerin ruhuydu*. Bildiri sunmak üzere katıldığım ICOMOS sempozyumu öncesinde Cevat Hocadan Antakya sokaklarında gezerken bu sokaklarda yaşayanları ve yaşamlarını bilerek korumanın önemini dinlemek ve onunla fikir alışverişinde bulunmak eşsizdi. Dört gün süren gezimizde Antakya ve yakın çevresindeki kültür varlıklarını ve ören yerlerini gezip derin derin sohbetler etmiştik. Gezimizin son akşam yemeğinde annemin hazırladığı geleneksel Antakya yemeklerinin olduğu masanın başına gelip, "Mert bu masa Picasso tablosu gibi olmuş, ben bunları seyrederek doymayı tercih ederim" demişti.

Cevat Hocamın bana bıraktığı öğretileri ve tüm değerleri için ne kadar minnettar olduğumu anlatmaya kelimeler yetersiz kalıyor. Değerli hocamı saygı ile selamlıyorum.

CEVAT HOCAM…

A. Güliz Bilgin Altınöz**

** ODTÜ Mimarlık Bölümü, Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Türkiye'de ve dünyada, koruma bilim alanında, özellikle de koruma kuramı ve eğitimi konusunda, ilk akla gelen isimlerden biridir Cevat Hocam.

1931 yılında İstanbul Karagümrük'te doğmuş olan Cevat Hoca, ailesinin ve içinde büyüdüğü çok kültürlü mahalle ve kent ortamının, doğaya, insana, farklı kültürlere, onların somut ve somut olmayan değerlerine olan ilgisinin temelini oluşturduğunu anlatırdı. Bu ilgi ve merakın kendisini çocukluk ve gençlik yıllarından itibaren gezmeye, keşfetmeye, görerek ve deneyimleyerek öğrenmeye yönelttiğini söylerdi. Üniversite çağında da, önce İstanbul Hukuk Fakültesi'nde hukuk eğitimine başlaması; onu yarıda bırakarak Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nde arkeoloji lisans eğitimini tamamlaması; mezun olmasının ardından Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü'nde bir yandan doktorasını yürütürken, bir yandan da öğretim görevlisi olarak çalışması nedeniyle dünyada ve Türkiye'de farklı kentlerde yaşaması; doktora konusuna bağlı olarak Anadolu'daki bir çok arkeolojik alanı incelemesi, kuşkusuz ki Cevat Hoca'nın çok kültürlü, çok disiplinli ve çok boyutlu yaklaşımının nedenlerindendir.

1963 yılında, Türkiye'ye döner dönmez, dönemin ODTÜ Kurucu Rektörü Prof. Dr. Kemal Kurdaş tarafından 'ODTÜ Mimarlık Fakültesi Tarihi Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü'nü kurmak üzere davet edilmesiyle Cevat Hoca'nın hayatı boyunca devam edeceği 'kültür varlıklarını koruma' serüveni başlar. "Bölüm'ü kurmadan önce neyi koruyacağımı bilmem; kültür varlıklarının hem kendi özelliklerini, değerlerini, sorunlarını, hem de içinde bulundukları bağlamla ve insanla ilişkilerini anlamam gerekir" diyerek, Kurdaş'ın kendisine tahsis ettiği araç ve şoförle Anadolu'daki farklı yerleşimleri incelemek üzere yola çıkar. Bölüm'ün ihtiyaç ve içeriğini belirlerken kültür varlıklarının sadece ulusal ölçekteki durumunu ve ortamını anlamakla yetinmeyip, bir yandan da farklı ülkelerdeki koruma eğitim, araştırma ve uygulama merkezlerini inceleyerek uluslararası ölçekte koruma alanın özelliklerini de göz önünde bulundurur.

Ulusal ve uluslararası ölçekte derinlemesine yapılmış bir araştırma ve değerlendirmeye dayanan ve kuruluşundan 59 yıl sonra, günümüz için bile Cevat Hoca'nın ilerici denilebilecek vizyonuyla kurulan Bölüm, kültür varlıklarını mimari, kent, sanat tarihi, arkeoloji, hukuk, ekonomi, belgeleme ve malzeme gibi farklı boyutlarıyla ele alan ders, stüdyo, staj ve laboratuvarlarıyla, çok yönlü bir eğitim-araştırma ortamına ve bunun gerektirdiği çok disiplinli bir eğitim kadrosuna sahipti. Nitekim bu nedenle, lisansüstü koruma eğitimi alanında Türkiye'deki ilk, dünyadaki ise öncülerden biri olan Bölüm, yapısı ve programı ile Columbia Üniversitesi Tarihi Koruma Programı gibi tanınmış uluslararası ve ulusal lisansüstü programlar için bir model olmuştur.

Bölüm, daha ilk kuruluş yıllarından itibaren Cevat Hoca'nın kuram-uygulama-eğitim arasındaki ilişkiyi güçlü bir şekilde kurmasıyla, geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Bölüm'ün kuruluşundan hemen sonra, eğitime başlanan 1966 yılında, yine o dönemde başlayan Keban Barajı Projesi nedeniyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde su altında kalacak kültür varlıklarının araştırılması, belgelenmesi, korunması, taşınması eğitimle iç içe yürütülmüştür. Cevat Hoca'nın öncülüğünde, Bölüm'ün öğretim elemanları ve öğrencilerinin

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 506 Mimari Korumada Tasarım lisansüstü stüdyo dersinin arazi çalışmasında Özgün Özçakır, Güliz Bilgin Altınöz, Neriman Şahin Güçhan ve Ömür Bakırer ile birlikte, Yeşilada (Eğirdir) 2014.

Prof. Dr. Cevat Erder inceleme gezisi sırasında Eğirdir Tren İstasyonu'nda Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı öğretim elemanlarıyla (soldan sağa: Uğurhan Akyüz, Güliz Bilgin Altınöz, Cevat Erder, Ömür Bakırer, Filiz Diri, Neriman Şahin Güçhan, Fuat Gökçe, Betül Kurtuluş, Kemal Gülcen, Özgün Özçakır), Eğirdir 2014.

yanı sıra, ulusal ve uluslararası düzeyde farklı disiplinlerden araştırmacı ve uzmanların katılımıyla yürütülen çalışmalarda, sadece anıt eserlere ve arkeolojik alanlara odaklanılmamış; o dönemde pek de önemsenmeyen baraj altında kalacak köylerin de kültür varlığı olarak görülmesi ve bu doğrultuda 125 köyün mimari, mekânsal, sosyal belgelemesinin yapılması ve yayınlanması yine çok önemli ve öncü bir yaklaşım olmuştur. Cevat Hoca'nın çok boyutlu ve ileri görüşlü vizyonuyla kurmuş olduğu ODTÜ Mimarlık Fakültesi Tarihi Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü, bugünkü adıyla ODTÜ Mimarlık Bölümü Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı, zaman içinde koruma eğitimi alanında bir 'ekol' haline gelmiştir. Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki; Cevat Hoca sadece kendi kurmuş olduğu Bölüm'ün gelişimi için çaba göstermemiş; Türkiye'nin farklı bölgelerindeki eğitim kurumlarına her zaman destek vermiş; onların da uluslararası ağın parçası olması için elinden geleni yapmıştır.

Cevat Hoca, Türkiye'de olduğu kadar uluslararası ölçekte de koruma alanında etkin rol oynamıştır. 1981-1988 yılları arasında ICCROM (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*) Direktörlüğü'nü yapmış; bu uluslararası eğitim kurumunun yeniden yapılanmasında ve gelişiminde kendisinin ileri görüşlülüğü ve yenilikçi yaklaşımının çok önemli bir rolü olmuştur. ICCROM'da 'ağların dönemi' olarak tanımlanan Cevat Hoca'nın yönetim döneminde, uzmanlar, kurumlar, bölgeler ve ülkeler arasında bilgi ve paylaşım ağları oluşturularak koruma bilim alanında eğitimin ve bilginin paylaşılması sağlamıştır. Cevat Hoca, ICCROM ile kültür varlıkları koruma alanının önde gelen uluslararası / ulusal merkezleri, koruma laboratuvarları ve önemli veri bankaları arasında çevrimiçi bilgisayar ağı kurulmasına öncülük ederek, o dönemler için 'ütopya' olarak tanımlanan çevrimiçi bilgi paylaşım ve iletişim sistemlerinin kurulmasını; bilimsel çalışma ve verilerin çevrimiçi paylaşıldığı ICCROM Koruma Bilgi

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 507 Kentsel Korumada Planlama ve Tasarım lisansüstü stüdyo dersinin arazi çalışmasında Güliz Bilgin Altınöz ve Merve Öztürk ile birlikte, Gaziköy (Tekirdağ) 2019.

Ağı'nın (Conservation Information Network -CIN) oluşmasını sağlamıştır.

Cevat Hoca, bir yandan ICCROM'un UNESCO, ICOMOS, ICOM, Getty Conservation Institute gibi uluslararası örgütlerle ilişkilerini güçlendirirken, bir yandan da tüm dünya çapında bölgesel, alt-bölgesel ve yerel yapılanmasını başlatmıştır. Koruma ve restorasyonun bir uzmanlık olarak tanınmasını önemsemiş; ICCROM tarafından verilen uzmanlık kurslarına daha geniş bir coğrafyadan ve özellikle de gelişmekte olan ülkelerden katılımı destekleyerek, gelecekte kendi ülkelerindeki koruma eğitiminde ve uygulamalarında etkin rol alacak dünya çapında yaygın bir uzman ağının oluşmasını sağlamış; pek çok ülkede koruma ile ilgili programların kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur.

Prof. Dr. Cevat Erder CONS 506 Mimari Korumada Tasarım lisansüstü stüdyo dersinin arazi çalışmasında Özgün Özçakır, Ömür Bakırer, Güliz Bilgin Altınöz, Uğurhan Akyüz, Fuat Gökçe, Neriman Şahin Güçhan ve Kemal Gülcen ile birlikte, Yeşilada (Eğirdir) 2014.

Yenilikçi ve kapsayıcı bir yaklaşımla ICCROM'da başlattığı tüm bu çalışmaların yanı sıra, Direktörlüğü süresince İtalya'da yayınlanan gazetelerle bağlantı kurarak, hem medya-koruma ilişkisini bilimsel olarak ele alması, hem de medya aracılığıyla toplumun bilgilendirilmesi ve duyarlılık kazanmasına çaba göstermesi Cevat Hoca'nın öncü vizyonunun başka bir göstergesidir. ICCROM'a yaptığı tüm bu katkılar nedeniyle kendisine 'ICCROM Fahri Başkanı' unvanı verilmiş; Roma Üniversitesi'nin ICCROM ile birlikte yürüttüğü Mimari Koruma Programı'nda konuk öğretim üyesi olarak, 1974-1994 yılları arasında sürekli olarak ders vermiştir.

Cevat Hoca'nın uluslararası katkıları bunlarla sınırlı değildir. ICOMOS Yürütme Komitesi'nde üç dönem Yürütme Komitesi Üyesi; Uluslararası Mimari Fotogrametri Komitesi (CIPA) Kurucu Üyesi ve Yönetim Kurulu Üyesi; ICOMOS Uluslararası Eğitim Komitesi Kurucu Üyesi ve Yönetim Kurulu Üyesi; ICOMOS Uluslararası Kerpiç Komitesi Başkanı, Avrupa Konseyi Kültür Varlıklarının Korunması için Eğitim Komitesi Genel Politika Komitesi Üyesi uluslararası düzeyde üstlendiği görevlerden sadece bazılarıdır. Ayrıca, 'Mostar Köprüsü Yeniden Yapımı Uluslararası Uzmanlar Komitesi'; UNESCO'nun 'Arap Emirlikleri'ndeki Kültürel Mirasın Korunması için Bağdat Bölge Merkezi Eğitim Programı' ve "Cezayir'deki Kültürel Mirasın Korunması için Genel Politika ve Eğitim Planı' gibi önemli bir çok projede de yer almıştır. Tüm bunlara bağlı olarak, ICOMOS "Pietro Gazzola" Ödülü (2002), ICCROM Ödülü (1997), ICOMOS Şeref Üyeliği (1996), "Fondazione di Paolo" Uluslararası Altın Akdeniz Ödülü (1989), Ağa Han Mimarlık Ödülü (1986) gibi çok sayıda uluslararası ödüle layık görülmüştür.

Cevat Hoca ulusal ölçekte de ICOMOS Türkiye Milli Komitesi'nin Kurucu Üyeliği ve Yönetim Kurulu Üyeliği ve Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. ICOMOS'un Türkiye'deki Bilimsel Milli Komitelerinin oluşumunda önemli bir rol üstlenmiştir. Ayrıca UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Tarihi Anıtlar ve Müzeler Komitesi Üyesi olarak da görev yapmıştır. Türkiye'deki doğal ve kültürel varlıkların korunmasına katkılarından dolayı 1990 yılında kendisine 'Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Şeref Ödülü' verilmiştir.

Uluslararası ve ulusal düzeyde üstlendiği tüm görevler ve yaptıklarıyla koruma bilim alanının gelişiminde çok önemli bir rol oynamış olan Cevat Hocam, bu alandaki eşsiz katkılarıyla anısı her daim hatırlanacak ve korunacak bir 'anıt'tır. Hayatına dokunduğu, yolunun kesiştiği herkeste çok özel bir iz bırakmış olan Cevat Hocam, benim akademik ve kişisel gelişimimde de çok önemli ve özel bir yere sahiptir. Kurmuş olduğu ODTÜ Mimarlık Fakültesi Tarihi Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü, bugünkü adıyla ODTÜ Mimarlık Bölümü Kültürel Mirası Koruma Lisansüstü Programı'nın bir öğretim üyesi ve Program Başkanı olarak; Y. Lisans ve Doktorasını onunla yapmış, koruma bilim ve uygulama alanına ve akademik hayata ondan öğrendikleri, onun açtığı vizyon ve onun her zaman hissettiğim desteğiyle atılmış bir öğrencisi olarak; birlikte dersler vermiş, projelerde yer almış, yayınlar yapmış bir meslektaşı olarak; o kadar çok paylaştığımız değerli anlar ve anılar var ki...

Cevat Hocam, öğrencilerine her zaman düşünmeyi, sorgulamayı, keşfetmeyi, olaylara farklı yönleriyle bakmayı aşılardı. Her derse aynı heyecanla ve yeni bir şeyler ekleyerek gelen Cevat Hocam, son ana kadar öğrenme ve öğretme heyecanını bırakmayan müthiş bir hocaydı. İnsan-doğa- kültür sever kişiliğiyle, kültür varlıklarına bir canlı gibi hassas yaklaşılmasını savunurdu. Korumanın bir 'bilim alanı' olduğunu önemle vurgular, bunun gereği olan eğitim, araştırma ve uygulama

Son ders; CONS 511 Koruma ve Restorasyon Teorisi dersi çıkışında öğrecileriyle, Ankara 2022.

ortamının nitelikli bir şekilde oluşması için çok çaba harcardı. Cevat Hoca, sadece eğitimci değil, aynı zamanda sivil toplumun koruma alanındaki önemine ve gücüne inanan, doğal ve kültürel varlıkların savunucusu ve koruyucu neferi, bir koruma aktivistiydi. Her zaman eleştirel ama aynı zamanda yapıcı yaklaşımıyla, Türkiye'deki ve dünyadaki kültür varlıkları ve koruma alanındaki gelişmeleri takip eder, sorgular, daha iyiye ulaşmak için çaba harcardı. Genellikle akıntıya karşı kürek çektiğimiz kültür varlıkları ve koruma alanında, Cevat Hocam'dan öğrendiğim en önemli şeylerden biri de değer verdiğimiz şeyler için, zorluklarla mücadele ederken, pozitif enerjimizi kaybetmemek ve vazgeçmemekti.

Doğaya, canlılara ve kültüre olan saygı ve sevgisiyle, doğal ve kültürel varlıkları korumaya adanmışlığıyla, bu konudaki inanılmaz bilgi birikimiyle, yaratıcı fikirleriyle, bitmeyen enerjisiyle, zeka ürünü ince esprileriyle, her zaman yeni şeyler öğrenmeye yönelik heyecanı ve merakıyla, açık görüşlülüğüyle, hepimiz için her daim bir model ve yol gösterici olmaya devam edecektir Cevat Hocamız…

METU JFA 2022/2
(39:2) 1-18

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.1

THE ROLE OF SEMI-PUBLIC SPACES OF EATING-DRINKING ESTABLISHMENTS IN THE COMMUNITY LIFE OF CYPRIOT MARONITES FACING EXTINCTION (1)

Eliz ERDENİZCİ* and Uğur Ulaş DAĞLI**

Received: 18.08.2021; **Final Text:** 25.05.2022

Keywords: Semi-public spaces; eating-drinking establishments; interior; community life; Cypriot Maronite community facing extinction.

1. This article is produced from the Ph.D. thesis of Eliz Erdenizci, entitled *"Place-making Practices in Case of an Uncertain Future; Lifeworlds of Cypriot Maronites Facing Extinction"*, under the supervision of Prof. Dr. Uğur Ulaş Dağlı.

* *Corresponding Author;* Eastern Mediterranean University, Famagusta, CYPRUS.

** Eastern Mediterranean University, Famagusta, CYPRUS.

PREFACE

The Cypriot Maronites are an ethnic minority community living on the island of Cyprus since the medieval period and have origins in Lebanon (Hourani, 1998). Because Cyprus has a long intractable conflict with a contested history that includes war, ethnic and territorial divisions, and population displacements (Trimikliniotis and Bozkurt, 2012), minority communities like the Maronites suffered negative consequences and were caught in the middle of ethnic conflict. The Island's division in 1974 had severe consequences for minority rights (Louzides et al., 2017), forcing minority communities to formally belong to predominating Greek-Cypriot or Turkish-Cypriot societies (Constantinou, 2008). This caused the majority of the Maronite population to flee to the south and become integrated with Greek-Cypriot society in terms of education, mixed marriages, and the use of language (Varnava, 2010). The community is socially, politically, and legally marginalized and completely reliant on others (Bryant and Hatay, 2020). A small group of people remained in their ancestral land of Kormakiti village, under the Turkish-Cypriot administration, located on the west coast of the northern part of Cyprus (**Figure 1**). In time, with the younger generation's increasing assimilation into Greek-Cypriot culture, the remaining community in Kormakiti village, which mostly consists of the elderly population, began to face extinction, and anxieties increased that there would be no future for the Cypriot Maronites. Villagers have expressed that the deaths of current residents of Kormakiti village will lead to the total collapse of the community.

> "In the end, there will be nobody left in the village, and this is a very sad thing because the old people are the ones that maintain our traditions. Their deaths mean the end of our community, our roots, and our culture. If things stay the same, we really do not see a way out. We need to change the current situation, but this is not a situation that can be changed individually. It has to be done collectively, at all levels." (P12, Local customer)

Figure 1. The location of Kormakiti village on Cyprus map ((All figures in this paper belong to Eliz Erdenizci unless stated otherwise)

With the partial opening of barricades in 2003, allowing the movement of Cypriots between north and south, more Maronites returned to Kormakiti village. However, this was not sufficient to become re-united again since the dispersal of the community caused the loss of the village's powerful status. As a consequence of the island's political contest, the remaining Maronites in the village faced struggles and a sense of responsibility to preserve their roots and identities.

In the midst of uncertainties, semi-public eating-drinking establishments in the village turned into famous destinations for visitors, while the efforts of the managers appeared in the press, and they even became representatives, helping to raise the voices of Maronites and their struggles for existence. For instance, the manager of one establishment received a Female Entrepreneur Award for her contributions to the region (Kıbrıs Gazetesi, 2016). With the aim of contributing to discussions on semi-public spaces, this research highlights the comprehensive role of semi-public establishments in creating a continued presence for an endangering community.

INTRODUCTION

In this article, we focus on the role of local eating and drinking establishments for an endangering community, with an emphasis on the neighborhood restaurant and coffeehouse that behave as semi-public spaces, more of a border-zone, where public and private meet and lines between them are constantly renegotiated. We study semi-public spaces of establishments that are privately owned, but take the form of public space through their usage and demand attention as they have significantly evolved into symbols and communicative mediums of the Maronite community, helping locals to connect and raise public awareness of their threatened existence.

Scholars have long examined the role of semi-public commercial establishments such as restaurants (Cheang, 2002), coffeehouses (Waxman, 2006; Woldoff et al., 2013), cafes (Jones et al., 2015), to capture the complexity of these spaces. They have been argued to be total social facts (Beriss and Sutton, 2007) that embody overlapping layers of social relations

and serve as fascinating locations for examining the locally configured diversity. The spaces of eating and drinking establishments have been presented as community centers or neighborhood institutions (Zukin, 1995), being unique places in themselves, while attending these spaces is claimed to be much like an exploration of everyday encounters (Jones et al., 2015), as well as a means of keeping in touch with reality (Oldenburg and Brissett, 1982).

Many studies have shown the importance of social interaction in these establishments (Hickman, 2012; Oldenburg and Brissett, 1982), providing an opportunity for sociability, community engagement, emotional well-being (Dupuis and Smale, 1995; Patterson, 1996; Zimmer and Lin, 1996) and expressiveness (Jeffres et al., 2009; Mannell and Kleiber, 1997), as well as enhancing the sense of community (Oldenburg R., 1989; Erickson, 2009) and sustaining social and emotional support (Rosenbaum, 2006). By being locations beyond home and work (Oldenburg R., 2001), they are considered as part of the constructed environment with an important role in contributing to people's living conditions (Das, 2008).

Besides social and emotional components, these spaces have the potential to mirror unique values, cultures, and collective and individual behaviors (Berman, 1986). Respectively, Zukin (1995, 156-9) frames these spaces as both theatre and performance, placing specific cultural expressions and meanings in the restaurant environments. Similar to Hannah Arendt's (1958) view of public spaces as spaces of appearance, physical spaces that act as venues of expression, semi-public establishments may also evolve into potential expressive and communicative platforms in anchoring and labelling distinct meanings in different societies, places, and times (Sammells and Searles, 2016; Erickson, 2009; Beriss and Sutton, 2007). Extending on this, semi-public environments are identified as distinct sites where private lives collide with public performance and are shaped by their connection to larger cultural, political, and historical processes.

While this research tends to understand the role of local eating and drinking establishments and their specific meanings in the community life of Maronites, it focuses on the daily encounters within the interiors and highlights the richness of local semi-public establishments and their potential contribution to the collective well-being of the community. Therefore, the research accepts the interior as the venue where the real drama is played out to examine the role of semi-public spaces of establishments in the Maronite community's struggle for existence.

METHOD, DATA COLLECTION, AND ANALYSIS

The purpose of the study is to explore the role of semi-public eating and drinking establishments as important mediums in the Maronite community's struggle for existence. To gain an understanding of the stated issue, it was necessary to understand what was happening in these spaces, as well as their significance to the participants and community. As Kormakiti is a very small village, there are only two restaurants and one coffeehouse located in the main square of the village. The study takes place in three establishments, which are locally owned semi-public zones, contributing to the community's conditions of living. In light of the research objective, the study systematically focuses on the routine, everyday encounters of managers and customers in these spaces. It involves a naturalistic and interpretive approach by observing the

situation in its natural setting and labeling the role and meaning of the establishments for the individuals and community. To do so, a qualitative research approach (Creswell, 1998; Denzin and Lincoln, 2017) is adopted by using the grounded theory analysis method (Bryant, 2017; Strauss and Corbin, 1998) to have a complete theoretical understanding of the role of semi-public establishments in community life.

Observation Sessions

According to Low et al. (2005) and Whyte (1980), observation is the primary method for studying public interaction and behavior in a certain place. In this study, observation is employed as one of the main data collection methods. First of all, the observation method helps to study social interactions within the spatial setting of the establishments, revealing everyday encounters and clarifying what is happening in these spaces (Lofland et al., 2006). Secondly, it uses this method to collect information on the physical characteristics of the interior settings of the establishments. Observation sessions took place in three establishments and lasted over 15 months. Each establishment is observed on a variety of days and times. Field notes were taken to outline interactions in these spaces, and photographs of the interior settings were captured for visual documentation. Observation sessions are also supported by interview sessions to get a deeper understanding of the stated issues.

Interview Sessions

To further understand the role of semi-public spaces of establishments held for the community's struggle for existence, semi-structured interviews are conducted with 48 participants in total: the managers of the establishments and 45 customers (25 local and 20 non-local). The interviews took place in the natural setting of the establishments, lasted approximately 45-60 minutes, and were recorded. The interviews consisted of several open-ended questions and were categorized into two; the first category addressed the managers' personal experiences, asking questions about their motives and spatial interventions in the interior setting of these spaces, and the second category questioned customers' experiences and thoughts about establishments, while we asked such questions as; how often are you in this place? How do you feel about gathering in this place? All the interviews were transcribed prior to data analysis.

Data Analysis

Data analysis conducted by the authors was organized to identify the clusters of meaning in line with the issues of the research. The coding technique of grounded theory analysis (Strauss and Corbin, 1998) was used to analyze the data collected from observations and interviews.

Firstly, all data, including photographs as visual instruments, observation notes, and interview transcripts, is referred to line-by-line and used to build a general code tree. Secondly, all codes are compared and organized according to collected data, which involves the synthesis of the content. During the analysis, observations, interviews, and visuals revealed three broad themes that can be categorized as social, emotional, and physical dimensions, which appeared to be useful in classifying the role of establishments in the community life of Maronites (**Table 1**). Besides, it is observed that these themes are not working as three poles and appear more like intersected issues in contributing to the conditions of living in the village. The obtained themes are as follows:

	Concepts	Codes	Notes
Social dimension	**S1: Sources to reach out**	**S1.1**	Attract and gather people together.
		S1.2	Break the chain of isolation.
		S1.3	Create public awareness and confirm the existence of the community.
		S1.4	Enhance people's ability to understand the life of Maronites.
	S2: Performative presentation of managers' nurturing relations	**S2.1**	Acts of hospitality and creative use of space to communicate with customers.
		S2.2	Intimacy between managers and customers facilitates social interaction and produces empathy between Turkish-Cypriots and Maronites.
Emotional dimension	**E1: Emotional investments to ensure territorial survival**	**E1.1**	Investing in the preservation of territorial existence and community continuity.
		E1.2	Commitment to preserving what remains of ancestors.
	E2: Support for emotional needs	**E2.1**	Maintain a productive daily routine.
		E2.2	Generate consistency and a sense of ownership.
		E2.3	Keep the community engaged while also meeting the need for companionship.
Physical dimension	**P1: Decorative practices**	**P1.1**	Display of possessions fulfils the need for self-expression and is used to convey messages to customers.
		P1.2	Served the purpose of preserving memories.
		P1.3	Symbolic representations of the community.

Table 1. Emerged themes, concepts and codes in the analysis

- Social dimension: establishments act as sources to reach people, create public awareness of the existence of the Maronite community on the island, and help to break the chain of isolation in the village. Performative presentations by managers also facilitate social interaction and nurture good relations between ethnically different communities.
- Emotional dimension: establishments have emotional value for the locals and can be perceived as emotional investments to ensure territorial survival together with supporting the emotional needs of the community.
- Physical dimension: establishments are symbolically imbued physical spaces with their purposely-decorative practices, where physical features are used as a non-verbal communication to fulfill the need for expression.

FINDINGS

Sources to Reach Out

Living an enclave life for years and having no integration with Turkish-Cypriot society created a situation of isolation and loneliness for the Maronite community. At this point, semi-public spaces of establishments evolved into important sources to reach people and break the chain of isolation by attracting visitors to the village, which then allowed the community to create public awareness of their existence on the island.

> "At the beginning, people thought we were Greek. They were not aware of the Maronites on the island. We had to put in an effort to explain who we are, our roots, and the culture to which we belong." (P1, Manager of Establishment 1)

During the interviews, the manager of Establishment 1 expressed the hardest part as being people's ignorance of the Maronites' existence on the island. Yet, the situation has changed in time through the active role of establishments, gathering people together with different backgrounds in the village. For instance, it is observed that establishments have a broad

spectrum of customers, including Turkish-Cypriot families, politicians, state officials, tourists, as well as organized tours by cyclists, walking and hiking groups, who stop over, sit and socialize with the locals. According to collected data, establishments allow customers with limited ties to the community to engage with the locals and recognize their existence and ongoing community-led struggles. Respectively, customers described establishments as symbols of community and important platforms, enhancing their ability to understand the life of Maronites.

> "This place makes us remember the Maronites, who lived in Cyprus just like other societies and whose existence we have forgotten, perhaps knowingly or unintentionally." (P19, Non-local customer)

> "This restaurant helped many people become aware of the existence of Maronites on the island. The owner put a lot of effort into transforming this place into something beyond a restaurant, a symbol of her community. Thanks to her, we got to know Maronites and their struggles better." (P28, Non-local customer)

> "The restaurant is a very popular place, and I think it is the symbol of Kormakiti. As soon as you step inside, you understand that this is a family restaurant, preserving traditions. You can experience the unique Maronite culture here, which is not completely unfamiliar to us. I got to learn a lot here about the lives of Maronites" (P25, Non-local customer)

> "Before we came here, we did not know much about the Maronites and their struggles. They told us about the village and its story. We organize walking and cycling tours here. Our main stopping point is the coffeehouse. It presents the coffee culture dating back many years in a nostalgic atmosphere. Sitting here feels like going back to old times. It gives you a chance to see the daily life of the old Maronites and their togetherness as a community." (P38, Non-local customer)

Performative Presentation of Managers' Nurturing Relations

During the observation sessions, the ways in which managers perform and treat customers are found to be radically different than ordinary patterns of dining out. It is observed that establishments' contributions to attracting people to the village not only come from the quality of food they serve; but are also affected by the performative presentation of managers in terms of the acts of hospitality and the creative use of space to communicate with customers.

For instance, in Establishment 1, the sharp lines between the restaurant staff and customers are highly blurred, and there is a constant renegotiation of the lines between public and private realms due to intimacy between manager and customer. It is seen that the manager welcomes everybody, not just ordinary customers, as if a friend comes to her house, and sometimes sits and chats with the customers. The manager's ability to speak multiple languages, including Greek, English, and Turkish, also helps to build good relations with everyone.

> "The manager's affinity with Turkish-Cypriots has made this restaurant a symbol that brings Turkish Cypriots closer to Maronites. Although it is not architecturally striking, it embraces Turkish-Cypriot customers with its warm atmosphere. Because of this, many Turkish-Cypriot authorities are more sensitive to problems of the community" (P16, Non-local customer).

Similarly, in Establishment 2, the manager occupies the role of a friend, and the restaurant serves as her own kitchen, with a menu filled with the traditional recipes passed down from her mother. The restaurant has an open kitchen, and its spatial organization allows the manager to chat while

she cooks, facilitating social interaction with the customers. She translates the dishes for tourists, giving them knowledge of the local cooks, and persuades people to eat more, combining commercial establishments with the intimacies of domestic cooking. Family members and her friends eat in the same place as the customers, and they flawlessly transform themselves from diners to staff, blurring the lines between staff and customers, as well as friends and customers. Her intimacy with customers was not limited to their food preferences, as she engaged them in conversations about life in the village, difficulties, community struggles, families, and other topics beyond their orders.

> "You can experience an incredible food culture and hospitality. The manager is an incredibly sweet person. It is like she is welcoming you to her home, rather than a restaurant. You can feel the warm, homely atmosphere here." (P24, Non-local customer)

The managers were observed to be the representatives of their community, and their performed acts of hospitality had a positive impact on the customers and in the long term, allowed deepening inter-cultural relations between Turkish-Cypriots and Maronites. Turkish-Cypriots felt a sense of responsibility as a result of their empathy and assisted villagers in resolving specific issues in the village. The managers expressed that customers listened to the problems of the villagers and contributed to the solution of infrastructure problems.

> "I have many customers who have become my friends now, including politicians, state officials, teachers, housewives, etc. The majority of my friends are Turkish-Cypriots. Many of them supported us in easing the difficulties we have experienced. Life was much harder before. In order to leave the village, we had to get permission from the police. It was not easy to bring meat here, even water. It was very difficult to access ordinary necessities that should not be a problem." (P1, Manager of Establishment 1)

> "There are many people out there who really listen to our problems and help us. We used to have a lot of infrastructure issues, and they have helped us with some repair and maintenance work. Conditions have improved compared to the past." (P3, Manager of Establishment 3)

Data show that the act of eating together and ritually expressing what is held and shared in common transformed establishments from a place of consumption to a place of community development, where managers worked hard to raise collective voice and express themselves by incorporating social, political, and everyday issues within the establishments. Thence, establishments properly introduced Maronites and their struggle to customers, especially Turkish-Cypriots, who were not really aware of the living conditions of the community until they had first eaten together and created social bonds with each other.

Emotional Investment to Ensure Territorial Survival

Besides the social attributes, establishments have emotional value for the managers and can be perceived as emotional investment concerned about the preservation of the continuity of the community. According to the statements of the managers, the current situation generates moral pressures and insecurities for the locals, and doing business in the village is explained as a risky attempt because of the ongoing uncertainty about the future of the community. Still, managers expressed that they would try their best to remain in the village.

> "My daughter even told me not to invest that much money here. She said, "Mom, why are you spending your money here?" I said, "no, I will." I spent

> all my financial savings to renovate the building. Of course, I have worries too, but we are a small group, and we have to be together." (P2, Manager of Establishment 2)

Establishments are not only emotional investments to remain in the village but also a commitment to protect what has been left by their ancestors. For instance, Establishment 1 is a family restaurant and it was first opened as a butchery by the manager's father, who was one of the pillars of the Maronite community (Duzgun, 2015). When he passed away, his daughter continued to operate the establishment with a desire to protect what had been left by her father, and over time, the establishment grew and reached out to more people by leaving positive impressions on customers.

> "Something has always kept and attracted me here. I wanted to remain here because as a community, we want to protect what is left us by our elders and teach Maronite culture and traditions to new generations." (P1, Manager of Establishment 1)

Moreover, Establishment 2 has a unique story of being the manager's childhood home and being transformed into a semi-public establishment to contribute to the local economy and community maintenance. Hence, establishments have important links with the managers' past and family history, illustrating their emotional bond with the place.

> "I was born and grew up in Kormakiti. And I'd like to stay here until the end of my life. Sometimes I have nightmares that someone will knock on my door and tell me to leave this place. We faced and are still facing many difficulties, but we want to be here… We want to protect our land. We love our village. Kormakiti is like oxygen to our bodies… When my father was alive, I promised him that I would do great and exciting things for the village… Finding a way to bring people from different cultures to the village is a source of pride and joy for me. It is more than a financial investment; we can show our presence, and existence as a community. Despite all the difficulties, I am happy that I was able to achieve this. I kept my promise." (P2, Manager of Establishment 2)

Support for Emotional Needs

Since the majority of the village population is retired, establishments provide spaces to maintain a productive daily routine and allow locals to get out of the house, feel social, and somewhat confirm their existence as a community. Establishments generate consistency and familiarity for local retirees who reliably seek out everyday activities, saying that they do not have much to do during the day.

> "Most of us are old and retired people. We don't have much energy to do a lot during the day. Coming here is a reason to get out of the house. You can clear your mind." (P40, Local customer)

In particular, Establishment 3 is observed as the daily meeting spot (**Figure 2**), where local customers spend a lengthy time coming together to socialize and see each other, allowing daily routines to have a social component. Chat, coffee, and card games are described as the kinds of leisure activities by villagers.

> "I come here every day. I like to meet friends. Most of us are retired; we do not have much to do. We come here to chat, drink coffee, and sometimes play card games." (P17, Local customer)

> "We are a small community; everybody knows each other, everybody is a friend, and everybody is a neighbor to each other. We like to get together and spend time here. I drink my morning coffee here every day. Drinking

Figure 2. Establishment 3 - daily meeting spot for locals

together with friends while chatting is more delightful." (P33, Local customer)

The incidents reveal that establishments play a big part in locals' social lives, satisfy the companionship needs of older-aged consumers, and serve an important role by keeping the community engaged at any hour of the day. For the locals, establishments easily switch from being places of consumption to being everyday places where they engage in fun and play. Moreover, locals' ritualized use of the establishments illustrates a sense of ownership over the spaces, such as easily moving their seats around, combining tables to accommodate conversations or playing card games, or walking behind to the kitchen side to give their orders.

Interiors and Decorative Practices

In the interior spaces of establishments, decorative practices are majorly used as powerful expressions, and the decisions about how to spatially organize the establishments are as much a part of the managers' effort to present the community to customers. In doing this, interiors are used as the container of collective and personal traces and are filled with symbolic representations of the community.

In Establishment 1, the first thing that caught the attention was the display of possessions hanging on the yellow-colored walls. Photographs, visual art, and objects cover almost every corner of the interior (**Figure 3**). Besides the photographs of the manager's family members, which work as the tangible form of her memories, there are photographs of the manager with customers, such as state officials and local politicians, illustrating the good relations she developed with Turkish Cypriot officials. There are also photographs of leaders such as Mustafa Kemal Atatürk, the Republic of Turkey's founding father, Charbel Makhlouf, a Lebanese Maronite saint, and Mehmet Ali Talat, a Turkish Cypriot politician and former

president of Northern Cyprus. These photographs symbolize the existence of a multiplicity of ethnic identities on the island, and by hanging them side-by-side, the manager illustrates the respect she has for everyone. While political symbols can act as signs of differentiation and opposition, in this case, they emphasize the shared context of ethnically different communities. As the Maronite community struggles for recognition on the island, the display of these photos, either memorable moments with the family or political figures, fulfills the manager's need for self-expression and serves to convey messages to the customers. Likewise, framed newspaper cuttings about the loss of the manager's father and other news about the family and the restaurant illustrate the establishment's contribution to raising the voice of Maronites in the Turkish-Cypriot press.

There were also various objects, including a small wooden plate with writing on it: 'This is my happy place' hung on the door frame, showing the manager's emotional bond with the place; evil eye beads in every size that are believed to be the protector against misfortune and bad luck happening in one's life hung on the interior walls; trophies placed on the shelves spoke about the communication of pride and collective achievements, as well as a bunch of candles for rituals, a cross sign, and the statue of Virgin Mary placed at the top of the fireplace, symbolically representing the ethnic origins and religious belief of the community (**Figure 3**).

In Establishment 2, decorative practices are used to serve the manager's purpose of preserving the memories inside, as the building used to be her childhood home. Gaston Bachelard (1994) suggested interior space as a repository of memories, and similarly, the manager interpreted interior spaces to keep her memories alive and to construct links with her past. Even though the building is not a house anymore, a homely, warm atmosphere is preserved in the interiors.

> "Every building has its own story, and here I can see my childhood in every corner of it. It is no longer a house, but we wanted to protect the original

Figure 3. The interior of Establishment 1

> elements as much as possible. I didn't want to wash away my memories. I am very happy to achieve this because we are a very small group left in the village, and I believe we have to protect what we currently have for the future of the community." (P2, Manager of Establishment 2)

Original features are preserved as much as possible by aesthetic treatments, matching the historical appearance of the building. For instance, new cover materials are used with respect to the original texture of the building, and old stone material is exposed on the interior walls (**Figure 4**), together with renewed old pieces of furniture (**Figure 5)**. Black and white family photos hung on the walls also create a sense of nostalgia in the interior setting and act as a sort of sentimental thing, a trace of the manager's past (**Figure 6**). The painting of the manager's childhood home (**Figure 4**) illustrates the old appearance of the building, giving an idea of her efforts to reach this point. Thence, there is a combination of new and old, retaining the original style while adding new pieces to harmonize with historic layers.

Figure 4. The interior of Establishment 2

Figure 5. Renewed old pieces of furniture in Establishment 2

Figure 6. The display of black and white family photos in Establishment 2

Unlike establishments 1 and 2, the interior of Establishment 3 is filled with the collective traces of community rather than the manager's material representation of self. Even though the manager said she had lived her whole life in the village and mostly in the establishment, there are hardly any personal possessions on display in the interiors (**Figure 7**). Instead, the ethnocultural and religious identity of the community is represented through visual materials and objects, and they take various forms, such as photographs or posters depicting religious and political figures. The flag of Lebanon can be seen in various sizes around the interior space, reviving the roots of the community, and shelves are filled with trophies to illustrate collective achievements (**Figure 8**). Group identity is expressed through these possessions, and the interior of the establishment is encoded with material representations that give ideas about community history and ethnocultural background.

Thus, establishments with their interior settings go beyond being ordinary eating-drinking establishments and shift into spaces of expression, where decorative practices are creatively used to convey messages and to present community through material representations (**Table 2**). Varied possessions contained inside held messages of their own and fulfilled the need for expression by mirroring unique Maronite identity and culture, as well as serving the purpose of preserving memories

Figure 7. The interior of Establishment 3

Figure 8. The display of trophies, and political or religious figures in Establishment 3

	Concepts	Place	Observation notes	Code
Physical dimension **P1: Decorative practices**	**P1.1** Display of possessions fulfils the need for self-expression and is used to convey messages to customers. **P1.2** Served the purpose of preserving memories. **P1.3** Symbolic representations of the community.	**Establishment 1**	Photographs with customers, i.e., local politicians and state officials, illustrate good relations developed with the Turkish-Cypriot community.	**P1.1**
			Photographs of political leaders symbolize the shared context and the existence of ethnically different communities on the island and show the manager's respect for everyone.	**P1.1**
			Photographs of family members are the tangible forms of memories.	**P1.2**
			Framed newspaper cuttings about the establishment illustrate the establishment's contribution to raising Maronites' voice in the Turkish Cypriot press.	**P1.1**
			Objects symbolize the Maronite community's emotional bond with place, rituals, ethnic origins, and religious beliefs. Objects such as trophies serve to communicate pride and collective achievements.	**P1.3**
		Establishment 2	Aesthetic treatments to preserve original features and match historical appearance, such as cover material selection with regard to original texture.	**P1.2**
			Black and white family photos create a sense of nostalgia and act as traces of the manager's past.	**P1.2**
			The painting of the manager's childhood home is the tangible form of a memory, giving an idea about the manager's efforts to transform the building into a semi-public establishment.	**P1.2**
		Establishment 3	Photographs and posters of political and religious figures symbolize the ethno-cultural and religious identity of the community, as well as express the existence of a multiplicity of ethnic identities on the island.	**P1.3**
			Flag of Lebanon, reviving the roots of the community.	**P1.3**
			Objects symbolize the collective achievements (i.e., trophies), and ethnic origins of the community.	**P1.3**

Table 2. Interiors staged with decorative practices

CONCLUSION

In this research, the aim was to investigate the role of semi-public spaces of eating-drinking establishments in the struggle for Maronite community existence. For decades, the community faced threats to the continued presence of their ethnic origins, and their particular experience evolved these establishments to serve as a means of keeping up and resisting community extinction. As the literature suggests semi-public spaces as community centers and institutions (Zukin, 1995), the establishments in

Kormakiti village eventually become community symbols that act beyond ordinary consumption spaces and contribute to the betterment of living conditions in the village.

As semi-public commercial establishments are argued to be total social phenomena (Beriss & Sutton, 2007) and sources of engagement (Oldenburg, 1999; Erickson, 2009) and emotional well-being (Dupuis and Smale, 1995; Patterson, 1996; Zimmer and Lin, 1996) or expressiveness (Jeffres et al., 2009; Mannell and Kleiber, 1997), the findings of this study resonate with these understandings and demonstrate that semi-public establishments function as repositories of social relationships and satisfy the emotional needs of the community. Data reveals that establishments are important sources of reaching people and create public awareness about the hardships of the Maronite community on the island. Managers' performative presentations, including the acts of hospitality and the use of space to communicate with customers, allow for positively valued engagement in these spaces and contribute to nurturing relations between Maronite and Turkish-Cypriot communities. Besides, incidents highlight the emotional value of these establishments as emotional investments to ensure their territorial existence and protect what remains of their ancestors while also meeting the companionship needs of the older-aged population.

Furthermore, the decisions about the physical features of the establishments are part of the managers' effort to present the community to the customers. In doing so, decorative practices are strongly implemented to materially represent the ethnocultural identities, religious beliefs, memories, and collective achievements of the community, as well as to convey other intended messages to customers, i.e., a hanging photograph of a Turkish leader as a gesture to Turkish-Cypriot customers. In this regard, the interiors of the establishments are used as active agents and are indicated as symbolically constructed environments responding to the needs of the expression.

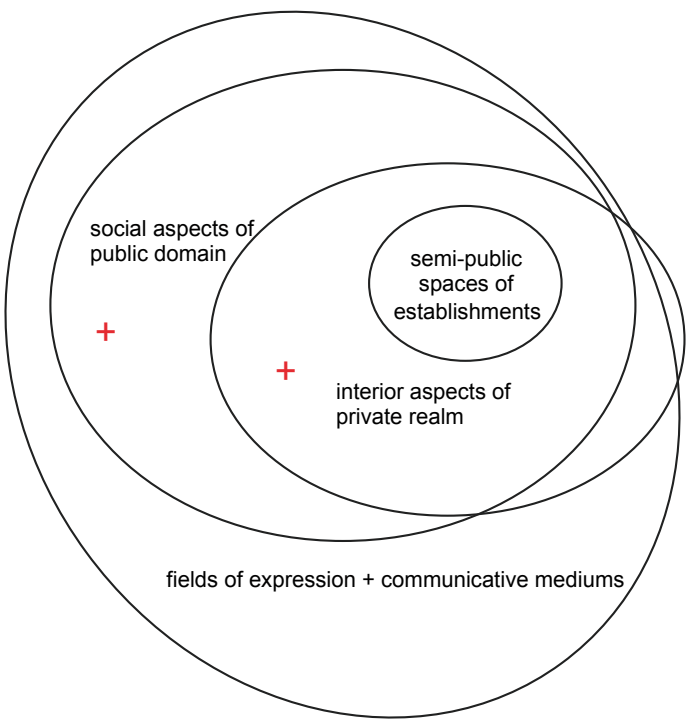

Figure 9. Proposed conceptual model of semi-public spaces of eating-drinking establishments in Kormakiti village

Thereupon, with social aspects of the public domain and interior aspects of the private realm, semi-public eating-drinking establishments in Kormakiti village turned into fields of expression and communicative mediums for the community (**Figure 9**). Alongside the blurred lines between public and private realms, this study highlights that the Maronite community creates their spaces of appearance through these establishments by socially, emotionally, and physically expressing themselves and reaching reciprocal understanding through communicative actions within these spaces.

Last but not least, this research also confirms the significance of local semi-public establishments as sites to be in touch with the reality of communities and underlines the importance of acknowledging everyday encounters in these spaces, which, in this case, become subject to deliberation and management of communal concerns to create a glimpse of hope for a community on the verge of extinction.

LIMITATIONS OF THE RESEARCH

The findings of this research have to be seen in the light of particular limitations. The research is focused on the unique experience of an ethnic minority community, therefore, data was collected and verified at one site. Besides, local participants were older people with an average age of 65. Future research could, for instance, integrate the perspectives of the younger Maronite generation, who come to the village for short family visits and compare them with this study's results. It would also be interesting to involve other types of gathering places, as this research contextualized an argument for local eating-drinking establishments and their integral connection to community preservation.

REFERENCES

ARENDT, H. (1958) *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago.

BACHELARD, G. (1994) *The Poetics of Space*. (J. M., Trans.) Beacon Press, Boston.

BERISS, D., SUTTON, D. (2007) Restaurants, Ideal Postmodern Institutions, *The Restaurants Book: Ethnographies of Where We Eat*, eds. D. Beriss, D. Sutton, Berg, New York; 1-16.

BERMAN, M. (1986) Take It to the Streets: Conflict and Community in Public Space, *Dissent*, 33, 478-85.

BRYANT, A. (2017) *Grounded Theory and Grounded Theorizing: Pragmatism in Research Practice*, Oxford University Press, New York.

BRYANT, R., HATAY, M. (2020) Performing Peace: Vernacular Reconciliation and the Diplomacy of Return in Cyprus *Journal of Refugee Studies* 34 (1), 46-66.

CHEANG, M. (2002). Older Adults' Frequent Visits to a Fast-food Restaurant: No Obligatory Social Interaction and the Significance of Play in a ''Third Place'', *Journal of Aging Studies* (16) 303-21.

CONSTANTINOU, C.M. (2008) On the Cypriot States of Exception, *International Political Sociology* (2) 145-64.

CRESWELL, J.W. (1998) *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

DAS, D. (2008) Urban Quality of Life: A Case Study of Guwahati, *Social Indicators Research* 88(2) 297-310.

DENZIN, N.K., LINCOLN, Y.S. (2017) *Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

DUPUIS, S., SMALE, B. (1995) An Examination of the Relationship between Psychological Well-being and Depression and Leisure Activity Participation among Older Adults, *Society and Leisure* 18(1) 67-92

DUZGUN, B. (2015) *Elveda Sevgili Yorgo*. [https://www.havadiskibris.com/elveda-sevgili-yorgo/] Access Date (25.01.2021).

ERDENİZCİ, E. (2022) *Place- making Practices in Case of an Uncertain Future; Lifeworlds of Cypriot Maronites Facing Extinction,* unpublished Ph.D. Thesis, Eastern Mediterranean University, Famagusta.

ERICKSON, K.A. (2009) *The Hungry Cowboy: Service and Community in a Neighbourhood Restaurant*, The University Press of Mississippi, Jackson.

HICKMAN, P. (2012) Third Places and Social Interaction in Deprived Neighbourhoods in Great Britain, *Journal of Housing and the Built Environment* 28(2) 221-36.

HOURANI, G. (1998) A Reading in the History of the Maronites of Cyprus from the Eight Century to the Beginning of British Rule, *Journal of Maronite Studies* 2(3) 1-17.

JEFFRES, L.W., BRACKEN, C.C., JIAN, G., CASEY, M.F. (2009) The Impact of Third Places on Community Quality of Life, *Applied Research Quality Life* () 333-45.

JONES, H., NEAL, S., MOHAN, G., CONNELL, K., COCHRANE, A., BENNETT, K. (2015) Urban Multiculture and Everyday Encounters in Semi-public, Franchised Cafe Spaces, *The Sociological Review* 63(3) 644-61.

KIBRIS GAZETESİ. (2016) *Başarılı kadın girişimciler ödüllendirildi*, [https://www.kibrisgazetesi.com/ekonomi/basarili-kadin-girisimciler-odullendirildi-h7162.html] Access Date (25.01.2021).

LOFLAND, J., SNOW, D.A., ANDERSON, L., LOFLAND, L.H. (1995) *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis,* Wadsworth Publishing, Belmont, CA.

LOUZIDES, N., STEFANOVIC, D., ELSTON-ALPHAS (2017) Forced Displacement and Diaspora Cooperation among Cypriot Maronites and Bosnian Serbs, *Diaspora as cultures ofcooperation,* eds. D. Carment, A. Sadjed, Palgrave, London; 151-69.

LOW, S.M., TAPLIN, D., SCHELD, S. (2005) *Rethinking Urban Parks: Public Space and Cultural Diversity* University of Texas Press, Austin.

MANNELL, R.,KLEIBER, D.A. (1997) *A Social Psychology of Leisure*, Venture Publishing, State College, PA.

OLDENBURG, R. (1989) *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and How They Get You Through the Day*, Paragon House, New York.

OLDENBURG, R**.** (2001) *Celebrating the Third Place,* Marlow, New York.

OLDENBURG, R., BRISSETT, D. (1982) The Third place, *Qualitative Sociology* 5(4), 265-84.

PATTERSON, A. (1996) Participation in Leisure Activities by Older Adults After a Stressful Life Event: The Loss of a Spouse, *International Journal of Aging and Human Development* 42(20) 123-42.

ROSENBAUM, M.S. (2006) Exploring the Social Supportive Role of Third Places in Consumers' Lives, *Journal of Service Research* 9(1) 59-72.

SAMMELLS, C.A., SEARLES, E. (2016) Restaurants, Fields, Markets, and Feasts: Food and Culture in Semi-public Spaces, *Food and Foodways* 24(3-4) 129-35.

STRAUSS, A.L., CORBIN, J. (1998) *Basic Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Sage Publications, Thousand Oaks.

TRIMIKLINIOTIS, N., BOZKURT, U. (2012) *Beyond a Divided Cyprus: A State and Society in Transformation*, Palgrave Macmillan, New York.

VARNAVA, A. (2010) The State of Cypriot Minorities: Cultural Diversity, Internal-Exclusion and the Cyprus 'Problem', *The Cyprus Review* 22(2) 205-18.

VISSER, M. (2008) *The Rituals of Dinner*, Harper Perennial, Ontario.

WAXMAN, L. (2006) The Coffee Shop: Social and Physical Factors Influencing Place Attachment, *Journal of Interior Design* 31(3) 35-53.

WHYTE, W. (1980) *The Social Life of Small Urban Spaces*, The Conservation Foundation, Washington.

WOLDOFF, R., LOZZI, D., DILK, L. (2013) The Social Transformation of Coffee Houses: the Emergence of Chain Establishments and the Private Nature of Usage, *International Journal of Social Science Studies* 1(2) 205-18.

ZIMMER, Z., LIN, H.S. (1996) Leisure Activity and Well-being Among the Elderly in Taiwan: Testing Hypotheses in an Asian Setting, *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 11(2) 167-86.

ZUKIN, S. (1995) *The Cultures of Cities*, Blackwell Publishing, Massachusetts and Oxford.

Alındı: 18.08.2021; **Son Metin:** 25.05.2022

Anahtar Sözcükler: yarı-kamusal alan; yeme-içme mekanları; iç mekan; toplumsal yaşam; yok olmak üzere olan Kıbrıslı Maronitler topluluğu.

YARI-KAMUSAL YEME-İÇME MEKANLARININ YOK OLMAKTA OLAN KIBRIS MARONİTLERİNİN TOPLUMSAL YAŞAMINDAKİ ROLÜ

Makale, yarı-kamusal yeme-içme mekanlarının, gündelik iç mekan etkileşimlerine odaklanarak, toplumsal yaşam üzerindeki rollerini incelemektedir. Çalışma, yok olmak üzere olan ve benzersiz bir etnik azınlık topluluğuna dönüşen Kıbrıslı Maronitlerin, yarı-kamusal yeme-içme mekanları üzerinden toplumsal yok oluşa karşı direnişlerini, sosyal, duygusal ve fiziksel boyutları irdeleyerek analitik bir çerçevede sunmaktadır. Bu doğrultuda, yarı-kamusal mekanlar, yok olma tehlikesi altında olan azınlık bir topluluk için farkındalık ve toplumsal devamlılık

yaratma amacına hizmet eden, potansiyel alanlar olarak gözlemlenmiştir. Araştırma, nitel bir çalışma yöntemi olan temellendirilmiş kuram metodunu ele alarak, mekan işletmecileri, yerel ve diğer müşteriler ile derinlemesine yapılan röportaj ve gözlemlerle gerçekleşmiştir. Çalışma sonuçları, bu yarı-kamusal mekanların, yeme-içme mekanı olmanın ötesinde sosyal ilişkileri barındıran, bireylerin ve Maronit topluluğunun kendini ifade edebilmesine olanak sağlayan, birer iletişimsel araca dönüştüğünü saptamaktadır.

THE ROLE OF SEMI-PUBLIC SPACES OF EATING-DRINKING ESTABLISHMENTS IN THE COMMUNITY LIFE OF CYPRIOT MARONITES FACING EXTINCTION

This paper examines the role of semi-public spaces of eating-drinking establishments in community life, attending to the everyday encounters within their interiors. The study focuses on the unique case of the Cypriot Maronites, which is an ethnic minority community on the verge of extinction, and presents an analytical framework addressing the social, emotional, and physical dimensions of semi-public spaces of establishments in resisting the total collapse of their community. Thus, establishments are observed as potential sites that serve the purpose of raising awareness and creating a continued presence for an endangered community. The research takes a qualitative approach with the grounded theory analysis method, utilizing observation sessions and in-depth interviews with managers and local and non-local customers of the establishments. Results indicate that these semi-public spaces of eating-drinking establishments function as repositories of social relations and have evolved into communicative mediums, fulfilling the needs for expression of individuals and community.

ELİZ ERDENİZCİ B. Int. Arch., M.Sc. PhD.
Received her bachelor's degree in interior architecture from Oxford Brookes University (2014). Received her master's degree in interior architecture and PhD. in architecture from Eastern Mediterranean University (2016-2022). Major research interests include, space-place studies, interior space, community well-being. elizerdenizci@gmail.com

UĞUR ULAŞ DAĞLI B.Arch., M.Arch, Ph.D.
Received her bachelor's degree in architecture from Istanbul Technical University (1988). Received her master's degree in architecture from Istanbul Technical University (1990). Earned her Ph.D. degree in architecture from Istanbul Technical University (1995). Major research interests include, architectural design, city culture, and Cyprus architecture.
ugur.dagli@emu.edu.tr

METU JFA 2022/2
(39:2) 19-46

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.2

ROMANIZATION OF LYCIA FROM AN ARCHITECTURAL AND URBAN PERSPECTIVE (1)

Aygün KALINBAYRAK ERCAN*

Received: 20.01.2021; **Final Text:** 06.06.2022

Keywords: Lycia; Asia Minor; Romanization; Roman architecture and urbanism

1. This paper is based on the author's Ph.D. dissertation, titled "Lycia and Rome. An Architectural Encounter" (Kalınbayrak Ercan 2018), which was completed under the supervision of Prof. Dr. Suna Güven in the Department of Architectural History at Middle East Technical University.

* Department of Architecture, Faculty of Engineering and Architecture, Tokat Gaziosmanpaşa University, Tokat, TURKEY.

INTRODUCTION

Located on the southwest coast of Asia Minor, the historical region of Lycia harbors many ancient cities containing comparatively well-preserved architectural and urban remains from various periods (**Figure 1**). Despite having material traces of prehistoric activity in the region and Bronze Age epigraphy mentioning the cities (Becks, 2016; Bryce, 1986), early traces of settlements with discernible architectural and urban patterns are currently dated to the Late Archaic Period. The cities, which emerged mainly in central and western Lycia during this period, were occupied by the Lycians, an Anatolian civilization with a distinct culture, language, administrative system, art, architecture, and urban planning. Together with the rest of Asia Minor, Lycians were heavily influenced by the Hellenistic movement following the arrival of Alexander the Great. During this process, Lycian language was abandoned in favor of Greek and the Greek institutions like *agora* (central public space), *bouleuterion* (council houses), *prytaneion* (seat of government) and theater spread across the region. The beginning of cultural and then political encounters with the Romans as early as the third century BCE initiated Romanization in Lycia and resulted in the gradual transformation of social, cultural, architectural, and urban characteristics of the Lycian cities. During this transformation, some local architectural practices survived within the diversity inherent in Roman architecture, resulting in a unique architectural and urban harmony in Lycian cities. This paper approaches the Romanization of Lycia from an architectural perspective by examining the architectural remains dated between the Late Archaic Period and the end of the Roman Imperial Period and ponder upon how the dynamics between local and Roman architecture participated in the construction of collective identities. After a brief discussion about Romanization, the paper approaches the Romanization process of Lycia in three broad periods, determined according to the transformation of architectural and urban practices under key political and cultural turning points; and discusses how urban narratives generated by

Figure 1. Map of Lycia
(All figures in this paper belong to the author unless stated otherwise)

the movement of people within the built environment contributed to the construction of collective identities. By combining published information with the author's on-site studies in the Lycian cities, this paper offers a holistic understanding of the Romanization of Lycia from the perspective of architectural history (**2**).

ON ROMANIZATION

Romanization, by and large, corresponds to the cultural interactions that occurred between the Romans and the natives under Roman rule. The concept was theoretically developed by Theodor Mommsen (1899) and coined by his pupil Francis John Haverfield (1905-1906), both of whom were classical historians and archaeologists. Their work mainly promoted the idea that Rome deliberately spread Roman culture and identity in conquered lands so that indigenous societies could rise from barbarism to civilization. With the development of post-modern and post-colonial discourses in the second half of the 20th century, scholars began to question the imperialist connotations of the concept, and to dwell upon the participation of the natives in the process of cultural transformation. The popular nativist approach argued that the native elites, who desired to be a part of the imperial system, were the driving force behind the cultural changes (Millett, 1990).

The nature of Roman culture and identity also came under scrutiny. Studies in Roman Italy have shown that Roman culture contained regional diversities and plurality, in contrast to the conventional idea that it was a static and homogeneous entity (Freeman, 1993; Keay and Terrenato, 2001). Woolf (1997, 341, 347) describes Roman imperial culture as "a structured system of differences" that varied depending on various criteria such as province, region and social status, and was inclusive and expanding like an "organism that metabolizes other matter and is itself transformed by what it feeds on". As for identity, the supposedly monolithic, fixed, and opposed terms of "Roman" and "native", began to be considered fluid (Revell, 2009, 5-10). Freeman (1993, 444) argues that the acquirement of a material identified as Roman is not simply or necessarily an indication of the acquisition of or desire for Roman identity. Instead, Roman identity is

2. Modern archaeological studies in Lycia began in 1950 and intensified after the 1980s. For lists of official archaeological excavations and surveys conducted between 2006-2021, see the website of the Directorate General of Cultural Assets and Museums https://kvmgm.ktb.gov.tr/. For a list of older studies, see Çevik (2015, 14-5). Several Lycian cities have been under intense scholarly scrutiny for several decades now, which has resulted in a wide range of publications. A large part of this scholarly corpus concerns the architectural remains in city centers, which enables an examination of architectural continuities and changes in the Lycian cities along the centuries, even though the level of accessibility of information collected from each city is not equal. Field surveys were conducted in Lycia by the author in 2014 and 2016 for on-site observations and photographing the architectural remains.

claimed to be a discourse that was acquired and performed through the everyday routines, while the material culture was an instrument instead of a determinant in this process (Revell, 2009, 8-9). When considered from the perspective of architecture, the daily human movement through the architectural environment which physically, politically, and socially underwent transformation during the Romanization process, generated narratives of individual and collective identities. The encounter of the local and Roman architectural practices and daily rituals that involved the use of old and new buildings during this transformation contributed to the multiplication and diversification of these identities.

The Romanization debate discussed above has predominantly concerned the cultural transformation in the western Roman provinces until recent decades. It is mainly because the early theorists of Romanization like Mommsen and Haverfield adopted the Roman ideas that the Greeks were an already civilized society as claimed by Horace (Hor. *Epist.*, 2.1.156-7), whereas the westerners were "simple natives" who were civilized by Rome as stated by Tacitus (Tac. *Agr.*, 21). Hence, these early theorists largely ruled out the Romanization of the East due to the misapprehended conclusion that Romanization occurred among less civilized societies (Ando, 2000, 50). The growing scholarship concerning the cultural interaction between Rome and the East demonstrate that in contrast to the initial misconceptions, Eastern regions like Asia Minor were an active part of the Romanization process both as recipients and contributors (**3**). Considering the architectural aspects of Romanization, the merging of Greek and Roman architecture in the East, particularly in Asia Minor, greatly contributed to the formation of Roman Imperial architecture (**4**). Moreover, the diversity of cultural and architectural heritage on a regional scale in Asia Minor created provincial idiosyncrasies. The scholarship concerning the Romanization of the Greek East has increased in recent decades (Alcock, 1993; Woolf, 1994; Mitchell, 1993; Madsen, 2009). However, studies that particularly focus on the architectural dynamics of the Romanization process in a provincial or regional scale, are still scarce. The investigation of the Romanization of Lycia from an architectural perspective can serve as a case study that can be applied elsewhere in the Roman East.

LYCIA BEFORE BECOMING A ROMAN PROVINCE

Material evidence reveals that Lycia had been occupied since prehistoric times (Becks, 2016). Despite the scarcity of this evidence, the region seems to have had a particularly high period during the Bronze Age as Hittite, Egyptian and Ugarit texts account for the involvement of Lycia, which was then called Lukka Lands, in the political affairs of the era (Bryce, 1986). Even though old city names like Arinna (Xanthos) and Pttara (Patara) survived from that period, settlements with discernible patterns and common architectural and urban characteristics can only be traced back as far as the Late Archaic Period. The early Lycian cities located mainly in western and central Lycia were ruled with a dynastic system under a loose Persian control from the 6th century BCE onwards (**5**) (**Figure 1**) and had encounters with the Greeks from time to time (Keen, 1998) (**6**). The dynastic system involved the administration of each city by local dynasts, who were subjected to the Persian satrapy of Yaunâ.

The remains of dynastic Lycian cities are highly disturbed due to later occupations except for the better-preserved settlement at Avşar Tepesi (Zagaba) (Thomsen, 2002). By combining the fragmentary data from Lycian

3. For instance, see Price (1984) for the establishment of the imperial cult in Asia Minor; Mitchell (1993) for the cultural continuity and transformations in central Asia Minor, especially in Galatia, under the Roman rule; MacMullen (2000) for how the Roman culture was Hellenized during the Romanization of the East.

4. For instance, see MacReady and Thompson (1987) for diverse aspects of Roman architecture in the Greek provinces; Yegül (1992) for the emergence of bath-gymnasium complex in Asia Minor; Yegül and Favro (2019) for the continuity of local architectural practices and the experimental nature of Roman architecture in Asia Minor.

5. Major dynastic cities can be listed as Xanthos, Patara, Tlos, Pınara, Telmessos, Myra, Limyra, Kyaneai and Phellos. Minor cities include but are not limited to Sidyma, Apollonia, Simena, Tyberissos, Zagaba, Rhodiapolis and Idebessos. Teimiussa, Apollonia, Pheoinix and Andriake were harbor settlements. Letoon and Sura were cult centers. Even though Phaselis was a major city in the period, it was not a dynastic city. For a compilation of historical settlements in Lycia, See Çevik (2015).

6. According to the recovered pottery, Lycians and Greeks had been in contact as early as the Archaic Period (Keen, 1995, 66). Athenian interest in Lycia's strategic location along the naval routes increased in the 6th century BCE that produced both hostility and alliance throughout the Classical Period. In addition to their attempts to seize the cities, Athenians were able to persuade or force the Lycians to participate in the Delian League against the Persians in the mid-5th century BCE. For Lycians and Athenians, see Keen (1995, 97-135).

cities with those from Avşar Tepesi, we can tell that the dynastic cities were walled hilltop settlements containing fortified citadels, ruler residences, houses and *necropoleis* (cemeteries) which were mostly intramural in contrast to contemporary cultures (Wurster, 1978; Thomsen, 2002; Çevik, 2015). The inner and outer fortifications were made of polygonal masonry, a common construction technique of the era (Marksteiner, 1993). Built over leveled bedrock, the houses were multi-story. The first stories were made of stone and the upper stories of less durable materials like timber and mudbrick (Thomsen, 2002, İşkan and Işık, 2005). Lycian *necropoleis* present a variety of idiosyncratic tomb types such as pillar tombs, temple-tombs, rock-cut tombs, and sarcophagi (Hülden, 2006), showing that the Lycians were highly skilled in rock carving. While the imitation of wooden construction dominates the façades of the surviving tombs, the decorative elements of the Lycian funerary architecture in fact ranged from small details to complex sculptural decorations, which present an array of Anatolian, Ionian, Greek and Persian influence (Childs, 1978; İşkan, 2004). For instance, the Nereid monument at Xanthos is a well-known example of a dynastic period monumental tomb in Ionic temple form, richly adorned with sculptural decorations inspired from Greek and Persian artistic styles and narratives (Demargne, 1990). In addition to monumentality, Lycian funerary architecture draws attention by the intramural burial of the aristocratic class. The Nereid monument that used to stand at the southeast sector and the pillar tombs that are still at the Western *Agora* of Xanthos (**Figure 2**), are conspicuous examples of monumental tombs erected within the city walls of a dynastic city (des Courtils et al., 2015, 128).

Letoon, the federal sanctuary of Lycia under the jurisdiction of Xanthos, was used as a sacred space since at least the 6th century BCE. It was dedicated to Leto and her twins Artemis and Apollo, and had a sacred spring dedicated to Elyanas, the Lycian equivalents of Nymphs. In the late 5th or early 4th century BCE, three temples were built for each deity, most probably by the Xanthian dynast Arbinas (Le Roy, 1991). Although these temples were replaced in the Hellenistic Period, their foundations can still be observed. The remaining post holes and grooves carved into the bedrock indicate that the upper structures were made of timber, a common

Figure 2. Western *Agora* and Lycian tombs at Xanthos

construction material of the era that was imitated on the decoration of rock-cut tombs (des Courtils, 2003, 143).

Despite the scarcity of material evidence, it is possible to say that the dynastic Lycian cities were fortified hilltop settlements, a pattern commonly encountered elsewhere in Anatolia. Yet, they differed from their contemporaries, especially with their idiosyncratic funerary architecture and artistic style. These cities also lacked Greek institutions, which were adopted later and consequently led to the Hellenization of Lycia (**7**).

The dynastic system ended after Lycia was forced under the rule of Mausolos, the Hecatomnid ruler and the satrap of Caria, following the collapse of the Great Satraps' Revolt (366-360 BCE), an unsuccessful rebellion against the Persians that the Lycians were involved (Keen, 1998). The Persian dominion was eventually abolished by Alexander the Great. The collapse of the dynastic system was followed by the adoption of the administrative structure of *polis* (city-state), related institutions and architecture. Lycia changed hands between the Hellenistic Kingdoms until the Battle of Magnesia in 190 BCE, when Rome defeated the Seleucid King Antiochos III, the ruler of Lycia at that time (Schuler, 2016). According to the Treaty of Apamea of 181 BCE, Rome distributed the acquired territory among the allies and turned Lycia over to the Rhodians, only to set Lycia free from the oppressive Rhodian rule in 167 BCE (Plb., 21.24; Livy, *Epit*., 37.56.5, 41.6.8-12). From then on, closer relations with the Romans were fostered.

Lycia enjoyed independence with Roman support until its annexation to Rome in 43 CE; while the Lycian League, the democratic union of the Lycian cities, gained power (**8**). The League demonstrated gratitude in various ways for instance officially establishing the cult of *Dea Roma* (Goddess Roma, the personification of the city of Rome) who was already worshipped in Lycia since the 3rd century BCE and founding *Rhomaia,* competitive festivals dedicated to *Dea Roma* (Schuler, 2016, 48-9). The League also dedicated a statue of *Dea Roma* to Jupiter Capitolinus and the Roman people in Rome (*CIL* 1^2.725). Lycia proved loyal to Rome in several instances such as withstanding Mithridates VI of Pontus and supporting Julius Caesar during the civil wars (Adak, 2002; Schuler 2016).

In the Hellenistic Period, the urban and architectural character of Lycian cities changed both physically and institutionally as they became *poleis*. Besides continuing to occupy the *acropolis* (upper city), cities either spread towards the plains or were relocated at coastal areas, growing and expanding similar to the Hellenistic cities elsewhere (Billows, 2003). Together with the newly founded settlements, the number of cities gradually increased. As the necessity for walled protection continued due to the ongoing power struggles of the Hellenistic Kingdoms over Lycia, the existing defensive systems were restored and reinforced. Greek institutions, such as *agora*, *bouleuterion* and *prytaneion* began to appear within the city walls. The earlier phases of such buildings from the Roman Period date back to the Hellenistic times, such as the commercial *agora* at Arykanda (Bayburtluoğlu, 2003, 94-7), the *prytaneion* and *bouleuterion* at Tlos (Korkut, 2015, 84-7) and the *bouleuterion* at Patara (Korkut and Grosche, 2007) (**Figure 3**).

Despite the absence of architectural evidence concerning the Hellenistic *gymnasion* (gymnastic school), an inscription dated to 196 BCE which was dedicated by the *neoi* (the young) to a *gymnasiarch* (supervisor of *gymnasion*)

7. Even though ancient writers claimed that certain eastern cities like Rhodiapolis, Korydalla, Gagae and Phaselis were founded by Dorians and Rhodians, no trace of colonization or Greek institutions have been discovered thus far. For a summary of these claims, see Keen (1998, 16). Yet, another group of people may have resided in eastern Lycia, because early Lycian culture can hardly be traced east of Rhodiapolis.

8. The Lycian League was the democratic union of the Lycian cities. Member cities were entitled to one to three votes depending on their sizes, which were used for decision making during the annual meetings. While there is ambiguity about why and when it was founded, the League was fully developed by the early second century BCE. For more on the foundation and operation of the League, see Str. 14.3.3; Behrwald (2000); Schuler (2016).

Figure 3. *Bouleuterion* at Patara

called Lyson who restored the *gymnasion* of Xanthos (Gauthier, 1996), hints that both the institution and the Greek social structure were already established in Lycia by the early 2nd century BCE (**9**). Moreover, theatres based on Greek theatre design were built in several cities in varying dimensions (**10**). *Stadia* (stadiums) with a short *dromos* (racecourse) and linear seating rows on one long side discovered in Bubon, Kadyanda and Tlos are also dated to this period (**Figure 4**) (**Figure 5**) (**11**).

The impact of Hellenistic influence on religious architecture also became prominent as Hellenistic temples were built in several cities such as Antiphellos, Arykanda, Sura and Limyra (**12**). This era also witnessed the refurbishing of the sanctuary of Letoon which included the replacement of the dynastic period temples of Leto, Artemis and Apollo with Hellenistic temples in Ionic, Corinthian and Doric orders respectively (**Figure 6**), the construction of a false grotto for the deities of the sacred spring, a theatre, a *propylon* (monumental gateway) and porticoes (des Courtils, 2009; Le Roy, 1991). The remains of the dynastic temples may have been preserved, as

Figure 4. *Stadion* at Kadyanda

9. As listed by Farrington (1995, 123), Hellenistic epigraphy records the existence of *gymnasia* in other Lycian cities, such as Lydae, Antiphellos, Kyaneai, Tlos, Kandyba, Arneae.

10. Theaters of Antiphellos, Apollonia, Arykanda, Balbaura, Idebessos, Kadyanda, Kandyba, Kibyra, Kyaneai, Letoon, Limyra, Oenoanda, Olympos, Patara, Phaselis, Pinara, Rhodiapolis, Telmessos, Tlos are dated to the Hellenistic Period, whereas theaters of Myra and Xanthos were rebuilt in Roman times (Özdilek, 2016).

11. For these *stadia*, see Bean (1978, 44); Hülden (2008, 143) and Korkut (2015, 71-2).

12. For these temples, see Bean (1978, 94); Bayburtluoğlu (2003, 65-8); Borchhardt (1975; 79-80) and Cavalier (2012).

Figure 5. *Stadion* at Tlos

Figure 6. Temples of Apollo, Artemis and Leto at Letoon (from left to right)

relics inside the new temples as their aforementioned foundations can still be observed (des Courtils, 2003, 143).

As for the dating of the surviving Hellenistic buildings, architecture from the Early Hellenistic Period is almost limited to the city walls. Well-preserved examples of Early Hellenistic monumental architecture are two buildings from the 3rd century BCE, namely the *Ptolemaion* in Limyra (Stanzl, 2012), a round temple dedicated to Ptolemy II and his sister-wife Arsinoe and the Ionic temple of Leto in Letoon (Cavalier and des Courtils, 2013). Moreover, some theatres like the one in Kyaneai were built in the late 3rd or early 2nd century BCE (Özdilek, 2016, 282). Most remaining Hellenistic buildings introduced above, on the other hand, are so far dated after the 2nd century BCE.

It is not possible to talk about a direct Roman influence on the architecture of the Lycian cities during the Hellenistic Period. However, the developing political relations between Lycia and Rome following the events of the

Battle of Magnesia may have indirectly aided the urban and architectural development of the Lycian cities. The flourishing of Hellenistic architecture in Lycia especially after the 2nd century BCE, seems to correspond to the increasing freedom, power, and prosperity of the Lycian League after Rome released Lycia from the Rhodian rule and provided security and stability in the region. For instance, the transformation of Letoon into a Hellenistic sanctuary may have begun with the rebuilding of the temple of Leto by the League following its foundation probably in the 3rd century BCE (Cavalier and des Courtils, 2013). Whereas the rest of the grand transformation and the establishment of Letoon as the federal sanctuary took place as the League gained power in the 2nd century BCE (Le Roy, 1991, 346). Similarly, the increase in the number of theatres after the 2nd century BCE can be associated with the need for venues for the assembly of city councils and the meetings of the gradually strengthening League, which were held in a different city each year (Str. 14.3.3).

As the worship of *Dea Roma* in Lycia can be traced back as early as the 3rd century BCE (Schuler, 2016, 48-9), it is possible to say that the cultural interactions between Lycia and Rome began long before the annexation. However, the reflections of these interactions became more pronounced with the beginning of the Principate, when the imperial imagery and iconography which were developed in Rome as a part of the ideological and constitutional foundation of the Empire under the Augustan Cultural Revolution infiltrated major and minor Lycian cities and sanctuaries (Zanker, 1983). For instance, the portrait of Augustus was minted on the coinage of the Lycian League (İplikçioğlu, 2016, 62), and an imperial temple was dedicated to him in Oenoanda in 27 BCE (*IGR* III 482). The temple was built shortly after the establishment of the imperial cult by the provinces of Asia and Bithynia in 30/29 BCE (Price, 1984). The cult of the emperor and the statues of the imperial family were installed in a special room called the *ethnikon Kaisareion* in Letoon (Davesne, 2000, 624-6), which indicates the acknowledgment of the imperial cult within the local pantheon. In time, the cults of the imperial family members such as Livia, Gaius Caesar and Germanicus were also established (Şahin, 2014, 53), and a monumental Cenotaph inspired by Augustan art in Rome was built for Gaius Caesar in Limyra where he died.

As the material evidence suggests, Lycian cities came from a deeply rooted Anatolian culture, which included idiosyncratic architectural and urban practices. By the time Lycia became a Roman province, Lycian cities were already Hellenistic *poleis*, equipped with necessary institutions and architectural infrastructure. They also displayed the continuity of some dynastic architectural and urban practices, such as the occupation of old settlements and sanctuaries, renovation of existing city walls and preservation of dynastic tombs within the growing city centers. Lycians were familiar with Roman culture before becoming a Roman province, to the extent of becoming a part of the provincial culture being newly established during the early Principate concurrently with the Roman provinces. Adoption of Roman culture in Lycia may have been stimulated by the enforcement and encouragement strategies of Rome and/or by the voluntary or obligatory participation of the Lycians. It is possible to say that political motivations that concerned maintaining good relations with Rome was a driving force in the first phase of Romanization.

LYCIA AS A ROMAN PROVINCE

Almost seventy-five years of the relative independence of Lycia under Roman support ended in 43 CE, when Emperor Claudius annexed and declared Lycia a Roman province. The reason for the annexation is recorded as an internal dispute which allegedly claimed the lives of Roman citizens (Suet. *Claud.*, 25; Cass. Dio, 60.17) (**13**). Becoming a province was far from a smooth transition as the inscription on the Monument of Roads which was erected in Patara in 46 CE declares how Claudius restored order in the supposedly chaotic region (Onur, 2016). The Lycian League survived the annexation, but its mode of operation was adapted to fit into the Roman administrative system (Behrwald, 2000).

As stated in the previous section, Roman architecture did not have a considerable impact on Lycian architecture before the annexation. This changed shortly after the constitution of the province of Lycia when a series of architectural and technical works were launched under imperial order, supervision and/or contribution.

To begin with, the existing road network of Lycia was measured and repaired by the imperial legate Quintus Veranius, on the orders of Emperor Claudius (Şahin, 2014; Onur, 2016). A monumental pillar referred as *Stadiasmus Patarensis* or the Monument of Roads in modern scholarship, was erected in the harbor area of Patara in 46 CE and inscribed with the distances between most of the cities (Şahin, 2014; Onur, 2016). This suggests that the inspection of roads was mostly finished in three years after the annexation. The swift measurement of roads and the erection of the Monument to propagate the imperial work shortly after the annexation indicate that Claudius put a special emphasis on land communication throughout Lycia, probably for the establishment of military control over the region through the secured road network (Şahin, 2014, 21-5).

The waterworks of Lycian cities were also improved shortly after the annexation. One of the earliest hydraulic projects is the Patara aqueduct. Its dedicatory inscription is explanatory (İşkan Işık et al., 2008, 115-8). The project was begun by Vilius Flaccus (48-50 CE) and finished by his successor Eprius Marcellus (50-55 CE), two legates of Claudius. After being damaged by earthquakes, the aqueduct was repaired by Sextus Marcius Priscus, the provincial governor under the rule of Emperor Vespasian. The cost was partly paid by the funds of the Lycian League and partly by the tax money remitted by the emperor. Whether granted by the emperor out of generosity or in response to the requests of the city or the League, the imperial benefaction of tax remission can be interpreted as the willing participation of the emperor in the improvement of the infrastructure of Patara. Starting from Bodamya (İslamlar village), the 22.5 km long aqueduct, consisted of terracotta and stone pipes which were supported by embankments, walls, and arches (İşkan and Baykan, 2013). A technically important part of this aqueduct is the inverted siphon at Delikkemer, which was made of a row of hollowed limestones carried over a traditionally built massive polygonal masonry wall (**Figure 7**) (**Figure 8**). The Flavian Period saw the construction of more aqueducts in other Lycian cities such as Oenaonda and Balboura (Stenton and Coulton, 1986; Coulton, 1987) (**14**). The number of aqueducts increased throughout Lycia in the following centuries.

It would be unsatisfactory to explain the abrupt need for more water after annexation only with a rapid increase in population or insufficiency of

13. Another reason given by Bennett (2011) is the need to provide a new source of tax collection for supporting the ailing financial status of the Empire.

14. The aqueduct in Oenoanda had an inverted siphon built of hallow stone blocks similar to Delikkemer siphon (Stenton and Coulton, 1986).

Figure 7. Delikkemer inverted siphon of the Patara aqueduct

Figure 8. Polygonal wall supporting the Delikkemer inverted siphon

close water sources since Lycian cities had procured their water without aqueducts for centuries. Rather, it is possible to associate this need with the changes in daily life, particularly with the introduction of Roman bathing habits, a cornerstone of Roman culture. A vast amount of clean water had to be supplied to the cities due to high water consumption in the baths. The earliest datable bath building is found in Patara (**Figure 9**) (**Figure 10**) and dated to the time of Nero; whose name was later replaced by that of Vespasian in the dedicatory inscription (Eck, 2008). Similar to the restoration of the Patara aqueduct, the construction of the building, now called Nero/Vespasian baths, was supervised by Sextus Marcius Priscus and funded both by the League and imperial benefaction (Eck, 2008). The baths may have been planned together with or shortly after the aqueduct, suggesting that both building types were introduced to Lycia almost concomitantly following the annexation.

Modest in size compared to the monumental baths of Asia Minor and Rome, the Nero/Vespasian baths consisted of three rectangular rooms

Figure 9. Nero/Vespasian baths at Patara

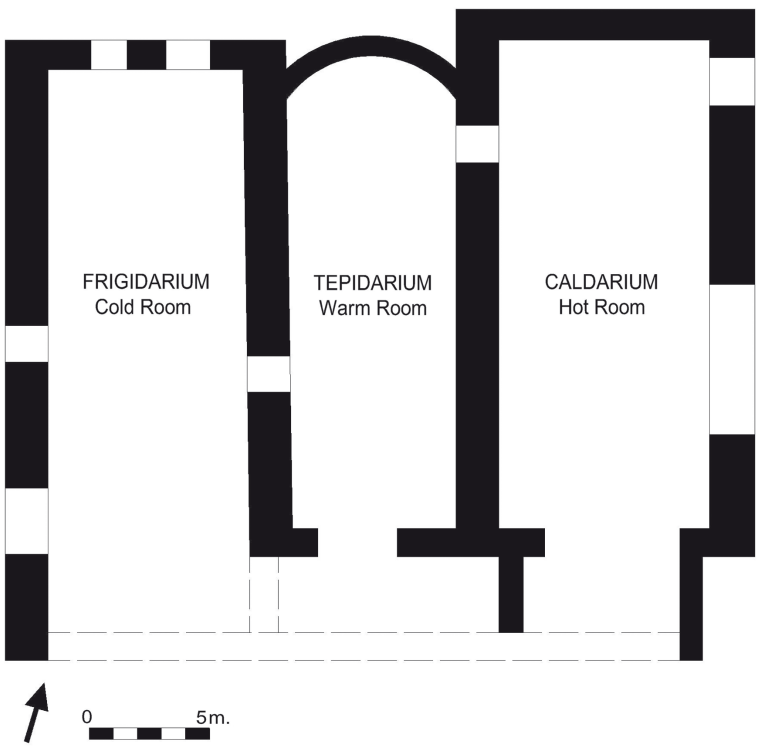

Figure 10. The plan of Nero/Vespasian baths at Patara (adapted from Gülşen, 2007, 462, Figure 3)

arranged in a row (**Figure 9**) (**Figure 10**). Row arrangement later became a common feature of bath buildings all over Lycia. The sharp contrasts between the bath layout in Lycian cities and the other parts of Asia Minor suggest that the row arrangement was not inspired by the neighboring regions (Farrington, 1995, 44-9) (**15**). Instead, it originated from an early type of Roman baths developed in the Republican Period, known as the "Pompeian/Campanian" type, which may have been brought to Lycia directly from Italy by the imperial authorities (Farrington, 1995, 48). Lycian baths display an architectural uniformity also by their average size, which was determined by land constraints, irregular topography and use of

15. For more on the architecture of bath-gymnasium buildings in Asia Minor, see Yegül (1992).

local material in the form of coursed or polygonal masonry. According to Farrington (1995, 80), the use of polygonal masonry for the load-bearing walls of free-standing buildings is unique to Lycia. The polygonal masonry which was probably utilized due to its quick production process and convenience it offered to the local masons who were already skilled in the technique, can be observed in other buildings dated to the Roman times, such as the Small Baths of Patara, the baths of Vespasian at Kadyanda, the baths of Antoninus Pius at Kyaneai, the granary of Hadrian at Andriake and the lighthouse of Patara (Farrington, 1995, 80-6). In light of the current lack of any Hellenistic predecessors; aqueducts, hot bathing habits and the row arrangement plan type of the baths seem to have been introduced to Lycia by the Romans in the early decades of the provincial period. In fact the choice of building size, material and construction technique reflect regional needs and local practices and preferences.

Lastly, Claudius reinforced emperor worshiping in the new province shortly after the annexation. Besides allowing the cities to honor him as a god (Şahin, 2014, 74-6), Claudius rebuilt the *ethnikon Kaisareion* at Letoon which had previously been destroyed by fire (Davesne, 2000, 626-8). Even though emperor worship was already institutionalized and routinized by Claudius' time as a way of communication between Rome and the provinces (Price, 1984, 57), the emperor underlined the worship of the imperial cult in the newly established province by restoring its place in Letoon and thus its status within the local pantheon. Moreover, a *sebasteion* (imperial cult building) built in Sidyma in his reign by the governor Quintus Veranius was dedicated to the *Theoi Soteres Sebastoi*, the Savior Gods the Emperors, as a celebration of the divinity of both the reigning and the past emperors, and thus the perpetuity of the empire (Price, 1984, 263). Building the *sebasteion* in the form of a Roman podium temple also signifies a conscious choice for imperial propaganda.

A significant change in the dynamics of cultural relations between Lycia and Rome can be observed following the annexation. After becoming a province, the imperial interventions in military, social and religious settings in the form of measurement, construction and repairing of roads, introduction of hot bathing and bath buildings, aqueduct construction and repair, and enhancement of the imperial cult immediately and markedly affected the daily life and urban fabric in Lycian cities. Even though the resulting architecture had a local touch, the introduction of Roman institutions and related architecture in the first decades after the annexation, especially by the incentive of the emperors and governors, connote a predominant impact of state imposition, direct transportation of Italian designs and little contact with the artistic and architectural styles of the surrounding regions.

LYCIA AFTER THE SECOND CENTURY CE

In the early decades of the 2nd century CE, imperial contributions in the urban development of Lycian cities slowly diminished and were surpassed by *euergetism* (elite benefaction) (**16**). Increased prosperity under *Pax Romana* (the Roman peace brought by Augustus), desire of the elite for more visibility in public and taking part both in local and Roman administrative systems, visits of Emperor Hadrian to Asia Minor and devastations caused by natural disasters like earthquakes contributed highly to the proliferation of elite benefaction during this time in Asia Minor in general and in Lycia in particular. The investment of numerous

16. *Euergetism* was the benefaction of the elite who voluntarily used their wealth in the service of community benefit in antiquity. Having become common in Hellenistic times and increasingly proliferated during the Roman Imperial Period, *euergetism* came to be practiced in *poleis* as a mode of economy all over the empire. The increase in the number of euergetic inscriptions in Asia Minor in the 1st and 2nd century CE testify for a boost in benefactions during this period (Zuiderhoek, 2009).

benefactors in architecture, an increasing mode of visual and perpetual benefaction for self-promotion, propelled the reshaping of the urban fabric (Kalınbayrak Ercan, 2011). The impact of Roman architecture became more prominent and substantial in the architectural and urban characteristics of the Lycian cities in this period.

Following the endorsement of the emperor worship by Claudius, the number of *sebasteia* increased in several cities in the following centuries. The *Sebasteion* at Bubon, *Sebasteion* and *Traianum* at Arykanda and *Hadrianeum* at Rhodiapolis can be given as well-preserved examples (**Figure 11**) (**Figure 12**). Epigraphic records indicate that Patara, Akalissos, and Oenoanda received the honorific title of *neokoros*, the permit to organize imperial festivals and build a provincial imperial temple, although no trace of temples has been discovered thus far (Burrell, 2004, 254-6; Milner, 2015). According to Burrell (2004, 256), minor cities like Akalissos and Oenoanda could have acquired this title only after major cities like Patara received it at least twice, which means that several

Figure 11. *Traianum* at Arykanda

Figure 12. *Hadrianeum* at Rhodiapolis

other Lycian cities may also have received the honor. The *neokorate* only pertained to the Roman provinces in Asia Minor and was a privilege that provoked competition among provinces and cities (Burrell, 2004; Price, 1984). Ostensibly, Lycian cities were participants of this rivalry.

The exhibition of the emperor's god-like status through *sebasteia* which were placed in prominent locations within the city centers, became an important medium for the urban representation of the emperor's authority. In addition, the presence and power of the emperor and the empire were incorporated into the daily lives of the Lycians through an empire-wide standardized iconography and symbolism which manifested in various forms like statues representing the emperor and the imperial family and inscriptions mentioning their names and deeds. These were displayed in public spaces, including *agorae*, colonnaded streets, *scaenae frontes* (stage buildings), and on façades and interiors of public buildings. Constant exposure to these displays in the urban context consciously and sub-consciously reminded the inhabitants to reiterate and justify imperial ideology and power (Revell, 2009).

Another impact of Roman architecture on a religious context is the introduction of the Roman podium temple. The earliest example currently stands as the *sebasteion* at Sidyma, suggesting that the building type first entered Lycia with the annexation. Like the rest of Asia Minor, this temple form became common in the region. The well-preserved examples include the Corinthian temple at Patara, the temple of Kronos at Tlos, and the temple of Asklepios and Hygieia at Rhodiapolis, all dated to the 2nd century CE (**Figure 13**) (**Figure 14**) (**Figure 15**). Among them, the temple at Rhodiapolis which was also dedicated to the *Sebastoi* (emperors), was built by Herakleitos, a physician, poet, and writer of medical works (*TAM* II 910) (**Figure 15**). Approximately in the same period, the form of this temple type began to be utilized for temple-tombs by wealthy citizens. Apart from their monumentality, many of the surviving temple-tombs stand out for having been built within the settlement areas. Even though the intramural burial of heroic figures was acknowledged in Greek and Roman societies, it was prohibited for ordinary people. Yet, the Lycian elite seems to have

Figure 13. Corinthian temple at Patara

Figure 14. Temple of Kronos at Tlos

Figure 15. Temple of Asklepios and Hygieia at Rhodiapolis

continued the early Lycian tradition of the burial of the aristocratic class within the city, replacing the architectural form of the Greek temple with that of the Roman podium temple (Işık, 1995). The temple-tomb of Opramoas, a great benefactor of the 2nd century CE, built inside the *agora* of Rhodiapolis, stands out as a striking example of this tradition (**Figure 16**) (Çevik, 2015, 434-6). Moreover, the intramural temple-tombs at Patara, mostly dated to the 3rd century CE, draw attention with their increased dimensions and elaborate decorations (Işık, 1995).

Another Roman religious building type appropriated in Lycia is the theater-temple, a building complex with a temple axially placed on the upper *cavea* (semicircular seating rows) of a theatre, facing the orchestra and the stage building. Originated from the Theater of Pompey at Rome (Hanson, 1959), theater-temple became a recurrent form in the Western provinces, especially in Africa. The only examples in Asia Minor are so far in Patara and Tlos, where temples are later additions to the Hellenistic theaters. According to its dedicatory inscription, the temple at Patara

Figure 16. *Agora* of Rhodiapolis and the temple-tomb of Opramoas

theater was financed in Hadrianic times by Tiberius Claudius Flavianus Eudemus, a wealthy local (Piesker and Ganzert, 2012, 219-25). The rarity of this building type in the East suggests that it took inspiration from the west.

Agora, a Greek institution which used to be associated with democracy (Sennett, 1998, 17-8), remained as the civic and commercial center of a Lycian city; instead of the adoption of *forum*, the Roman institution that represented Roman power through the visual imperial imagery that was established during the reign of Augustus (Zanker, 1983, 79-82). The existing Hellenistic *agorae* continued to be used with repairs and additions and new *agorae* were built when necessary. The key buildings from the Hellenistic repertoire, namely theatre, *bouleuterion*, *stoa* and *prytaneion* remained as the essential public buildings within the *agora* proper. Yet, the restoration of old buildings or the construction of new ones largely followed Roman design principles, stylistic concepts, and a combination of local and Roman construction techniques. Moreover, the imperial authority was included within the *agora* through the addition of *sebasteia* or the representations of the emperor and the empire. For instance, the commercial *agora* of Arykanda and its surroundings remained almost in their Hellenistic configuration except for the addition of the *Sebasteion* (Bayburtluoğlu, 2003, 86-97; Sancaktar, 2016, 61-7). Occasionally, some cities experimented with other Roman building types, such as the civil basilica at the Northern/Upper *Agora* at Xanthos. The planning layout of new *agora*e remained idiosyncratic, reflecting local preferences or restrictions. For instance, the *agora* of Rhodiapolis dating back to Roman times, except for the Hellenistic theatre, was built in an organic, asymmetrical, and compact organization due to topographical restrictions (**Figure 16**). However, all three *agorae* at Xanthos, the Western, Northern/Upper and Southern/Lower *agorae*, were built on flat plains which allowed an orthogonal design and peristyle enclosure (**Figure 2**). Moreover, the Tetragonal *Agora* at Phaselis which was dedicated to Emperor Hadrian by a woman called Tyndaris was in the form of an enclosed square (*TAM* II 1194) (**Figure 17**). In brief, the *agora* continued to be a public space for a range of public activities in Lycian cities, but the presence of Roman rule and architecture permanently

Figure 17. Tetragonal *Agora* at Phaselis

modified the spatial, social, and political dynamics within the Lycian *agorae*.

Theatres and *stadia* were the primary building types for large-scale performances both in Hellenistic and Roman times. However, theatres underwent significant physical modifications especially after the 2nd century CE, because of both the growing influence of Roman culture and architecture and the damages caused by the earthquake of 141/142 CE. Though not applied systematically to every theatre, modifications included increasing the seating capacity by building an upper *cavea*, replacing Hellenistic *proskenion* (stage) with Roman *scaenae frontes*, connecting the *cavea* and the stage building with vaulted *parodoi* (entrance) and turning the orchestra into an arena for hosting Roman gladiatorial games and beast hunts (Özdilek, 2016) (**Figure 18) (Figure 19) (Figure 20**). There is also evidence that the orchestra of the theatre of Myra was filled with water for mock naval battles (Özdilek, 2016, 229-30) (**Figure 18**). These modifications are in tune with the transformation of theaters in the rest of the Graeco-Roman world (Bieber, 1961, 213-20). The lack of amphitheaters in Lycia, on the other hand, indicates that, like many other Greek cities, the building type was rejected in Lycia (**17**), and the Roman games were accommodated in theatres with modified orchestras in major Lycian cities like Tlos, Myra, Patara and Xanthos (**Figure 18) (Figure 19) (Figure 20**). The existing Hellenistic *stadia* do not present significant modifications like those observed in the theatres. However, a new *stadion* was built in Kibyra in Roman standards by the donations of Flavius Kapiton and his cousin Titus Flavius Ovidianus, in the late 2nd, early 3rd century CE, to be used both for athletic sports and gladiatorial games (Dökü and Kaya, 2013, 183) (**Figure 21**).

Water was a crucial element in Roman culture and the urbanism of Roman cities. Hence, it also played a vital role in the urban and architectural development of the Lycian cities. The abundance of water carried by newly built aqueducts and the spread of Roman hot bathing habits resulted in the proliferation of bath buildings in Lycia throughout the Roman Imperial Period. Small and medium-sized cities had at least one, while the larger cities had multiple baths operating at the same time. For instance,

17. The rejection of amphitheaters in the Eastern provinces is possibly due to its pre-established strong connotation as a symbol of Roman colonization since it was mainly built in the western colonies in the Early Imperial Period (Welch, 2007, 185).

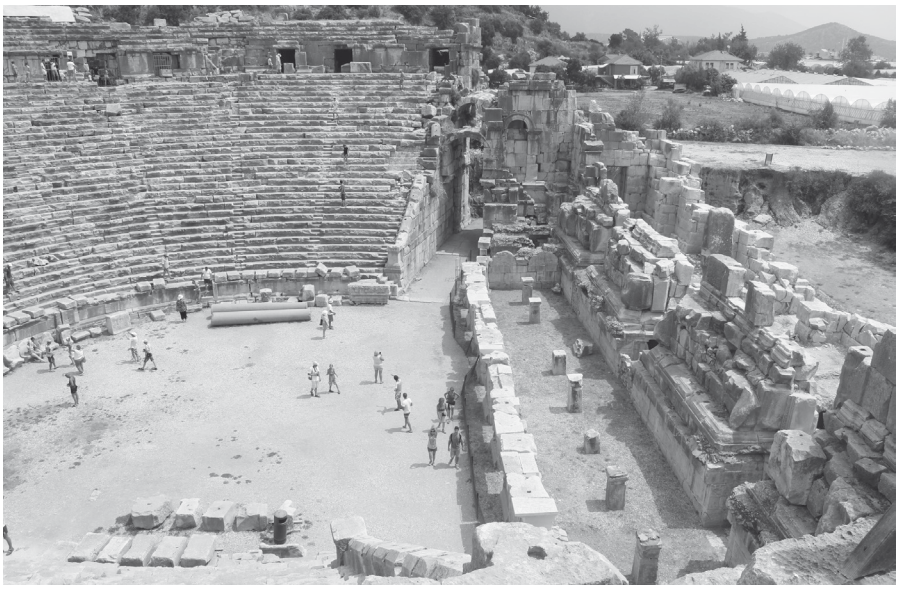

Figure 18. Theatre at Myra

Figure 19. Theatre at Patara

Figure 20. Theatre at Xanthos

Figure 21. *Stadion* at Kibyra

there were at least four baths in Patara, an important harbor city as well as the capital of the Lycian League during the Roman Imperial Period (Gülşen, 2007). The materials and construction techniques applied in these baths largely reflect the local architectural practices (Gülşen, 2007, 459). The constant flow of water by the aqueducts also contributed to the development of inner-city water distribution and drainage systems, the adoption of latrine culture and the construction of monumental pools and *nymphaea* (fountains). Patara had an intricate piping and drainage system that distributed the water brought by the aqueduct to the public buildings and discharged the used water (Şahin, 2015). Examples of *latrinae* (latrines), used for bodily requirements as well as relaxing and socializing in Roman culture, can be seen in Arykanda and Phaselis which are identified with the clean and wastewater channels running under the buildings (Bayburtluoğlu, 2003, 75-6; Öner, 2019). Although modest compared to the *nymphaea* with monumental theatrical façades found in other parts of Asia Minor such as Miletus and Sagalassos, the fountain complexes in the Lycian cities brought aesthetic qualities to the urban settings with their experimental character. For example, the octagonal pool at Patara was filled with the water carried by the Arch of Mettius Modestus. The arch, which was dedicated in 100 CE to C. Trebonius Mettius Modestus and his family (*TAM* II 421), the provincial governor of Lycia and Pamphylia, functioned both as a city gate and an extension of the aqueduct (Dündar, 2017) (**Figure 22**) (**Figure 23**).

The Lycian cities apparently experienced a proliferation in architectural production especially after the 2nd century CE. Even though main arteries and monumental public buildings of some Hellenistic cities survived and anchored older routines in their previous locations, almost all these buildings were restored, and their surroundings were reorganized with new buildings and infrastructure according to the principles of Roman architecture. In this last surge of Romanization, elite benefaction evidently steered the urban development of the Lycian cities, and the adoption of Roman architecture took the form of a more flexible assimilation. Preserving the Hellenistic building types but renovating them according to Roman architecture, adopting certain Roman building types while experimenting with or rejecting others, combining local materials and

Figure 22. Octagonal pool at Patara

Figure 23. Arch of Mettius Modestus at Patara

construction techniques with Roman technology, continuing early practices like intramural burial using Roman building types are some prominent examples of how the architecture of the period was distinctively shaped. Architectural and urban decisions made during this period demonstrate the selective adoption of Roman architectural elements, the balancing of old and new architectural practices and the creation of a provincial architectural language.

URBAN NARRATIVES AND COLLECTIVE IDENTITIES

Lycian cities underwent dramatic physical changes in Roman times. Yet, in the end, the Roman cities of Lycia were composed of dynastic, Hellenistic, and Roman architectural elements which were all blended within the flexible and collective nature of Roman architecture. The resulting architectural and urban development was an organic yet conscious growth that allowed all the old and new buildings to function together by means of a network of connections, thus forming an urban armature. Introduced

by Macdonald (1988), the "armature" of a Roman city organized and facilitated the movement of the inhabitants within the urban fabric through physical infrastructures like thoroughfares, streets, squares and landmarks, visual connections like similar architectural forms and classical orders, and symbolic means of communications like inscriptions and statues installed in public spaces. The Roman architectural elements within the armature formally, visually, and symbolically linked all the Roman cities with each other, while local heritage gave each city an idiosyncratic nature. With the internalization of Roman architecture, the Lycian cities synchronized with other Roman cities while preserving their idiosyncrasy through the surviving local architecture. For instance, the presence of dynastic tombs inside the Western *Agora* of Xanthos (**Figure 2**), or the execution of polygonal masonry in the construction of Roman baths can be considered as the manifestations of this interaction.

The daily movement of people along the armature gave life to the Roman cities. In MacDonald's (1988, 268-9) words: "because the town had goals, places with things people wanted, and because those goals were fixed, people had to supply movement. As they moved, towns multiple narratives came to life." As the number of goals increased, the narratives multiplied. In Lycian cities, the addition of Roman amenities brought about new narratives, while the survival of dynastic and Hellenistic architectural heritage kept the old narratives and the memory of the past alive.

As stated by Revel (2009, 8), identity is reproduced through the repeated engagement with material culture. The constant generation of urban narratives within the built environment of Lycian cities involved a wide possibility of interactions with Roman architecture which encompassed dynastic and Hellenistic heritage. These interactions resulted on a range of collective identities in regional scale, in addition to individual identities on a micro scale.

Considering the representations of being Roman in Lycia from an architectural perspective, three main collective identities come to the forefront. First, the constant performance of Roman religious, social and cultural practices within the architecturally and symbolically reorganized Roman urban fabric resulted in the construction of Roman identity. Second, the utilization of a common architectural and urban language with the rest of the empire contributed to the generation of imperial identity. Lastly, the blending of the preserved architecture from the dynastic and Hellenistic periods with Roman architecture made possible the emergence of provincial identity.

CONCLUSION

The varying nature of cultural interactions between Lycians and Romans indicates that the Romanization process of Lycia was a dynamic, cumulative, and manifold dialogue which began long before the annexation of Lycia by the Romans and lasted for centuries. Examined in three broad periods divided according to the manifestation of architectural material, this dialogue was multi-layered and took different forms in varying socio-political contexts, including the impositions, interventions, and encouragements of the Romans and the voluntary, obligatory, or emulative participation of the Lycians. The leading actors responsible for this cultural exchange and the urban transformation of the Lycian cities

included state representatives like the emperors and the imperial governors and local powers like the League and the elite.

Romanization, "a multivalent construction of mutual exchanges [that is] firmly rooted in the process of urbanization" (Yegül and Favro, 2019, 3), manifested itself strongly in architecture and urbanism in Lycia, as the cities were reorganized according to Roman architecture and urban principles. The flexible and inclusionary nature of Roman architecture allowed for the harmony of continuity and change. The preservation of dynastic tombs within the city centers, the application of polygonal masonry in new constructions and the continuation of Hellenistic building types can be summarized as the continuity of local architectural practices, whereas the installation of imperial imagery in public spaces, the adoption of bathing habit, the appropriation of Roman building types like bath-buildings, podium temple, theater-temple and theater stage buildings, the modification of theaters for hosting Roman games and the application of Roman technologies like the aqueducts can be given among the most apparent changes under the Roman rule.

This harmony provided the stage for the enactment of both Roman and local cultural practices and rituals. As a result, it encouraged the emergence of infinite numbers of urban narratives generated by the daily performances of Lycians from all social classes who moved within the city from one goal to another. From a communal aspect, these narratives eventually resulted in the construction of Roman, imperial, and provincial identities. In conclusion, being Roman in Lycian cities contained plurality and variety, just like the Roman architecture itself.

REFERENCES

ADAK, M. (2002) Lykia ve Roma, *Likya İncelemeler 1*, eds. S. Şahin, M. Adak, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul; 129-36.

ALCOCK, S.E. (1993) *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge University Press, Cambridge.

ANDO, C. (2000) *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire,* University of California Press, Berkeley.

BAYBURTLUOĞLU, C. (2003) *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda,* Homer, İstanbul.

BEAN, G.E. (1978) *Lycian Turkey: An Archaeological Guide,* John Murrey, London.

BECKS, R. (2016) The Prehistory of Lycia. *From Lukka to Lycia. The Land of Sarpedon and St. Nicholas,* eds. H. İşkan, E. Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 26-35.

BEHRWALD, R. (2000) *Der Lykische Bund,* Habelt, Bonn.

BENNETT, J. (2011) Why did Claudius Annex Lycia? *Adalya* (14) 119-36.

BIEBER, M. (1961) *The History of the Greek and Roman Theater,* Princeton University Press, Princeton.

BILLOWS, R. (2003) Cities, *A Companion to the Hellenistic World*, ed. A. Erskine, Blackwell Publishing, Oxford; 196-215.

BORCHHARDT, J., ed. (1975) *Myra, Eine Lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

BRYCE, T. (1986) *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources,* Museum Tusculanum Press, Copenhagen.

BURRELL, B. (2004) *Neokoroi. Greek Cities and Roman Emperor,* Brill, Leiden.

CAVALIER, L. (2012) Deux nouveaux temples à Limyra? *40 Jahre Grabung Limyra. Akten des Internationalen Symposions. Wien, 3.–5. Dezember 2009*, ed. M. Seyer, Österreichisches Archäologisches Institut, Wien, 133-9.

CAVALIER, L., des Courtils, J. (2013) Empreinte lagide au Letôon de Xanthos? *Euploia: la Lycie et la Carie antiques: Dynamiques des territoires, échanges et identités. Actes du colloque de Bordeaux, 5-7 novembre 2009*, eds. P. Brun et al., Ausonius, Bordeaux; 143-52.

CHILDS, W.A. (1978) *The City-Reliefs of Lycia,* Princeton University Press, Princeton.

COULTON, J.J. (1987) Balboura 1985, *6. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 171-8.

ÇEVİK, N. (2015) *Lykia Kitabı,* Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi, Antalya.

DAVESNE, A. (2000) La région des portiques du Létôon de Xanthos, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 144(2) 615-31.

DEMARGNE, P. (1990) Das Nereiden-Monument von Xanthos, *Götter Heroen Herrscher in Lykien*, Anton Schrol, Wien; 65-70.

DES COURTILS, J. (2003) *A Guide to Xanthos and Letoon*, İstanbul, Ege Yayınları.

DES COURTILS, J. (2009) From Elyanas to Leto: The Physical Evolution of the Sanctuary of Leto at Xanthos, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions,* eds. C. Gates et al., Archaeopress, Oxford; 63-7.

DES COURTILS, J., CAVALIER, L., LEMAITRE, S. (2015) Le rempart de Xanthos: Recherches 1993, *Turm und Tor. Siedlungsstrukturen in Lykien und benachbaren Kulturlandschaften. Akten des Gedenkkolloquiums für Thomas Marksteiner in Wien, November 2012*, eds. B. Beck-Brandt et al., Österreichisches Archäologisches Institut, Wien;103-55.

DÖKÜ, E.F., KAYA, M.C. (2013) The Architecture and Function of the Stadium of Kibyra, *Adalya* (16) 176-201.

DÜNDAR, E. (2017) Patara'dan Bir Su Yapısı: Sekizgen Çeşme, *Havva İşkan'a Armağan Lykiarkhissa. Festschrift für Havva İşkan*, eds. Ş. Aktaş et al., Ege Yayınları, İstanbul; 307-24.

ECK, W. (2008) Die Bauinschrift der neronischen Thermen in Patara. Zur methodischen Auswertung einer partiell eradierten Inschrift, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (166) 269-75.

FARRINGTON, A. (1995) *The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study,* The British Institute at Ankara, London.

FREEMAN, P.W. (1993) 'Romanisation' and Roman Material Culture, *Journal of Roman Archaeology* (6) 438-45.

GAUTHIER, P. (1996) Bienfaiteurs du gymnase au Létôon de Xanthos, *Revue des Études Grecques* (109) 1-34.

GÜLŞEN, F.F. (2007) Patara'daki Roma Dönemi Hamamlarında Planlama ve Mimari, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları,* eds. B. Can, M. Işıklı, Atatürk Üniversitesi, İstanbul; 454-70.

HANSON, J.A. (1959) *Roman Theater-Temples,* Princeton University Press, Princeton.

HAVERFIELD, F. (1905-1906) The Romanization of Roman Britain, *Proceedings of the British Academy* (2) 185-217.

HÜLDEN, O. (2006) *Gräber und Grabtypen im Bergland von Yavu (Zentrallykien). Studien zur antiken Grabkultur in Lykien,* Habelt, Bonn.

HÜLDEN, O. (2008) Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen im Stadtgebiet und im Umland von Bubon, *Boubon. The Inscriptions and Archaeological Remains A Survey 2004-2006. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 60,* ed. C. Kokkinia, Diffusion de Bocard, Athens; 133-78.

İPLİKÇİOĞLU, B. (2016) Lycia as a Roman Province, *From Lukka to Lycia. The Land of Sarpedon and St. Nicholas,* eds. H. İşkan, E. Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 60-7.

IŞIK, F. (1995) Tempelgräber von Patara und ihre Anatolischen Wurzeln, *Lykia* (2) 160-86.

İŞKAN IŞIK, H., ECK, W., ENGELMANN, H. (2008) Der Leuchtturm von Patara und Sex. Marcius Priscus als Statthalter der Provinz Lycia von Nero bis Vespasian, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (164) 91-121.

İŞKAN, H. (2004) Der Einfluss des späthethitischen Kulturraumes auf die Grabreliefs in Lykien, *Die Aussenwirkung des späthethitischen, Kulturraumes. Akten der zweiten Forschungstagung des Graduiertenkollegs „Anatolien und seine Nachbarn", der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, 20-22 November 2003*, ed. M. Novak, Ugarit-Verlag, Münster; 151-75.

İŞKAN, H., BAYKAN, O. (2013) Neue Ergebnisse zur Wasserleitung von Patara/Türkei, *BaBesh Supplements* (24) 93-103.

İŞKAN, H., IŞIK, F. (2005) Likya Ev Mimarisi Üzerine Düşünceler, *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler,* eds. O. Belli, B. Kurtel, Ege Yayınları, İstanbul; 398-415.

KALINBAYRAK ERCAN, A. (2011) *Elite Benefaction in Roman Asia Minor: The Case of Plancia Magna*, unpublished Master's Thesis, Middle East Technical University, Ankara.

KALINBAYRAK ERCAN, A. (2018) *Lycia and Rome. An Architectural Encounter*, unpublished Ph.D. Dissertation, Middle East Technical University, Ankara.

KEAY, S.J., TERRENATO, N. (2001) *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization,* Oxbow Books, Oxford.

KEEN, A.G. (1998) *Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers c.545-362 B.C.,* Brill, Lieden.

KORKUT, T. (2015) *Akdağların Yamacında Bir Likya Kenti Tlos,* E Yayınları, İstanbul.

KORKUT, T., GROSCHE, G. (2007) *Das Bouleuterion von Patara. Versammlungsgebäude des lykischen Bundes,* Ege Yayınları, İstanbul.

LE ROY, C. (1991) Le Développement Monumental du Létôon de Xanthos, *Revue Archéologique* (2) 341-51.

MACDONALD, W.L. (1988) *The Architecture of the Roman Empire II: An Urban Appraisal,* Yale University Press, New Heaven.

MACMULLEN, R. (2000) *Romanization in the Time of Augustus,* Yale University Press, New Heaven.

MACREADY, S., THOMPSON, F.H. (1987) *Roman Architecture in the Greek World,* Society of Antiquaries of London, London.

MADSEN, J.M. (2009). *Eager to be Roman: Greek Response to Roman Rule in Pontus and Bithynia,* Duckworth, London.

MARKSTEINER, T. (1993) Klassisches Polygonalmauerwerk in lykischen Befestigungen, *Les arands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C.: actes du colloque d'Istanbul, 23-25 mai 1991,* eds. J. des Courtils, J.C. Moretti, Institut Français d'Études Anatoliennes, Istanbul; 35-46.

MILLETT, M. (1990) *The Romanization of Britain: An Essay in Archaeological Interpretation,* Cambridge University Press, Cambridge.

MILNER, N.P. (2015) A new Statue-Base for Constantius II and the Fourth-Century Imperial Cult at Oinoanda, *Anatolian Studies* (65) 181-203.

MITCHELL, S. (1993) *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor I*, Clarendon Press, Oxford.

MOMMSEN, T. (1899) *The Provinces of the Roman Empire: From Caesar to Diocletian I-II,* trans. W.P. Dickson (1909) Macmillan, London.

ONUR, F. (2016) The Monument of the Roads at Patara, *From Lukka to Lycia. The Land of Sarpedon and St. Nicholas,* eds. H. İşkan, E. Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 570-7.

ÖNER, Ç. (2019) Phaselis Latrinası ve Antikçağda Tuvalet Kültürü, *Phaselis* (5) 379-90.

ÖZDİLEK, B. (2016) Lykia Tiyatrolarına Genel Bakış, *Cedrus* (4) 139-85.

PIESKER, K., GANZERT, J. (2012) *Das Theater von Patara. Ergebnisse der Untersuchungen 2004 bis 2008,* Ege Yayınları, İstanbul.

PRICE, S. (1984) *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor,* Cambridge University Press, Cambridge.

REVELL, L. (2009) *Roman Imperialism and Local Identities,* Cambridge University Press, Cambridge.

SANCAKTAR, H. (2016) *Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri,* unpublished Ph.D. Dissertation, Akdeniz University, Antalya.

SCHULER, C. (2016) Lycia and the Lycian League in the Hellenistic Period (4th-1st century BC), *From Lukka to Lycia. The Land of Sarpedon and St. Nicholas,* eds. H. İşkan, E. Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 46-59.

SENNETT, R. (1998). *The Spaces of Democracy*, The University of Michigan college of architecture + urban planning, Ann Arbor.

STANZL, G. (2012) Zur Neuaufnahme der Arbeiten am Ptolemaion in Limyra, *40 Jahre Grabung Limyra. Akten des internationalen Symposions Wien,* ed. M. Seyer, Österreichisches Archäologisches Institut, Wien; 327-42.

STENTON, E., COULTON, J.J. (1986) Oinoanda: The Water Supply and Aqueduct, *Anatolian Studies* (36) 15-59.

ŞAHİN, F. (2015) Patara Kent İçi Su Dağıtım Yapıları, *From Sand into a City. 25 Years of Patara Excavations. Proceedings of the International Symposium, 11-13 November 2013, Antalya,* eds. H. İşkan, F. Işık, Ege Yayınları, İstanbul; 507-24.

ŞAHİN, S. (2014) *Stadiasmus Patarensis: Itinera Romana Provinciae. Likya Eyaleti Roman Yolları,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

THOMSEN, A. (2002) *Die Lykische Dynastensiedlung auf dem Avşar Tepesi,* Habelt, Bonn.

WELCH, K.E. (2007) *The Roman Amphitheatre. From its Origin to the Colosseum,* Cambridge University Press, New York.

WOOLF, G. (1994) Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* (40) 116-43.

WOOLF, G. (1997) Beyond Romans and Natives, *World Archaeology* 28(3) 339-50.

WURSTER, W.W. (1978) Wohnbereiche antiker Siedlungen in Lykien, *Bericht über die 29. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung*, Koldewey-Gesellschaft, Karlsruhe; 21-4.

YEGÜL, F. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity,* MIT Press, Cambridge.

YEGÜL, F., FAVRO, D. (2019) *Roman Architecture and Urbanism. From the Origins to Late Antiquity,* Cambridge University Press, Cambridge.

ZANKER, P. (1983) *The Power of Images in the Age of Augustus,* trans. A. Shapiro (1988) University of Michigan Press, Ann Harbor.

ZUIDERHOEK, A. (2009) *The Politics of Munificence in the Roman Empire. Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge.

ABBREVIATIONS

Cass. Dio Cassius Dio

CIL Corpus Inscriptionum Latinarum

Hor. *Epist*. Horace, *Epistulae*

IGR Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinente

Livy, *Epit*. Livy, *Epitomae*

Plb. Polybius, *Historicus*

Str. Strabo, *Geographus*

Suet. *Claud*. Suetonius, *Divus Claudius*

Tac. *Agr*. Tacitus, *Agricola*

TAM Tituli Asiae Minoris

Alındı: 20.01.2021; **Son Metin:** 06.06.2022

Anahtar Sözcükler: Likya; Küçük Asya; Romalılaşma; Roma mimarisi ve şehirciliği

MİMARİ VE KENTSEL BİR BAKIŞ AÇISIYLA LİKYA'DA ROMALILAŞMA

Anadolu'nun güneybatısında yer alan tarihi bir bölge olan Likya'da bulunan antik kentler, Geç Arkaik Dönem'den itibaren Likya uygarlığı tarafından iskân edilmiş ve özgün fiziksel, sanatsal ve kültürel özellikler göstermiştir. Büyük İskender ve Hellenistik Krallıkların etkisi altında zamanla Hellenistik kültürü ve mimariyi benimseyen Likya kentleri, Roma toplumu ile karşılaşmalarının ardından yerel bazı mimari geleneklerini korumakla birlikte Roma kültürü, mimarisi ve şehirleşme anlayışına göre yeniden kentleşmiştir. Bu çalışmanın amacı, Roma mimarisi ve yerel mimari arasındaki etkileşimi irdeleyerek Likya'da gerçekleşen Romalılaşma sürecine mimari açıdan bir yorum getirmektir. Likya kentlerindeki Geç Arkaik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi sonu arasına tarihlenen mimari kalıntılara bakıldığında, bu dönemler arasında gerçekleşen mimari ve kentsel değişimlerin siyasi ve kültürel olaylardan oldukça etkilendiği görülmüştür. Bu nedenle, Likya'da gerçekleşen Romalılaşma süreci mimari ve kentsel gelişmeler ışığında üç dönemde incelenmiştir: Likya'nın Roma eyaleti olmasından önceki dönem, Likya'nın Roma eyaleti oluşuyla birlikte başlayan dönem ve seçkin sınıfın banilik faaliyetlerinin arttığı milattan sonra ikinci yüzyıldan sonraki dönem. Elde edilen sonuçlara göre, Romalılaşmanın Likya ile Roma arasındaki ilişkilere sıkı sıkıya bağlı ve yüzyıllar süren çok katmanlı bir süreç olduğu; Roma yönetiminin teşvik ve dayatmalarından, yerli halkın zorunlu ve istekli katılımına kadar çok çeşitli biçimler alan karşılıklı kültürel bir etkileşimi temsil ettiği anlaşılmıştır. Son olarak, Roma mimarisinin benimsenmesinin ve yerel mimari ile harmanlanmasının kentleri değiştirmekle birlikte bu yeni yapılı çevrelerde üretilen kentsel anlatıların ortak kimlik inşasına da katkıda bulunduğu görülmüştür.

ROMANIZATION OF LYCIA FROM AN ARCHITECTURAL AND URBAN PERSPECTIVE

The ancient cities in Lycia, a historical region on the southwest coast of Asia Minor, were inhabited by the Lycian civilization beginning with the Late Archaic Period and displayed idiosyncratic physical, artistic, and cultural characteristics. These cities later adopted Hellenistic culture and architecture under the influence of Alexander the Great and the Hellenistic Kingdoms. Following their encounter with the Romans, Lycian cities became re-urbanized according to Roman culture, architecture, and urban principles. The aim of this study is to bring an architectural perspective to the Romanization of Lycia by exploring the interaction between local and Roman architecture. Examination of the architectural remains dated between the Late Archaic Period and the end of the Roman Imperial Period reveals that the architectural and urban transformations were highly influenced by the political and cultural highlights of the period. In this respect, Romanization process of Lycia can be divided into three broad periods determined by architectural and urban developments: the period before it became a Roman province, the period after the establishment of the Roman province of Lycia and the period after the second century CE when elite benefaction proliferated. It is concluded that the Romanization of Lycia was a centuries-long process which was by its very nature tied closely to the relations between Lycia and Rome and represented a cultural interaction that took many forms including the enforcement and encouragement strategies of Rome and the voluntary or obligatory

participation of the locals. Finally, the adoption of Roman architecture and its harmony with the local architectural practices not only changed the face of the cities but the urban narratives generated in these built environments also participated in the construction of collective identities.

AYGÜN KALINBAYRAK ERCAN; B.Arch, MA, Ph.D.
Received her B.Arch (2007), MA and Ph.D. in History of Architecture from Middle East Technical University (2011 and 2018). Major research interests include Hellenistic and Roman architecture and urbanism in Asia Minor, Romanization, gender studies and architectural benefaction in antiquity, and sustainability of architectural heritage. aygunkercan@gmail.com

METU JFA 2022/2
(39:2) 47-74

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.8

SPATIAL ASPECTS AFFECTING THE VITALITY OF AN IRANIAN TRADITIONAL BAZAAR: THE CASE OF QAZVIN BAZAAR

Maryam KHASTOU*

Received: 18.08.2020; **Final Text:** 02.11.2022

Keywords: Iranian traditional bazaar; vitality; lively urban public space; spatial qualities, Qazvin

* Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, IRAN

INTRODUCTION

Urban public spaces are significant parts of a city. These spaces provide a platform where people can go inside, make contact with the social world outside and experience the opportunity to be with, see and hear others which instills stimulation. They are spaces that give people a chance to see something new, feel different, learn and be inspired (Kishore Rupa, 2015). "It is the public realm which provides the terrain for social interaction and a significant part of a city's transaction base (i.e., the market square, the street vendor, the shop frontage and the sidewalk café)" (Montgomery, 1998). The public realm has physical (space) and social dimensions. The physical public realm is the setting that supports or facilitates public life and social interaction. The activities and events in those spaces can be considered as the sociocultural public realm (Carmona et al., 2006). Spaces that support activities (standing, sitting, talking, eating, reading), provide opportunities for short-term, low-intensity contact that create easy interactions with other people in a relaxed and relatively undemanding manner (Askarizad and Safari, 2020). The vitality of the public realm is an important quality because it can reduce crime, make commercial interests more viable, increase passive enjoyment of the streetscape (such as people-watching), encourage social interaction and provide opportunities for cultural exchange. So, vitality in urban space is regarded as an important measure of its health (Costamagna et al., 2018). In Montgomery's definition (1998, 97), the concept of vitality refers to the number of people in and around the street (pedestrian flows) across different times of the day and night, the uptake of facilities, the number of cultural events and celebrations over the year, the presence of an active street life, and generally the extent to which a place feels alive or lively.

In this paper, a traditional bazaar is studied, as a historical public space. These important public spaces are introduced as the heart of Iranian and Islamic cities, and many architects and urban planners consider that the

life of other urban spaces and architectural collections depend on the bazaar spaces (Habibi, 1998; as cited in Sadeghi et al., 2019). The social role of bazaar was much more prominent in the past. Keshavarzian (2007) discusses the bazaar of Tehran in the context of politics and governance to the extent that he emphasizes the importance and socially decisive role of bazaar even in critical evolutions, including the 1979 Revolution. Traditional bazaars are now specific public semi-open spaces usually full of people who shop and interact during the day. Bazaars are still considered as important lively public spaces in cities with historical backgrounds.

A "lively public space" can be defined as a public space in which a noticeable number of people are there in most of the times and their dominant activities are social. In a traditional bazaar - a specific public space with a particular physical structure, with mostly commercial activities and limited working time per day- the concept of vitality can be considered as the number of people at all working hours. In this study, a social approach to the concept of vitality is discussed therefore, other types of vitality including economic or environmental are not the subjects of this article.

There are several factors that affect the vitality of bazaars, some of which are physical-spatial. Understanding these factors can help create and improve their vitality. This paper attempts to respond to the following two questions:

1. Which physical and non-physical factors affect the vitality of a traditional Iranian bazaar the most?
2. What is the relationship between the vitality of a traditional Iranian bazaar and spatial qualities, explored in a specific example, the bazaar of Qazvin?

RESEARCH BACKGROUND AND THEORETICAL FRAMEWORK

Urban Public Space Vitality

Several studies have been conducted on the subject of vitality in urban public spaces. Jacobs, in *Death and Life of Great American Cities* (1961), outlined four key conditions for urban vitality: "1- the district must serve more than one primary function, preferably more than two. 2- Most blocks must be short; that is, streets and opportunities to turn corners must be frequent. 3- The district must mingle buildings that vary in age and condition, including a good proportion of old ones. 4- There must be a sufficiently dense concentration of people, for whatever purposes they may be there." In fact, she believes diversity will bring vitality. Her comments were almost the first serious and introductory critique of the concept of vitality. Lynch, in *Good City Form* (1984), discusses "vitality" on a large scale. In his view, this concept along with five other factors, namely "sense", "fit", "access", "control", "efficiency and justice", constitute the six dimensions of the good city form. He considers vitality to be almost equivalent to "viability" from a biological perspective and believes maintenance, safety and compatibility are the main criteria for the vitality of a city. Many thinkers consider the vitality of urban public space as the main sign of space success, including Carmona (2018). Therefore, vitality deals with the degree to which an urban public space is socially successful. Some scholars like Rapoport (1994), have a cultural perspective, and some have approached the concept with an economic perspective, including

Landry (2000). However, most theorists, including Jacobs, have seen vitality from a social point of view.

The concepts of vitality and quality are intertwined, so that scholars consider vitality as a part of the public space quality. At the same time, vitality itself is influenced by spatial qualities and other parameters. Many academics in the field of urban design have studied the quality of public space and each has provided specific criteria. *Responsive Environments* is one of the first books in the field of spatial qualities. In this book, Bentley et al. (1985) believe that a responsive environment should have seven qualities: permeability, variety, legibility, robustness, visual appropriateness, richness and personalization. Gehl (1987) sees a successful urban public space in general, in three concepts of protection, comfort and enjoyment, that each of them has sub-qualities such as protection against harm, possibilities for walking, standing and staying, sitting, talking and hearing, enjoyment of aesthetic quality and positive sensory experience. Paumier (2004) introduces the characteristics of a vibrant central public space as accessibility, diversity of uses, concentration of uses and organized structure. Carmona (2018) believes that successful public spaces are: evolving (whether formal or informal in nature), diverse (avoiding one-size-fits-all), free (with secure rights and responsibilities), delineated (clearly public in their use), engaging (designing in active uses), meaningful (incorporating notable amenities and features), social (encouraging social engagement), balanced (between traffic and pedestrians), comfortable (feeling safe and relaxing) and robust (adaptable and distinct in the face of change). Mandeli (2019) discusses that the appropriateness of public open space can be measured by livability, compatibility, enclosure, connectivity, legibility, convenience and safety. Praliya and Garg (2019) in their research stated that accessibility, maintenance, attractiveness and appeal, comfort, inclusiveness, activity and uses, purposefulness, safety and security are the main qualities of a good public space. As can be seen in **Table 1**, each researcher has looked at the vitality and livability of urban public space from his/her own perspective. Some qualities and characteristics are more repetitive and common, such as accessibility, comfort, mixed-use, diversity, safety, and security.

Iranian Traditional Bazaar

Traditional bazaars are found in many historical countries; for instance, in Turkey, they are called *Çarşı* (charshi), which is terminologically the combination of the Farsi word Chehar (which means four) and the Arabic word *Sugh* (which meansalley, street) (Atlaş, 2016). In Iran, the word bazaar refers to waazaar, which is an ancient Farsi word and means the place of assembly and getting together (Dehkhoda, 1931) and in further definitions, means the marketplace or assemblage of shops where miscellaneous goods and services are displayed for buying and selling (Pirnia, 1990). The bazaar was formed as an urban economic foundation in the Sasanian period in productive commercial cities. The initial core of most of the bazaars was formed near the gates where the traffic rate had its highest value. This core was first formed behind the city gates and then expanded into the cities and residences (Habibi and MahmoudiPati, 2017). The famous bazaars were generally formed in cities that their economy was based on merchant systems. Large numbers of these bazaars were formed in cities which were the capitals of Iran in different periods (MasoudiNejad, 2004). Bazaars were also the most popular sites for the development of social, political, cultural

Author	Research title	Criteria- Variables
Jacobs (1961)	The Generators of Vitality	Four conditions: mix use, small blocks, aged buildings and a sufficient concentration of buildings
Lynch (1984)	Vitality of the City	Maintenance, safety and compatibility
Ravenscroft (2000)	Indicators of the Vitality and Viability of Town Centers	First: pedestrian flows and property yields; second: demand for shop units, changes in the number and quality of major retailers, the relative use of space for different activities, security, vacancy rates for shop units and accessibility and car parking.
Landry (2000)	Indicators for Urban Vitality	Levels of activity, levels of use, levels of interaction, levels of representation
Paumier (2004)	Vibrant City Centers	Accessibility, diversity of uses, the concentration of uses and organizing structure
Adams and Tiesdell (2007)	The Vital City	Level 1- state of simply being alive and able to survive, level 2- the capacity not just to survive but to grow and develop and level 3- certain physical or intellectual energy or vigor
Khastou and Saeadi (2010)	Urban Spaces Vitality	Attractiveness, satisfaction, safety and security
Jalaladdini and Oktay (2012)	Urban Public Spaces Vitality	Presence of people, diverse activities, attractive place
Karami et al. (2015)	Accessibility and Vitality on Urban Space	Social activities, hosting many people, physical, application and activity diversity, and comfortable spaces
Clemente (2015)	Liveliness and Livability of Urban Space	Security, environmental comfort, psycho-physical well-being due to the greenery presence, psychological comfort due to cognitive factors, accessibility and universal design, quality and maintenance condition of the materials, semiological elements, place identity, attractive public realm and opportunities
Keleg et al. (2015)	Livable Public Spaces	Connectivity & permeability, surrounding streets hierarchy, surrounding land uses and edge effect, attractiveness, safety & surveillance, maintenance, management
Anderson et al. (2016)	Lively Social Space	Connecting with other people, engaging in physical activity, taking notice or being aware of one's external environment
Eghdami et al. (2017)	Urban Space Vitality	Safety and security of the square, square attraction, citizen satisfaction, social interaction
Işıklar (2017)	Vitality of the Cities	Social interaction, safety and sense of belonging, inclusion of different uses, transformability, aesthetics and accessibility.
Khalili and NayyeriFallah (2018)	Urban Public Space Vitality Parameters	Social perspective: people presence, mixed use function, density of activities and supportive physical elements
Xu et al. (2018)	Urban Street Vitality	Street form, street business type, and street accessibility.
Lu et al. (2019)	Urban Vitality	Appropriate construction intensity, sufficient functional mix, and high accessibility
Mouratidis and Poortinga (2020)	Urban Vitality	Liveliness, interesting things happening, opportunities for entertainment

Table 1. Theories and researches related to urban public space vitality (Prepared by the author)

and civic activities of people, like the Forum or Agora in ancient cities (Edgü et al., 2012; as cited in MohammadiKalan and Oliveira, 2015).

The notable Iranian author Ahmad Ashraf (1988), describes the bazaar complex as a "closely knit community". He believes that the merchants could observe and be aware of each other's public activities due to the enclosed physical space. Therefore, they could develop a social network that links them to each other (Yadollahi, 2017). The architect, Falamaki (2007) describes the bazaar as an organized chain of spaces that create a covered social area and public services, manufacture, and commerce. He also presents this description based on the general patterns observed in the spatial and functional characteristics of the bazaars in the commercial cities

of Iran. The bazaar is supposed to support the allocation and organization of spaces in accordance with trade activities and complementary urban functions. It simultaneously covers various domains of human needs, not only as a trade hub but also as a civic center (Maeiyat et al., 2012). To the extent that Keshavarzian (2007) discusses the bazaar of Tehran in the context of politics and governance, he emphasizes the important role of bazaar even in critical evolutions, including the Islamic Revolution of 1979. He believes that the social and political role of bazaar is weakened in the last 20 years. Nevertheless, it can be acknowledged that its commercial role has been almost preserved over time, so the traditional bazaar is still one of the lively, active urban public spaces in old cities. As a case, FoadMarashi and Serdoura (2022) have studied the bazaar of Urmia in the last 25 years and believe that despite the physical and spatial changes in the layout bazaar, its vitality is still apparent.

Spatial Aspects Affecting the Vitality of Bazaar

The vitality of a bazaar can be defined as a considerable presence of people on an everyday basis. In order to form the research's conceptual model, the most repeated factors in **Table 1** were gathered and summarized as a chart (**Figure 1**). As **Figure 1** shows, the effective factors on the vitality of bazaar can be divided into internal and external dimensions. The external dimension is related to economic (household income, working hours etc.), political (such as government regulations), sociocultural (rituals, beliefs, communications, etc.) and even climatic factors. External factors are very important; they generally affect the number and type of cortex present in the bazaar. For example in relation to economic factors, people who come to the bazaar are mostly of the lower or middle class. In terms of cultural factors, prowling outside for a long time is reprehensible for women in Iranian culture, therefore, the number of men and women may not be equal. In terms of social dimension, the notable situation that influenced the vitality was the social distancing applied for Covid19. Climatic factors such as sunlight or precipitations are effective on vitality of the unroofed parts of bazaars. External factors have other important effects as well that can be used for comparing bazaars in different cities, but they are so vast and out of the scope of this research. So, the internal factors are merely addressed in this paper. The internal dimension is divided into physical and non-physical indicators; the physical part can be defined and measured by two types of indexes (i.e. natural and built element); and the non-physical by activities and sensory factors. These factors can create main spatial qualities that eventually lead to vitality. The 10 main spatial qualities derived from the literature review are as follows:

- **Accessibility:** The ability of a space for being able to be reached or entered.
- **Legibility:** The quality of a space for being clear enough to be recognized.
- **Security:** The ability of the space for protecting people against social threats.
- **Walking comfort:** The ability of a space that facilitates the movement of people.
- **Permeability** (physical)**:** The ability of a space that permits movements in different directions.

- **Safety:** The ability of the space for protecting people from physical harms.
- **Variety of activities:** The ability of a space that provides the possibility of diverse active uses.
- **Flexibility:** The ability of a space for creating the possibility of occurring different events.
- **Enclosure:** The quality of a surrounded space for creating a sense of place and identity
- **Sensory desirability:** The ability of a space for impressing people by desirable visual, auditory and olfactory stimuli.

Regarding the literature review, since "variety of activities" was mentioned by most of the authors, the research hypothesis can be written as follow: "variety of activities" is the most effective spatial quality in vitality of Qazvin traditional bazaar.

MATERIALS AND METHODS

Research Area

Qazvin is one of the top five cities of Iran in terms of historical attractions. It dates back to the Safavid and the Qajar era, which consisted of economic, cultural, and social places such as mosques and Caravansaras. Qazvin was the capital of Iran for 57 years during the Safavid era. The Qazvin bazaar was the linking point between the west and north side of Iran, due to the development of the Qajar era. This bazaar complex has an area of 14 hectares (Qazvin Municipality). The location of Qazvin bazaar in the city,

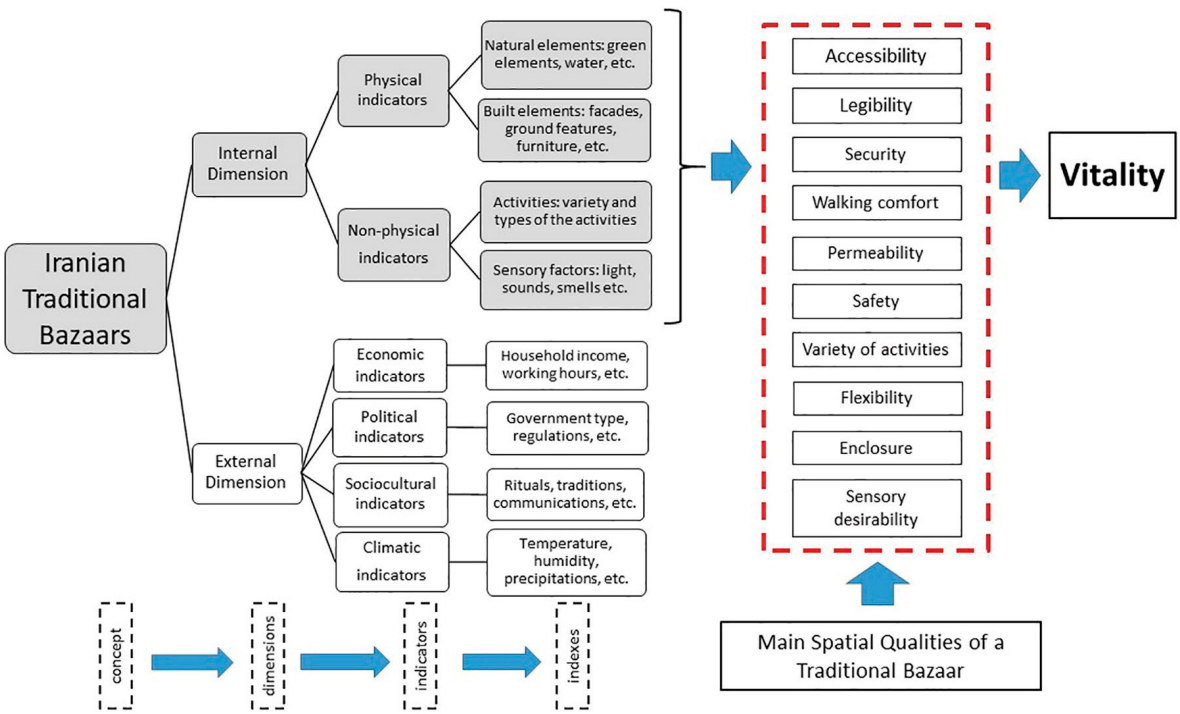

Figure 1. Conceptual model of the research (Prepared by the author)

Figure 2. Qazvin city and location of traditional bazaar complex (Prepared by the author)

its surrounding fabrics and its relationship to the city old entrances are shown in **Figure 2**.

Qazvin bazaar Historical Complex and its related buildings are located in the center of the city, adjacent to *Imam Khomeini* Street; one of the most valuable collections of Islamic architecture in Iran. Due to the importance of Qazvin city in different historical periods, Qazvin bazaar was also regarded as a significant place. The remaining parts represent the architecture of *Safavid* period onwards, especially the *Qajar* period (Mollazadeh and Mohamadi, 2000). It was registered in the list of the national monuments in December 1976. This complex, alongside the cultural and religious centers like mosques and schools and service centers (cisterns and baths), has generated an integrated and homogenous totality which if not being unique but is a very rare situation. The bazaar of Qazvin has preserved this feature up to now. In addition to its comprehensive regional functionality, it now acts as the most sensitive urban point in terms of social, economic and cultural issues (Moinifar and Shojaei, 2016).

In **Figures 3 and 4**, the aerial view of Qazvin bazaar is shown in the years 1994 and 2000 and **Figures 5 and 6** show the current aerial views of bazaar and its surroundings.

Figure 3. Qazvin traditional bazaar complex in 1994 (Shahr-o-barnameh, 2007)

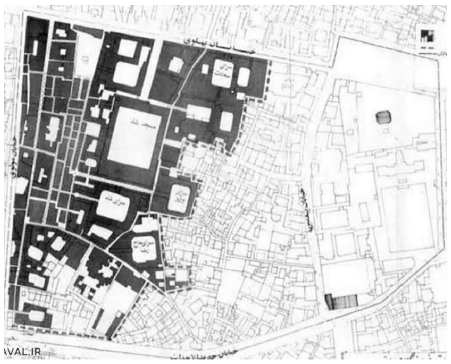

Figure 4. Qazvin traditional bazaar complex in 2000 (Shahr-o-barnameh, 2007)

Figure 5. Qazvin traditional bazaar complex (Google maps, 2020)

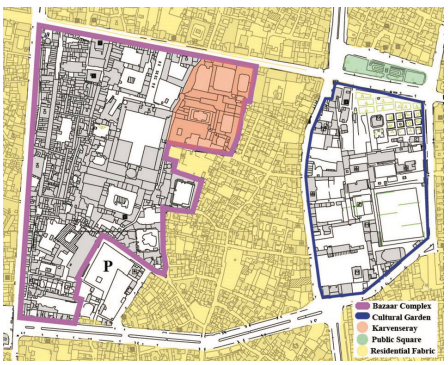

Figure 6. Qazvin traditional bazaar complex and its surroundings in current times (Prepared by the author)

There are some gathering spaces in Iranian bazaars called Saraa or Timcheh that are allocated to a certain activity such as coppers Saraa. Main routes are called Rasteh. Qazvin bazaar has two main parallel Rasteh that is shown in the **Figure 7**. Some parts of these routes are also allocated to a specific function such as jewelry zone. Different parts of Qazvin bazaar include: Main Rasteh, coppers Saraa, Qiesarieh (carpet shops zone), Razavi Saraa (now is allocated to foodstuffs store), smithy zone, cotton Saraa (now is allocated to household appliances), jewelry zone, tools and fittings shops zone, Sarbaz Timcheh (now includes haberdashery shops), carpenters zone, bird shops zones, covered Timcheh, tanning zone and Allaf Rasteh (fruit and vegetable zone).

Other parts of the bazaar (many parts of the main *Rasteh*) have mixed used functions. Due to the vastness of bazaar, the study was conducted only on the main routes. To measure the presence of people, the main routes were divided into 7 zones; the first zone is at the beginning of the main entrance on the north. Zones 2 and 3 are a continuation of the previous and the last one, zone 4 is located next to the entrances in the south (**Figure 8**). In **Figures 9 to 14** some photographs of different parts of the bazaar are shown; 3 of them are taken in main *Rasteh*.

Research Method

As mentioned in the previous section, the research theoretical framework is developed by studying the literature review using a qualitative method. Accordingly, as it was shown in **Figure 1**, the internal factors of a traditional bazaar can make 10 main spatial qualities that ultimately lead to vitality. One of the research limitations was the broadness of the study area, so the selected criteria (spatial qualities) had to be reduced. The other limitation was the Covid19 pandemic and its health considerations which made the field studies difficult. Although due to these conditions, as a

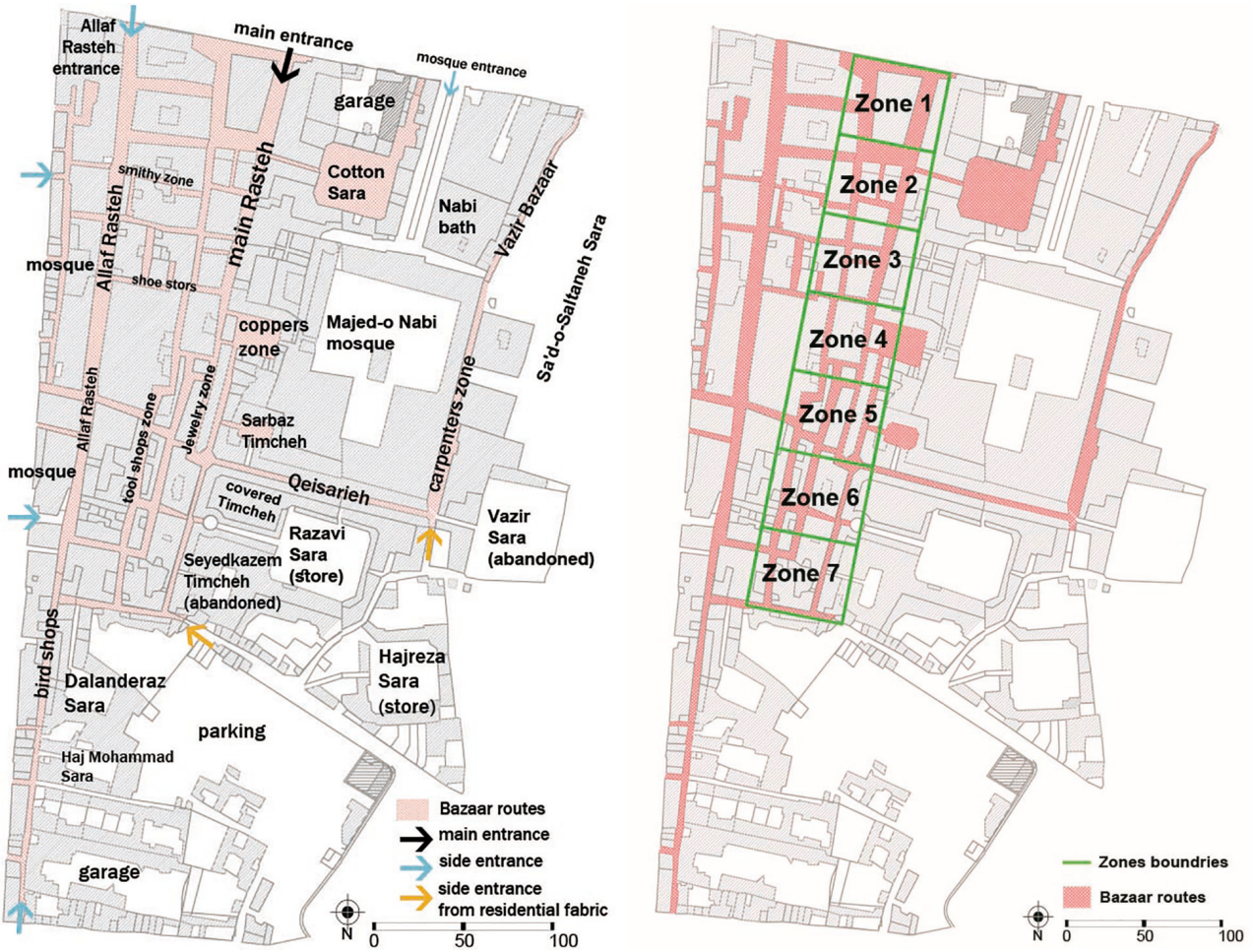

Figure 7. Different parts of the bazaar of Qazvin (Prepared by the author)

Figure 8. Seven zones of the main *Rasteh* (Prepared by the author)

possibility, the number of people in the bazaar had decreased and taking photographs and counting people became easier.

The most relevant spatial qualities were determined in a quick survey by Delphi method. In that survey, 15 urban design academic experts (**1**) rated the main spatial qualities from 1 to 4 in terms of the relevancy in a "Checklist of criteria" method. Valuing in this method is based on 4 scores that are as follows; score 1: does not yet meet acceptable standard, score 2: meets acceptable standard, score 3: approaching standard of excellence and score 4: standard of excellence (Assessment in Mathematics, 2008). Based on the four grades, the experts determined and then the average of experts' scores was calculated. Qualities with an average score of more than 3 (i.e. at least approaching standard of excellence) were selected. As a result, 6 spatial qualities were derived from the 10 as the research criteria, that include: accessibility, permeability, security, variety, walking comfort, and sensory desirability (highlighted in **Table 2**).

To measure these 6 criteria, generally in an urban public space, some parameters can be mentioned, as other researchers used them. For example, Alfonzo (2005) believes that the criterion of accessibility is mainly measured by the number of entrances, the distance to destinations, number of the physical barriers and some other macro factors. A similar arrangement can be considered for other criteria (see **Figure 15**).

Figure 9. Coppers *Saraa* (zone 4 in main *Rasteh*) (Mehr News Agency, 2018)

Figure 10. Carpet zone (zone 5 in main *Rasteh*) (Mehr News Agency, 2018)

Figure 11. A part in main *Rasteh* (zone 2) (Mehr News Agency, 2018)

Figure 12. Bird shop zone (out of main *Rasteh*) (Mehr News Agency, 2018)

Figure 13. Smithy zone (out of main *Rasteh*) (Mehr News Agency, 2018)

Figure 14. Fruit and vegetable zone (*Allaf Rasteh*, out of main *Rasteh*) (By the author, 2018)

In determining the parameters, two important aspects were considered: firstly, the micro scale (internal dimension) does not include major factors such as culture and economy, and secondly, the bazaar space has unique characteristics that distinguish it from other urban public spaces. Therefore, the measuring parameters of the six criteria in a bazaar (as a specific public space) would be limited. Each of the criteria can be measured in one or two scales. So, accessibility can merely be measured by the distance to the

Table 2. Determining the main criteria by Delphi method (selected qualities are highlighted)

Experts / 10 qualities derived from the Table 1		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Score averages of the 10 spatial qualities from the 15 experts' point of view
1	Accessibility	4	3	4	3	3	4	2	4	4	3	4	3	4	3	4	**3.46**
2	Legibility	4	2	1	3	1	3	2	3	2	3	4	2	1	2	2	**2.33**
3	Security	3	4	2	3	4	4	3	4	4	4	4	3	4	3	4	**3.53**
4	Walking comfort	3	4	3	4	4	4	4	4	4	4	4	3	4	3	4	**3.73**
5	Permeability	4	4	4	2	3	4	3	4	3	2	4	3	4	2	4	**3.33**
6	Safety	4	4	3	2	1	2	2	2	3	3	3	2	3	2	2	**2.53**
7	Variety of activities	3	3	4	3	3	3	4	4	4	4	4	4	3	3	4	**3.53**
8	Flexibility	1	2	3	2	2	1	2	2	1	3	2	1	2	2	1	**1.8**
9	Enclosure	1	2	3	2	1	1	2	2	1	3	2	1	2	2	1	**1.73**
10	Sensory desirability	4	3	4	1	4	3	3	4	4	4	3	4	4	3	4	**3.46**

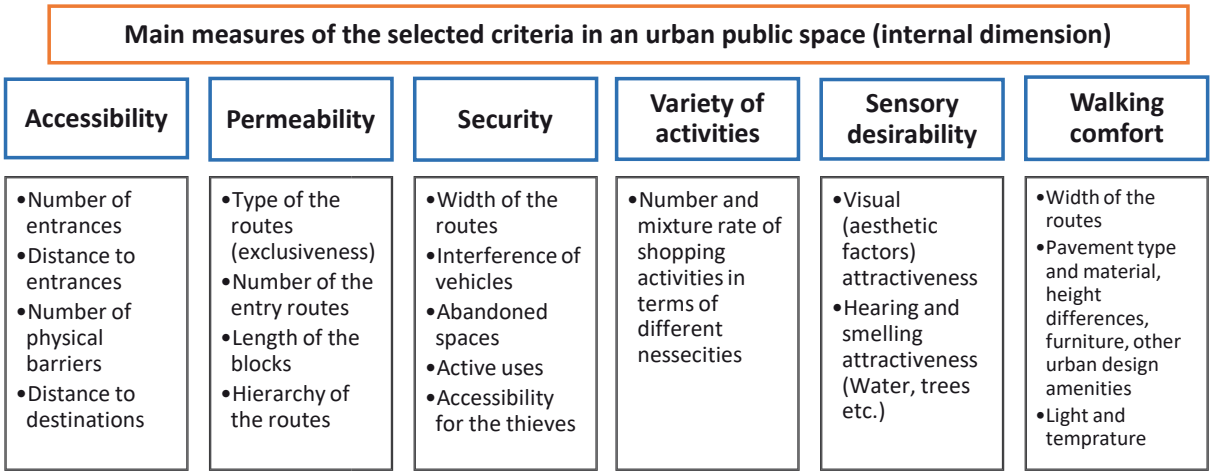

Figure 15. The main measures defining the 6 spatial qualities for urban public spaces (not exclusive for a traditional bazaar)

main entrances because other measures do not exist or are not changeable in the bazaar space. Permeability can be investigated by number of the entries because there is no movement exclusiveness in bazaar space and the length of the blocks also implies the number of entries. Security can only be measured by the width of routes and distance to the core of bazaar (center is not favorable for the thieves) because there is no vehicle interference or abandoned spaces in bazaar and shops are open in working hours as well. Sensory desirability mainly deals with the human senses, but due to the absence of water and green elements it is limited to the sensory appeal of the shops and activities. To measure walking comfort criterion, as there are no urban design amenities, width of the routes, light, temperature and safety would be considered.

Dependent and independent variables and their measures are shown in **Figure 16**. As mentioned before, to measure vitality as a dependent factor (based on its definition), a significant presence of people in 6 working days of bazaar is considered.

Analyzing was mainly done in two parts:

In part 1, a field study method was applied in a kind of space syntax method for investigating the relationship between spatial qualities and the vitality of bazaar, both qualitatively and quantitatively. The space syntax method as a design tool and functionality, which allows the correlation of spatial elements and social variables, is paramount for understanding public spaces, mainly the correlation between configuration and pedestrian movement flows and stationary activities (Hillier, et al., 1993). In other words, space syntax has been applied to predict the correlation between spatial features and people's activities. Accordingly, in this study, this method has been used to analyze the relationship between spatial qualities and the presence of people in spaces.

For this purpose, the bazaar main *Rasteh* was divided into seven zones; each zone was 50 meters in length and every route in a zone was named alphabetically and based on the zone number, such as 1A, 1B, 2A, etc. (all of the 17 routes and their names are shown in top of the **Figure 17**).

One way to record people's presence in an urban public space is to mark on a map. Photographing is the most common way to record situations in public life studies. By looking at the photographs, you can get new

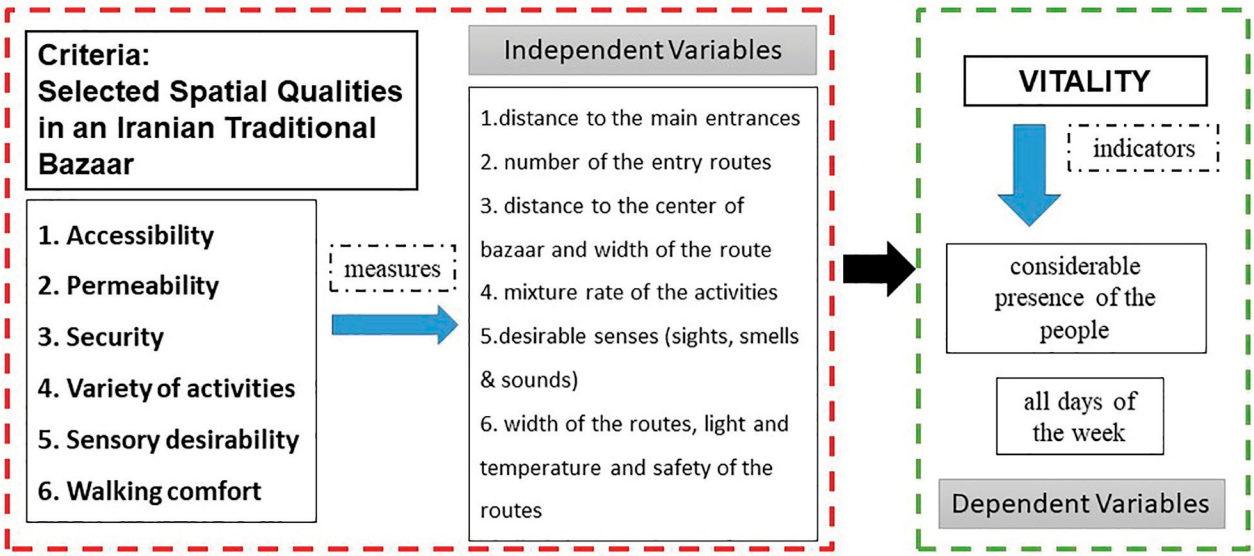

Figure 16. Variables of the research and measures of the 6 criteria (spatial qualities) in a traditional bazaar

relationships and more details in complex situations. Photos can be used to document living conditions in public spaces (Gehl and Svarre, 2013). Thus, in each of the main routes of every zone, presence of the people was recorded by photography and the spatial qualities were also investigated. Several photos were taken in all main routes of the seven zones at short intervals and it was repeated in a week (Iranian traditional bazaars are open from Saturdays to Thursdays and only during day times). The number of people was recorded in this way as well; some of the photographs are shown **Figure 17**. Then, the numbers of all the six days in every sub-route were averaged as an indicator for vitality. The recording process of this study was done on April 2020, during Covid19 outbreak (as shown in the photographs, most of the people are wearing masks).

Simultaneously, the criteria of the research (i.e., six selected spatial qualities, including accessibility, permeability, security, variety, walking comfort, and sensory desirability), were investigated separately in the sub-routes of the 7 zones. Each quality was evaluated by one or two measures in "Checklist of Criteria" method (**Table 6**). Finally, the relationship between the spatial qualities of the bazaar and its vitality was analyzed qualitatively and also through Pearson correlation coefficient test regarding the obtained figures.

In part 2, people were asked about the effect of the physical and non-physical factors on vitality of bazaar; a simple random sampling was used and the sample size was 120 people. Since there were limitations to do this survey (regarding the pandemic and the health considerations) it was conducted via the internet network.

RESULTS AND DISCUSSION

Part 1: Field Study

As explained in the previous section, the number of people was recorded from the photographs taken in the sub-routes of the 7 zones at short intervals) at 12 o'clock P.M) and repeated for six working days of bazaar (Iranian traditional bazaars are open from Saturdays to Thursdays, from

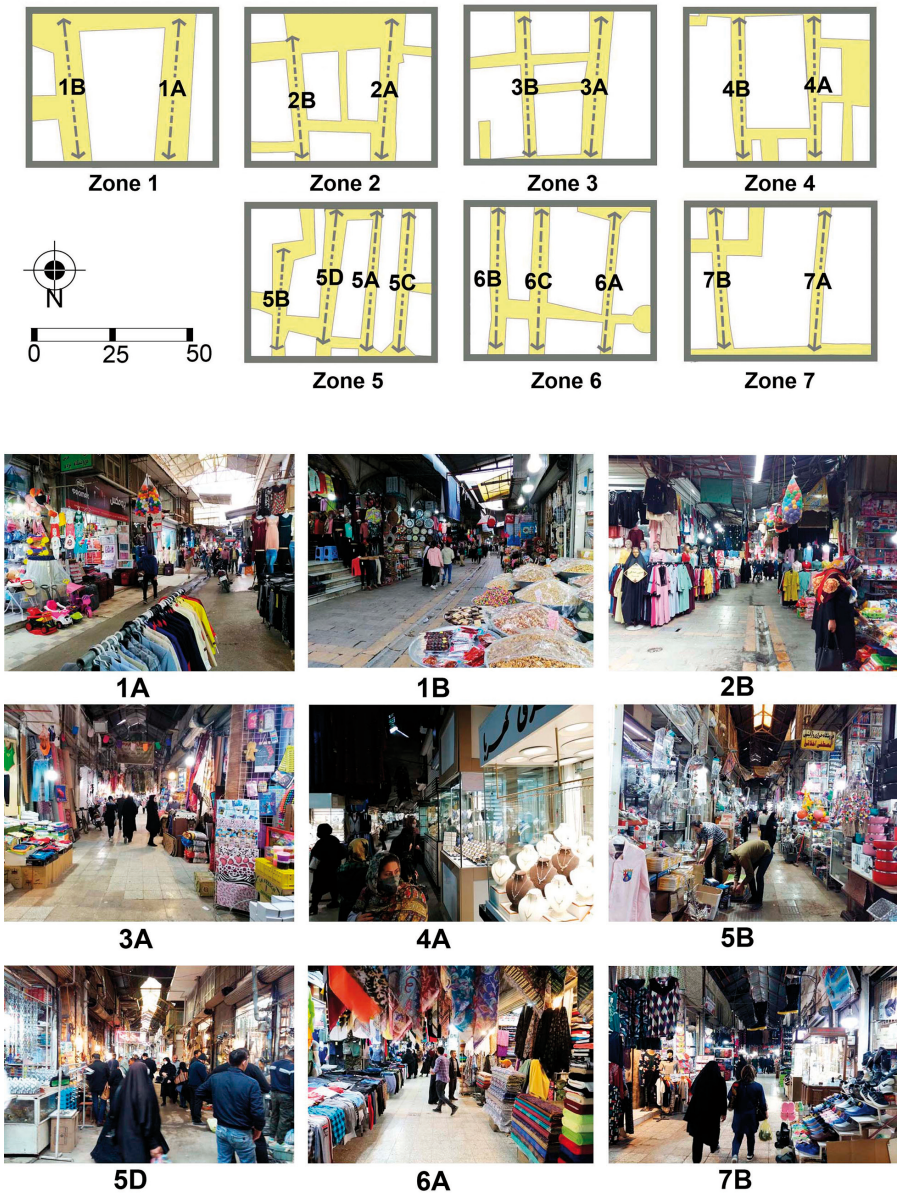

Figure 17. Sub-routes of each zone in the main *Rasteh* at the top, and some pictures of them at the bottom (By the author, 2018)

morning to early night hours). Then, the averages of the six days were calculated (**Table 3**). As noted before, the recording process was during Covid19 pandemic and considering the social distancing, the number of people was naturally less than the normal times, so it was easier to count the people in this situation.

Based on the averages of each zone (**Table 3**), a color spectrum was prepared. The boldest color was assigned to the liveliest part of the bazaar and vice versa. Thus, vitality syntax plan of the bazaar was prepared (**Figure 18**); in the plan, an overall descending trend is almost visible.

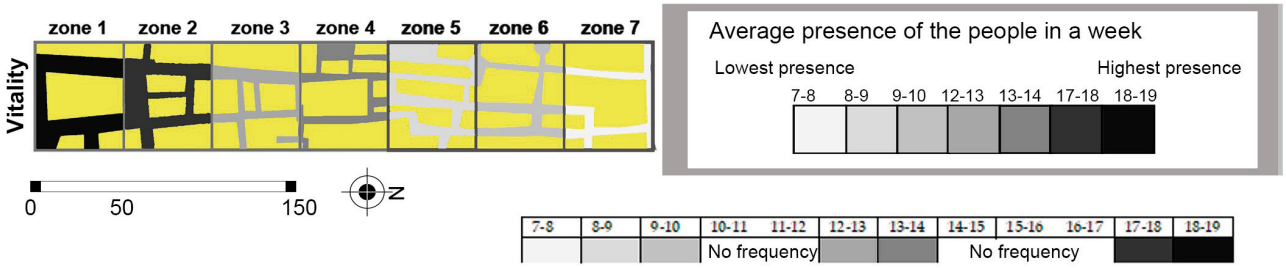
Measuring spatial qualities: The six selected spatial qualities were investigated separately in the zones. First, a visual analysis is developed (**Figure 19**); every six spatial qualities are shown by a color spectrum in the seven zones, e.g. the accessibility quality as a criterion is considered by the "distance to the main entrance of the bazaar" because almost more than

		Day 1	Day 2	Day 3	Day 4	Day 5	Day 6	Average number of people	Average in the zone	Assigned colors
Zone 1	**1A**	28	21	20	23	19	35	**24.33**	**18.7**	
	1B	14	11	12	13	11	18	**13.16**		
Zone 2	**2A**	25	17	17	24	15	30	**21.33**	**17.1**	
	2B	12	11	10	17	11	17	**13**		
Zone 3	**3A**	9	5	16	23	12	26	**15.16**	**12.5**	
	3B	10	9	8	11	10	11	**9.83**		
Zone 4	**4A**	12	8	9	25	9	20	**13.83**	**13.3**	
	4B	14	12	13	16	11	11	**12.83**		
Zone 5	**5A**	18	10	6	15	9	17	**12.5**	**8.7**	
	5B	11	7	3	5	8	10	**7.33**		
	5C	9	3	5	8	7	12	**7.33**		
	5D	7	7	5	10	7	11	**7.83**		
Zone 6	**6A**	9	7	8	13	9	14	**10**	**9.1**	
	6B	12	8	5	10	7	11	**8.83**		
	6C	8	7	2	13	11	11	**8.66**		
Zone 7	**7A**	7	6	7	8	8	10	**7.66**	**7.8**	
	7B	11	10	5	7	7	8	**8**		

Table 3. Vitality of sub-routes (Number of people in six days at 12 o'clock P.M.)

80 percent of the people enter the bazaar from that entrance (as the zones are divided into 50 meters length, the highest score is assigned to "less than 50 meters"); accordingly, zone 1 is the highest accessible and zone 7 is the lowest accessible one. The color intensities vary depending on the nature of each quality and their measures. For example, the permeability quality is measured by the number of entry routes, so every sub-route that is more penetrated, is more permeable. In terms of security, distance to the entrances is important whereas troublemkers or thieves don't prowl in the center of the bazaar, in order to be able to run out in needed times. On the other hand, narrow routes and peoples' crowding provide good conditions for the thieves to act. The variety of activities obtained by observing the shop types in the field study was then drawn on the plan; the categorization ranged from completely mixed use shops to more than 50% mixed use, less than 50% mixed use and specialized use shops. Desirability quality is measured by sensory elements (i.e. sights, smells & sounds). In some sub-routes, there were confectionary stores with good smelling around or birds sounds or some colorful sights that raised the sensory desirability. To score this quality, zones that satisfied all the 3 human senses in a good way, would obtain the score 4, in case of satisfying two senses would gain score 3, the zones with an attractive sight, smell or sound, score 2 and without any specific attraction would obtain the minimum score.

Figure 18. Vitality syntax plan of sub-routes

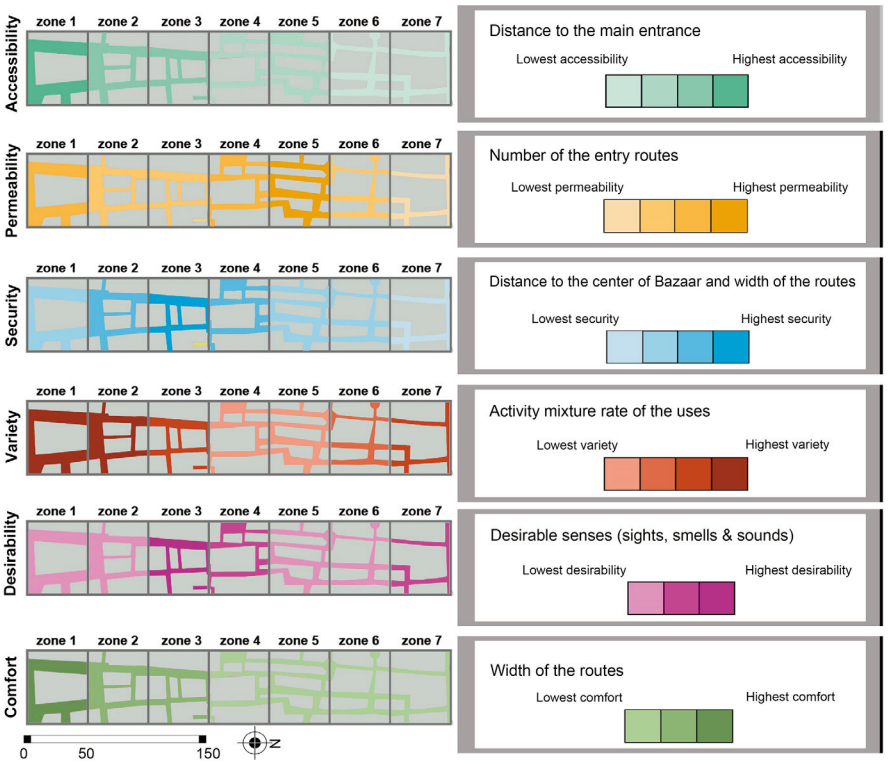

Figure 19. Spatial qualities syntax plan in sub-routes

The last quality is the walking comfort that can be measured by the width of the routes, light, temperature, pavement texture, inclination, safety, and other relevant features (mentioned in research method part). Observations showed that almost all the mentioned features don't make much difference along the bazaar routes (same pavement and being roofed in most parts) except the route width. Quantifying the criteria with the arbitrary variables are shown in **Table 4**.

In the next step, the criteria were assessed by the measures mentioned in **Table 5**. Rating is based on the "Checklist of criteria" method upon 4 points as follows: score.1- low, score.2- medium, score.3- much and score.4- very much. So all the 17 routes are scored in terms of six spatial qualities (**Table 5**). The averages of the qualities scores for every route were listed in the last column as total score average so it would be possible to rank the routes in terms of their overall spatial qualities.

Accordingly, **Table 6** was prepared for all the 17 sub-routes. As it is clear in the last diagram of **Table 6**, vitality decreases by going forward in the zones. By looking at the slopes of the diagrams, it is found that "accessibility" and "walking comfort" and the "total of spatial qualities" diagrams are downward (the same as vitality) and this shows the relationship. For other qualities, the slope of the chart is not downward so it can be guessed that they have little relationship with vitality. Due to the multiplicity of the sub-routes, in the next step, quantitative calculations will be used to obtain the degree of relevance and significance of the variables accurately.

The Pearson Correlation Coefficient Test was used for evaluating the precise relationships between the variables and also proving the hypothesis. This method shows the degree to which there is a linear relationship between quantitative variables. The correlation coefficients

Criteria: spatial qualities		Measures	Score 1	Score 2	Score 3	Score 4
1	**Accessibility**	Distance to the main entrance	more than 250 meters	150 to 250 meters	50 to 150 meters	less than 50 meters
2	**Permeability**	Number of entry routes	2 entry routes	3 to 4 entry routes	5 to 6 entry routes	more than 6 entry routes
3	**Security**	Distance to the center of bazaar	150 meter distance to the center	100 meter distance to the center	50 meter distance to the center	at the center
		Width of the routes	Less than 4 meters	4 to 7 meters	7 to 10 meters	more than 10 meters
4	**Variety of activities**	Mixture rate of activities	specialized use shops	less than 50% mixed use shops	more than 50% mixed use shops	completely mixed use shops
5	**Sensory desirability**	Desirable sensory (sights, smells & sounds)	no desirable sensory element	1 desirable sensory elements	2 desirable sensory elements	richness of sensory elements
6	**Walking comfort**	Width of the routes	less than 4 meters	4 to 7 meters	7 to 10 meters	more than 10 meters
		Pavement, light and temperature, safety etc.	no noticeable difference in the zones			

Table 4. Spatial qualities and their variables

usually has a value in the range of -1 to 1. A positive number indicates a direct and a negative number indicates an inverse relationship; a coefficient of zero indicates no communication.

Table 7 shows the results of the test. As it is shown, there is a significant relationship between vitality and the variables with a significant level of less than 0.05 i.e. accessibility and walking comfort that are both aspects of built physical elements.

The most significant correlation belongs to accessibility with the significance level of 0.002 and Pearson correlation of 0.701; then is walking comfort with the significance level of 0.004 and Pearson Correlation of 0.661. For the other spatial qualities, no significant relationship was found.

Part 2: Survey

In this section, the survey was done. The sample consisted of 120 participants (66 males, and 54 females), 20 to 60 years old (**Figure 20**). As mentioned before, due to the health considerations of the Covid-19 pandemic, this survey was conducted via internet over a period of two months. Reliability of the survey was measured by The Cronbach's alpha test. The result included the alpha of 0.973 that is more than 0.7 and considered as reliable.

First, People were asked about the reason for going to bazaar of Qazvin: Results show that most of the people go for buying some specific stuffs and then routine shopping, prowling and so on (**Figure 21**). Most of them said that they recently try not to go out except for necessities because of the pandemic. Then, they were asked: "How much these elements attract you to go to the bazaar of Qazvin?" As it is shown in **Table 8** and **Figure 22**, most of the people believed that the physical elements (natural and built) respectively have medium and high effect on attracting them to the bazaar but activities, as non-physical elements, have a very high effect. This shows the importance of activities from the people's point of view. In terms of sensory factors, opinions vary to some extent and most of them believed

Spatial qualities									Total score average
Criteria		**Accessibility**	**Permeability**	**Security**		**Variety of activities**	**Sensory desirability**	**Walking comfort**	
Measures / **Zones**		distance to main entrance	number of entry routes	distance to the center of bazaar	width of the route	mixture rate of activities	desirable sensory (sights, smells & sounds)	width of the route	
Zone 1	**1A**	4	3	1 / 4 / Avg.: 2.5		3	2	4	**3.08**
	1B	4	3	1 / 4 / Avg.: 2.5		2	1	4	**2.33**
Zone 2	**2A**	3	3	2 / 2 / Avg.: 2		3	1	2	**2.66**
	2B	3	3	2 / 2 / Avg.:2		2	1	2	**2.33**
Zone 3	**3A**	3	3	3 / 3 / Avg.: 3		3	1	3	**1.5**
	3B	3	3	3 / 1 / Avg.: 2		2	2	1	**1.5**
Zone 4	**4A**	2	3	4 / 2 / Avg.: 3		1	3	2	**1.58**
	4B	2	2	4 / 2 / Avg.: 3		3	2	2	**2.16**
Zone 5	**5A**	2	2	3 / 1 / Avg.: 2		1	1	1	**1.83**
	5B	2	2	3 / 1 / Avg.: 2		2	1	1	**2.75**
	5C	2	2	3 / 1 / Avg.: 2		1	1	1	**2.16**
	5D	2	3	3 / 2 / Avg.: 2.5		2	1	2	**2.16**
Zone 6	**6A**	1	3	2 / 1 / Avg.: 1.5		2	1	1	**2.33**
	6B	1	2	2 / 2 / Avg.: 2		3	1	2	**1.66**
	6C	1	3	2 / 2 / Avg.: 4		2	1	2	**2.08**
Zone 7	**7A**	1	1	1 / 1 / Avg.: 1		3	2	1	**1.83**
	7B	1	3	1 / 1 / Avg.: 1		3	2	1	**1.5**

Table 5. Scores of the spatial qualities in sub- routes

that the effect of these factors are high but an average number of people voted to the medium.

CONCLUSION

Traditional bazaars are among the most significant historical public spaces that are almost lively at all times of the year. The main purpose of this article was to analyze the spatial aspects affecting the vitality of an Iranian traditional bazaar, explored in a specific example (bazaar of Qazvin). As Montgomery's definition (1998), the concept of vitality in an urban public

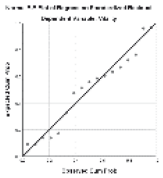
Table 6. Comparative diagrams of spatial qualities and vitality in sub- routes

space refers to the number of people in different times of the day and night, the uptake of facilities, the number of cultural events and celebrations over the year, the presence of an active street life, and generally the extent to which a place feels alive or lively. Due to the specific public space of this research- its linear structure and the fact that its activities are mainly commercial and its working hours are limited (mainly day times)- the vitality of bazaar is deemed as the amount of vibrancy (presence of the

Correlations

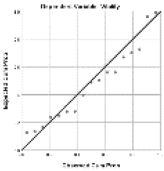
		Vitality	Accessibility
Vitality	Pearson Correlation	1	.701**
	Sig. (2-tailed)		.002
	N	17	17
Accessibility	Pearson Correlation	.701**	1
	Sig. (2-tailed)	.002	
	N	17	17

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

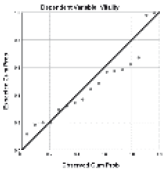
Correlations

		Vitality	Permeability
Vitality	Pearson Correlation	1	.391
	Sig. (2-tailed)		.121
	N	17	17
Permeability	Pearson Correlation	.391	1
	Sig. (2-tailed)	.121	
	N	17	17

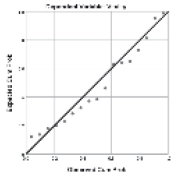
Correlations

		Vitality	Security
Vitality	Pearson Correlation	1	.233
	Sig. (2-tailed)		.368
	N	17	17
Security	Pearson Correlation	.233	1
	Sig. (2-tailed)	.368	
	N	17	17

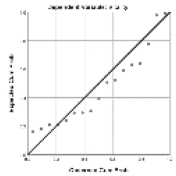
Correlations

		Vitality	Variety
Vitality	Pearson Correlation	1	.290
	Sig. (2-tailed)		.259
	N	17	17
Variety of activities	Pearson Correlation	.290	1
	Sig. (2-tailed)	.259	
	N	17	17

Correlations

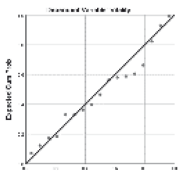
		Vitality	Sensory desirability
Vitality	Pearson Correlation	1	.151
	Sig. (2-tailed)		.563
	N	17	17
Sensory desirability	Pearson Correlation	.151	1
	Sig. (2-tailed)	.563	
	N	17	17

Correlations

		Vitality	Walking comfort
Vitality	Pearson Correlation	1	.661**
	Sig. (2-tailed)		.004
	N	17	17
Walking comfort	Pearson Correlation	.661**	1
	Sig. (2-tailed)	.004	
	N	17	17

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

		Vitality	Total score
Vitality	Pearson Correlation	1	.741**
	Sig. (2-tailed)		.001
	N	17	17
Total score	Pearson Correlation	.741**	1
	Sig. (2-tailed)	.001	
	N	17	17

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

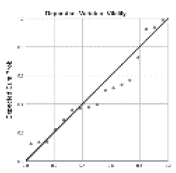

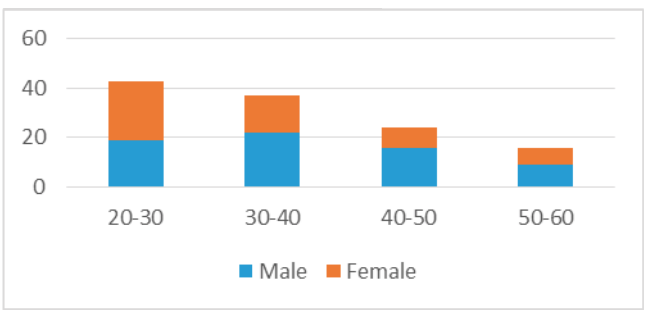
Table 7. Analyzing the relationship between vitality and the spatial qualities via Pearson Correlation Coefficient Test.

Indicators	Indexes	People's opinions				
		very low effect	low effect	medium effect	high effect	very high effect
Physical	Natural elements: green elements, water etc.	5	14	47	28	26
	Built elements: facades, ground features, furniture, etc.	6	10	19	51	34
Non-physical	Activities: variety and types of the activities	3	8	24	32	53
	Sensory factors: light, sounds, smells etc.	4	7	36	48	25

Table 8. Factors affecting vitality of bazaar from the people's point of view.

people) in daytime on six days of the week (except Fridays) when it is active.

In terms of investigating the spatial aspects which affect the vitality of a traditional bazaar (as a specific urban public space), two internal and external dimensions can be considered. The external dimension includes economic (household income, working hours etc.), political (such as government regulations), sociocultural (rituals, beliefs, communications etc.) and even climatic factors. External factors are very important; they can generally affect the number and type of cortex present in the bazaar; for example, in relation to economic factors, people who come to the bazaar are mostly of the lower or middle class. Cultural factors are very important as well; for instance, prowling outside for a long time is reprehensible for women in Iranian culture. So, the number of men and women may not be equal in an urban public space. And the climatic factors such as sunlight or precipitations are effective on the vitality of unroofed parts of bazaars. External factors have other important effects as well that can be used to compare bazaars in different cities. The internal dimension is divided into physical and non-physical indicators; the physical part can be defined and

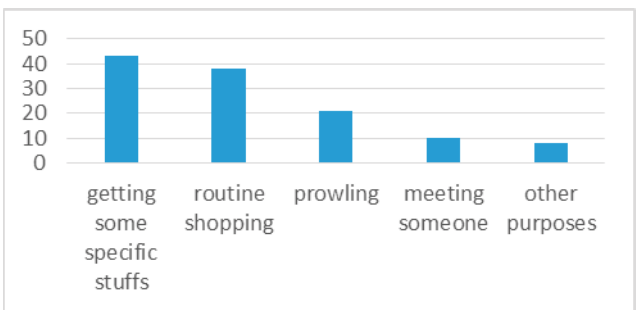

Figure 20. Participants' age groups

Figure 21. Participants' reason for going to bazaar

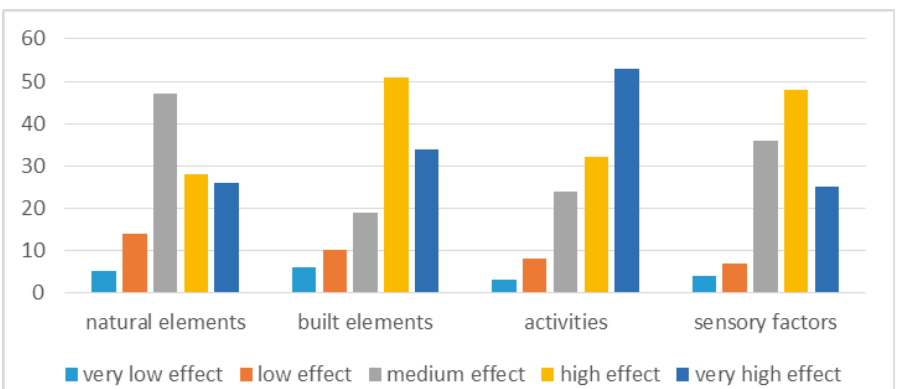

Figure 22. Factors affecting vitality of bazaar from the people's point of view

measured by two types of indexes (i.e. natural and built element) and the non-physical by activities and sensory factors.

To answer the first question of the research, i.e. physical and non-physical factors with the most impact on vitality of a traditional bazaar, the survey results are cited evidence. Based on the questionnaires, variety and types of the activities as the subset of non-physical indicators, are the most important factors in vitality of bazaar. The next most expressed factors were sensory ones: light, sounds, smells, and built elements (i.e. facades, ground features, furniture etc). From this, it can be concluded that in general, non-physical factors of the space have a greater impact on attracting people and the vitality of bazaar. Natural elements gained the last rank and the reason is probably that the presence of natural elements in the bazaar space is very limited compared to other public spaces. Furthermore, in terms of aesthetics, the physical spaces in bazaar of Qazvin have been changed considerably; for example, the covering of the routes, electric wires, cooling systems etc. which are visually disturbing. So this can be a cause that buying stuff is the main reason for going to bazaar. This is where the functionality gains primacy compared to physical qualities. In addition, based on the evidence and findings, the pandemic of covid19 had a significant impact.

The internal dimension factors (physical and non-physical), create 6 main spatial qualities including accessibility, permeability, security, variety of activities, walking comfort and sensory desirability. To answer the second question, i.e. relationship between the vitality of an Iranian traditional bazaar and spatial qualities, the results of the field observations and spatial syntax analysis showed that among these 6 qualities, only accessibility (scored by distance to the main entrance) and walking comfort (scored by width of the road) -that are both aspects of built physical elements- had a significant relationship with the vibrancy and thus vitality of a traditional bazaar. This shows that in a place where the main reason of presence is related to shopping, reducing the distance to the desired location and also the ease of reaching it, is of the highest importance. While in the mentioned survey, most of the people (same as the author) agreed that variety of activities is the most effective factor. Therefore, parts with the lowest variety of activities (such as jewelry or cotton zone) were expected to have the lowest vitality but that was not the case. In practice, variety is ranked in the fourth place (with no significant relationship), therefore the research hypothesis was not proved. It can be concluded that the variety of activities may be a major quality which attracts people to the bazaar area, but does not count for the vitality in sub areas.

Vitality in the traditional bazaar, as a public space with special physical and social conditions, is different from other urban public spaces but there is a significant positive relationship between vitality and the total spatial qualities scores (as the last chart in **Table 7**). Thus, it can be concluded that by increasing the intensity of the sum of the spatial qualities in the bazaar, the number of people and consequently vitality will also increases- and it does not necessarily depend on increasing the variety of activities. At the end, further studies on other cases can be performed in future to generalize the results of this research.

ACKNOWLEDGEMENT

The author would like to thank her husband for his assistance in the research field observation.

REFERENCES

ADAMS, D.,TIESDELL, S. (2007) Introduction to the Special Issue: the Vital City, *The Town Planning Review* 78(6) 671-9.

ALFONZO, M. A. (2005) To Walk or not to Walk? The Hierarchy of Walking Needs, *Environment and Behavior* 37(6) 808-36.

ANDERSON, J., RUGGERI, K., STEEMERS, K., HUPPERT, F. (2016) Lively Social Space, Well-Being Activity, and Urban Design: Findings from a Low-cost Community-led Public Space Intervention, *Environment and Behavior* 49(6) 685-716.

ASHRAF, A. (1988) Bazaar-mosque Alliance: The Social Basis of Revolts and Revolutions, *International Journal of Politics, Culture and Society* 1(4) 538–67.

ASKARIZAD, R., SAFARI, H. (2020) The Influence of Social Interactions on the Behavioral Patterns of the People in Urban Spaces (Case Study: The Pedestrian Zone of Rasht Municipality Square, Iran), *Cities* (101) 102687.

ASSESSMENT IN MATHEMATICS (2008) *Checklists, Rating Scales and Rubrics*. [http://learnalberta.ca/content/mewa/html/assessment/checklists.html] Access Date (10.10.2020).

ATLAŞ, N. T. (2016) Importance of Bazaars as Cultural Commercial Spaces: Erzurum Example, *The Second International Scientific Conference GEOBALCANICA,* Skopje, N. Macedonia.

BALILAN ASL, L. (2019) The Physical Structure of Tabriz in Shah *Tahmasp Safavid's* Era based on MATRAKCI Miniature, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 36(2) 165- 94.

BENTLEY, I., ALCOCK, A., MURRAIN, P., MCGLUNN, S., SMITH, G. (1985) *Responsive Environments,* Routledge Architectural Press, New York.

CARMONA, M. (2018) Principles for Public Space Design, Planning to Do Better, *Urban Design International* (24) 47–59.

CARMONA, M., HEATH, T., OC, T., TIESDELL, S. (2006) *Public Places, Urban Spaces*, Architectural press, U.K.

CLEMENTE, M. (2015) Liveliness and Livability of Urban Space Perception of Well-being and Public Space Design, *The International Conference on Changing Cities II*: Porto Heli, Peloponnese, Greece.

COSTAMAGNA, F., LIND, R., STJERNSTORM, O. (2018) Livability of Urban Public Spaces in Northern Swedish Cities: The Case of Umeå, *Planning Practice & Research* 34(2) 131- 48.

DEHKHODA, A. (1931) *Dehkhoda Dictionary*, University of Tehran, Tehran.

EDGÜ, E., ÜNLÜ , M., ŞALGAMCIOğLU, M., MANSOURI, A. (2012) Traditional Shopping: A Syntactic Comparison of Commercial Spaces in Iran and Turkey, *The Eighth International Space Syntax Symposium*, Santiago, Chile.

EGHDAMI, H., ESTEGHBAL, A., ZAJERIYAN, M. (2017) Re-designing Urban Space to Enhance Vitality: A Case Study of the Palestine Square in Zahedan, *International Journal of Applied Arts Studies (IJAPAS)* 2(4) 53–64.

FALAMAKI, M. M. (2007) *Baz-zendeh Sazi-ye Banaha ye Shahrhaye Tarikhi* (Revitalization of the Historic Buildings and Cities), University of Tehran, Tehran. (In Persian)

FOADMARASHI, M., SERDOURA, F. (2022) Vitality in Time: the Use of Urmia Bazaar, *The 4th International Conference on Architecture and Urban Design (4 ICAUD),* Epoka University, Albania.

GEHL, J. (1987) *Life between Buildings*, Van Nostrand-Reinhold, New York.

GEHL, J., SVARRE, B. (2013) *How to Study Public Life*, Island Press,Washington DC.

GOOGLE MAPS, [https://www.google.com/maps/place/Qazvin,+Qazvin+Province/@36.2707651,49.9962237,17z/data=!4m5!3m4!1s0x3ff355249e1ae59f:0x9b4276368ecb03b6!8m2!3d36.2795045!4d50.0045669] Access Date (26.04.2020).

HABIBI, L., MAHMOUDIPATI, F. (2017) From Bazaar to Shopping Centers: Analysis of the Evolution of Modern Commercial Spaces in Tehran, *Bagh- e Nazar* 14(49) 45- 56.

HABIBI, S. M. (1998) Isfahan Doctrine in Urban Development, *Honarhaye Ziba Journal* (3) 48- 53.

HILLIER, B., PENN, A., HANSON, J., GRAJEWSKI, T., XU, J. (1993) Natural Movement: Or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement, *Environment and Planning B Planning and Design* 20(1) 29-66.

HIZMETLI, M. (2014) The Function of Bazaar in the Modern World, *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)* 2(4) 36-41.

IŞIKLAR BENGI, S. (2017) Vitality of the Cities, *International Journal of Architectural Engineering Technology* (4) 18- 23.

JACOBS, J. (1961) *The Death and Life of Great American Cities, the Failure of Town Planning*, Random House, New York.

JALALADDINI, S., OKTAY, D. (2011) Urban Public Spaces and Vitality: A Socio-Spatial Analysis in the Streets of Cypriot Towns, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* (35) 664- 74. Part of special issue: *Asia Pacific International Conference on Environment-Behavior Studies*, Famagusta, North Cyprus, 7-9 December 2011.

KARAMI, S., FAKHRAYEE, A., KARAMI, S. (2015) Studying the Effect of Accessibility and Vitality on Urban Space Efficiency in Iran (Case Study: Hamadan City), *International Journal of Architecture and Urban Development* 5(1) 33- 40.

KELEG, M. M., SALHEEN, M. A., Abdel Latif, M. (2015) Livable Public Spaces as a Means for Livable Cities, *The 11th Ecocity World Summit*, Abu Dhabi, UAE.

KESHAVARZIAN, A. (2007) *Bazaar and State in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge.

KHALILI, A., NAYYERIFALLAH, S. (2018) Role of social Indicators on Vitality Parameter to Enhance the Quality of Women's Communal Life within an Urban Public Space (Case: Isfahan's Traditional Bazaar, Iran), *Frontiers of Architectural Research* (7) 440- 54.

KHASTOU, M., SAEADI REZVANI, N. (2010) Effective Factors on Urban Spaces Vitality (Creating a Lively Urban Space Emphasizing the Concept "Pedestrian Mall"), *Hoviatshahr* 4 (6) 63- 74.

KISHORE RUPA, C. (2015) Importance of Public Spaces in Cities, *Architectural Association (AA.) School of Architecture, Graduate School's Programs*. [https://www.researchgate.net/publication/281749329_Importance_of_public_spaces_in_cities] Access Date (04.05.2020).

LANDRY, C. (2000) Urban Vitality: A New Source of Urban Competitiveness, *ARCHIS Journal* (5), in collaboration with Prince Claus Fund. [https://archis.org/volume/] Access Date (2010).

LU, S., SHI, C., YANG, X. (2019) Impacts of Built Environment on Urban Vitality: Regression Analyses of Beijing and Chengdu, China, *International Journal of Environmental Research and Public Health* 16(23) 4592.

LYNCH, K. (1981) *Good City Form*, MIT Press, USA.

MAEIYAT, M., AREFI, M., APOLLONIO, F. I. (2012) Bazaar: the City and the Flows of Social Capital, *International Conference: Urban Change in Iran*, London, UK.

MASOUDINEJAD, R. (2004) A Comparative Study of the Spatial Role of Bazaar in the Structure of the Historical Iranian Cities, *12th Iranian Researchers Conference in Europe (IRCE 2004),* Manchester, UK.

MEHR NEWS AGENCY (2018) *Historic Bazaar of Qazvin Still Full of Life*. [https://en.mehrnews.com/photo/135763/Historic-Bazaar-of-Qazvin-still-full-of-life] Access Date (12.04.2020).

MENDELI, K. (2019) Public Space and the Challenge of Urban Transformation in Cities of Emerging Economies: Jeddah Case Study, *Cities* (95) 102409.

MOHAMMADIKALAN, A., OLIVEIRA, E. (2015) Sustainable Architecture of Bazaars and its Relation with Social, Cultural and Economic Components (Case Study: The Historic Bazaar of Tabriz), *International Journal of Architecture and Urban Development* 5(4) 5- 12.

MOINIFAR, M., SHOJAEI, E. (2016) The Effect of Form & Morphology Criteria on the Enhancement of Sense of Invitation in Entrance Landscape, Case Study: Bazaar of Qazvin, *Space Ontology International Journal* 5(1) 45- 54.

MOLLAZADEH, K., MOHAMADI, M. (2000) *Public Interest Buildings*, Institute of Islamic Culture and Art, Tehran. (In Persian)

MONTGOMERY, J. (1998) Making a City: Urbanity, Vitality and Urban Design, *Journal of Urban Design* 3(1) 93-116.

MOURATIDIS, K., POORTINGA, W. (2020) Built Environment, Urban Vtality and Social Cohesion: Do Vibrant Neighborhoods Foster Strong Communities? *Landscape and Urban Planning Journal* (204) 103951.

PAUMIER, C. (2004) *Creating a Vibrant City Center (Urban Design and Regeneration Principles)*, Urban Land Institute,Washington, D.C.

PIRNIA, K. (1990) *Islamic Architecture of Iran*, Iran University of Science & Technology, Tehran. (In Persian)

PRALIYA, S., GARG, P. (2019) Public Space Quality Evaluation: Prerequisite for Public Space Management, *The Journal of Public Space* 4(1) 93- 126.

RAPOPORT, A. (1994) A Critical Look at the Concept "Place", *National Geographical Journal of India* (40) 31–45.

RAVENSCROFT, N. (2000) The Vitality and Viability of Town Centers, *Urban Studies* 37(13) 2533-49.

SADEGHI, A., KHAKZAND, M., JANGJOO, S. (2019) Historical Analysis of the Role of Bazaar on the Formation of Iranian Islamic Urban Forms; Case Study: Shiraz, Iran, *Armanshahr Architecture & Urban Development* 12 (26) 89-101.

SHAHR-O-BARNAMEH CO. (2007) *Development Program of Qazvin and its Sphere of Influence*, Administration of Road and Development of Qazvin Province. I.R.I. (In Persian)

XU, X., XU, X., GUAN, P., REN, Y., WANG, W., XU, N. (2018) The Cause and Evolution of Urban Street Vitality under the Time Dimension: Nine Cases of Streets in Nanjing City, China, *Sustainability Journal* 10(8) 2797.

YADOLLAHI, S. (2017) *The Iranian Bazaar as a Public Place: A Reintegrative Approach and a Method Applied Towards the Case Study of the Tabriz Bazaar*, Ph.D. Dissertation, University of Technology Cottbus, Brandenburg.

Alındı: 18.08.2020; **Son Metin:** 02.11.2022

Anahtar Sözcükler: Iranian traditional bazaar; vitality; lively urban public space; spatial qualities, Qazvin

GELENEKSEL BİR İRAN ÇARŞISININ CANLILIĞINI ETKİLEYEN MEKANSAL NİTELİKLER: KAZVİN ÇARŞISI ÖRNEĞİ

Geleneksel çarşılar, tarih boyunca her zaman canlı olan İran şehirlerindeki önemli özel kamusal alanlar arasında yer almıştır. Bu çalışmanın temel amacı, bir çarşının canlılığı üzerinde etkili olan fiziksel-mekansal boyutları analiz etmek ve bu kamusal alan türünde canlılık ile mekânsal nitelikler arasındaki ilişkiyi tartışmaktır. Buna göre araştırma hipotezi şudur: "Aktivite çeşitliliği", Kazvin geleneksel çarşısının canlılığı üzerinde en etkili mekânsal niteliktir. Bu araştırmada kullanılan mekansal nitelikler, geleneksel İran çarşısı örneği üzerinden tanımlanmış canlılık göstergelerine uygun olarak seçilmiştir. Bu göstergeler erişilebilirlik, geçirgenlik, yürüme konforu, güvenlik, aktivite çeşitliliği ve duyusal cazibe olarak sıralanmıştır. Bu çalışmada odaklanılan örnek, Safevi döneminden kalma, şehrin en eski geleneksel toplanma alanlarından biri olan Kazvin çarşısıdır. Araştırma yöntemi hem nicel hem de nitel olarak uygulanmıştır. İlk aşamada, saha çalışmasında (Mekan Sentaksı (*Space Syntax*) yöntemi ile), ana çarşı güzergahı 7 bölgeye (her bölge 50 metre uzunluğunda olmak kaydıyla) bölünmüş daha sonra kişi sayısı kaydedilerek (altı günde) ortalaması alınmıştır. İkinci aşamada, yukarıda belirtilen altı mekansal

nitelik, her bölgenin alt güzergahlarında ilgili ölçülerle analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkinin daha kesin analizi için Pearson korelasyon katsayısı testi kullanılmıştır. Testin sonuçları, canlılık ile en önemli ilişkinin erişilebilirlikle, ikinci olarak da yürüme konforuyla kurulduğunu göstermektedir. Belirli fiziksel ve sosyal koşullara sahip bir kamusal alan olan geleneksel bir çarşıda canlılık, diğer kamusal alanlardan farklı olarak değerlendirilebilir, ancak genel olarak, canlılık ile tüm mekânsal nitelikler arasında anlamlı bir pozitif ilişki vardır; dolayısıyla bir çarşıdaki mekansal niteliklerin yoğunluğunun artmasıyla kullanıcı sayısının ve dolayısıyla canlılığın da artacağı sonucuna varılabilir. Ayrıca kullanıcıların çoğu, aktivite çeşitliliğinin insanları çarşıya çekmede en etkili faktör olduğunu ifade etmiştir. Ancak uygulamada, birinci aşamada olduğu gibi, çeşitlilik niteliği dördüncü sırada yer almaktadır (geçirgenlik, güvenlik ve duyusal cazibe gibi diğer niteliklerle aynı anlamlı ilişki olmadan) ve araştırma hipotezi kanıtlanamamaktadır. Sonuç olarak, aktivitelerin çeşitliliği, insanları çarşı alanına çekmede önemli bir nitelik olabilir ancak alt alanlardaki canlılık için bu durum geçerli değildir, buna karşın erişilebilirlik ve yürüme konforunun en etkili mekansal nitelikler olduğu görülmektedir.

SPATIAL ASPECTS AFFECTING THE VITALITY OF AN IRANIAN TRADITIONAL BAZAAR: THE CASE OF BAZAAR

Traditional bazaars are among the important, specific public spaces in Iranian cities that have always been lively throughout history. The main purposes of this study are to analyze the physical-spatial aspects which affect the vitality of a bazaar and to realize the relationship between vitality and spatial qualities in that public space type. Accordingly, the research hypothesis is: "variety of activities" is the most effective spatial quality in the vitality of Qazvin traditional bazaar. The spatial qualities used in this research are selected in relevance to internally defined indicators of vitality in the case of Iranian traditional bazaar. They include accessibility, permeability, walking comfort, security, variety of activities and sensory desirability. The case study is the bazaar of Qazvin, one of the oldest traditional gathering spaces in the city; a remnant of the *Safavid* era. The research method has been applied both quantitatively and qualitatively. On the one hand, in a field observation (space syntax method), the main bazaar route was divided into 7 zones (each zone 50 meters in length), then the number of people was recorded and averaged (in six days); on the other hand, the six spatial mentioned qualities were analyzed by relevant measures in the sub-routes of every zone. The Pearson correlation coefficient test was used for a more precise analysis of the relationship between variables. Results of the test showed that the most significant relationship of vitality is with accessibility and then, with walking comfort. Vitality in a traditional bazaar, a public space with particular physical and social conditions, is almost different from other public spaces, but in general, there is a significant positive relationship between vitality and the total spatial qualities scores. Therefore, it can be concluded that by increasing the intensity of the spatial qualities in a bazaar, the number of people and thus vitality will also increase. Furthermore, most of the people believed that variety of activities is the most effective factor in attracting people to the bazaar. However, in practice (as found in the first phase), the quality of variety was in the fourth rank (with no significant relationship the same as other qualities, i.e., permeability, security and sensory desirability), and the research hypothesis was not proven. Consequently,

variety of activities may be a significant quality in attracting people to the bazaar area but does not count for the vitality in sub-areas, whereas accessibility and walking comfort were found to be the most effective spatial qualities.

MARYAM KHASTOU; B. Arch, MA., PhD.
Received her B.Arch (2002-2006) and MA. in urban design and planning (2006-2009) from Islamic Azad University, Qazvin Branch, Iran. Earned her PhD. Degree in urbanism from Azad University, Science and Research Branch (2009-2013). Her major research interests include urban design, urban cultural and environmental issues, environmental psychology.
khastou@qiau.ac.ir

METU JFA 2022/2
(39:2) *75-104*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.9

ATİK SİNAN: MİTLER VE GERÇEKLER ARASINDA BİR OSMANLI MİMARI

Mustafa Çağhan KESKİN*

Alındı: 17.04.2022; **Son Metin:** 21.12.2022

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Mimarlığı, Fatih Sultan Mehmed, İstanbul, Atik Sinan

GİRİŞ: BİR OSMANLI SİNİMMARI

XVI. Yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) (2003, 66), Fatih Camii'ni inşa eden Atik Sinan'ı *"mi'mâr-ı Sinimmār-kudret ve Sinân-şöhret"* yani 'Sinan adında Sinimmar yeteneğinde bir mimar' olarak tanımlar. İslam geleneğinde mimarlıkta ustalık gösteren mimarlar, Sinimmar ile kıyaslanır iken, estetik bulunan çeşitli binalar 'Sinimmar yapısı' benzetmesiyle yüceltilir. Efsanevî mimar Sinimmar ile eşdeğer tutulmak Osmanlı kültür ortamında kuşkusuz her mimar için büyük bir övünç vesilesidir. Oysa, Âlî'nin 'Sinimmar' yakıştırması Atik Sinan özelinde yalnızca mimarlık alanında gösterilen hünere değil, aynı zamanda paylaşılan ortak kadere de bir göndermedir.

Bazı rivayetlerde, aşık olduğu Şirin'e kavuşmak için dağları delerek kente su getiren Ferhad ile özdeşleştirilen Sinimmar (Alî-Şîr Nevâyî, 1994, 10-12), Azerbaycanlı şair Nizamî-i Gencevî'nin (ö.1214?) *Hamse*'sinde yer verdiği beş mesneviden biri olan *Heft Peyker*'de (Yedi Sûret) bahsi geçen karakterlerden biri olmasıyla tanınır. Hikayeye göre, himayesinde bulunan Sasanî şehzadesi Behram Gûr (ö.438) için bir köşk inşa ettirmek isteyen Yemen hükümdarı Nu'man, Şam'da ikamet eden ve Rum diyarında ünlü bir mimar ve nakkaş olan Sinimmar'ı getirtir. Havernak adı verilen bu köşkün inşasını beş yılda tamamlayan Sinimmar, yapıyı çok beğenen Nu'man'ın övgü dolu sözleri karşısında gurura kapılarak bundan çok daha iyilerini yapabilecek maharette olduğunu söyler. Bu cevaba sinirlenen ve yeryüzünde Havernak'tan daha güzel bir köşkün inşa edilmesini istemeyen Nu'man, mimarı burçlardan atarak öldürür (Genceli Nizamî, 2013, 27-30; Gökyay, 1982, 406; Tökel, 2016, 362-4) (**Resim 1**).

Ceza-i Sinimmar ve *Mükafat-ı Sinimmar* (Sinimmar'ın Cezası/Sinimmar'ın ödülü) deyimlerini lügate yerleştiren Sinimmar'ın trajedisinin bir benzerini Osmanlı tarihinde yaşayan tek mimar, onu, Sinimmar ayarında bir mimar olarak tanımlayan Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (2003, 62) Fatih Camii'nin

* Faculty of Architecture, Istanbul University, Istanbul, TURKEY.

Resim 1. Nu'man, Sinimmar'ı Havernak köşkü burçlarından aşağı atıyor, Nizamî-i Gencevî, *Hamse*, XVII. Yüzyıl Safevi Yazması, The Walters Art Museum, W612.186B.

inşasında kusurlu görüldüğü için canına kıyıldığını eleştirel bir dille bildirdiği Atik Sinan'dır.

Sinimmar'ın gerçekten yaşayıp yaşamadığı, hakkındaki anlatının gerçekliği tartışma konusu olmuş ancak netlik kazanamamıştır (Najafzadeh, 2021, 183-8). Sinimmar anlatısında yer verilen Rum, yani Roma diyarında ünlü bir mimar olarak tanınma ve Şam'da doğmuş olma gibi bazı detaylar gerçekten yaşamış birini, Roma döneminin ünlü mimarı Şamlı Apollodoros'u (ö.130) anımsatmaktadır. Roma'da İmparator Trajanus (ö.117) dönemi yapıları (forum, bazilika, tapınak, sütun gibi) ile Pantheon'un mimarı olduğu kabul edilen Apollodoros, Trajanus'un halefi Hadrianus (ö.138) ile Venüs Tapınağı'nın inşasına ilişkin yaşadığı fikir ayrılığından dolayı sürgün edilerek öldürülmüştür (MacDonald, 2000, 25-58). Apollodoros'un yaşadığı dönem ile (II. Yüzyıl) *Heft Peyker* mesnevisine sahne olan dönem (V. Yüzyıl) arasında yaklaşık üç yüzyıllık bir fark bulunmaktadır. Hükümdar ile yaşadığı anlaşmazlık sonucu hayatından olan Roma döneminin en ünlü mimarı Apollodoros, İslam geleneğinde yeniden yorumlanarak Havernak'ı inşa eden Sinimmar olarak yeniden vücut bulmuşa benzemektedir.

Sinimmar anlatısına konu olan, mimarın başarısından dolayı cezalandırılması motifi farklı kültürlerde çeşitli mimar ve yapılara ilişkin kurgusal efsanelerde de izlenir. Başka bir hükümdar için daha güzel bir yapı inşa etmesinden endişenilen mimar, kimi zaman öldürülür, kimi zaman ise kör edilerek ya da elleri kesilerek mesleğini icra edemez hale getirilir. Orta Bizans dönemi Ayasofya öykülerinde yapının mimarı olduğu öne sürülen hayali karakter İgnatios, bu mabede eşdeğer başka bir şaheser inşa etmesini engellemek isteyen ya da Ayasofya'nın Tanrı'nın yardımı ile inşa edildiği, diğer bir deyişle, mimarın Tanrı'nın aracısı olduğuna inanan halk tarafından yeni hükümdar olarak tanınmasından çekinen İmparator tarafından katledilir (Yerasimos, 2010, 208-209). Normandiya'da XI. yüzyılda tamamlanan d'Ivry Kalesi'nin mimarı Lanfred'in (ö.1000?) ellerinin başka bir derebeyi için benzer muhkemlikte bir yapı inşa etmemesi için kestirildiği söylenir (Gravett, 2004, 12). Moskova'da 1555-1561 yılları arasında inşa edilen Aziz Vasil Katedrali'nin mimarı Postnik Yakovlev'in (ö.1588) daha görkemli bir ibadethane inşa etmemesi için Korkunç lakaplı IV. İvan (ö.1584) tarafından kör edildiği anlatılır (Brumfeld, 1997, 95). İslam dünyasının farklı coğrafyalarında da Sinimmar anlatısından beslenen efsaneler dillendirilir. Memlûk hükümdarı Sultan Hasan'ın (ö.1361), Kahire'de kendi adını taşıyan külliyenin inşasını takiben buraya denk başka bir yapı inşa etmemesi için mimarın ellerini kestirdiği söylenir (Baedeker, 1885, 260). Delhi'de 1632-1653 yılları arasında inşa edilen Tac Mahal'in bir benzerinin daha yapılmasını istemeyen Şah Cihan'ın (ö.1666) yapının mimarını kör ettirdiği, inşa sürecinde görev alan usta ve sanatçıların ise sağ ellerini kestirdiğine ilişkin tarihi kaynaklara yansımayan ancak yerel halk arasında dillendirilen oldukça popüler bir efsane halen güncelliğini korur (Caroll, 1973, 56). Geleneksel anlatıya göre, Bijapur'da 1656 yılında tamamlanan Gol Gumbaz adlı devasa türbenin banisi Muhammed Adil Şah (ö.1656), kendi mezar anıtını gölgede bırakacak başka bir yapı inşa edilmesini istemediği için mimarın gözlerini kör ettirir ve ellerini kestirir (Bhumgara, vd. 2008). Bazı söylencelerde ise, hükümdar için görkemli bir yapı inşa eden değil, hükümdarın inşa ettirdiği yapıyı gölgede bırakan mimarların cezalandırıldığı işlenir; İsfahan'da inşa ettirdiği Şah Mescidi'den daha yüksek bir kilise inşa eden Ermeni mimarın ellerinin Şah Abbas (ö.1629) tarafından kestirildiği anlatılır (Amirrezvani, 2007).

Atik Sinan'ın başına gelenlerin de zamanla Sinimmar anlatısı ile harmanlanarak, Sinan'ın Sinimmar ile özdeşleştirildiği bir galat-ı meşhura dönüştüğü görülür. Boğdan beyi Dimitri Kantemir (ö.1723) (1979, 201), İstanbul'da bulunduğu dönemde kaleme aldığı *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae* adlı eserinde, Atik Sinan'ın caminin tamamlanmasının ardından Fatih Sultan Mehmed (ö.1481) tarafından takdir edilerek ödüllendirdiğini, ancak bu camiden daha güzel ve büyük bir bina yapıp yapamayacağı sorulduğunda, gerekli malzeme sağlanırsa yapabileceği cevabını vermesi üzerine, halefinin kendisinden daha görkemli bir mabed yaptırabilecek yetenekte bir mimara sahip olmasını istemeyen Sultan tarafından caminin kuzey girişine yerleştirilen kazığa oturtularak öldürüldüğüne yönelik bir rivayet aktarır. Sinimmar anlatısından beslenen bu dedikodunun İstanbul Rumları arasında XX. yüzyıl başlarına kadar dillendirildiği izlenir (Grosvenor, 1895, 604).

Mimarlıktaki ustalığından dolayı Sinimmar ile karşılaştırılan Atik Sinan'ın başına gelenlerin, Sinimmar'ın akıbetinden uyarlanmış bu ve benzeri çeşitlemeleri, gerçek hikâyeden daha ilgi çekici olduğundan halk arasında dillendirilerek zamanla yerleşmiştir. Dönem kaynaklarının

büyük çoğunluğunun bilinçli ya da bilinçsiz suskunluğu nedeniyle halk söylencelerinden beslenen anlatılar aracılığıyla bir Osmanlı Sinimmar'ına dönüşen Atik Sinan'ın başına gerçekte ne geldiği zamanla unutulmuş, hakkındaki rivayetler çeşitlenmiş, hayal ürünü detaylarla çeşnilendirilmiş, akıbeti bilinçli ya da bilinçsiz şekilde çarpıtılmış, dikkat başka konulara çekilerek dağıtılmış, bazen de doğrudan reddedilmiş, hatta sansürlenmiştir. Trajedisinin, mesleki kariyerinin önüne geçtiği Atik Sinan, günümüzde popüler kültürün bir konusu olmuş; farklı bakış açıları ile piyes, dizi film, animasyon, karikatür, şiir, öykü, roman gibi muhtelif mecralarda işlenen bir karakter haline gelmiş, kimi zaman görgü tanıklıklarına dayanan dönem kaynakları ile süslenerek, mitler ve gerçekleri harmanlayan ilgi uyandırıcı rivayetler eşliğinde adeta yeniden inşa edilmiştir. Popüler kültür yaratımı Atik Sinan, böylece, akademik araştırmalara dayanan gerçek Atik Sinan'ın yerini almıştır. Bu çalışma, bir Osmanlı mimarı olan Atik Sinan'ın trajedisini gerçekler ve manipülatif söylenceler eşliğinde tartışmayı; popüler kültürde yer bulan anlatılar ile görgü tanıklıklarına dayanan birincil kaynakları ayıklamayı amaçlar.

ATİK SİNAN KİMDİR?

Fatih Sultan Mehmed'in mimarı olarak bilinen Atik Sinan'a ilişkin yaklaşık bir yüzyıl sonra Osmanlı mimarlığının en tanınmış mimarı olacak adaşı Mimar Sinan (ö.1588) hakkındaki gibi yoğunluklu bir araştırma külliyatı bulunmaz **(1)**. Atik Sinan'ın kimliğine ilişkin en net bilgiyi 1464 (VGMA, 633:19/42-43) ve 1468/1469 (VGMA, 633:19/43-45) yılında düzenletmiş olduğu iki vakfiyesi sunar; Sinan, ilk vakfiyede *'Sinân Yusuf bin 'Abdullahü'l-'atik'l-mi'mâr'*, ikinci vakfiyede '*Hoca Sinânü'd-din Yusuf bin 'Abdullah'ül-'atik'ül-mi'mâr'ül-emîrî'* künyesi ile anılır (**Resim 2**) (**2**).

Atik Sinan, günümüzde, adaşı Mimar Sinan ile karıştırılmamak adına vakfiyelerinde de zikredilen 'Atik' lakabıyla anılır. 'Atik' sözcüğünün sözlük anlamlarından biri 'eski'dir. Halk arasında ve bazı kaynaklarda 'atik' unvanı aynı adı taşıyan iki Osmanlı mimarını birbirinden ayırmak için kullanılan bir sıfat olarak alımlanır (Kunter ve Ülgen, 1939, 6-7; Arseven, 1984, 151; Goodwin, 2012, 148). Bu kabule göre, Atik Sinan, 'Eski Sinan'; bir yüzyıl sonra yaşamış adaşı Mimar Sinan ise 'Yeni Sinan'dır. Oysa, Atik Sinan'ın henüz bir 'yeni'si yok iken kendi düzenlettirdiği vakfiyede bu unvan ile anılıyor olması, 'atik' unvanının 'eski' anlamında değil, ancak, diğer sözlük karşılığı olan 'azat edilmiş köle/azadlı' anlamında kullanıldığını gösterir (Konyalı, 1953, 82) (**3**). Osmanlı toplumunda Müslüman kökenli kimselerin köleleştirilmiyor olması, Sinan'ın sonradan İslam'ı seçen ve azat edilen bir mühtedi olduğuna işaret eder. Nitekim, vakfiyelerde, Osmanlı geleneğinde mühtediler için kullanılan 'Allah'ın kulunun oğlu' anlamına gelen 'bin 'Abdullah' künyesi ile anılmaktadır. Atik Sinan'ın akıbetine ilişkin, Sinimmar kıssasından uyarlanmış bir rivayet sunan Dimitri Kantemir (1979, 201), onun, "Kristodulos" (Hristodulos) adında bir Rum olduğunu kaydeder (**4**). 'Abdullah' isminin Grekçe karşılığına yakın olan ve 'İsa'nın kulu' anlamına gelen 'Kristodulos (Hristodulos)' ismi, kişinin gayrimüslim oluşuna göndermede bulunan jenerik bir isim gibi görünmektedir. Adı bilinmeyen ya da zikredilmek istenmeyen gayrimüslim kişiler, tıpkı fetva kayıtlarında karakterize edilen anonim şahısların 'Amr' ve 'Zeyd' isimleri ile anılıyor olması gibi bu isim ile anılıyor olmalıdır. Örneğin, Bursa'da Kaplıca Mimarı olarak da bilinen, Hüdavendigar İmareti'nin gayrimüslim mimarının adı da bazı kaynaklarda aynı isimle anılmaktadır (Çağaptay, 2011, 165; Yılmazyaşar,

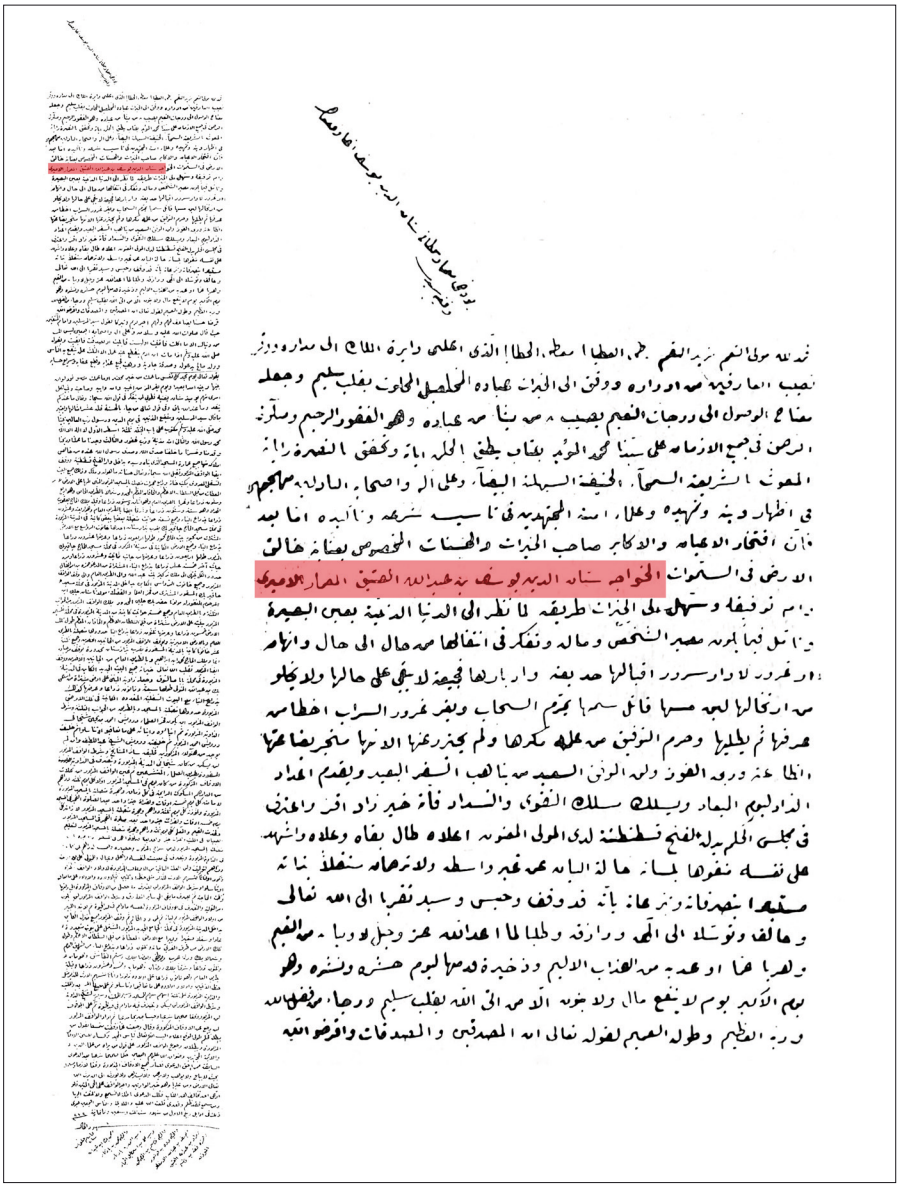
1. Atik Sinan'a ilişkin tek monografi, trajik akıbetine ilişkin birincil kaynakların neredeyse tümünü tartışan ve çeşitli vesilelerle konuya değinen diğer araştırmalar için temel kaynak olan İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Azadlı Sinan* adlı eseridir (Konyalı, 1953). *Azadlı Sinan*, düzenletmiş olduğu vakfiyeler, kabir taşı, dönemin görgü tanıklarına ait kayıtlar ile hakkındaki çeşitli rivayetleri içermesi bakımından Atik Sinan'a ilişkin yapılmış en kapsamlı çalışma olmasının yanı sıra, çoğu modern araştırmacının haberdar olduğu ancak bazı kısımlarını görmezden gelmeyi, bir nevi sansürlemeyi tercih ettiği bir kaynaktır. Zikredilmesi gereken diğer araştırmalar; Babinger, 1927, 548-51; Martinovitch, 1935, 285-98; Kurdian, 1937, 109-113; Martinovitch, 1945, 265-8; Mayer, 1956, 58-61; Önge, 1969, 8-9; Sönmez, 1995, 461; Yüksel, 1999, 143-7; Yerasimos, 2005, 37-62; Babinger, 2010, 255-7; Yerasimos, 2010; Necipoğlu, 2013, 113-205; Keskin, 2020, 162; Raby, 2020, 247-86.

2. Vakfiyeler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 633 numaralı defterde yer almaktadır.

Künyelerin Türkçeleri 'Azadlı mimar Abdullah oğlu Sinan Yusuf' / 'Abdullah oğlu emirî mi'mâr azadlı Hâce Sinânü'd-din Yusuf' şeklindedir. Sinan'ın vakfiyeleri için: Konyalı, 1953, 3-40.

3. Örneğin, Ahmed Refik (1977, 23), Sinan'dan "Eski Sinan" olarak bahseder. Ayrıca bakınız: Goodwin, 2012, 148.

4. Osmanlı tarihçisi hekim Hayrullah Efendi (1971) de Kristodulos ismini zikreder. İsim konusuda çağdaş araştırmalar; Babinger, 1927, 548-51; Martinovitch, 1935, 285-98; Kurdian, 1937, 109-113; Martinovitch, 1945, 265-8; Babinger, 2010, 255-7.

Resim 2. Atik Sinan'ın '*Hoca Sinânü'd-din Yusuf bin 'Abdullah'ül-'atik'ül-mi'mâr'ül-emîrî*' künyesi ile anıldığı 1468/1469 yılında düzenletmiş olduğu ikinci vakfiyesi (VGMA, 633:19/43-45).

2018, 11; Keskin, 2020, 156-157). Öte yandan, 'atik' unvanını 'eski' anlamı ile kabul eden yayınlarda "Kristodulos" (Hristodulos) ismine şiddetle karşı çıkılıyor olması (Kunter ve Ülgen, 1939, 6-7; Arseven, 1984, 151), bu unvanın Sinan'ın kökenine ilişkin göndermesine üstü kapalı bir reddiye teşkil ettiği anlaşılır.

Vakfiyelerden anlaşıldığı kadarıyla, Müslüman olduktan sonra çeşmesinin üzerinde bulunan bir çift kumru rölyefine nazaran Kumrulu Mescid (**Resim 3, 4**) ismini alan bir mescid, Baba Saltuk ya da Aşık Paşa adıyla anılan bir zaviye ve mektep inşa eden Atik Sinan'ın vakıfları arasında bir de kilise yer almaktadır (**5**). 1464 tarihli vakfiyede işaret edilen söz konusu kilisenin, Fener'de bulunan bir XIII. yüzyıl yapısı ve aynı zamanda İstanbul'da bulunan camiye çevrilmemiş tek Bizans dönemi ibadethanesi olan, halk arasında Kanlı Kilise olarak tanınan Theotókos Panaghiótissa / Panaghía Muchliótissa adlarıyla bilinen bina olduğu kabul edilir (**Resim 5**). Sultan Mehmed tarafından Sinan'a ya da Sinan'ın ricası üzerine annesine bağışlanan kilisede (Müller-Wiener, 2016, 204-5), yapının camiye

5. Kumrulu Mescid için: Ayverdi, 1989, 439-42; Zaviye için: Yüksel, 1999, 146.

Resim 3. Kumrulu Mescid, Fatih/İstanbul. (Fotoğraf: F. Yasin Köroğlu)

Resim 4. Yapıya adını veren kumru rölyefi, Fatih/İstanbul. (Fotoğraf: F. Yasin Köroğlu)

çevrilmeyeceğine ilişkin birer teminat niteliğinde olan Sultan Mehmed ve oğlu II. Bayezid'e (ö.1512) ait iki fermanın suretleri bulunur (Van Millingen, 1912, 276) (**6**). Kantemir (1979, 251), III. Ahmed döneminde (1703-1730) sözü edilen kilisenin camiye çevrilmek istenmesi üzerine, Hıristiyan cemaatin savunmasını bizzat üstlendiğini ve Sultan Mehmed'in, kilise ile bulunduğu sokağın tamamını Atik Sinan'a bağışladığına yönelik fermanını Çorlulu Ali Paşa'ya (ö.1711) ilettiğini ve bu ferman sayesinde kilisenin camiye çevrilmesini engellendiğini bildirerek fermanın tercümesini sunar (**7**). Sultan'ın Atik Sinan'a bağışladığı, onun ise ailesine vakfettiği bu kilise, ailesinin İstanbul'da meskun bulunduğu ve Hıristiyan olarak yaşamlarına devam ettiklerini düşündürür.

Vakfiyeler, Sinan'ın İstanbul'da çok sayıda gayrimenkule sahip olduğunu bildirmektedir; 1464 tarihli ilk vakfiyeye göre Sinan, Sultan tarafından kendisine verilen arazi ile Kumrulu Mescid'in giderleri için yakınında bir dükkân, dört hücre, bedestende dokuz dükkan, bir başcı dükkanı ile ona bitişik dükkanlar ile yukarıda bahsedilen kilise ile ona bağlı iki hücre; günümüze ulaşamayan zaviyenin giderleri için bedestende on iki, Çemberlitaş'ta on beş olmak üzere çeşitli dükkanlar vakfetmiştir. 1468/1469 tarihli ikinci vakfiyede mescidin yanına tek katlı bir mektep ile yirmi sekiz dükkân ve dört oda daha eklenmiştir. Vakfiyede, ayrıca 2500 metrekareye yakın bir arazinin Sultan tarafından Sinan'a bağışlandığı belirtilir (Konyalı, 1953, 3-43; Ayverdi, 1989, 439-40). Her iki vakfiyesi, Sinan'ın, 3500 metrekareden fazla arazi, kırktan fazla dükkân, çeşitli evler ve hücreler ile bir kiliseyi vakfedecek bir mali güce sahip olan önemli bir figür olduğunu gösterir (Yerasimos, 2010, 211-2).

Sinan, 1468/1469 tarihli ikinci vakfiyesinde anıldığı üzere 'emîrî mimar' yani sultanın mimarı olarak daha önce hiçbir Osmanlı mimarının anılmadığı bir sıfatla zikredilir (VGMA, 633:19/43-45; Konyalı, 1953, 22). Bu kayıt, onun, oluşum sürecinde bulunan Hassa Mimarlar Ocağı'nın ilk üyelerinden biri olduğuna işaret eder.

ATİK SİNAN'IN AKIBETİ

Atik Sinan'ın ölümüne ilişkin en açık bilgiyi, kendi inşa ettirmiş olduğu Kumrulu Mescid'in haziresinde bulunan kabir kitabesi verir (**Resim 6**):

6. Fatih Sultan Mehmed'in fermanı kilisenin Sinan'a, II. Bayezid'in fermanı ise yeğenine bağışlandığını bildirir (Maria B., 2016).

Yapı hakkında ayrıca: Gurlitt, 1907, 36-7; Eyice, 1963, 42-3;

7. İlgili fermanın çevirisi:

> "Ey İstanbul Subaşısı, sen ki şerefle ortaksın, yüce acımamız ve lütfumuz sayesinde, mükemmel çalışmalarının ödülü olarak mimar Kristodulos'a Küçük Cafer adındaki sokağı hibe ettim. Magulyotisa Kilisesi'ne git ve bunu sınırlayan boş yerlerle birlikte adı geçen sokağı çiz ve sonra, senin de inanacağın bu hatt-ı şerife göre, bu yerleri Kristodulos'un mülkiyetine geçir" (Kantemir, 1979, 251).

Resim 5. Kanlı Kilise, Balat/İstanbul. fotoğraf: Nicolas Victor Artamonoff, 1936.

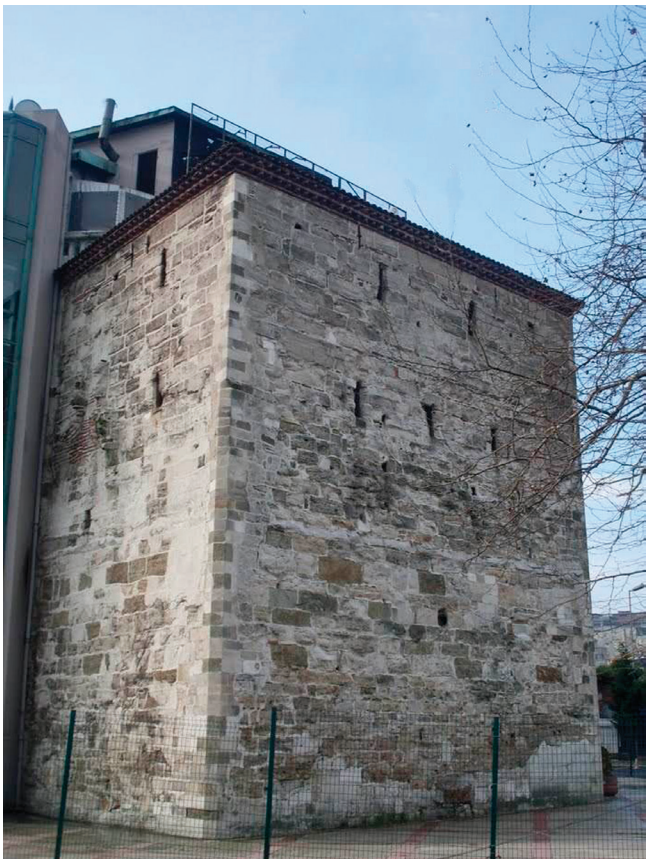
> "Tanrı'nın affına ve inayetine mazhar olan mimar Sinan, 876 yılının Rebî'ül-Evvel ayının yirmi yedinci günü (13 Eylül 1471), perşembeyi cumaya bağlayan gece, akşam namazından sonra, deniz kıyısındaki karanlık zindanda şehid edilerek ölümlü dünyadan ölümsüz dünyaya göçtü" (Konyalı, 1953, 49, Yerasimos, 2010, 212; Yüksel, 1999, 144).

27 Rebî'ül-Evvel 876 / 13 Eylül 1471 tarihi Cuma gününe gelmektedir. O halde, Sinan, 12 Eylül 1471 Perşembe akşam namazı ile yatsı namazı arasında, takriben 19:30 ila 20:45 saatleri arasında hayatını kaybetmiştir. Sinan'ın hapsedilmiş olduğu belirtilen zindanın Eminönü-Zindankapı'da Haliç surları üzerinde yer alan, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde hapishane olarak kullanılan adını imparator tarafından burada katledildiğine inanılan Abbasi halifesi Harun Reşid'in (ö.809) elçisi Cafer'den alan burç olduğu sanılır (Yerasimos, 2010, 263) (**Resim 7**) (**8**).

Fatih Camii'nin 1463 yılında başlayan inşası 1470 Aralık ila 1471 Ocak ayı arasında tamamlanmıştır. Kabir kitabesinde verilen bilgilere göre, Sinan, 13 Eylül 1471 günü, diğer bir deyişle, caminin tamamlanmasından yaklaşık dokuz ay sonra hapsedildiği yerde hayatını kaybetmiştir. Sinan'ın vefatı sırasında caminin inşasının tamamlanmış, medreselerin ise pencere boyuna kadar çıkmış olduğunu bildiren dönemin görgü tanıklarından Edirneli Ruhî Çelebi'nin (ö.1522) ifadesi kabir kitabesini onaylar; *"Yeni Câmi'i Usta Sinân nâm usta binâ etdi ve medreseleri pencere boyına çıkarmış idi, vaki'aya uğrayub öldı, 'aleyhi rahma"* (Ménage, 1988, 330; Yerasimos, 2005, 51).

8. Baba Cafer Zindanı hakkında: Özcan, 1991, 366-7.

Resim 6. Atik Sinan'ın kabri, Kumrulu Mescid Haziresi, Fatih/İstanbul.

Resim 7. Baba Cafer Zindanı olarak bilinen burç, Eminönü, İstanbul.

Kabir kitabesi ve Ruhi Çelebi'nin kayıtları, Atik Sinan'ın nasıl öldürüldüğü konusunda detay vermez. Öldürüldüğü yönündeki bilgiyi yaklaşık bir yüz yıl sonra tekrarlayan Gelibolulu Mustafa Âlî (2003, 62), Atik Sinan'ın, caminin inşasının tamamlanmasının ardından boynunun vurulduğunu kaydeder; *"Mi'mâr Sinân ki, Sultan Muhammed Hân Câmi'i bünyâdında dâmen-der-miyân ve nize'i- ser-tiz gibi fikr müstakim-i sâkıbla engüşt-nümâ-yı a'yâan iken ba'de-itmâmi'l-binâ, cüz'i taksirine binâ'en boynı urıldı."* Dimitri Kantermir'in XVIII. yüzyıl başlarında aktardığı, Atik Sinan'ın akıbetinin halk arasında dillendirilen bir çeşitlemesi olduğu anlaşılan Sinimmar anlatısından uyarlanan söylencede ise Sinan, caminin kuzeyinde kurulan bir kazığa oturtulmuştu. Olaya şahit olduğunu bildiren ve Sultan Mehmed'i bu konuda haksız bulduğu anlaşılan, 1512 yılı olaylarının anlatımı ile sona eren *Anonim Osmanlı Kroniği* (2000, 113) yazarı ise, Sinan'ın kabir kitabesinde bildirildiği gibi hapsedildiği yerde öldürüldüğünü yinelerken, ölümüne dövülmesinin neden olduğunu ekler; *"Sultan Muhammed Yeni Câmi'i ve sekiz medreseyi ve imâreti ve bîmârhâneyi yapan Mi'mar Sinan'ı nice döğe döğe öldürdi habs içinde."*

Kabir kitabesinin verdiği bilgiler ile olaya şahit olduğunu bildiren *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarının birbirini onaylayan ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Sinan caminin inşasının tamamlanmasının ardından alıkonulmuş ve hapsedildiği zindanda öldürülmüştür.

MANİPÜLASYON / ANAKRONİ: TRAJEDİDEN TRAGEDYAYA SİNAN'IN AKIBETİNE İLİŞKİN POPÜLER SÖYLENCE

Dimitri Kantermir'in naklettiği Sinimmar anlatı uyarlanmış romantik anlatı ilgi çekici olsa da, Atik Sinan'ın öldürülmesinin ardında daha ciddi bir mesele yatıyor olmalıdır. Evliya Çelebi (ö.1682) (1996, 61-62), XVII. yüzyılda kaleme aldığı *Seyahatname*'de mimarın akıbetine dair farklı ve ilginç bir söylence sunar. Atik Sinan'ın adını zikretmeyen Evliya Çelebi'ye göre, Sultan, caminin inşasında kullanılmak üzere getirttiği sütunları keserek kendi adını taşıyacak olan caminin Ayasofya kadar yüksek bir yapı olmasına engel olduğunu düşündüğü mimarbaşına bunun nedenini sorar; İstanbul'da çok deprem olduğunu bu yüzden yapının ayakta kalabilmesi için sütunları kesmek zorunda kaldığını söyleyen mimarbaşının cevabından tatmin olmayarak ellerinin bileklerinden kesilmesini emreder. Söylencenin devamında mimarbaşı Sultan Mehmed'i dava eder; adı verilmeyen kadı, caminin yüksek ya da alçak oluşunun ibadete mani olmadığına ve Sultan'ın şeriata aykırı, keyfi bir iş yaptığına karar vererek kısasa, yani Sultan'ın ellerinin kesilmesine hükmeder. Mimarbaşı ile hükümdar arasındaki dava, Sultan'ın suçunu kabullenerek kendisine tazminat ödemeye mahkum edilmesiyle sonlanır. Söylence, Sultan ile kadı arasında geçen ve Sultan'ın kadıyı kendisini hükümdar olduğu için kayırmadığı, kadının da Sultan'ı hukukun üstünlüğünü kabul ettiği için takdir ettiği diyalog ile sürer (**9**).

Günümüzde halen oldukça popüler olan bu söylence, sonuç kısmında, dikkatleri kadı ile Sultan arasında geçen diyaloğa çekerek Osmanlı adalet sistemi ve Sultan Mehmed'in hakkaniyetini yücelten bir kıssaya dönüşür (Ünver, 2015, 139). Mimarın ölümü ise kıssada konunun dışında kaldığı için yer bulmaz. Atik Sinan'ın başına gelenler böylece Sultan ile kadı arasında geçen diyaloğun gölgesinde kalır iken, söylence Sultan'ın keyfi ve hukuksuz davranışını aklama yönünde amacına ulaşır.

Olayı Osmanlı adalet sisteminin bir övgüsüne çeviren ve birbirini tekrar eden bazı popüler yayınlarda adaleti tesis etmek üzere davaya İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey atanır. Evliya Çelebi'nin ismini vermediği kadı böylece Fatih Camii'nin temelinin atılmasından yıllar önce 1459'da vefat eden Hızır Bey ile vücut bulur (**Resim 8**) (**10**).

Çoğu kez "Rum mimar" olarak anılan mimarbaşı ise bazen Kommenos hanedanı ile akrabalığı bulunan Fenerli bir Rum aile olan İpsilantis Ailesi'ne mensup "İpsilanti Efendi" adıyla karakterize edilir (**11**). XVIII. yüzyıldan itibaren siyasi alanda etkili hale gelen ve Balkanlarda Osmanlılara karşı gerçekleşen kalkışmalarda önemli rol oynayan, aynı zamanda Rum bağımsızlık hareketine destek veren ve bu nedenle bir fesat yuvası olarak görülen İpsilantis Ailesi ile ilişkilendirilerek yeni bir kimlik biçilen mimar bir bakıma baştan şüpheli ilan edilir (**12**). Osmanlı adalet sistemi, mahkemenin gidişatına değinilmeden önce, hakkaniyet terazisinin bir kefesine Sultan Mehmed'i diğer kesesine ise "Rum mimar İpsilanti"yi koymasıyla dahi övgüye değer görülür (Bahadıroğlu, 2011).

Günümüzde, mahkeme söylencesini Osmanlı adaletinin bir örneği olarak sunan, çeşitli yayınlarda ve sosyal medya platformlarında yer bulan çeşitli animasyonlar, canlandırmalar ve anlatılar içeren görüntü kayıtlarında, Evliya Çelebi'nin kayıtlarında bulunmayan hayali detaylar aracılığıyla tüm suç mimara yüklenir (**Resim 8**). İslam düşmanı bir gayrimüslim olarak karakterize edilen mimar, dini motivasyonlar eşliğinde caminin Ayasofya'dan yüksek olmasına engel olmak için çeşitli bahaneler

9. "Mi'mârbaşı ile Ebü'l-feth'in mürâfa'a-ı şer'-i Resûl olduğun beyân eder.

Bir gazûb pâdişâh-ı Cem-cenâb olmağile câmi'i binâ eden mi'mârbaşıya itâb edüp, *"Benim câmi'im niçün Ayasofya kadar âlî etmeyüp benim birer Rûm harâcı değer sütûnlarımı kesüp câmi'im alçak etdin?"* dedikde mi'mâr eydir: *"Pâdişâhım İslâmbol'da zelzele çok olup metânet üzre inkırâzu'd-devrân mü'ebbed ola deyü iki amûdu üçer zirâ' kesüp câmi'-i Ayasofya'dan sehel alçak etdim"* deyü özür buldu. *"Özrü cürmünden eşeddir"* deyü Ebü'l-feth amân vermeyüp mi'mârbaşının iki ellerin bileklerinden kat' etdi. Ertesi gün mi'mârbaşı ehl (ü) iyâliyle İslâmbol mollâsı olan (---) hazretlerinin huzûruna varup Ebü'l-feth Gâzî'den şikayet edüp, *"Mürâfa'a-i {şer'} olunmasın taleb ederim"* dedikde derhâl (---) hazretleri kethudâsını Ebü'l-feth'e gönderüp şer'-i şerîfe da'vet eder… mi'mârbaşı da'vâya âğâze edüp eydir: *"Sultânım, ben bir üstâd-ı kâmil mi'mâr (u) mühendis-i âmil idim. Bu âdem, 'Benim câmi'im niçün alçak edüp iki direğim kesdin' deyü benim iki ellerim kesüp beni kâr (ü) kesbimden ve kifâf-ı nefsimden alıkoyup ehl (ü) iyâlim beslemeğe iktidârım kalmadı. Emir şer'-i şerîfin"* deyüp summun bükmün durdu. *"Beğim ne dersin, bu âdemin ellerin siz mi kat' etdiniz?"* deyince hemân Ebü'l-feth, *"Vallâhi sultânım, bu âdem benim birer Mısır harâcı değer amûdlarım kat' edüp câmi'im bî-şöhret olup alçak olduğıyçün ellerin kat' etdim. Emir şer'-i şerîfindir"* dedikde hemân (---) hazretleri, *"Beğim şöhret âfetdir. Câmi' sahrâda {ve} küşâde olsa ve alçak olsa ibâdete mâni' değildir. Senin taşın cevâhir dahi olsa kıymeti yine bir taçdır. Ammâ bu âdem melekden mükerrem, kırk yılda hâsıl olur. Ve nâ-şer'î kat'-ı yed edüp tehevvür etmişsiz. Bu âdem kârdan kalup şimden gerü kârı cimâ' etmek olsa gerekdir. Evlâd (u) ensâbı kesret üzre olup kifâf-ı nefsleri şer'ân senin üstüne lâzımdır. Ne dersin beğim?"* dedikde hemân Sultân Mehemmed, *"Emir şer'in"* dedükde (---) hazretleri, *"Emr-i şer' budur kim mi'mâr da'vâ etse şer'an sizin dahi elleriniz kat' olunur."* (Evliya Çelebi 1996, 61-2).

Evliya Çelebi metnin devamında *"Andan mi'mârın baş halîfesi Abdâl Sinân mi'mâr-başı olup bu câmi'e niçe zamîme âsâr-ı binâlar etdi"* diyerek devam ederek, caminin inşasını Atik Sinan'a tamamlattırır. Bu durum yapının mimarına ilişkin bir bilgi eksikliği yaşadığına işaret eder.

10. Kadı Hızır Bey hakkında; Yazıcıoğlu, 1998, 413-5.

11. Bu uydurma ismi ilk ortaya atanın tarihçi Yavuz Bahadıroğlu olduğu anlaşılır. Bahadıroğlu, hemen hemen tüm yayınlarında yer verdiği bu söylencede İpsilanti ismine ilişkin herhangi bir kaynak göstermemektedir.

12. İpsilantis ailesi hakkında: Sözen, 2000.

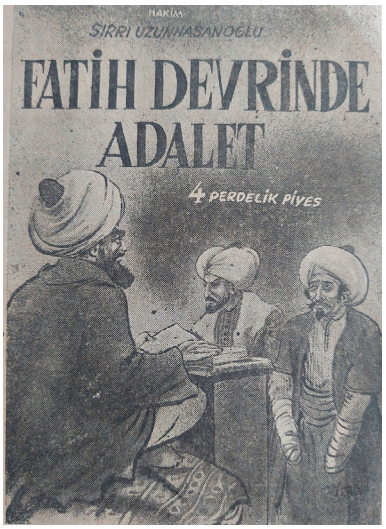

Resim 8. Sultan ile mimar arasındaki davayı Osmanlı hukuk sistemine bir övgü aracı olarak yorumlayan bir karikatür, İbrahim Özbadak, 2017.

uydurarak Sultan Mehmed'in getirdiği sütunları keser. Söylence, özünde suçlu olmasına rağmen mahkemede lehine karar çıkan mimarın, bu adalet karşısında göz yaşlarını tutamayarak davasından vazgeçerek Müslüman olmasıyla sonlanır (Komisyon, 2016) (**13**). Oysa, mahkeme söylencesine kaynak olan Evliya Çelebi (2000, 61), "Rum Mimar İpsilanti" değil "mi'mârbaşı" ifadesini kullanmakta, ayrıca, caminin inşaatında gayrimüslim çalışmadığını eklemekte, diğer bir deyişle, bahsi geçen mimarbaşının müslüman olduğunu ima etmektedir: *"..binâ olundukda bennâ ve ummâlînden gayrı millet hidmet etmemişlerdir. Cümle huddâmları müselmânlar idi".*

13. Atik Sinan'a ilişkin çeşitli sosyal medya yayınları: Cüneyt Batumeli Production, 2020; Konakçı, 2020; Oruç, 2018.

Mahkeme söylencesi, adalet vurgusu ile modern hukukçuların da ilgisini çekmiştir. Örneğin, Hakim ve avukat Hasan Basri Erk (1954, 42-3), *Meşhur Türk Hukukçuları* adlı eserinde yer verdiği mahkeme söylencesini hukuk tarihimizin özel hadiselerinden biri olarak sunar. 1953 yılında *Fatih Devrinde Adalet* isimli dört perdelik bir piyes kaleme alan hukukçu Sırrı Uzunhasanoğlu, 'gavur mimar' şeklinde andığı mimara söz konusu piyesi Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde geçen bu mahkeme sahnesini Osmanlı adaletine bir örnek olarak gördüğü için yazdığını bildirir. Piyeste, "gavur mimar" olarak anılan mimar, Sultan Mehmed için Fatih Camii'ni değil, özünde bir Bizans dönemi yapısı olan ve 1497 yılında camiye çevrilen Küçük Ayasofya Camii'ni inşa eder (Uzunhasanoğlu, 1953). Piyes senaryosunun baskısının kapağında sultan ve Osmanlı kostümü içindeki, bezle sarılı iki eli bileğinden kesilmiş olarak temsil edilen mimar, kadının karşısında ayakta resmedilmiştir. Piyes kapağında yer bulan mimar figürü, Atik Sinan'ın popüler kültürdeki ilk görsel tasviridir (**Resim 9**).

Resim 9. Elleri kesilmiş olan mimar, davalı sultan ve kadı (Sırrı Uzunhasanoğlu, *Fatih Devrinde Adalet*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953)

Sultan ile mimar arasında geçen davaya ilişkin söylencenin en geniş kitlelere ulaştığı platform, ulusal televizyon olmuştur. 2013-2014 yılları arasında TRT'de yayınlanan *Osmanlı Tokadı* adlı dizide işlenen mahkeme sahnesinde 'Santos Efendi' ismiyle izleyiciye sunulan mimar, inşaatı zamanında tamamlayamadığı gerekçesi ile işten el çektirildiği ve çalıştığı süre karşılığında hakedişini alamadığı için mağdur olduğundan dolayı Sultan'ı kadıya şikayet eder (Osmanlı Tokadı, 2013). Geniş kitlelere hitap

eden bu televizyon dizisinde, Sultan'ın mimarı öldürdüğüne yönelik kayıtları göz ardı eden ve dikkati adalet temasına yönlendiren popüler söylence dahi bir nevi sansürlenerek 'mimarın ellerinin kesilmesi', 'mimarın işten el çektirilmesi' ile ikame edilir.

Atik Sinan, söylencenin zaman içindeki yolcuğunda çeşitli isimler almış, Rum mimar, gavur mimar gibi sıfatlarla ötelenmiş, gayrimüslim kökenine vurguyla camiyi kasıtlı olarak Ayasofya'dan alçak kılmakla suçlanmış olsa da dava sonunda her zaman haklı çıkar. Sinan'ın ölümü konusunda suskun kalan ve dikkati adalet temasına çekerek olayı çarpıtan mahkeme söylencesini, Sultan'ın mimarı öldürttüğüne yönelik ithamlar karşısında haklı çıkartmaya yönelik bir algı manipülasyonu aracı kullananlar işin sonunda her şekilde haksız bulunan, fevri kararlar veren bir Sultan Mehmed imgesi yaratırlar.

DEKOR

Uzunhasanoğlu (1953, 11), piyesinde yer verdiği mahkeme sahnesine hayali bir dekor kurgular iken, Üsküdar'da bulunan, Osmanlı dönemine ait özgün bir mahkeme binası olduğu kabul edilen ve Fatih Mahkemesi adıyla tanınan yapının mimar ile Sultan arasındaki davanın görüldüğü yer olduğu yakıştırması yapılır (**14**). Böylece, söylenceye gerçekten yaşamış bir kadının ardından gerçek bir de dekor atanır. Türkiye Gazetesi'nin 01.10.2006 tarihli "Fatih'in Yargılandığı Bina Müze Oluyor" başlıklı haberine göre, Üsküdar Belediyesi tarafından restore edilerek 2008 yılında Adalet Tarihi Müzesi olarak hizmete açılan yapının bir bölümünde Sultan Mehmed, kadı Hızır Bey ve eli kesilen Rum mimarın balmumu heykelleri yer alacaktır. Günümüzde tekrar düzenlenerek kütüphane olarak kullanılan yapının girişinde yer alan bilgi panosunda, binanın Sultan Mehmed ile mimar arasında geçen davaya ev sahipliği yaptığı ilan edilmektedir (**Resim 10, 11**).

ROMANTİZM: TARİHİ KAYITLAR İLE SÖYLENCELERİN UZLAŞISI

Atik Sinan'ın konu edildiği edebiyat ürünlerinde, dönem kaynakları ile oldukça ilgi çekici olduğundan göz ardı edilmediği anlaşılan Evliya Çelebi kaynaklı popüler söylence harmanlanır. Mahkeme motifi kimi zaman ortadan kalkarken, olay örüntüsü doğrudan Atik Sinan'ın ellerinin kesilmesi ve ardından dövülerek öldürülmesi çevresinde şekillenir; okuyucu, mimarın dramı ile ajite edilir.

Enis Batur (1999, 141), *Azatlı Sinan'ın Kendi Ağzındandır* başlıklı şiirinde, Atik Sinan'ın ölümünden önceki son gecesinin duygusal bir betimini yapar. Ölümü bekleyen Sinan, elleri kesilerek mesleğini yapamaz hale geldiği an zaten ölmüştür:

> "Birazdan bitecek gece – son gecem, birazdan gelecek sabah – son sabahım.
>
> Son sabahımla birlikte kapanacak benim koyu hikayemin kapısı, olanların önüne su ve hava geçirmez bir duvar örülecek.
>
> Yüce sultanım buyurmuş: Ölesiye dövülecek Benden yüceliğini esirgeyen mimarım,
>
> Kule'nin dibinden yükselen çığlıkları şehrimin bütün köşelerine dağılacak,
>
> cümle alem duyacak sese sinmiş korkuyu, ben ki ne sur tanıdım ne su bildim
>
> karşıma çıksın ve orada dimdik dursun, binbir el gidip Sinan'ıma boyuna vursun.

14. Yapıya ilişkin: Konyalı, 1977, 523-4; Haskan, 2001, 1470-1; İpşirli, 2007, s. 31-8.

Resim 10. Mimarın şikayeti üzerine Sultan'ın yargılandığı kabul edilen bina: Fatih Mahkemesi / Yedi Güzel Adam ve Öncüler Kütüphanesi, Üsküdar, İstanbul.

Resim 11. Mimarın şikayeti üzerine Sultanın yargılandığı kabul edilen mahkeme odası, Üsküdar, İstanbul.

> Allahım, nice öfkedir – nice hiddet taşmış o simsiyah girdapsı gözlerden ki sanırsın
>
> şu son gecemi som kömür kılmış yaradan seninle ölçüşen sultanımdır:
>
> Koca Bizans erimiş bakışından, kulun kulu bir şey mi?
>
> Birazdan bitecek gece, hayatım, hikayem:
>
> Küllerimden bir yenisi bozbulanık başlayacak.
>
> Kör inat mı, kör inanç körükörüne dikleniş mi:
>
> Bu vücudu, bana emanet ruhu salıp teslim etmişim dün, azatsa kendimi çoktan azad eylemişim – kalan, altındaki dünya kadar yıkık dökük, tepemdeki arş kadar boş:
>
> Kim vurursa vursun sesim çıkmaz artık, iki elimi bileklerinden kestikleri an zaten ölmüşüm."

Mehmet Coral (2003, 34), Konstantiniye'nin Yitik Günceleri adlı İstanbul tarihinden çeşitli karakterlere değindiği tarihi romanının Sinan'a ayırdığı kısmında, kabir taşında yer alan bilgiler, Anonim Osmanlı Kroniği yazarının kayıtları ve Evliya Çelebi'nin zikrettiği söylenceyi harmanlayan yeni bir perspektif sunarak rivayetin iki farklı çeşitlemesinin bir uzlaşısını ortaya koyar:

> "[Sinan ellerinin kesildiği] o günden sonra üç yıl kadar dünyadan kopuk bir biçimde yaşadı. 1471 yılının bir eylül gecesi, nedensiz bir şekilde yakalanarak, deniz kıyısında pis kokulu eski bir Bizans zindanına götürüldü. Burada hoyratça dövülerek öldürüldü…"

Boğazkesen adlı romanında, iki söylenceyi bir araya getiren Nedim Gürsel (2003, 127-8), ellerini kestirerek zindanda döverek öldürttüğü Atik Sinan'ı,

Sultan Mehmed'in rüyasına konuk ederek, mimarının bileklerinden akan kanın caminin temeline karışmasını izleyen Sultan'ı derin bir vicdan muhasebesine sokar;

> "Bilekten kesilmiş iki el canlandı gözünün önünde. Mimar Yusuf Sinan'ın elleri. (…) Mehmed, mimarın ellerini kesip hapse atmalarını buyurduğunda en küçük pişmanlık bile duymamıştı. Gözünde suçluydu Sinan. (…) Mehmed şimdi, öfkesi dindikten sonra yeniden görüyor Sinan'ın ellerini. Mimarın kanı nice emek verip yaptığı caminin temeline karışıyor. Kim bilir, belki ileride bu yapı Mehmed'in değil, mimarının adıyla anılacak. (…) Pişmanlıkla karışık bir utanç duygusunun mermere damlayan kan gibi yavaşça içine yayıldığını hissediyor Mehmed. Ve hırsına, gururuna, o aniden patlayan öfkesine bir kez daha yenildiği için acı duyuyor"

Elif Şafak (2014, 169; 2015, 134), XVI. yüzyılda geçen ve Mimar Sinan'a odaklanan, Türkçeye Ustam ve Ben başlığı ile çevrilen The Architect's Apprentice adlı romanında yeni bir çeşitleme sunarak, dava rivayetine değinmeden, sütunları keserek Sultan'ın öfkesini çeken Atik Sinan'ın ellerinin, ölene kadar dövüleceği zindanda kestirildiği yönünde kurgulanmış bir hikayeyi adaşı ve meslektaşı Mimar Sinan'ın ağzından nakleder;

> "Atik Sinan hapse attırılmış, orada onlarca gardiyan tarafından dövülmüş ve elleri kesilmişti. Merak eden gidip kitabesinde okuyabilirdi. Bu usta zanaatkâr, bu bilgili ve duygulu adam, deniz kenarında bir zindanda, yapayalnız ve acılar içinde bu fani dünyadan ayrılmıştı. Sırf sultanın direklerini azıcık kısalttı diye..."

OSMANLI MİMARLARI İÇİN BİR İBRET: MAKTUL SİNAN

Osmanlı mimarları içinde Atik Sinan ile aynı akıbeti paylaşan diğer bir başmimar 1662 yılında bambaşka nedenlerle katledilen Mustafa Ağa'dır (Ateş, 2022, 166-70). Trajedisi sözlü geleneğe yansımayan Mustafa Ağa'nın aynı kaderi paylaştığı Atik Sinan'ın akıbetinden haberi var mıydı bilinmez. Ancak, Elif Şafak'ın romanında Atik Sinan'a ilişkin söylenceyi dillendiren Mimar Sinan, yaklaşık yüzyıl sonra, aynı pozisyonu paylaştığı selefinin akıbetinden gerçekten de haberdardır; Sâî Mustafa Çelebi (ö.1595) tarafından kaleme alınan otobiyografilerinden *Tezkiret'ül Bünyân*'da, Kanuni Sultan Süleyman (ö.1566) ile aralarında geçen ve Atik Sinan'dan bahis açılan bir diyaloğu aktarır. Süleymaniye Camii'nin inşası sırasında şantiyeyi ziyaret eden Sultan Süleyman, caminin neden tamamlanmadığı konusunda hiddetlenerek Mimar Sinan'ı, Atik Sinan'ın akıbetini hatırlatarak tehdit eder. Bu çıkışı üzerine caminin iki ayda tamamlanacağı cevabını alan Sultan Süleyman, buna inanmayıp caminin bu süre zarfında tamamlanmaması durumunda olacaklar konusunda Mimar Sinan'ı ikinci kez uyarır. Şantiye alanından saraya döndüğünde, Mimar Sinan'ın can korkusundan aklını oynattığını düşünen Sultan, beraberinde bulunan ağalara caminin ne zaman tamamlanacağını bir de onların sorması ister:

> - "*Nedür bu benüm cami'üm ile mukayyed olmayub gayrimühim olan nesneler ile ta'til-i evkat eylersün? Ceddüm Sultan Mehemmed Han mi'marı sana numune yetmez mi?''* dedi ve; *"bana bu bina ne zamanda tamam olur, tiz haber vir! Yoksa sen bilirsin''* dedi.
>
> Çünki bu şiddet ü hiddet ile Padişah-ı cihan-penahda kemal-i gazabı müşahade eyledüm, bu mur-ı za'ifül-hal mebhut u lal oldum. Ahir, kudretullah ile lisanuma bila'rüyet bu cari olur ki: - *"Saadeetlü padişahumun devletünde iki ayda tamam inşallah tamam olur''* dedüm. Ol dem sa'adetlü Padişah rikabında bulunan ağalara;

> *- "Bire, şuna su'al edün, cümleten bu bina ne zamana kadar tamam olur?''* deyü buyurduklarında ağalar dahi:
>
> *- "Mi'mar Ağa, Sa'adetlü padişah ne buyururlar, işidür misin? Bu bina kaçan kapusu kapayup tamam olur?''* dedüklerinde yine:
>
> *- "iki ay tamam olunca bu bina da tamam olur''* dedüm. Hazır olan ağaları merhum şahid tutup:
>
> *- "Mi'mar! Hele iki ay olınca tamam olmaz ise senünle söyleşevüz!''* deyüp Saray-ı Hümayunlarına revane oldılar. Saraya varduklarunda hazinedar başına ve sayir ağalara buyururlar ki:
>
> *- "Mi'marun cününu zahir oldı. Heç iki ayda nice yıllık kar mümkin midür? Herif başı korkusundan aklını aldurdı. Çağırup siz de su'al eylen, görün ne cevab verür''* deyü buyururlar." (Crane-Akın, 2006, 151).

Doğrudan Mimar Sinan tarafından aktarılan bu diyalog, hem onun hem de Sultan Süleyman'ın, Atik Sinan'ın akıbetinden haberdar olduğunu gösterir (benzer bir yorum: Faroqhi, 2005, 153). Sultan'ın, Mimar Sinan'ın meslektaşının başına gelenlerle tehdit edilmesinin ardından, abartılı bir ifade de olsa, aklını oynattığından şüphelenmesi, Atik Sinan'a verilen cezanın ve aynı zamanda Mimar Sinan'a yöneltilen tehdidin ağırlığına işaret eder.

RED, İNKAR, SUSKUNLUK

Tezkiret'ül Bünyân, Atik Sinan'ın başına gelenleri bizzat Sultan Süleyman'ın ağzından doğrulamasına karşın, günümüz mimarlık ve sanat tarihi literatüründe olup bitenler kimi zaman kaynaklar görmezden gelinerek doğrudan reddedilmiş, kimi zaman da çeşitli bahaneler eşliğinde inkar edilmiştir. Örneğin, konuya etraflıca değinen Ekrem Hakkı Ayverdi, kabir kitabesini merkeze alarak, Sinan'ın Sultan tarafından öldürülmüş olduğuna çeşitli bahaneler üreterek karşı çıkar. Öncelikle, kabir taşlarındaki yazıların estetik niteliksizliğini eleştiren, ardından yazan kişinin Arapça'ya hakim olmadığını ve yazım yanlışları yaptığını bildirerek, üstü kapalı olarak kabir kitabesinin güvenilir olmadığı mesajını verir. Bu konuya etraflıca değinen Konyalı'nın *Azadlı Sinan* adlı çalışmasına göndermede bulunmasına rağmen, Sinan'ın öldürüldüğüne ilişkin onun zikrettiği dönem kaynaklarına değinmeyen (ya da görmezden gelen) Ayverdi (1989, 442)'ye göre, Osmanlı döneminde 'şehit' ifadesi olur olmaz herkesin için kullanılabilmekte, bu bakımdan kabir taşında geçen bu ifade sözlük anlamını karşılamamakta, ancak katibin metin içinde kafiye yakalama düşkünlüğüne cevap vermektedir. Sinan, Evliya Çelebi'nin bildirdiği gibi Sultan ile bir anlaşmazlık yaşamış ve hapse atılmışsa da öldürülmemiş olmalı, bir ihtimal eğer kendiliğinden vefat etmiş ise, zindanda bulunuşu bir mağduriyet olarak görülerek 'şehit' ifadesi kullanılmış olmalıdır; nitekim, Osmanlı dönenimde idamlar geceleri yapılmaz ve kurala sıkı sıkıya riayet edilir. Özetle, Ayverdi'ye göre, kabir kitabesi olayı çarpıtmakta olduğundan Sinan'ın akıbeti bakımından dikkate alınmamalıdır (**15**).

Sedat Çetintaş (2011, 293), 4 Mart 1944 günü *Tanin* gazetesinde yayınlanan makalesinde, idam iddiasının asılsız olduğu yorumunu yapar; hatta İstanbul Beyazıt Camisi'nin de Atik Sinan tarafından yapılmış olduğu görüşünü ileri sürerek maktul mimarın ömrünü uzatır. Zeki Sönmez (1995, 461; 2009, 228), Atik Sinan'a ilişkin pasajlarında, Konyalı'nın *Azadlı Sinan* adlı çalışmasına kaynakçada yer vermesine rağmen, Sinan'ın öldürüldüğüne yönelik kayıtlardan bahsetmez. Sultan'ın Sinan'ın ellerini kestirdiğine ilişkin gerçeği yansıtmayan bir rivayetin varlığına değinerek,

15. Ayverdi'nin (1989, 442) Osmanlı'da idamların gece gerçekleşmediği savı üzerine kurduğu reddiyesine karşı çıkan Yerasimos (2010, 212), *Anonim Osmanlı Kroniği*'ne gönderme yaparak yediği darbeler sonucunda kabir kitabesinde belirtildiği üzere akşam namazından sonra ölmüş olduğu yorumunu yapar.

mimar ile Sultan arasında gerçekleşen herhangi bir anlaşmazlığı keskin bir dille reddeder.

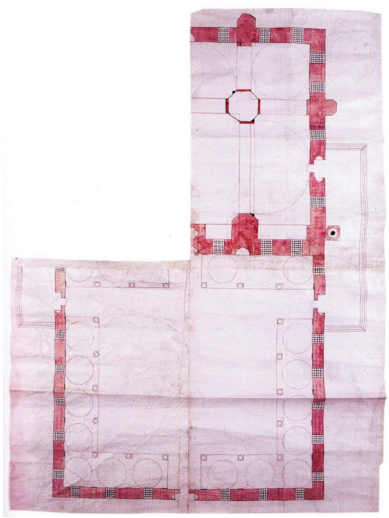
Fatih Camii üzerine yapılmış Türkiye merkezli çoğu akademik yayında, araştırmacılar, yapının mimarının Atik Sinan olduğunu zikretmelerine rağmen, muhtemelen tartışmalara dahil olmamak adına trajik akıbetine değinmez, böylece bir bakıma XV. yüzyıl kaynaklarının ekseriyetinin suskunluğuna eşlik ederler (Örneğin, Kunter ve Ülgen, 1939, 6-7; Arseven, 1984, 150-1; Öz, 1987, 57; Cantay, 1992, 78; Eyice, 1995, 244; Aslanapa, 2007, 239; Kuban, 2007, 180; Goodwin, 2012, 148). Bu yayınlardan bazılarında, akıbetine değinilmeyen Atik Sinan'ın etnisitesine ilişkin tartışmalara yer verilmesi daha elzem bulunmuş olmalı ki gayrimüslim kökenli olmadığı vurgulanmıştır (Kunter ve Ülgen, 1939, 6-7; Arseven, 1984, 150-1; Eyice, 1995, 244)

SİNAN GERÇEKTE NEDEN ÖLDÜRÜLDÜ?

Konyalı'nın (1953, 66) "Evliya Çelebi olayı hayalhanesinde süsledikten ve mutat mübalağa süzgecinden geçirdikten sonra ibretli ve heyecanlı bir sahne halinde aksettirmektedir" şeklinde betimlediği mahkeme söylencesinin Atik Sinan'ın akıbeti hususundaki önemli noktası, sultanın onu neden cezalandırdığına yönelik doğrudan mimarlık bağlamında bir perspektif sunması ve konuyu mimarlık düzlemine çekmesidir. Anlatıda, *"Benim câmi'im niçün Ayasofya kadar âlî etmeyüp benim birer Rûm harâcı değer sütûnlarımı kesüp câmi'im alçak etdin?"* sorusunu yönelten Sultan Mehmed, Atik Sinan'dan *"Pâdişâhım İslâmbol'da zelzele çok olup metânet üzre inkırâzu'd-devrân mü'ebbed ola deyü iki amûdu üçer zirâ' kesüp câmi'-i Ayasofya'dan sehel alçak etdim"* cevabını alır (Evliya Çelebi, 2000, 61). Bu diyalog iki önemli vurgu içermektedir; bunlardan biri Sinan'ın deprem kaygısı, diğer ise Sultan'ın Ayasofya ile yarışır bir cami yapma motivasyonudur (**Resim 11, 12**).

Evliya Çelebi'nin yapının depremde yıkılabileceği yönünde kaygıları olduğunu bildirdiği Atik Sinan tarafından inşa edilen ilk cami, 1766 yılında gerçekleşen deprem sırasında yıkılmış (Mazlum, 2011, 105-31) (**16**), yerine, III. Mustafa'nın emriyle, 1767-1771 yılları arasında mimar Mehmet Tahir Ağa tarafından yeni bir cami inşa edilmiştir (Ayvansarâyî, 2001, 49-51). Evliya Çelebi, Sultan ile mimar arasında gerçekleştiğini kaydettiği bu diyaloğu kaleme alırken Atik Sinan tarafından inşa edilen caminin henüz ayakta olması dikkat çeker. Anlaşılan, caminin strüktürel bakımdan pek de sağlam olmadığı ve olası bir depreme dayanıksız olduğu yönünde, yıkılmadan yaklaşık bir yüzyıl önce dahi dillendirilen bazı soru işaretleri mevcuttur. Nitekim, yapının sorunlu olduğu henüz 1509 depreminde ortaya çıkmıştır (Eyice, 1995, 245) (**17**). 1533 yılında İstanbul'a gelen ve yaklaşık bir yıl kadar Osmanlı başkentinde kalan Hollandalı ressam Pieter Coecke van Aelts (ö.1550) tarafından yapılan gravürlerden birinde, caminin kubbesinin bir kısmı ile minarelerin deprem sırasında yıkılmış olduğu izlenir (**Resim 12**). XVII. yüzyılda, 1670-1677 yılları arasında Türkiye'yi ziyaret eden ve yapıyı görme fırsatı bulan İngiliz rahip John Covel (ö.1722), caminin kubbesinin oldukça yassı olduğunu, zaman içinde çatladığını ve yıkılmaması için demir çatkılar ile desteklendiğini bildirerek, strüktürel bakımdan daha sonra inşa edilen diğer camilere nazaran problemli olduğunu bildirir (Raby, 2020, 253).

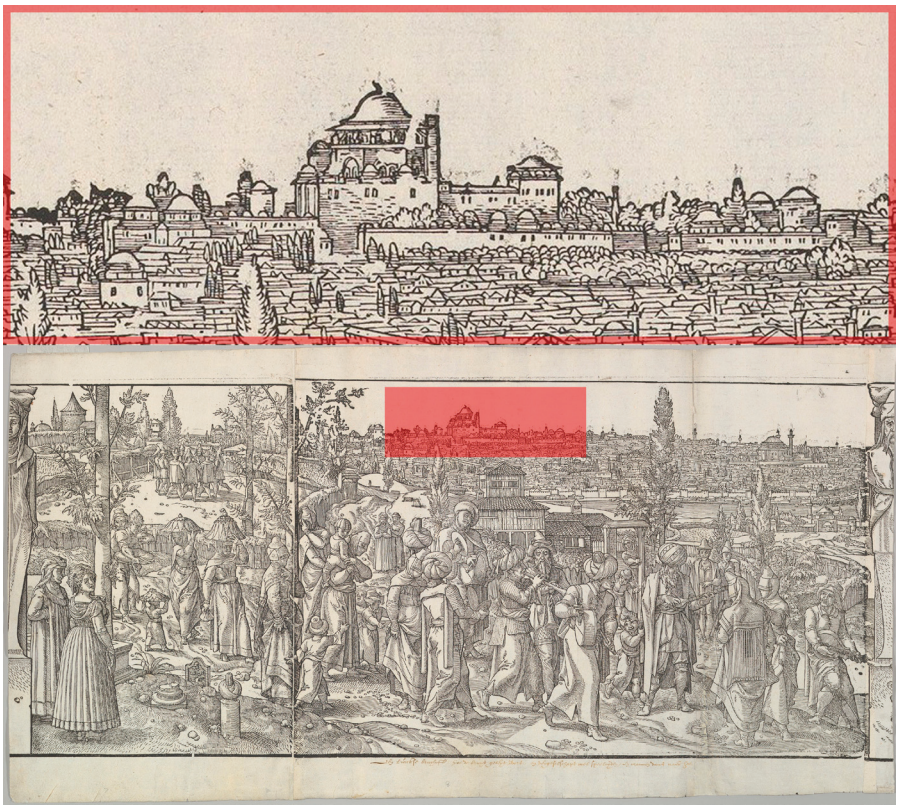
Öte yandan, Atik Sinan'ın deprem endişesi ile kestirdiği sütunlar, Sultan'ın yükseklik bakımından Ayasofya'dan daha yüce bir mabed inşa ettirmeye

Resim 12. Fatih Camii planı olduğu kabul edilen XV. yüzyıl çizimi. Planda söylenceye konu olan sütun yerine bir ayağın varlığı izleniyor (Necipoğlu, 2013).

16. Dönemin görgü tanıklarından Çeşmî-zâde Mustafa Reşid (1993, 45-6), Fatih Camii'nin tamiri mümkün olmayacak şekilde zarar gördüğünü bildirir; *"Ol zelzele-i dehşet-efzâdan Ebu'l-feth ve'l-megazî Sultan Mehme Hân-ı Gazî hazretlerinin câmi'-i vâlâ-yı fesîhü'l-ircâsının kubbesi bilkülliye münderis ü münhedim olup ve sâir sagir ü kebîr kubbeler ve divarları harâb u rahnedâr ve kabul-i ta'mîr etmediği zâhir ü âşikâr olup…"*

17. Julian Raby (1980, 169-276), yapının strüktürel zayıflığının tamamlanmasından kısa süre sonra anlaşıldığı ve durumun mimarın sonunu hazırlamış olabileceği yorumunu yapar.

Resim 13. Fatih Camii'nin 1509 depreminde gördüğü hasarı gösteren bir panorama (van Aelts, 1553)

dair hedefinin gerçekleşmesini imkansız kılmıştır. Peki, Sultan Mehmed'in gerçekten bu konuda bir hassasiyeti var mıdır? (**18**) Benzer bir olay, yarım yüzyıl kadar önce Semerkand'da yaşanmıştır. Sözlü gelenekte, Timur'un (ö.1405) eşi Bibi Hanım'ın adını taşıyan Mescid-i Cuma'nın mimarının, hükümdarın eşine duyduğu gizli aşktan dolayı katledildiği anlatılsa da (Maillart, 1938, 211; Singh, 1963, 18; Maclean, 1974, 81), dönemin görgü tanıklarından, İspanyol kralının elçisi Ruy Gonzales de Clavijo (ö.1412), İbn Arabşah (ö.1450) ve Şerefüddin Ali Yezdî (ö.1454), 1404 yılında Hindistan seferinden dönen Timur'un inşası tamamlanan yapıdan memnun kalmayarak, daha büyük ve yükseğini inşa etmek üzere taç kapıyı yıktırdığını (de Clavijo, 2007, 166; Şerefüddin Ali Yezdî, 2013, 436), ödüllendirilmeyi bekleyen mimar Muhammed Celd'i (ya da Muhammed Jalad) ise öldürterek, malına mülküne el koyduğunu bildirir (İbn Arabşah, 2012, 356-7). Bibi Hanım Mescid-i Cuma'sı, daha ziyade İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han (ö.1316) tarafından Sultaniye'de inşa edilen cami ile benzerlik gösteriyor olsa da (Lentz ve Lowry, 1989, 48; Blair ve Bloom, 1995, 40; O'Kane, 2017, 604), İbn Arabşah (2012, 355-6) Timur'un, günümüze ulaşamayan bu yapının değil, Hindistan'da görüp çok beğendiği bir caminin benzerinin inşasını arzuladığını bildirir. Timur'un fazlasıyla özendiği ve olasılıkla daha görkemlisini inşa etmek istediği yapının, Delhi'de 1389 yılında görmüş olduğu, 1343'te Muhammed bin Tuğluk (ö.1351) tarafından yaptırılan Cihanpenah Camii olduğu kabul edilir (O'Kane, 2017, 604). Çağdaş sayılabilecek bu örnek, Sultan Mehmed'in İslam toplumunda çok iyi tanınan Ayasofya'yı alt ederek, bir bakıma banisi İmparator İustinianus'a (ö.565) da galebe çalmak gibi bir programının olabileceğini düşündürmektedir.

Sultan Mehmed'e yakın isimlerden Tursun Bey (ö.1491?) (1977, 71), yeni caminin Ayasofya üslubunda olup, Ayasofya'nın sahip olduğu tüm

18. Ayasofya ile Fatih Camii'ni karşılaştıran bazı Osmanlı metinleri için: Kafescioğlu, 2009, 85-91.

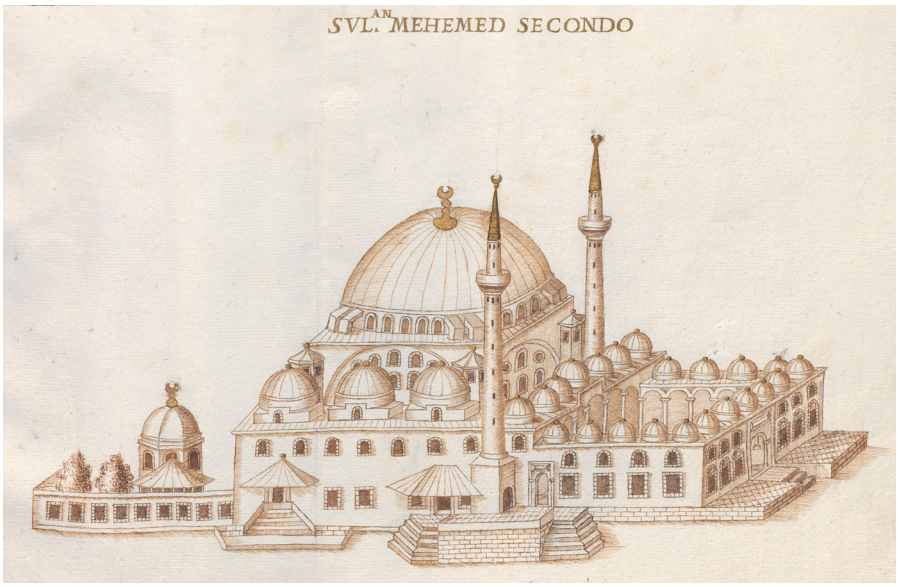
sanatları fazlasıyla barındırdığını ve daha nurlu olduğunu kaydeder; *"… Ayasofya kârnâmesi resminde bir ulu câmi' bünyâd itti, ki cemî-i sanâyi'-i Ayasofya'ya câmi' olduğından gayrı, tasarrufât-ı müte'ahhırîn üzre nev'-i şîve-i tâze ve hüsn-i bî-endâze bulup, nûrâniyyette mu'cize-i yed-i beyzâsı zâhirdür."* Okuyucuyu, yeni caminin Ayasofya'dan daha yüce olduğu konusunda ikna etme eğiliminde olduğu anlaşılan Tursun Bey'in, bu sözleri, Evliya Çelebi'nin bahsettiği şekilde bir hassasiyetin varlığını doğrular. Tasarım ve mühendislik bakımından Osmanlı mimarlığı için ciddi bir sıçrama olarak görülen cami ise gerçekte boyutları bakımından Ayasofya'nın oldukça gerisindedir (Yerasimos, 2010, 218).

Mimar Sinan'ın otobiyografilerinden *Tezkiretü'l-Bünyân*'da bulunan ifadeleri, Ayasofya'ya ilişkin hassasiyetin Osmanlı mimarlık ortamında Sultan Mehmed'in ölümünden yaklaşık bir yüzyıl sonra dahi halen gündemde olduğuna işaret eder (Necipoğlu, 2013, 184-187). Mimar Sinan, mimarlık alanında yetkin gayrimüslimlerin İslam coğrafyasında Ayasofya'nınkinden daha büyük bir kubbe bulunmadığı ve inşasının çok zor olduğu yönündeki ifadelerinin kalbinde ukde olarak kaldığını, ancak Selimiye Camii'nin kubbesini Ayasofya'dan daha geniş ve yüksek inşa ederek onlara cevap verdiğini bildirir:

> "Ve halq-ı cihan dâ'ire-'i imkandan hâric didüklerinun birisi 'Aya Sofya qubbesi gibi büyük qubbe devlet-i İslâmiyyede binâ olınmamışdur' diyü kefere-'i fecerenün mi'mâr geçinenleri Müslümânlara galebemüz vardur dirler idi. Zu'm-ı fâsidlerince 'Ol qadar qubbe turturmaq gayet müşkildür. Nâzire mümkin olsa iderler idi didükleri bu haqirûn qalbinde 'uqde olup qalmış idi. Mezbûr câmi' binâsında himmet idüp (…) devlet-i Sultân Selim Hânda izhâr-ı qudret idüp bu qubbe-'i 'âlinün andan altı zirâ' qaddin ve dört zirâ' devrin ziyâde eyledüm" (Crane - Akın, 2006, 155).

Ayasofya'yı alt etmiş olmaya dayanan bir böbürlenmeyi de barındıran bu ifadeler, aynı zamanda, kendinden önce hiçbir Osmanlı mimarının bunu başaramadığına yönelik en yetkin ağızdan bir itiraftır.

Özetle, Osmanlı ortamında, Atik Sinan'ın yapısının, Ayasofya'nın gölgesinde kaldığı, özellikle boyutlar bakımından gerçekleşen tartışmalar eşliğinde, Ayasofya'yı alt edemediği bilinen bir gerçektir (Yerasimos, 2010, 218). Mimari olarak alt edilemeyen Ayasofya, Hz. Muhammed'in doğduğu

Resim 14. 1766 depreminden önce Fatih Camii, çizim: Francesco Scarella, 1686, Österreichische Nationalbibliothek, Codex 8627.

gece yıkılan ve bir daha inşa edilemeyen kubbesinin, İslam peygamberinin verdiği bir avuç toprağın harcına katılarak yeniden inşa edildiğine yönelik Sultan Mehmed döneminde ortaya atılan bir rivayet ile kutsanarak İslamlaştırılır ve özümsenir (Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, 2009, 162).

Kabir kitabesine göre, Atik Sinan, caminin inşasının tamamlanmasından aylar sonra hayatını kaybetmiştir; onun caminin inşasının tamamladığını, medreseleri ise pencere boyuna çıkarttığını bildiren Ruhi Çelebi'nin kayıtları (Ménage, 1988, 330) da bunu onaylar. Caminin yüksekliğinin Ayasofya'dan alçak olduğunun aylar sonra anlaşılmış ve mimarın bunun üzerine cezalandırılmış olduğunu varsaymak bu bakımdan olanaksızdır. Dimitri Kantemir'in aktardığı Sinimmar anlatısından uyarlanmış söylence ise, Evliya Çelebi'nin aktardığı ile çelişir; Evliya Çelebi'de başarısızlık cezalandırılırken, Kantemir'de başarı cezalandırılmaktadır. Her iki söylence de özünde oldukça simgesel motivasyonlara dayanmaktadır. Oysa, Atik Sinan'a verilen ceza, simgesel motivasyonlardan ziyade somut nedenlere dayanıyor olmalıdır.

Sinimmar'ın akıbetine benzer bir motif, XV. yüzyılda Sultan Mehmed'in emriyle Türkçe'ye çevrilen Ayasofya'ya ilişkin Bizans anlatılarında da izlenir. Ayasofya'nın mimarı olduğu öne sürülen hayali karakter İgnatios, bu mabede eşdeğer başka bir şaheser inşa etmesini engellemek isteyen ve Ayasofya'nın Tanrı'nın yardımı ile inşa edildiği, diğer bir deyişle, mimarın Tanrı'nın aracısı olduğuna inanan halk tarafından kendi yerine hükümdar olarak atanmasından çekinen İmparator tarafından katledilir (Yerasimos, 2010, 208-9). Bu anlatıda, Sinimmar kıssalarında bulunmayan yeni bir motif devreye girer: Yapı üzerindeki hak sahipliği. Anlatı, halkın gözünde yapının; onu tasarlayan mimara mı, yoksa baniye mi, diğer bir deyişle tüm süreci finanse eden hükümdara mı ait olduğunu sorgular. Sultan Mehmed'in, çevirisini yaptırdığı bu anlatılardan haberdar olduğu kesindir. Sultan'ın, Atik Sinan'ı cezalandırılmasında, Bizans anlatılarında yer verilen, yapının kime mal edileceğine ilişkin göndermenin etkisi baskın olmasa gerek. Ancak, bu anlatı yapının üzerinde temsil bağlamında bir farkındalık oluşturmuş olabilir. XIV. yüzyıl ve XV. yüzyılın ilk yarısı mimarlara ilişkin bilgi barındıran kitabeler bakımından oldukça zengindir (Keskin, 2020, 168). Mimarın adına kitabede yer verilmesine yönelik bu imtiyaz, tercih ya da gelenek, özellikle Sultan Mehmed döneminden itibaren dramatik şekilde terk edilir (**19**). Öyle ki, XVI. yüzyıl boyunca yüzlerce yapı inşa etmiş olan Mimar Sinan'ın adı dahi yalnızca Büyükçekmece Köprüsü'nde bulunan bir kitabede izlenir (**20**). Mimar adının, Sultan Mehmed döneminden itibaren yapının üzerinden silinmesini bir tesadüf olarak görmek güçtür. Sultan, anlaşmazlık yaşadığı ve cezalandırdığı Atik Sinan'ın adına caminin herhangi bir yerinde yer vererek mimarını ölümsüzleştirmekten özellikle imtina etmiş olmalı, nitekim bu aynı zamanda bir özür olarak algılanabilirdi. Öte yandan, dönem kaynaklarına yansımamış olsa da, Nedim Gürsel'in (2003, 128) *Boğazkesen* romanında kurguladığı gibi Sultan, mimarın adının yapıda temsili halinde, caminin ileride kendi adı yerine canına kastettiği Atik Sinan'ın adı ile anılacağına ilişkin bir kaygı yaşamış olmalıdır.

Gerçekte, Ayasofya'ya ilişkin Türkçe'ye çevrilen Bizans anlatıları, Yerasimos'un etraflıca tartıştığı gibi Sultan Mehmed ve Atik Sinan arasında yaşananlara değinmek için bir bahane olmuştur. Ayasofya mimarının cezalandırılmak yerine ödüllendirildiğine yönelik anlatılardan birine yer veren *Anonim Osmanlı Kroniği* (2000, 109-110) yazarı, mimar ve ustalara ücretlerinin fazlasıyla ödendiğini, ayrıca çok büyük hediyeler verildiğini,

19. 1466 yılında onarılan Kayseri surlarında yer alan tamir kitabesinde bulunan 'el-mi'mar […] Yahya' ifadesi Fatih Sultan Mehmed döneminde mimara göndermede bulunan tek kitabedir. (Gabriel, 1931 23-30; Mayer, 1956, 131; Sönmez, 1995, 452).

20. Kitabede, "amel-i Yûsuf b. Abdullah" ibaresi bulunur. Kitabede Sinan adı geçmez, ancak, Osmanlı geleneğinde, Yusuf adı daima Sinan ya da Sinaneddin ismi ile birlikte anılır. Nitekim, Mimar Sinan, Sâî Mustafa Çelebi'ye yazdırdığı manzum otobiyografisinde kendisini, "Bu tilmîz-i habîb pîr-i neccâr / Kulun Yûsuf bin Abdullah mi'mâr" şeklinde takdim eder (Eyice, 1992, 520-1).

mimarın ayrıca değerli taşlarla bezeli bir kaftan ve taç giydirilerek onurlandırıldığını, ayrıca sonsuza kadar saygıyla anılması için bir kilisede tasvir edildiğini kaydeder. Yazarın, Ayasofya anlatısının, işin sonunda mimarın ödüllendirildiği bu çeşitlemesini Sultan Mehmed'e yönelteceği eleştiriye zemin hazırlamak üzere kullandığı anlaşılır (Yerasimos, 2010, 201). Ayasofya'nın inşasına detaylı şekilde değinen ve hükümdarın mimara verdiği önemi özellikle vurgulayan yazar sözlerine *"ol zamanda görünüz kim üstâdlara nice hürmet iderlermiş. Şimdiki zamanda hürmetün ve in'âmun meğer adı kalmışdur"* şeklinde devam ederek lafı doğrudan Ayasofya'nın tam zıttı olarak gördüğü Fatih Camii'nin inşasına getirir (Anonim Osmanlı Kroniği, 2000, 111). Uzun bir eleştirinin ardından konuyu Atik Sinan'ın akıbetine getiren yazar; *"Hele işittin ki evvel zamanda üstadlara nice mal ve nice hil'at verilirmiş şimdiki zamanda dahi nice hil'at* (burada 'kefen' anlamında kullanarak alegori yapıyor olmalı) *ederlermiş. İşte malûmun olduki, ol zamanla bu zamanın farkı nice imiş?"* diyerek yarım bıraktığı Ayasofya anlatısına geri döner (Konyalı, 1953, 59).

Dönemin görgü tanığı olan yazar, Fatih Camii inşasından bahse Evliya Çelebi'nin aktardığı söylencede de geçen sütunların kesilmesi olayı ile başlar; ancak, sütunların kesilmesi şantiyede yaşanan sıkıntılardan yalnızca biridir. Yazara göre, yaklaşık on yıl süren inşa sırasında çok büyük bir emek harcanmış, hesapsız bir maliyet ortaya çıkmıştır;

> "İstanbul'da Sultan Muhammed Yeni-câmi'i yapdurduğı vakt iki direği bir nice vakt çalışdılar. İledince âkıbet uzundur diyü âciz kalup birazın kesdürdiler. Andan yerine iletdiler. Ba'zı üstâdlar şimdiki hâlde görüp ol direkleri dahı uzun gerek idi, kısa kesmişler dirler. Ya evvel zamanda ol direkleri nice getürdiler. Getürünce neler harç olduğın Allah bilür. Ve hem İstanbul'da olan Yeni-câmi' harcın ki olmışdır kim vasf idebilür ki ne harç oldı. Cümle direkleri ve taşları hâzır ve müheyyâ düzülmiş. Heman kaldurup bir yerden bir yire komak içün bu kadar mal kim harc oldu. Kıyâsun Allah bilür. On yıldan ziyâde çalışdılar. Ve hem pâdişâh Sultan Muhammed gibi pâdişâh İslâmbol'un meremmetin iki üç dört yılda güç ile meremmet itdiler. Dahı nice yerleri hârabdur. (…)" (Anonim Osmanlı Kroniği, 2000, 111-2).

Yazar sözlerine, Ayasofya inşa edilirken maliyetin halkın sırtına yüklenmediğini, amelenin zulüm görmediğini bildirerek devam eder. Oysa, Fatih Camii'nin inşası sırasında böyle olmamış, küçük ve büyük kentlerden para toplanarak inşaatın maliyeti halka yüklenmiş, İstanbul'a zorla getirilen usta ve işçilere üçer aylık ödenek verilerek beş altı ay çalıştırılmış, şantiye türlü kusurlar bularak görevlilere ceza kesmek amacıyla sık sık teftiş edilmiş, mimar gereğinden fazla harcama yaptığı gerekçesiyle gözden düşürülmüş, böylece hazineden mümkün olduğunca az para çıkması amaçlanmıştır. Bu şekilde inşa edilmiş bir camiden sevap kazanılamayacağını, aksine günaha girildiğinden bahseden yazara göre, olan bitenin sorumlusu devşirme kapıkullarıdır;

> "Ve hem ol zamanda (Ayasofya inşa edilirken) zulm ile binâ yapdurmalı olsalar illerden ve şehirlerden akça devşürürlerdi. Dahı bennâya virürlerdi. Ve ırgadı dahı andan çıkarup sürerler (Konyalı'da: Ve hem ol zamanda zulüm ile yaptırmazlardı. Cümle ücretile işlettirirlerdi. Şimdiki zamanda bir bina yapılır olsa illerden ve şehirlerden akçe cem ederler. Dahi bennayı ve ırgadı ilden çıkarırlar sürerler). (…) Bennâya ve ırgada üçer aylık diyü harçlık virürler. Beş altı ay işledürler. Andan akçayı zulm ile çıkaralar. Bennâ ve ırgad dahı zulm ile sürüle. Aceb sonra gine ademler gönderüp teftiş itdükleri nice malumdur. Belki nicesi harc olunmayıp gine hazineye gele. Emînine ve yazıcısına dürlü dürlü teftiş iderler, hisâblara çekerler. Maksûdları bu kim bolay ki yanıla. Bir bahâne bulalar ki ol binaya harç

> olan malı bunlardan alalar. Ol binâ şöyle râygân kala. Ve eger hiç nesne bulmazlarsa ol mi'mârı gözden buragup hor ve hakir iderler. Bilmedüğinden çok mal harç itdi dirler. Binâ ve akça il yanından ola, hazineden bir habbe harç olmaya. İllere ödetmek istedükleri aceb nice mal ki, veyâhûd ol sûret yapılan binadan sevâb ummak dürüst midür? Anın sevabından geçmelidür. Eger günahı dahı olmasa ve illâ günahından gayrı nesi vardur. Pâdişâhlar kapusında ehl-i mu'amele ve bâzirgân hükm olıcak bu kadar olduğına dahı şükr itmek gerekdür. İlerü Sultan Murad zamandında pâdişâh kulı ve pâdişâh kul-oğlı olmayana kapudan ulûfe ve timar itmezlerdi. Şimdiki zamanda kuldan kapuda yaveler (yabancılar) ziyâdedir. Yabandan gelenün rağbeti ziyâdedür. Anun içün ileri zamandaki bereket yokdur." (Anonim Osmanlı Kroniği, 2000, 112-3).

Yazar, caminin inşa sürecine yönelik bu ağır eleştirilerden sonra sözü Atik Sinan'ın akıbetine getirir ve haksız yere öldürüldüğünü bildirir;

> "Hüner ehline rağbet kalmamışdur. Minnet Hudâ'ya kim kendü gözümüz ile gördük. Sultan Muhammed Yeni-câmi'i ve sekiz medreseyi ve imâreti ve bîmârhâneyi yapan Mi'mar Sinan'ı nice döğe döğe öldürdi habs içinde. Aceb anun günâhı ne idi ola ki ol hâl ile ölmeğe müstahak ola idi." (Anonim Osmanlı Kroniği, 2000, 113).

Yazar, Atik Sinan'ın öldürülmesi konusunda, Ruhi Çelebi ve Gelibolulu Mustafa Âlî'ye nazaran çok daha fazla bilgi vermesine rağmen, ölümüne neyin neden olduğunu açıkça bildirmez. Ancak, satır aralarındaki bazı detaylar, Atik Sinan'ın neden cezalandırıldığına ilişkin bazı çıkarımlar yapmaya olanak tanır. Örneğin, sütunların ve önceden yontulmuş taşların taşınması sırasında ortaya çıkan maliyet *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarını oldukça şaşırtmıştır. Burada becerisizlik ve acemilik yanında savurganlık ve belki yolsuzluk iması olduğu anlaşılır. Şantiyede çalışanlara eksik ücret ödenmesine ilişkin kayıt yine bir yolsuzluk iması taşıyorken, sık sık gerçekleşen teftişler sırasında bina emini ve yazıcısının tuttukları hesaplarda özellikle hatalar bulunarak şantiye için ayrılmış paranın bir kısmına el konulması ve kesilen cezalar, rüşvete ilişkin bir gönderme içermektedir. İnşa süreci devam ederken ekonomik konularla ilişkin ciddi iddialar, ithamlar, dedikodular dolaşıyor olmalıdır. Yazara göre, süreçteki tüm acemilik, becerisizlik, aksaklık, israf ve yolsuzluk mimara yüklenmiş ve fatura ona kesilmiş görünmektedir; *"Ve eger hiç nesne bulmazlarsa ol mi'mârı gözden buragup hor ve hakir iderler. Bilmedüğinden çok mal harç itdi dirler"* (Anonim Osmanlı Kroniği, 2000, 112).

Bu ifadeler, Evliya Çelebi'nin aktardığı söylencede vurgulandığı gibi, Sultan Mehmed'in, Atik Sinan'ı sütunları kestirerek camisini Ayasofya'dan yüksek yapmadığı için cezalandırdığı yönündeki iddiayı geçersiz kılmaktadır. Gerçekte, yazar, sütunların gereğinden fazla kesildiğine dair bir dedikodunun varlığını onaylayarak, bir nevi, bu konuda acemilik ve/ve ya deneyimsizlik olduğunu kabul etmekte; ancak, mimarın cezalandırılmasını doğrudan sütunların kesilmesine bağlamamaktadır. Metin daha ziyade mali konular ve inşa sürecinde mimar ve ustaların maruz kaldığı zulüm üzerine yoğunlaşmaktadır.

Anonim Osmanlı Kroniği yazarının olaya yaklaşımı, Atik Sinan'ı bizzat tanıdığı ve ona karşı, belki de başına gelenlerin haksızlık olduğunu düşünmesinden dolayı, bir yakınlık hissettiğine işaret eder. Öte yandan, açıkça belirtmese de, Sultan Mehmed'e karşı sempati beslemiyor gibi görünmektedir. Bu bakımdan, dolaylı olarak Sultan'ı hedef alan bazı ithamlarının tümüyle objektif olmadığını söylemek mümkün. Yazar, suçu, Sultan'ın teftiş için gönderdiği kimselere yükleyerek, Atik Sinan'ın onların iftirasına uğradığını ima etmekte ve Sultan'ı kapıkulu sistemini

değiştirerek Türk kökenlileri bürokrasiden uzaklaştırarak yerine devşirmeleri sisteme dahil etmekle eleştirmektedir. Sultan Mehmed'in bu konudaki politikasından rahatsız olduğu ve hemen ardından II. Murad dönemini övmesi, geleneksel bir bakış açısına sahip olduğunu, belki de yeni sistemle çıkar çatışması yaşadığını düşündürmektedir. Bu bakımdan, yazarın kayıtları eşliğinde kimin haklı kimin haksız olduğunu kestirmek güçtür.

İnşa sürecinde acemilik ya da deneyimsizlikten kaynaklanan sıkıntıların sorumlusu elbette şantiye ekibi, yani mimar ve ustalardır. Ancak, yazarın ima ettiği, savurganlık, yolsuzluk ve rüşvet konularında kimin haklı olduğu konusu belirsizdir. Belki de, sultanın Atik Sinan'ı cezalandırmasının nedeni, onun karıştığı ve *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarının ona iftira atmakla suçladığı teftiş heyetinin yakaladığı ve sultana bildirdiği bir yolsuzluktur. Her nasıl olursa olsun, inşa sürecinde gerçekleşen her nevi aksaklık ve sıkıntının Sultan'ın gözündeki sorumlusunun Atik Sinan olduğu, cezalandırılmasının nedeninin de bu çerçevede gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Haklı ya da haksız olsun, Atik Sinan'ın akıbeti, Osmanlı mimarlık tarihinin en büyük trajedisi; kendisi ise en tartışmalı figürlerinden biridir. Günümüzde, fazlasıyla ilgi çekici bulunarak popüler kültür ortamında sıklıkla yer bulmasına karşın Atik Sinan ve trajedisine ilişkin kaynak sayısı son derece sınırlıdır. Atik Sinan'a ilişkin Osmanlı dönemi kaynakları, kabir kitabesi, iki vakfiye, dönemin görgü tanıkları *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarı ve Ruhi Çelebi'nin kayıtları ile Evliya Çelebi ve Dimitri Kantemir'in fantastik söylenceleri ile sınırlıdır. Osmanlı kaynaklarının bu olay karşısındaki suskunluğu ve/ve ya kayıtsızlığı, dönem müelliflerinin bir nevi otosansür uyguladığını düşündürür. Çeşitli bahanelerle Osmanlı sultanlarını barbarlıkla suçlayan dönemin Rum ve Avrupalı kaynakları da bu suskunluğa eşlik eder. Dönem kaynaklarının yetersizliği sonucu oluşan boşluğu zamanla çeşitli rivayetler ve dedikodular doldurmuş, söylenceler, gerçeklerin önüne geçmiştir. Günümüzde, görgü tanıklarının aktarımları, yazılı kaynaklarının suskunluğu, Osmanlı sözlü geleneğinden bugüne ulaşan söylenceler ve olaya objektif bir şekilde yaklaşan akademik araştırmaların yetersizliği arasına sıkışmış Atik Sinan'ın, kimliği, kariyeri ve akıbetine ilişkin bilgi kirliliği bulunmaktadır.

Atik Sinan'a ilişkin en az bilinen ve gerçeğe en uzak rivayeti Kantemir sunar. Sinimmar anlatısını çağrıştıran söylencenin İstanbul'da gayrimüslim, özellikle de Rum, teba arasında dillendirildiği anlaşılır. Bu söylence, günümüz akademik ortamı ve popüler kültürde kendine yer bulmaz. Kantemir'in, Atik Sinan'ın, adı "Kristodulos" (Hristodulos) olan bir Rum olduğu yönündeki ciddiye alınması gereken kayıtları ise, İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen ilk büyük caminin gayrimüslim kökenli bir mimar tarafından inşa edilmiş olmasından rahatsızlık duyan kimi günümüz araştırmacıların dikkatini çeker. Kantemir'in bu önermesine, Sinan'ın vakfiyeleri ile kabir kitabesinde geçen 'atik' sözcüğünü, 'azadlı' değil, ancak 'eski' anlamında alımlayarak karşı çıkarlar.

Atik Sinan'ın etnik kökenine ilişkin tartışmalara yer verilmesine rağmen, akıbetine çoğu araştırmada değinilmez. Bu konuda Türkiye merkezli ilk (ve uzun bir süre tek kalacak) objektif araştırmayı günümüze ulaşan birincil kaynakları tartışan İbrahim Hakkı Konyalı ortaya koyar. Atik

Sinan'a değinen, izleyen araştırmalarda, Konyalı'nın *Azadlı Sinan* adlı kitabından faydanılmasına karşın, onun zikrettiği kabir kitabesi ile dönemin görgü tanıkları *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarı ve Ruhi Çelebi'nin kayıtları görmezden gelinir. Kabir kitabesi, *Anonim Osmanlı Kroniği* ve Ruhi Çelebi'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Atik Sinan hapsedildiği zindanda öldürülmüş olmasına rağmen, Ayverdi, kabir kitabesini yalanlayarak, ölümünü doğal nedenlere bağlar; Çetintaş ise, idam iddiasına, ömrünü yaklaşık 40 yıl kadar uzatarak Beyazıt Camii'ni Atik Sinan'a inşa ettirerek karşı çıkar. Oysa, Mimar Sinan'ın bizzat bildirdiğine göre, Kanuni Sultan Süleyman dahi bu olaydan haberdır ve bunu dile getirerek bir nevi onaylar.

Evliya Çelebi'nin naklettiği mahkeme söylencesi, sultanın Ayasofya'yı alt etme motivasyonu ve mimarın deprem kaygısı gibi, mimari üretime ilişkin ipuçları içeriyor olsa da, akademik çevrelerce haklı olarak kabul görmez. Mahkeme söylencesine yer veren sanat ve mimarlık tarihi araştırmalarda bunun bir rivayet olduğu özellikle vurgulanır, detaya girilmez ve reddedilir. Söylencenin, günümüzde adalet vurgusu ile özellikle hukukçuların dikkatini çektiği ve Osmanlı adaletine bir örnek olarak sunulduğu izlenir. Söylencede anonim kalan kadı yerine Hızır Bey tayin edilirken, mahkemeye Üsküdar'da bulunan bir yapı dekor olarak atanır. Böylece, gerçekliği pekiştirilen söylencedeki baş karakterlerden biri olan mimar zamanla daha kötücül bir şekilde karakterize edilerek, fevri bir karar vermiş ancak sonrasında adalete boyun eğmiş Sultan'ın aslında mahkemede yargılanacak kadar suçlu olmadığına yönelik bir algı yaratılır. Osmanlı adaletini yüceltmeye yönelik bir kurguya dönüşen bu söylence, popüler tarih yayınlarında ve sosyal medya ortamında giderek daha geniş kitlelerce iştahla tüketilen bir kıssaya dönüşür.

Daha dar bir çevreye, özellikle de entelektüel bir kesime hitap eden edebiyat eserlerinde ise, ilgi çekici olduğundan olsa gerek, ne gerçeklerden ne de söylencelerden vazgeçilir; gerçekler ve söylenceler provokatif bir tutumla harmanlanarak romantik bir uzlaşı ortaya çıkar. Temel motivasyon adalet teması olmadığı ve görgü tanıklıkları ile söylenceler arasında bağ kurma konusunda problemi olduğu için mahkeme detayına yer verilmez. Elleri kesilmiş olan Atik Sinan, mahkemeye başvurma fırsatı bulamadan zindanda dövülerek öldürülür. Okuyucu, yalnızca işini yapan maktul mimarın dramı ile ajite edilir.

Atik Sinan'ın sonunu gerçekte, inşa sürecinde yaşanan aksaklık, acemilik, becerisizlik, savurganlık, yolsuzluk ve rüşvet gibi sıkıntılar ve ithamlar hazırlamıştır. Özünde, mimari üretim sürecinin olağan problemleri ekseninde gerçekleşen bu trajedi, zaman içinde çeşitlenerek ilgi çekici bir söylenceye dönüşmüştür. Kimi zaman, Ayasofya'yı diğer bir deyişle İmparator İustinianus'u alt edemeyen Sultan Mehmed'in egosu, kimi zaman bundan çok daha iyi bir yapıyı inşa edebilecek yetenekte olduğunu ancak kaynakların yetersiz olduğunu söyleyerek üstü kapalı şekilde sultanı aşağılayan mimarın egosu ile çeşnilenen söylence böylece fantastik bir hal alarak Atik Sinan'dan bir Osmanlı Sinimmar'ı yaratmıştır. Sinan'ın ölümle sonuçlanan kariyeri, söylencelerin çeşitliliği sayesinde manipülasyona açık hale gelmiş, özellikle, Sultan'ın mimarı haksız yere böylesine ağır bir şekilde cezalandırdığını kabul etmek istemeyen kimi günümüz araştırmacıları tarafından reddedilmiş, hatta sansürlenmiştir. Atik Sinan ve trajedisi böylece popüler kültür üretiminin tekeline bırakılmıştır. Olayı manipüle eden popüler kültür mecraları kimi zaman söylencelerden bir Osmanlı adalet sistemi methiyesi icat etmiş; kimi zaman da söylenceleri

Atik Sinan'ı bahane ederek doğrudan Sultan Mehmed'e yöneltilen bir eleştiri, hatta saldırı aracı haline getirmiştir.

Dönem kaynakları, Atik Sinan'ın caminin 1470 Aralık/1471 Ocak ayı arasında tamamlanmasından aylar sonra cezalandırıldığını bildirir, ki bu durum Sinan'ın başarısı ya da başarısızlığı ekseninde çeşitlenen simgesel temelli söylencelerin tümünü geçersiz kılar. Sultan Mehmed'in, inşa sürecinde Sinan'a yöneltilen, haklı ya da haksız ithamları dikkate alarak onun hapse atılmasını ve dövülerek cezalandırılmasını emrettiği anlaşılmaktadır. Sultanın, doğrudan ölüm emri verdiğine ilişkin bir kaynak mevcut değildir. Nitekim, infaz için Sinan'ın suçunun sabit olması, ayrıca infazın gerçekleşmesi için bu yönde bir fetva gerekir. Sinan'ın, hizmetlerinden dolayı sultan tarafından bağışlanmış olan mülklerinin (çoğu vakfedilmiş) müsadere edilmemiş olması da bu görüşü destekler. Boynunun vurulduğunu söyleyen Gelibolulu Mustafa Âli'nin ima ettiği gibi doğrudan bir idam emri olmasa da, Sinan, kabir kitabesinde bildirildiği gibi, hapsedildiği zindanda aldığı darbeler sonucunda 12 Eylül 1471 Perşembe günü 19:30 ila 20:45 saatleri arasında, acı bir şekilde can vermiştir.

Atik Sinan'ın Sultan ile yaşadığı problem, Osmanlı ortamında mimar figürünün temsili bakımından kritik bir kırılıma neden olmuştur. Oluşumundan Sultan Mehmed dönemine kadar, baninin adının hemen ardından mimarın adının zikredildiği çok sayıda inşa kitabesine ve müstakil mimar/sanatçı kitabelerine rastlanır. Arşiv kayıtlarının son derece sınırlı olduğu fetih öncesi dönemde faaliyet gösteren Osmanlı mimarlarına ilişkin tek kaynak da çoğu zaman kitabelerdir, diğer bir deyişle, mimarın kimliğine yönelik bilgi veren birincil kaynak yapının kendisidir. Oysa, Sultan Mehmed döneminden itibaren mimar adının yapı üzerinde temsiline yönelik tercih ya da geleneğin dramatik şekilde terk edildiği görülür; yapı, mimarı konusunda suskun kalır, yalnızca baninin kimliğini ilan eder. Sultan Mehmed, sonunda ölümüne neden olduğu Atik Sinan'ın adının kendi adını yaşatacak yapı üzerinde ölümsüzleştirmekten özellikle imtina etmiş olmalı. Nitekim, olaya detaylı şekilde değinen ve Fatih Camii inşasına yönelttiği eleştiriye detaylı bir Ayasofya karşılaştırması ile girizgah yapan *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarının mimarın tasvirinin sonsuza kadar saygı duyulması için kilisede tasvir edilmesine özellikle değinmesi, Osmanlı mimarlarının isimlerinin Sultan Mehmed döneminden itibaren yapı kitabelerindeki yerini kaybetmesine bir gönderme gibi görünür.

KAYNAKLAR

AHMED REFİK (1977) *Türk Mimarları,* Sander Yayınları, İstanbul.

ALÎ-ŞÎR NEVÂYÎ (1994) *Ferhâd ü Şîrîn*, İnceleme-Metin, haz. Gönül Alpay Tekin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AMİRREZVANİ, A. (2007) *The Blood of Flowers,* Sydney.

Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512) (2000) haz. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ARTAMONOFF, N.V. (2013) *Artamonoff Picturing Byzantine Istanbul 19360-1947,* Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ARSEVEN, C.E. (1984) *Türk Sanatı,* Cem Yayınevi: İstanbul.

ASLANAPA, O. (2007) *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ATEŞ, A. (2022) *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi*, yayımlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

AYVANSARÂYÎ HÜSEYÎN EEFENDİ (2001) *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul.

AYVERDİ, E.H. (1955) "Prof. F. Babinger'in Fatih Devri Mimarisi Hakkında Mütalâaları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi* I, 145-60.

AYVERDİ, E.H. (1989) *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481),* III, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

BABİNGER, F. (1927) Zum Sinan-Problem, *Orientalische Literaturzeitung* 30, Liepzig, 548-51.

BABİNGER, F. (2010) *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı,* çev. Dost Körpe, Oğlak Kitap, İstanbul.

BAEDEKER, K. (1885) *Lower Egypt and the Peninsula of Sinai*, Dulau and Co., London.

BAHADIROĞLU, Y. (2011) *Fatih Sultan Mehmed*, Nesil Yayınları, İstanbul.

BAHADIROĞLU, Y. (2019) Fatih Sultan Mehmed'i Yargılamak, [https://hyetert.org/2019/07/10/fatih-sultan-mehmedi-yargilamak/] Erişim tarihi (27.10.2021).

BATUR, E. (1999) Azatlı Sinan'ın Kendi Ağzındandır, *Sanat Dünyamız*, 73, Yaratıcı Osmanlılar, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 141.

BHUMGARA, R.B., BAPASOLA, J.P., HAKİM, A. (2008) *With Cyclists Around The World,* Roli Books, New Delhi.

BLAIR, S.S., BLOOM, J.M. (1995) *The Art and Architecture of Islam 1250-1800,* Yale University Press, New Haven and London.

BRUMFELD, W. (1997) *Landmarks of Russian Architecture: A Photographic Survey* (Documenting the Image, 5) Overseas Publishing Association, Amsterdam.

CANTAY, G. (1992) *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

CAROLL, D. (1973) *The Taj Mahal*, Newsweek Inc. Bookdivision, New York.

CORAL, M. (2003) *Konstantiniye'nin Yitik Günceleri*, Doğan Kitap, İstanbul.

CRANE, H., AKIN, E. (2005) *Sinan's Autobiographies, Five Sixteenth Century Texts*, ed. Gülru Necipoğlu, Brill, Leiden.

ÇAĞAPTAY, S. (2011) Frontierspace: Reconsidering Bithynian Structures and Their Builders on the Byzantine-Ottoman Cusp, *Muqarnas* 28, 157-194.

ÇEŞMÎ-ZÂDE MUSTAFA REŞİD (1993) *Çeşmî-Zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

ÇETİNTAŞ, S. (2011) *İstanbul ve Mimari Yazıları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

de CLAVİJO, R.G. (2007) *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat,* çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul.

ERK, H.B. (1954) *Meşhur Türk Hukukçuları,* Adana.

EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Muhammed Zıllî (1996) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul,* haz. Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

EYİCE, S. (1963) *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

EYİCE, S. (1992) Büyükçekmece Köprüsü, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, 520-1.

EYİCE, S. (1995) Fatih Camii ve Külliyesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12, 244-9.

Fatih'in Yargılandığı Bina Müze Oluyor, *Türkiye Gazetesi*, 01.10.2006, [https://www.turkiyegazetesi.com.tr/genel/a303292.aspx]. Erişim tarihi (21.09.2021).

Cüneyt Batumeli Production (2020) Fatih Sultan Mehmed ve Rum Mimar, [https://www.youtube.com/watch?v=SHrDWs4D0bQ]. Erişim tarihi (12.11.2021).

FAROQHI, S. (2005) *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* çev. Elif Kılıç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

GABRİEL, A. (1931) *Monuments Turcs d'Anatolie*, I, Paris.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ (2003) *Künhü'l-Ahbār: II Fātih Sultān Mehmed Devri: 1451-1481,* haz. M. Hüdai Şentürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

GENCELİ NİZAMÎ (2013) *Heft Peyker*, çev. Mehmed Emin Yümni, haz. Aytekin Yıldız, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul.

GROSVENOR, E.A. (1895) *Constantinople*, vol 2, Boston.

GOODWIN, G. (2012) *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

GÖKYAY, O.Ş. (1982) *Katip Çelebi-Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

GRAVETT, C. (2004) *Norman Stone Castles (2): Europe, 950-1204*, Osprey Publishing, Oxford.

GURLITT, C. (1907) *Die Baukunst Konstantinopels,* Berlin.

GÜRSEL, N. (2003) *Boğazkesen Fatih'in Romanı*, Doğan Kitap, İstanbul.

HASKAN, M.M. (2001) *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3, Üsküdar Belediyesi, İstanbul.

HAYRULLAH EFENDİ (1971) *Osmanlı Devleti Tarihi*, IV, haz. Zuhuri Danışman, Son Havadis Yayınları, İstanbul.

İBN ARABŞAH (2012) *Acâibu'l Makdûr fî Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela),* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

İPŞİRLİ, M. (2007) Üsküdar Mahkemesi, *Üsküdar Sempozyumu V*, 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 31-8.

KAFESCİOĞLU, Ç. (2009) *Constantinopolis / Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and Construction of the Ottoman Capital,* The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania.

KANTEMİR, D. (1979) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 2, çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KESKİN, M.Ç. (2020) XIV-XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarları ve Mimarlık Ortamı, *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Yıldıray Özbek-Ayşe Budak, Literatürk, Konya, 153-80.

KOMİSYON (2016) *Kur'an Işığında Ailemizle 52 Ders*, Ensar Neşriyat, İstanbul.

KONAKÇI, H. (2020) Fatih Sultan Mehmed Han Hz. Adalaetin Tesisi. [https://www.youtube.com/watch?v=yCyPiOqyTi0] Erişim tarihi (11.11.2021).

KONYALI, İ.H. (1953) *Fatihin Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik)*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul.

KONYALI, İ.H. (1977) *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, II, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

KUBAN, D. (2007) *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul.

KUNTER, H.B., ÜLGEN, A. S. (1939) *Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

KURDİAN, H. (1937) The Builders of the Fatih Mosque: Christodulos or Sinan?, *JRAS* 1, 109-13.

LENTZ, T.W., LOWRY, G.D. (1989) *Timur and the Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century,* Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, Washington, D.C.

MACDONALD, W.L. (2000) Roman Architects, ed. Spiro Kostof, *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, Berkeley&Los Angeles, 28-58.

MACLEAN, F. (1974) *To the back of beyond: An Illustrated Companion to Central Asia and Mogolia,* Johnathan Cape, London.

MAILLART, E. (1938) *Turkestan Solo: One Woman's Expedition from the Tien Shan to the Kizil Kum,* W. Heinemann, London.

MARİA B. (2016) Moğolların Hanımefendisi ve Kanlı (Khanlı) Kilise. [https://www.ortodokslartoplulugu.org/kutsal-mekanlar/mogollarin-hanimefendisi-ve-kanli-khanli-kilise/] Erişim tarihi (15.09.2021).

MARTİNOVİTCH, N.N. (1935) Two Questions in Moslem Art, *JRAS* 2, 285-98.

MARTİNOVİTCH, N.N. (1945) Christodulos and Riza, *Artibus Asiae* 8, 265-8.

MAYER, L.A. (1956) *Islamic Architects and Their Works*, Kundig, Geneve.

MAZLUM, D. (2011) *1766 İstanbul Depremi Belgeler Işığında Yapı Onarımları*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

MÉNAGE, V.L. (1988) Edirne'li Rûhî'ye Atfedilen Osmanlı Tarihinden İki Parça, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 311-34.

MÜLLER-WIENER, W. (2016) *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul.

NAJAFZADEH, A. (2021) The Story of Neman and Simnar: Myth of Historical Reality?, *Revista Conrado*, 17/78, 183-8.

NECİPOĞLU, G. (2013) *Sinan Çağı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Osmanlı Tokadı (2013) 12. Bölüm. [https://www.dailymotion.com/video/x1ae75j] Erişim tarihi (29.10.2021).

ORUÇ, M.F. (2018) Kolu kesilen Hristiyan ve Kadı Hızır'ın Adaleti – Fatih Sultan Mehmet Han, [https://www.youtube.com/watch?v=nKMhp1rDcNA] Erişim Tarihi (27.12.2022).

ÖNGE, Y. (1969) Fatih Sultan Mehmed'in Üç Mimarı, *Önasya* IV/45, Ankara, 8-9.

ÖZ, T. (1987) *İstanbul Camileri,* 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖZCAN, A. (1991) Baba Câfer Zindanı, *TDV İslam Ansiklopedisi* 4, 366-7.

RABY, J. (1980) *El Gran Turco: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts of Christendom",* Ph.D. diss., Oxford University, Oxford.

RABY, J. (2020) From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul Mehmed the Conquerer, Fatih Camii, and the Church of Holy Apostles, *The Holy Apostles A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past,* ed. M. Mullet & R. G. Ousterhout, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC., 247-86.

SHAFAK, E. (2015) *The Architect's Apprentice,* Penguin Books, New York.

SINGH, S.H (1963) "Imoression of Russia", *Parliamentary Studies,* 7/3-4, 14-23.

SÖNMEZ, Z. (1995) *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SÖNMEZ, Z. (2009) Sinân-ı Âtik, *TDV İslam Ansiklopedisi* 37, 228.

SÖZEN, Z. (2000) *Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü, 1711-1811*, Aybay Yayıncılık, İstanbul.

ŞAFAK, E. (2014) *Ustam ve Ben*, Doğan Kitap, İstanbul.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ (2013) *Emîr Timur (Zafernâme),* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

TORAMAN, İ. (2010) *İstanbul'un 100 Mimarı*, İBB Kültür AŞ., İstanbul.

TÖKEL, D.A. (2016) *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

TURSUN BEY (1977) *Târih-i Ebü'l-feth,* haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

UZUNHASANOĞLU, S. (1953) *Fatih Devrinde Adalet*, Işıl Matbaası, İstanbul.

ÜNVER, S. (2015) *İstanbul Risaleleri*, 2, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.

VAN AELTS, P.C. (1553) *Ces Moeurs et fachons de faire de Turcz,* Antwerp.

VAN MİLLİNGEN, A. (1912) Byzantine Churches of Constantinople. MacMillan & Co., London.

VGMA, 633:19/42-43.

VGMA, 633:19/43-45.

YAZICIOĞLU AHMED BÎCAN (2009) *Dürr-i Meknûn* (Tıpkıbasım-İnceleme-Çeviriyazı-Dizin), haz. Ahmet Demirtaş, İstanbul: Akademik Kitaplar.

YAZICIOĞLU, M.S. (1998) Hızır Bey, *TDV İslam Ansiklopedisi* 17, 413-5.

YERASİMOS, S. (2005) 15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi, *Afife Batur'a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, Literatür Yayınları, İstanbul, 37-62.

YERASİMOS, S. (2010) *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

YILMAZYAŞAR, H. (2018) Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orjini Meselesi, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 1 (2), 3-43.

YÜKSEL, İ.A. (1999) Azad Edilmiş Bir Köle: Azadlı Sinan, *Sanat Dünyamız* 73, Yaratıcı Osmanlılar, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 143-7.

Received: 17.04.2022; **Final Text:** 21.12.2022

Keywords: Ottoman Architecture, Mehmed II, Atik Sinan, Istanbul

ATİK SİNAN: AN OTTOMAN ARCHITECT BETWEEN MYHTS AND VERITAS

XVth century sources and his epitaph inform that Atik Sinan, the architect of Fatih Mosque, was beaten to death in the dungeon he was prisoned after the completion of the construction. The narratives regarding to the tragedy of Atik Sinan, who shared the same fate with Sinimmar, the legendary architect of the Islamic mythology, who rewarded with death, were flavored with various imaginative details in the company of several tales over time and his fate was consciously or unconsciously distorted, the attention was diverted to other subjects and sometimes directly rejected or even censored. Blended with legends, the popular culture creation Aitk Sinan, has thus replaced the Atik Sinan based on academic researches. This study aims to discuss the tragedy of an Ottoman architect, Atik Sinan, with facts and manipulative myths and to sort out the narratives of popular culture and primary sources based on eyewitness accounts.

ATİK SİNAN: MİTLER VE GERÇEKLER ARASINDA BİR OSMANLI MİMARI

Dönem kaynakları ve kabir kitabesi Fatih Camii'nin mimarı Atik Sinan'ın, caminin inşası sonrasında hapsedildiği zindanda dövülerek öldürüldüğünü söylüyor. İslam mitologyasının ölümle ödüllendirilen efsanevi mimarı Sinimmar ile aynı kaderi paylaşan Atik Sinan'ın trajedisine ilişkin anlatılar zaman içinde muhtelif rivayetler eşliğinde çeşitlenmiş, hayal ürünü detaylarla çeşnilendirilmiş, akıbeti bilinçli ya da bilinçsiz şekilde çarpıtılmış, dikkat başka konulara çekilerek dağıtılmış, kimi zaman da doğrudan reddedilmiş, hatta sansürlenmiştir. Efsaneler ile harmanlanan popüler kültür yaratımı Atik Sinan, böylece, akademik araştırmalara dayanan gerçek Atik Sinan'ın yerini almıştır. Bu çalışma, bir Osmanlı mimarı olan Atik Sinan'ın trajedisini gerçekler ve manüpilatif söylenceler eşliğinde tartışmayı, popüler kültürde yer bulan anlatılar ile görgü tanıklıklarına dayanan birincil kaynakları ayıklamayı amaçlar.

MUSTAFA ÇAĞHAN KESKİN; B.Arch, M.Sc., PhD.
Received his bachelor's degree in architecture in 2008 and his master's degree in history of architecture in 2011 from Istanbul Technical University (ITU). Earned his PhD degree from Graduate School of Science Engineering and Technology at Istanbul Technical University. His major research interest is history of Ottoman architecture. caghankeskin@gmail.com

METU JFA 2022/2
(39:2) *105-136*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.6

ARKEOLOJİK SİT ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE KORUMA SORUNLARI: MANİSA – SARDİS ÖRNEĞİ (1)

Evren TANDOĞAN*, Elmas ERDOĞAN**

Alındı: 09.03.2022; **Son Metin:** 10.11.2022

Anahtar Sözcükler: Arkeolojik sit; koruma; kültür varlıkları; Sardis Antik Kenti.

1. Bu çalışma 2020 yılında Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Elmas Erdoğan danışmanlığında tamamlanan "Arkeolojik Sit Alanlarının Değerlendirilmesi ve Koruma Sorunları: Manisa – Sardis Örneği" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* *Corresponding Author;* The Department of Fine Arts and Elective Courses, Faculty of Fine Arts Design & Architecture, Atılım University, Ankara, TURKEY.

** Department of Landscape Architecture, Graduate School of Natural and Applied Science, Ankara University, Ankara, TURKEY.

GİRİŞ

Arkeolojik alanlar kimlik, artistik, teknik, enderlik olarak tanımlanan değerlerin yanı sıra politik, ekonomik, eğitsel, işlevsel değerleri de bir arada barındıran alanlardır (Feilden ve Jokilehto, 1993, 27). Türkiye'nin de bağlantılı olduğu koruma ile ilgili uluslararası kuruluşlar, bu değerlerin saptanması, tanımlanması, belgelenmesi, korunması, sergilenmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasının insanlığın ortak sorumluluğunda olduğunu bildirmektedir. 12 bin yıllık geçmişi ile Anadolu toprakları pek çok uygarlık için yerleşim yeri olmuştur. Prehistorik dönemden itibaren yerleşim alanı olan Anadolu'da bugün kadim medeniyetlerin izlerini taşıyan arkeolojik alanlar kültürel ve çevresel gelişimin baskısı altındadır.

Arkeolojik sit alanları, tarihin farklı dönemlerinin izlerini taşıyan, medeniyetlerin kültürel yapısını ve yaşam biçimini bugüne yansıtan alanlardır (Erdoğan, 2006, 36). Arkeolojik alanların korunması bu alanların mevcut tüm değerleri ile tanınması, arkeolojik kalıntıların kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunların ve bulunduğu koşullardan kaynaklanan risklerin doğru tespit edilmesi, alanın kentsel ya da kırsal çevrede bulunması ile ilişkili olarak ele alınması gereken bir olgudur. Bu alanlarda koruma yaklaşımlarının başta 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası belgeler; 1931 tarihli Atina Tüzüğü, 1964 Venedik Tüzüğü, 1975 Amsterdam Bildirgesi, 1990 Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü, 1992 Arkeolojik Mirasın Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi (Gözden Geçirilmiş), 1999 Burra Tüzüğü (2013) ve Tarihi Kentlerin Ve Kentsel Alanların Korunması ve Yönetimiyle İlgili Valetta İlkeleri (2011) gibi farklı yıllarda UNESCO, ICOMOS ve ICCROM tarafından yayınlanan farklı tüzük ve bildirilerde yayınlanmış olan bilimsel koruma – onarım ilkelerinin doğrultusunda geliştirilmesi beklenmektedir. Buna göre;

- En az müdahale ile yapının ayakta kalabilme koşullarının sağlanması (Atina Tüzüğü Madde1, 1931),

- Yapının geçmişine ait tüm dönem izlerinin korunması için gerekli özenin gösterilmesi (Atina Tüzüğü Madde 5, 1931),
- Yapının özgün mimari ve sanatsal özelliklerine zarar verilmeksizin gerekli koruma ve onarım müdahalelerinin yapılması yoluyla yapısal sorunlar ile malzeme bozulmalarının giderilmesi (Venedik Tüzüğü Madde 4, 1964),
- Yapılan uygulamaların özgün yapı malzemesi, yapım tekniği, özgün renk ve doku ile uyumlu olması (Venedik Tüzüğü Madde 6, 1964),
- Tamamlamaya yönelik her türlü uygulamanın, özgün yapı malzemesi ile uyumlu ve mevcuda aşırı yük getirmeyecek, ancak "yapılan restorasyonun belirtilmesi" esasına uygun olarak anlaşılabilir bir farklılıkla yapılması (Venedik Tüzüğü Madde 9 ve 12, 1964),
- Yapılacak olan onarım uygulamaları öncesinde taş, tuğla, sıva, harç gibi yapı malzemesine ve statik sağlamlığa yönelik sorunların ilgili uzmanlarınca incelenmesi (Venedik Tüzüğü Madde 9, 1964),
- Her türlü müdahalenin geri dönüşlü (reversible) ve sökülebilir olması (Burra Tüzüğü Madde 15, 1979 ve 2013)
- İnsan eliyle yapılmış, yapının özgün mimarisine uymayan çoğunlukla vasıfsız eklenti (muhdes) ve yapıya zarar veren müdahalelerin kaldırılmasına yönelik onarım uygulamalarında göz önünde bulundurulması gereken en önemli unsurlar olarak kabul edilmektedir.

Koruma çalışmalarının başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi için her biri bulunduğu konumda farklı koşullara ve iç dinamiklere sahip olan bu alanların sorunları kendi özelinde değerlendirilmeli, çözüm önerilerinin geliştirilmesi ve koruma yaklaşımının sürdürülebilirliği sağlanmalıdır.

Sardis Antik Kenti, Ege Bölgesi'nde Manisa İli, Salihli ilçe merkezinin 10 km. batısında yer almaktadır. Denizden 125 m. yükseklikte bulunan Sardis, Sart Mahmut, Sart Mustafa ve Çaltılı mahalleleri sınırları içinde yaklaşık 15.000 dönüm alanı kaplamaktadır. Lidya uygarlığının başkenti olan antik kent sahip olduğu kültürel ve doğal değerleri ile bugün Batı Ege Bölgesi'nin önemli turizm destinasyonları arasındadır. Ancak gerek arkeolojik kalıntılar arasındaki mesafe, gerek ziyaretçiye açık olan taşınmaz kültür varlıklarının kısıtlı olması, gerekse geleneksel doku ile iç içe geçen yerleşim kalıntıları nedeni ile antik kent kurgusunun algılanmasında yaşanan zorluklar bu önemli yerleşim dokusunun oldukça az bilinen ve ziyaret edilen bir konuma taşımıştır. Bunun yanı sıra Lidya döneminden itibaren maden işleme teknikleri ve üretim bakımından ön planda olan alan, bugün benzer kullanımlar nedeni ile tehdit altındadır. Sardis gibi önemli bir arkeolojik sit alanının mevcut potansiyelinin bütüncül bir yaklaşım ile ele alınarak değerlendirilmesi, korunması ve turizm potansiyelinin ortaya çıkarılmasına yönelik olarak alanda yapılacak düzenlemelerin ele alınmasını hedefleyen bu araştırmanın ana amaçları;

- Sardis Antik Kenti'nin ve içinde bulunduğu Sart Beldesi'nin tarihi süreç içindeki gelişiminin irdelenmesi,
- Araştırma alanında bulunan doğal ve kültürel varlıkların belgelenerek bir envanter oluşturulması,

- Alanın kültürel ve tarihi değerlerinin tanıtılması,
- Arkeolojik alanlarda korumanın öneminin ve gerekliliğinin vurgulanması,
- Arkeolojik alan, kentsel arkeolojik alan, kırsal alan ve geleneksel doku özelliklerinin bir arada olduğu Sardis arkeolojik sit alanının korunmasında ve kültürel anlamda sürekliliğinin sağlanmasında çok disiplinli yaklaşımın gerekliliğinin ve öneminin vurgulanmasıdır.

KONU VE YÖNTEM

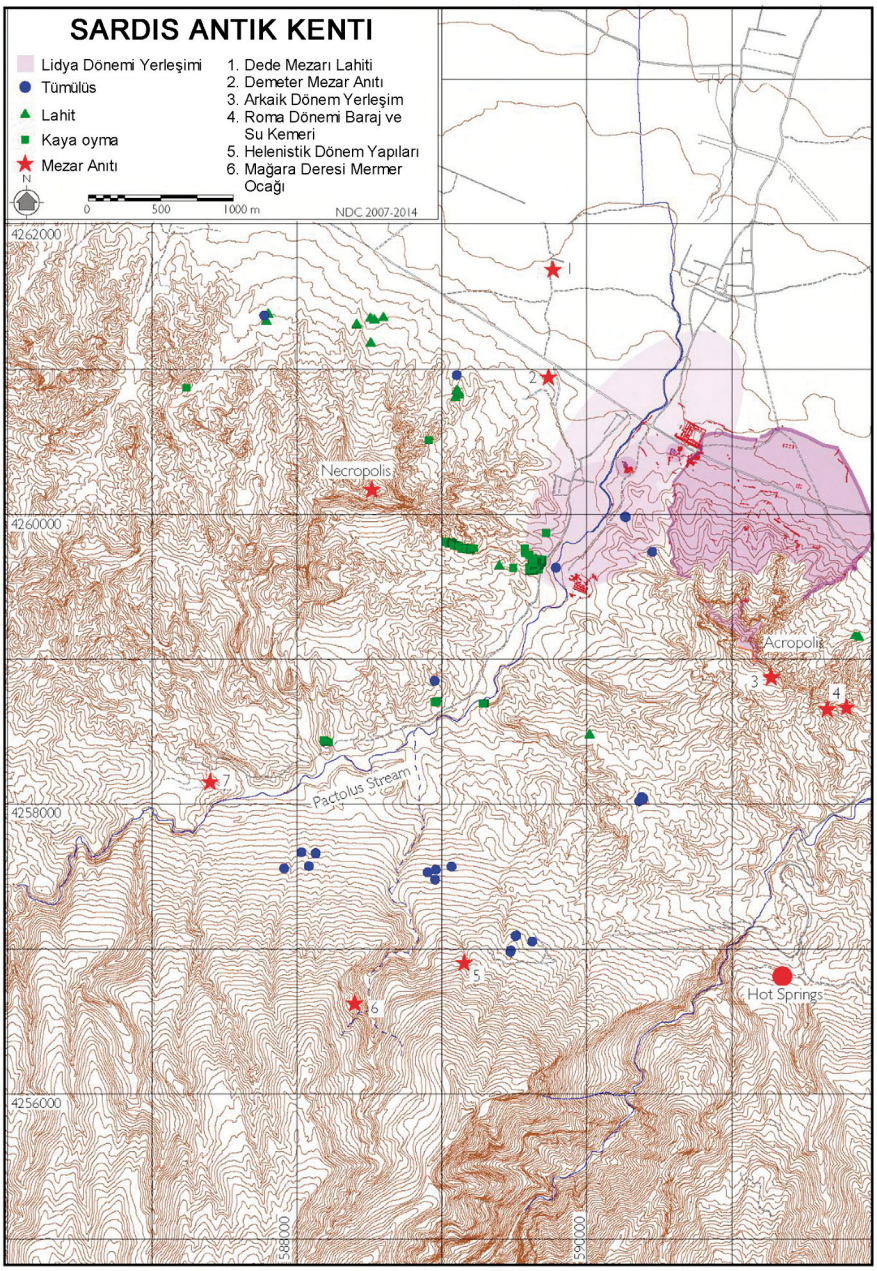
Araştırmanın ana konusunu, Manisa İli, Salihli İlçesi sınırları içinde bulunan Sardis Arkeolojik Sit Alanı ve yakın çevresi oluşturmaktadır. Lidya uygarlığının başkenti olan kent kurulduğu coğrafya üzerinde geniş bir alana yayılmıştır. Dönem özellikleri açısından Mezopotamya dışında görülen en uzun şehir koruma duvarına sahip olan kent, dik doğal peyzajın teraslanarak kullanıldığı özgün bir kent kurgusuna sahiptir. İncil'de adı geçen Yedi Kilise'den birinin ve Musevilerin tarihteki üçüncü sinagogu olduğu kabul edilen yapıların bulunduğu antik dönemde Anadolu'nun önemli ve büyük ölçekli yerleşimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bugün geleneksel üretim tekniklerine dayanan ekonomik faaliyetler ile yaşantının devam ettiği Sardis Antik Kenti 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı, içinde barındırdığı arkeolojik kalıntılar, doğal değerler, geleneksel öğeleri ile önemli bir kültürel miras alanıdır. Bu çalışmada yaklaşık 15.000 dönüm alan üzerine yayılmış olan Sardis Arkeolojik Sit Alanı'nın korunmasına yönelik süreç irdelenmiştir. Araştırmada izlenen yol üç aşamalıdır. Çalışmanın birinci aşamasında veri toplama ve literatür araştırması yapılmıştır. Daha sonra farklı tarihlerde arazi etüd-analiz çalışmaları gerçekleştirilerek alanın sorun ve olanakları saptanmıştır. Elde edilen bulguların değerlendirildiği ikinci aşamada, Sardis Antik Kenti'nin konumu ve önemi doğrultusunda alanın korunması süreci irdelenmiştir. Çalışmanın son aşamasında ise alanın özgün niteliğinin korunmasına yönelik süreç ulusal ve uluslararası belgeler doğrultusunda değerlendirilerek alanın korunması ve sürdürülebilirliğine ilişkin öneriler geliştirilmiştir.

SARDİS ANTİK KENTİNİN TARİHİ SÜREÇ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ

Sardis, Gediz (*Hermus*) Vadisi'nin Bozdağ (*Tmolus*) ile buluştuğu yerde; iki akarsu arasında, Bozdağ yamaçlarında, ovadan yaklaşık 300 m yükselen dik yamaçlı konglomera ana kaya üzerinde ve çevresinde kurulmuştur. İki çay arasındaki konumu nedeni ile tatlı su kaynağının varlığı, Akropolis'in bulunduğu ana kayanın savunma açısından oldukça güçlü ve korunaklı konumu, doğu – batı doğrultusunda uzanan Boz Dağlar nedeni ile de Anadolu Platosu ile Ege kıyıları arasındaki ulaşım olanakları sayesinde kent stratejik bir konuma sahiptir. Kentin kurulmasından sonra Gediz Ovası'nın verimli toprakları sayesinde yapılan tarım ve hayvancılığın yanı sıra Sart Çayı'nın (*Paktolus*) taşıdığı doğal (nabit) altının işlenmesi ile ekonomik ve politik açıdan da önemli bir konuma gelmiştir.

Arkeolojik buluntulara göre Sardis Kenti MÖ 1200'lü yıllar itibari ile iskan edilmiştir (Roosewalt, 2017, 42). Kent, tahkimli iç kale (*akropolis*) ve bağımsız olarak korunan aşağı şehir, kent suru dışında kalan kutsal alanlar ve mezar alanlarına sahip bir Demir Çağı şehridir (**Resim 1**). Lidya döneminde inşa edilmiş olan ve bugün tespit edilen anıtsal yapılardan

bazıları, akropolün eteklerinde bulunan tepeler üzerinde, Gediz Ovası'nı gören, manzaraya hakim noktalarda konumlandırılmıştır. Tepenin kuzey ve güneybatı yamaçlarında ortaya çıkarılan ilk teras MÖ 7. Yüzyıl'da büyük taş bloklar kullanılarak inşa edilmiş olup farklı dönemlerde büyük onarımlar görmüştür (Cahill, 2013, 147). Batı Anadolu'da 150 yıl boyunca egemen güç olan Lidya döneminin MÖ 546 yılında son bulmasının ardından kent 4. Yüzyıl'a kadar Akhamenid Hanedanlığı tarafından yönetilen bir valilik olarak konumunu korumuştur (Roosewalt, 2017, 51). MÖ 323 ile 30 yılları arasında bir Yunan şehir devleti haline gelen Sardis'de Yunan dönemi kültürel kurumlarını temsil eden *gymnasium*, tiyatro hipodrom ve tapınak yapıları inşa edilmiştir (Greenewalt Jr, .2010, 25). Sardis, Roma İmparatorluğu'nun büyük kentlerinden biri olarak büyümeye ve gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde aynı zamanda Hristiyan Piskoposluk makamı olan kent, MS 616 yılında gerçekleşen Pers

Resim 1. Yerleşimin Lidya Dönemi'ndeki boyutları, mezar alanları ve şehir dışındaki diğer arkeolojik yerleşim alanları (Cahill 2010, 74)

saldırılarının ardından önemli ölçüde tahrip olmuş ve bazı bölgelerin ise birkaç yüzyıl boyunca terk edilmiştir (Foss, 1976, 76).

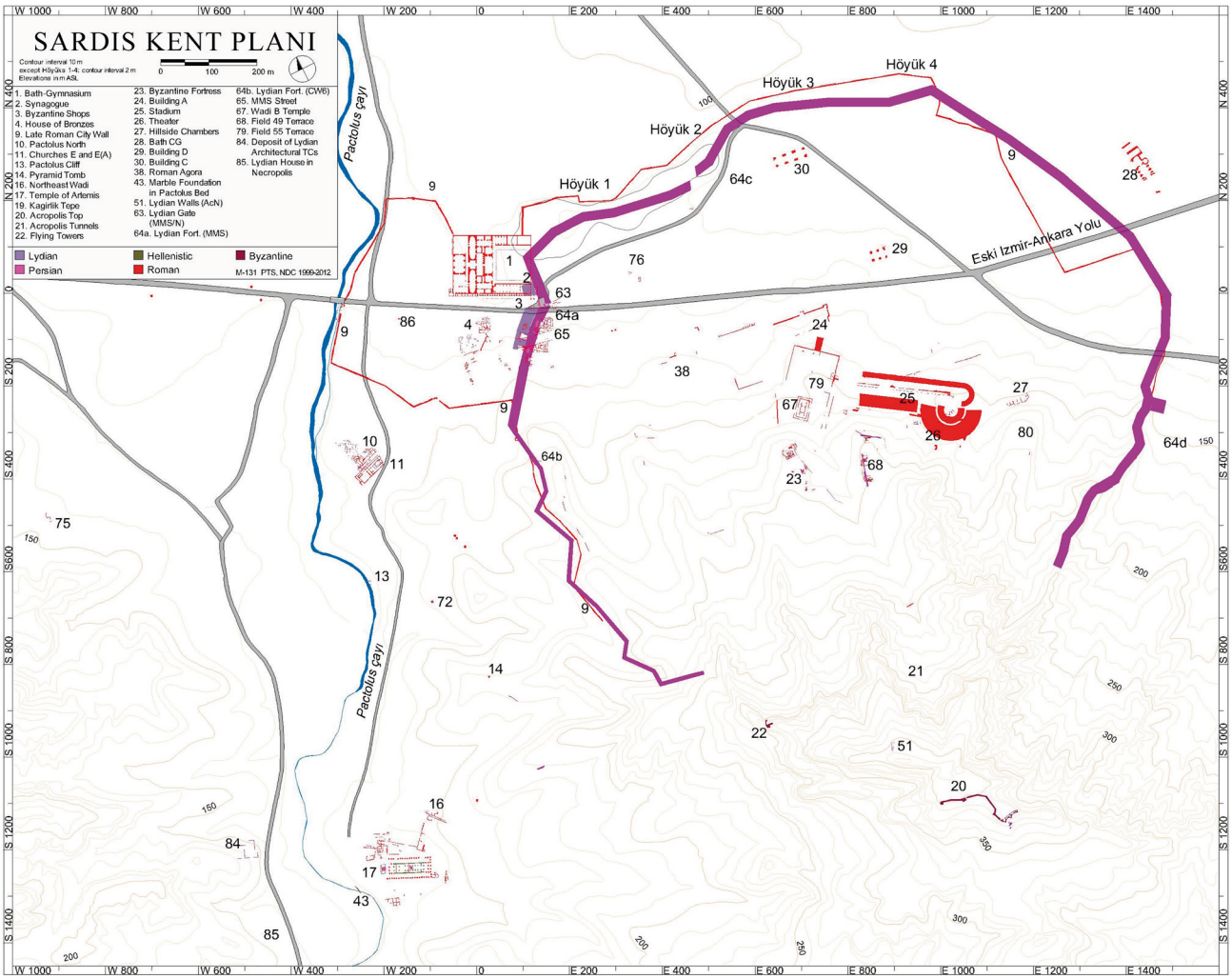
Arkeolojik bulgular, yerleşimin 8. ve 9. Yüzyıl'larda Sart Çayı'nın kenarında daha düz alanda ve eski kent merkezine yakın konumda olduğunu göstermektedir. 11. Yüzyıl'ın ortalarından 13. Yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'da devam eden Türk - Bizans mücadelesi sürecinde Sardis kimi zaman Türk beylikleri, kimi zaman ise Bizans egemenliğinde kalmış, bu dönemde ve Ortaçağ'ın boyunca bir kasabaya ve 14. Yüzyıl sonlarında ise kaybettiği nüfus ile birlikte köy ölçeğinde bir yerleşim alanına dönüşmüştür. 15. Yüzyıl'da Bizans dönemindeki sınırlarına oranla küçülen yerleşim, 1595'de bölgede yaşanan büyük deprem sonrasında çıkan yangın sonucunda büyük tahribata uğramıştır (Foss, 1976, 97). Bu dönemden sonra Osmanlı yönetimine giren ve küçülen yerleşim hakkında Evliya Çelebi (1611-1684) 150 akçelik bir kaza olduğunu ve kalenin (*akropol*) terk edildiğini aktarmaktadır. Çelebi'nin Sart olarak adlandırdığı yerleşim, mahalleleri daha bakımlı ancak kalesi bakımsız olan, küçük bir çarşısı, hanları ve hamamı ile 3 mahalle ve 700 haneden oluşan bir köy olarak tariflenmiştir (Çelebi, 1934, 55; Çelebi, 2011, 60-1).

Foss (1976, 98-104), 16. Yüzyıl'dan itibaren bölgeyi ziyaret eden seyyahların aktardıklarından Sardis'te var olan yerleşim hakkında bilgi vermektedir. Bu dönemde de küçük bir yerleşim olmasına rağmen Smyrna'dan Pers'e giden ana yol üzerinde bulunan konumu nedeni ile tercih edilen bir konaklama noktası olan kentin 17. Yüzyıl'dan 19. Yüzyıl'a kadar da bir köy yerleşimi olarak hemen hemen değişmeden kaldığını araştırma kazılarında ortaya koymuştur.

Sardis'de ilk sistemli kazı çalışmaları 1909 yılında Osman Hamdi Bey tarafından davet edilen Amerikalı arkeolog Howard Crosby Butler tarafından başlatılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında gerek savaş nedeniyle gerekse kaçak kazılar sonucu tahrip olan kentte çalışmalar 1958 yılında Harvard ve Cornell Üniversiteleri işbirliğinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile tekrar başlamış olup halen Prof. Dr. Nicholas D. Cahill başkanlığında *Amerikan Hafriyat Ekibi* tarafından Sardis Antik Kenti ve çevresinde yer alan kente ait nekropol alanlarından olan Bintepe Tümülüs alanını da kapsayacak şekilde devam etmektedir (The Archaeological Exploration of Sardis, 2020).

Sardis Arkeolojik Sit Alanı'nın Mekânsal Özellikleri

Ulaşım olanakları açısından merkezi konumda olan Sardis Arkeolojik Sit Alanı, tarım faaliyetlerinin yoğun olduğu Gediz Havzası üzerinde yer almaktadır. Antik kentte ziyaretçiye açık olan kalıntılar sit alanı içinde hemen hemen merkezi bir konumda ancak birbiri ile ilişkisi görsel olarak kurulamayan parçalı bir yapıdadır. Sardis Arkeolojik Sit Alanı İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu 12.01.2018 tarih ve 9274 sayılı kararı ile 1. Derece Arkeolojik Sit ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenmiştir. Yaklaşık 15.000 dönüm alanı kaplayan sit alanı içinde arkeolojik kalıntıların bulunduğu alanlar, konutlar, ekili ve dikili tarım alanları ve meşcere alanı bulunmaktadır. Alan geneli ticaret ve sosyal kullanımlar kapsamında kentsel bir karaktere sahip değildir. Alanın merkeze göre batısında yer alan Sart Mahallesi konut kullanımı ile öne çıkmakta; geriye kalan kesimlerde ise arkeolojik kalıntılar ile iç içe geçmiş olarak tarımsal faaliyetler devam etmektedir (**Resim 2**).

Resim 2. Sardis Antik Kent Planı (Greenewalt Jr., 2010, 18)

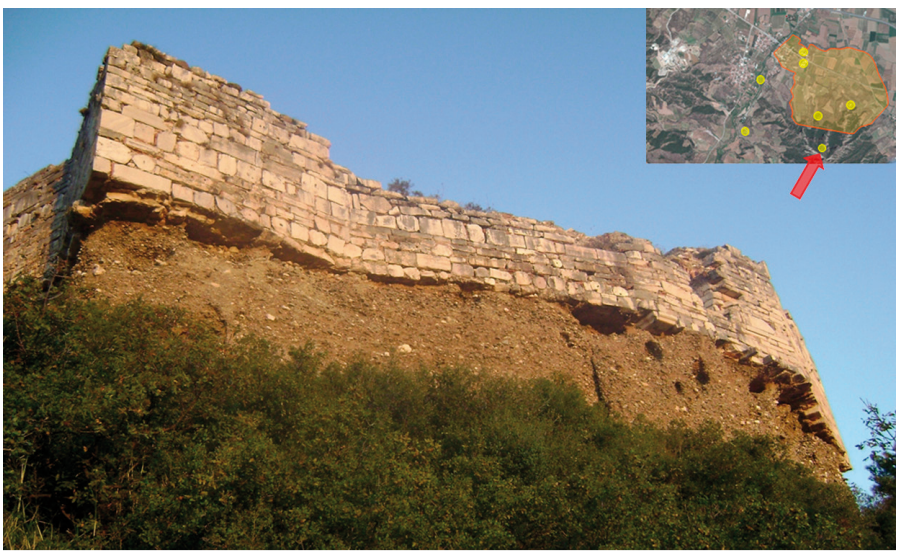
- **Kent suru;** Kentin çekirdek yerleşimini sınırlayan koruma amaçlı bir yapılanmadır. Kent surunun Lidyalılar döneminde inşa edildiği ve farklı dönemlerde geçirdiği onarımlar ile yer yer sınırlarının değiştirilerek kullanıldığı bilinmektedir. Sardis kent suru yaklaşık 150 hektarlık bir alanı çevreleyen, 4100 m. boyunca takip edilen bir yapıdadır. Sur duvarı akropolün bulunduğu dik tepenin yamaçlarından başlayarak Gediz (Hermos) Ovası'nın güney kesimlerinde düz zeminde devam eden farklı topografik özellikteki zemin üzerine inşa edilmiştir (**Resim 2** üzerinde 9 ve 64a, b, c, d ve 20)

Greenewalt Jr. (2010, 19), sur duvarı kalınlığının 20 metre; hatta bazı yerlerde 30 metre olduğunu belirtmektedir. Surun temeli, iki yüzü düzgün taş ve içi kireç harçlı moloz duvar olarak inşa edilmiştir. Temel üzerine doğrudan oturan ana duvar hafif bir açı oluşturarak yükselmektedir. Greenewalt'a (1982, 100) göre Lidya döneminde sur inşasında temel seviyesi üzerinde kerpiç tuğlalar ve ahşap karkas kullanılarak düzgün bir örgü yapılmıştır. Duvar yüzeyinde farklı aralıklar ile pişmiş toprak künkler yerleştirilerek gerek temel seviyesinde gerek üst kotlarda su duvardan uzaklaştırılmıştır. Duvar örgüsü tamamlandıktan sonra iç ve dış cephenin sıvandığı, özellikle

iç cephede sıva üzerinde taş örgü desenler yapıldığı belirlenmiştir (Zanten, Thomas and Hanffman, 1975, 39).

- **Akropol;** Yukarı şehir ya da iç kale olarak adlandırılabilecek bu alan ovadan yaklaşık olarak 300 metre kadar yükselen, dik yamaç üzerinde dört yönden manzaraya hakim konumda inşa edilmiştir. Yapılan araştırma kazılarında yerinde (*in-situ*) olarak tespit edilen Lydia, Helenistik ve Roma dönem buluntularına rağmen bugüne ulaşan yapı kalıntılarının büyük çoğunluğu Bizans dönemine tarihlenmektedir. Bu alanda daha geç dönemlerde de kullanılmış olmakla beraber MÖ. 6. Yüzyıl'ın ilk yarısına tarihlen Lidya dönemine ait, çok iyi işlenmiş kireçtaşı ve kumtaşı bloklardan meydana gelen teras duvarı ve devşirme malzemeler özellikle kalenin iç kesimlerinde Kuzey yönü boyunca izlenebilmektedir (Cahill, 2010, 78). Yumuşak konglomera kayaçların üzerinde inşa edilmiş olan akropol duvarları, kayaçların zaman içinde şiddetli erozyona uğraması nedeni ile tahribata açık durumdadır (**Resim 2** üzerinde 20, 21, 22 ve 51, **Resim 3**).
- **Artemis Tapınağı ve M Kilisesi;** Artemis Tapınağı İon düzeninde inşa edilmiş çağdaşı olan tapınaklar arasında Dünya'da dördüncü büyük tapınak olarak kabul edilmektedir (Yegül, 2010, 363). Yapılan araştırma kazıları yapının üç evreden oluşan farklı aşamalarda inşa edildiğini; ancak hiçbir zaman tamamlanmadığını ortaya koymaktadır. Artemis Tapınağı, doğu ve batı yönünde sekiz, kuzey ve güney yönünde yirmi sütuna sahip pseudoperipteros plan şemasında inşa edilmiştir. Konumları mermer temel taşları üzerinde belli olan, iki sıra hâlinde on iki ince uzun sütun tavan aralığını kısaltarak çatıyı desteklemektedir. Eğimli topografya üzerindeki konumundan dolayı zaman içinde yapının doğu kısmı batı kesimine göre daha derine gömülen tapınağın doğu kesiminde bulunan sütun, sütun kaideleri ve duvarların daha fazla korunduğu görülmektedir. Yegül (2010, 370) batı cephesinin tamamının yok olduğunu, kuzey ve güney cephelerinin ise değiştirilmiş ya da yarım bırakılmış olduğunu tespit etmiştir (**Resim 2** üzerinde 17, **Resim 4**).

  Artemis Tapınağı'nın güneydoğu kesiminde, tapınağın dış sütun dizisinin doğusunda, MS 4. Yüzyıl'ın sonlarına doğru inşa edildiği

Resim 3. Akropol dış duvarı güney yönden görünüş (Tandoğan, 2018)

Resim 4. Artemis tapınağı ve M Kilisesi güney görünüşü (Tandoğan, 2018)

düşünülen ve kazı ekibi tarafından M Kilisesi olarak adlandırılan bir yapı bulunmaktadır. Kentte yaşayan Hıristiyan cemaat tarafından MS 7. Yüzyıl'a kadar kullanılan bu yapının iki farklı evrede inşa edildiği düşünülmektedir. İlk evrede 7 metre uzunluğunda, 5.6 metre eninde dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan yapının tuğla ve moloz taş kullanılarak inşa edildiği ve duvarlarının sıvalı ve boyalı olduğu tespit edilmiştir. İkinci döneminde yapının doğusuna üzerinde üç pencere açıklığı bulunan apsisli bir mekân daha eklenmiştir (Archaeological Exploration of Sardis, 2019).

- **Hamam – G*ymnasium* – Sinagog Yapı Kompleksi;** Hamamın MS 2. Yüzyıl'ın sonu veya 3. Yüzyıl'ın başında inşa edilerek 7. Yüzyıl'a kadar kullanıldığı yapılan kazı çalışmaları ile tespit edilmiştir (Yegül, 1986, 200). Hamam kentin ana caddesi olan sütunlu yol ile doğrudan ilişkilidir. Hamam- *gymnasium* -sinagog kompleksi iki yönde de simetrik plan şemasına sahiptir. Kompleks mermer salon ve açık avlunun (*palaestra*) birleştiği hattan bölündüğünde hemen hemen birbirine yakın büyüklükte dikdörtgen iki plan şemasına sahiptir. Bu aksın doğusunda açık avlu (*palaestrea*) ve bu mekanın kuzey ve güneyinde birbirine simetrik odalar bulunurken, aksın batısında soğuk (*frigidarium*) ve sıcak (*calderium*) havuzların her iki yanında odalar bulunmaktadır. Farklı dönemlerde onarım gören yapıda, Roma İmparatorluk Dönemi'nde (3. Yüzyıl) yapılan düzenlemeler ile güney kesiminde bulunan üç mekan sinagoga dönüştürülmüştür (Seager, 1972, 426). Batı Diasporası tarafından antik dönemin en etkili sinagogu olarak tanımlanan Sart Sinagogu aynı zamanda Musevi cemaati tarafından tarihte inşa edilmiş üçüncü büyük Sinagog olarak kabul edilmektedir. Yapının zemininde bugün de izlenebilen mozaik ve *opus sectile* yer döşemeleri ile renkli ve desenli mermer duvar kaplamaları MS 4. ve 5. Yüzyıl'a tarihlenmektedir. Yapı. MS 7. Yüzyıl'ın başlarına kadar kullanılmış bu tarihten sonra hamam - *gymnasium* ve şehrin bu kesiminde bulunan çoğu alanı gibi terk edilmiştir (**Resim 2** üzerinde 1 ve 2, **Resim 5**).
- **Roma Yolu ve Dükkanlar;** Hamam-*gymnasium*-sinagog yapı kompleksinin güneyinde bugün İzmir-Ankara Karayolu'na paralel olarak uzanan ve bir bölümü yolun altında kalan Geç

Resim 5. Hamam – gimnasyum ve Sinagog yapıları (Archaeological Exploration of Sardis, 2015)

Roma Dönemi'ne tarihlenmiş olan yol, iki yönden sütunlu ve zemini mermer kaplıdır. Caddenin kuzey yönünde bulunan üzeri örtülü ve cephesi sütunlu açık galerinin (*portiko*) zemini ise mozaik kaplamalıdır. Yegül (1986, 12), söz konusu yolun MS.17'de gerçekleşen depremin hemen ardından aynı yerde bulunan yol üzerine inşa edildiğini bildirmektedir. Yolun Hamam- *gymnasium* - sinagog yapı kompleksinin batı kesimde köşe yaptığı alanda 8,6 m kalınlığında; simetrik olması halinde genişliği yaklaşık olarak 34 m olan devşirilmiş taşlar ile inşa edildiği tespit edilen, dört ayakla taşınan, dört cephesinde birer kemer bulunan Roma Dönemi zafer takı (*tetrapylon*) bulunmaktadır. Birçok defa yenilendiği ya da yeniden inşa edildiği düşünülen bu takın kemerlerinden birine ait kilit taşı olduğu belirlenen taş üzerinde bulunan yazıttan anlaşıldığı üzere yapının en son MS 2. Yüzyıl'da onarıldığı ya da yeniden inşa edildiği saptanmıştır. Tak'a ait kesme taş mermer bloklar, bugün düşmüş ve mermer zemin kaplamasını kısmen parçalamış olarak bulunmuştur (**Resim 2** üzerinde 3).

Hamam- *gymnasium* - sinagog yapı kompleksinin güneyinde yer alan ve kentin ana caddesi olarak kabul edilen bu yol üzerinde yer alan dikdörtgen planlı küçük odalar dizisi MS 5. ve 6. yüzyıllarda ticari amaçlı mekanlar olarak kullanılmıştır. Doğu – batı yönünde uzanan caddeye açılan 34 adet mekana giriş, bu mekanların önünde bulunan üstü kapalı, kemerli bir yürüyüş yolundan (*arcade*) sağlanmaktadır. Büyük çoğunluğu iki katlı ve çok odalı olan bu dükkanların içinde üst kata çıkan ahşap merdiven bulunmaktadır. Yaşam alanı ya da depo olarak kullanıldığı düşünülen ikinci kat mekanları caddeyi yukarıdan gören bir konumdadır. Yer döşemeleri mermer ya da pişmiş toprak karo (**2**) olan dükkanların duvarlarına kazınmış olarak bazı isimler ve dini semboller de tespit edilmiştir (Crawford, 1990, 8-17-22).

- **Tiyatro – Stadyum;** Eski İzmir-Ankara Karayolu'nun güneyinde yer alan Lidya evlerinin güneydoğu kesiminde bulunan yapı kompleksinin MÖ 334 yılında Büyük İskender'in kenti fethinden sonra inşa edildiği düşünülmektedir. Hanffman ve Mierse (1983, 116) yaklaşık 190 derecelik bir oturma sırası (*cavea*) olan yapının boyutlarını doğu – batı yönünde 136 m. kuzey - güney yönünde ise 70 m. olduğunu belirtmiştir. 12.000 ila 15.000 arasında bir oturma kapasitesi hesaplanmış olan tiyatro yapısı Helenistik ve Roma dönemleri boyunca kullanılmıştır (**Resim 2** üzerinde 25 ve 26).

2. Pişmiş toprak karo; Crawford tarafından "brick and tiles" olarak ifade edilen ve "tuğla ve fayans" olarak çevrilebilecek kaplama malzemesi yerine kullanılmıştır.

- **Metal işleme atölyeleri;** Kentin ortasından akan Sart Çayı'nın taşıdığı ve akarsu yatağındaki alüvyal birikintilerde bulunan küçük tanecikli altın ve gümüş ile yerleşim oldukça zengin bir konuma taşınmıştır. MÖ 7. Yüzyıl'da madeni para sisteminin ortaya çıkışı ile altın ve gümüşü ayrıştırarak saflaştırma çalışmalarına da başlamışlardır. Bu çalışmalar Sardis kent suru dışında, Sart Çayı'nın doğu kıyısında MÖ 6. Yüzyıl'ın ortalarına tarihlenen ve metal işlikleri olduğu düşünülen alanda gerçekleştirilmiştir. Greenewalt jr.'ın (2010, 137) aktardığı üzere Sardis'te plaser altının içindeki gümüş ve diğer metalleri altından ayrıştırmak için sementasyon, ergime ve küpelasyon teknikleri kullanılmıştır (**Resim 2** üzerinde 10, **Resim 6**).
- **EA ve E Kiliseleri;** Sardis kent suru dışında, Sart Çayı'nın doğusunda bulunan ve Lidya döneminde metal işleme atölyeleri olarak kullanılan bölgede, Lidya döneminden itibaren konut, hamam ve atölye gibi sivil yapıların bulunduğu bu alanda tespit edilen dar bir cadde üzerinde iki kilise yapısı bulunmaktadır. MS 4. Yüzyıl'a tarihlenen ve kazı başkanlığı tarafından Kilise EA olarak adlandırılan yapıdan bugüne temel seviyesinde izler kalmıştır. Farklı mekanlarının zeminlerinde mozaik ve *opus sectile* döşeme kaplamaları bulunan yapıya ait pek çok bezemeli taş bulunmuştur. Doğu - batı doğrultusunda konumlanmış olan kilise yapısı muhtemelen 7.Yüzyıl'da yıkılmış ve terk dilmiş 9. Yüzyıl'da ise yapının doğu ve batısında bulunan ek mekanları dışında kısmen yeniden ayağa kaldırılmıştır (Hanffman ve Mierse, 1983, 197, (**Resim 2** üzerinde 11, **Resim 6**).

  E Kilisesi, EA Kilisesi orta nefinin doğu tarafında, temel seviyesinin yaklaşık 2 metre üzerine 13. Yüzyıl'da inşa edilmiştir. Merkezi kubbe ile dört köşesinde daha küçük kubbeleri olan kapalı haç plan şemasına sahip olan kilise yapısına 13. Yüzyıl'ın sonunda yeni mekanlar eklendiği ancak 1595 yılındaki depremde yıkıldığı düşünülmektedir (Hanffman and Mierse, 1983, 204 ve Buchwald 2015, 4)
- **Konutlar;** Sardis kent planında şehir surlarının hem içinde hem de dışında farklı tipte konut yapılarına ait yapı kalıntıları kazı

Resim 6. Metal işleme atölyeleri ve E Kilisesi (Tandoğan, 2015)

çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır. MÖ 7. Yüzyıl'a tarihlenen tek odalı yapıların konutlar ve ticari/endüstriyel mekânlar olarak iki işlevli olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Cahill 2010, 93, **Resim 2** üzerinde 4).

MÖ 6. Yüzyıl'da kentte küçük ve basit plan şemasına sahip olan evlerin yanı sıra bir avlu etrafında düzenlenmiş pişirme ve atölye amaçlı kullanılan mekanlara sahip evler de olduğu tespit edilmiştir. Taş temeller üzerine kerpiç duvarlar, toprak zemin ve muhtemelen saz çatılardan oluşan bu yapıların ince uzun pencere açıklıklarına sahip oldukları belirlenmiştir (Cahill, 2010, 94).

- **Nekropol (Mezar) Alanları;** Nekropol alanlarında bulunan farklı gömü gelenekleri doğrultusunda kentte yaşanan toplumsal statü farklılıkları tespit edilebilirken, her dönemde görülen farklı gömü gelenekleri ile dönemin bezeme özellikleri, kullanılan malzeme ve teknikler ile de döneme ait teknolojik veriler elde etmek mümkün olmaktadır. Sardis'te basit çukur, lahitler ve oda mezarlar olmak üzere üç farklı tip gömü geleneği bir arada ya da ayrı ayrı görülmektedir. Baughan (2010, 273) Lidya'nın en erken gömülerinin Batı Anadolu'da yaygın olarak görülen *pithos* ya da sandık mezar olarak tanımlamaktadır. Kentte Sart Çayı'nın batı kesiminde MÖ 6. Yüzyıl öncesine tarihlenen gömü alanları tespit edilmiş durumdadır. Burada yumuşak konglomera kayaya oyulmuş mezarların bazılarında zeminde bulunan lahitlere, bazılarında ise zeminin oyularak içine oturtulmuş olan küvet şeklindeki lahitlere gömü yapılmıştır. Bunun yanı sıra yapılan araştırma kazılarında sekiler üzerine veya sekilere oyulmuş sandıklara ya da doğrudan çukurlara gömü yapıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte sekiler genel olarak mezar hediyeleri ve sunular için kullanılmıştır (Baughan, 2010, 285). Mezarların inşa edildiği dönemden itibaren tekrar tekrar kullanıldığı ya da kaçak kazılar ile tahrip edildiği araştırma kazıları ile belirlenmiştir. Dolayısı ile yüzyıllar boyunca kullanılmış ya da yağmalanmış olan mezar alanlarında tahrip edilmemiş mezar tespit etmek bugüne kadar mümkün olmamıştır.

  Roosevelt (2017, 201), Lidya sınırları içinde 600'den fazla tümülüs tespit edildiğini, bu yapıların büyük çoğunluğunun ise MÖ. 6. – 5. Yüzyıl'larda inşa edildiğini belirtmektedir. 6. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren tek defin için kullanılan mezarlar yerine birden çok gömü için tasarlanmış ve ilk definden sonrasında üstü kapalı mezar odasına giden bir giriş (*dromos*) yeri yapılmıştır. Bu durum aileler için mezar anıtı işlevinin yanı sıra anıtın yapıldığı konum ile arazi mülkiyeti gösterir bir işaret olarak da kullanılmıştır.

  Mezar odasının kesme taş örgü ile inşa edilmesi ve üzerinin yığma toprak ile kapatılması ile oluşturulan tümülüs mezarlar, Lidya *hinterlandı* boyunca görülmektedir. Roosevelt (2017, 193), mezar odalarının inşasında kullanılan taşların ocaktan elde edilmesi, taşınması ve işlenmesi için gereken işgücü nedeniyle bu mezarların merkezi Lidya ve çevresinde yaşayan üst sınıf Lidyalılara ve yerel toprak sahiplerine ait olduklarını belirtmektedir. Sardis'te en erken dönemlere tarihlenen tümülüs mezarlar kentin kuzeyinde yer alan Marmara (Gygaie) Gölü güney kesiminde ve Gediz (Hermos) Nehri boyunca, kentten görülebilecek şekilde yer almaktadır. Bin Tepeler olarak adlandırılan bu alanda antik dönemden itibaren bilinen bugün Kocamutaf Tepe, Kırmutaf Tepe ve Karnıyarık Tepe

olarak adlandırılan üç büyük tümülüsün yanı sıra yüzden fazla tümülüs bulunmaktadır. Roosevelt (2017, 200), Bin Tepeler'de bulunan tümülüs sayısının yaklaşık 130 adet olduğunu ifade ederken, Baughan (2010, 279) ise bu sayıyı yüzün üzerinde olarak belirtmektedir.

- **Geleneksel Konutlar;** Sardis Antik Kenti'ne ait yapı kalıntıları üzerinde gelişmiş olan geleneksel köy yerleşimi, alanın 1978 yılında 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescillenmesine kadar devam etmiş, bu tarih itibari ile yerleşim sit alanının batısında bulunan Sart Mustafa ve kuzeyinde yer alan bugünkü belde merkezine doğru yayılım göstermiştir. Bugün 1. Derece sit sınırları içinde bulunan Sart Mustafa ve Sart Mahmut olarak bilinen mahallelerde geleneksel konut yapılarının yanı sıra yeni inşa edilmiş ve hatta inşa edilmekte olan yapılar da bulunmaktadır.

  Alan içinde yer alan geleneksel konutlar genelde taş ve kerpiç yığma sistem ile inşa edilmiştir. Kazı başkanlığı tarafından alan ile ilgili yayınlanan fotoğraflar ile 1970 ve öncesine ait hava fotoğraflarına göre bugün tescilli olan konut, depo ahır, işlik gibi yapılar yığma yapı tekniği ile inşa edilmiştir. 1. Derece Arkeolojik Sit sınırı içinde bulunan ve tescilli olan bu yapıların seksensekiz (88) adedi Sart Çayı'nın batısında, otuzbir (31) adedi ise Çay'ın doğusunda bulunan Mahmut Bey Caddesi üzerinde yer almaktadır. Moloz taş yığma ya da kerpiç yığma konutlar, yöresel malzemeler ve arkeolojik sit alanından devşirilmiş taşlar kullanılarak genellikle iki katlı olarak inşa edilmiştir. Alanda yığma yapıların yanı sıra ahşap karkas sistem arası kerpiç dolgu olarak yapılmış yapılar da görülmektedir. Bu konutların bazıları toprak ile sıvanmış ve üzeri boyanmıştır. Alt katları çoğunlukla depo ya da ahır olarak kullanılan bu konutların ana yaşam mekanları üst katta yer almaktadır. Geleneksel yapım tekniği kullanılarak inşa edilmiş olan iki katlı yığma konut yapılarında üst kata taş merdiven ile bahçeden ulaşılmaktadır. Bu kotta yapının planı ön cephesi açık, üstü kapalı bir sofa ve onun arkasında bulunan iki ya da üç oda olarak biçimlendirilmiştir (**Resim 7**).

  Alanda taş yığma ve kerpiç yığma yapı sistemi kullanılarak inşa edilmiş yapıların yanı sıra özellikle yakın tarihte inşa edilmiş olan betonarme karkas ve tuğla dolgu ile yapılan konutlar da bulunmaktadır. Bu tip konutlar sit alanının genelinde ve aynı zamanda 3. Derece Sit Alanı sınırının dışında kalan yeni belde

Resim 7. Yığma taş ve kerpiç yapı sistemi ile inşa edilmiş yerel konutlar (Tandoğan, 2015)

Resim 8. Betonarme karkas yapılar (Tandoğan, 2015)

merkezinde de görülmektedir. Betonarme karkas ile inşa edilen konutların büyük bir çoğunluğu bir (1) ve iki (2) katlı olup yeni inşa edilmiş güncel konutlardır. Ancak, özellikle Sart Çayı'nın Batısında bulunan Mert, Gürbüz ve Yiğit sokaklarında bitişik düzende, iki (2) ve üç (3) katlı büyük kütleli apartman şeklinde yeni binalar inşa edilmiş ve edilmektedir (**Resim 8**).

Alanda bulunan konutların hemen hemen hepsi duvarlar ile sınırlandırılmış bir bahçe içinde yer almaktadır. Konutun depolama gereksinimine yönelik olarak bu bahçelerde metal ya da ahşap iskelet sistem ile inşa edilmiş, üzeri örtülü yarı açık mekanlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bahçelere genellikle çiçekler ve meyve ağaçları dikilmiş olup kimi zaman komşu konutlar ile ortak kullanılan ocak ve çeşmeler de yer almaktadır.

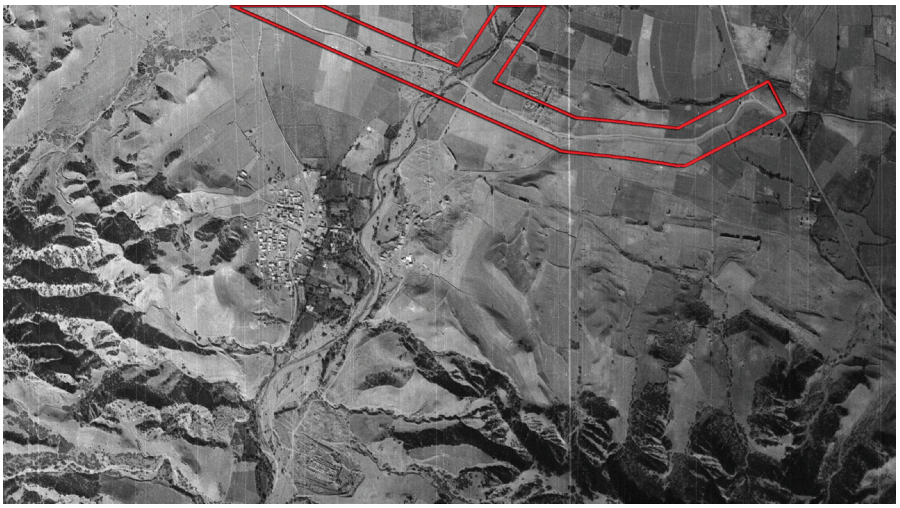
Sardis Arkeolojik Sit Alanında Tespit Edilen Sorunlar

Bu tespitler ve çalışma alanı ile ilgili yapılan literatür araştırmaları, arazi etüd araştırmaları ve alanın potansiyelinin değerlendirilmesi ve analiz edilmesi sonucunda alanda belirlenen sorunlar temel bileşenler kapsamında irdelenmiştir.

Ulaşım

İzmir - Ankara Karayolu'na doğu ve batı yönlerinde bağlanan ve Sardis Antik Kenti'ne erişimi sağlayan Kenan Evren Caddesi güncel konumuna farklı dönemlerde güzergahta yapılan değişiklikler sonucu ulaşmıştır. 1949 yılında bu yol, bugün sinagog olarak bilinen yapının güneyinden Roma Dönemi'nde de kullanılan cadde üzerinden, *gymnasium* batı ucunu takip ederek kuzeye doğru kıvrılarak devam eden stabilize bir yoldur (**Resim 9**). 1954 tarihli hava fotoğrafında aynı yolun eski konumuna göre biraz daha güneyden, kuzeybatı - güneydoğu aksında olasılıkla şose olarak kullanıldığı görülmektedir. Benzeri şekilde bugün Adnan Menderes Bulvarı olarak bilinen Sart Çayı'nın doğusundan İzmir - Ankara D300 bölünmüş yoluna bağlanan güzergah da hava fotoğraflarından izlenebilmektedir. Bu yol 1949 ve 1954 yılında stabilize yol iken 1955 yılından itibaren şose olarak kullanılmaktadır. Bugün asfalt kaplanmış olan bu iki yolun yerleşime ait arkeolojik kalıntıların üzerinden geçtiği yakın dönemde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ile de kanıtlanmıştır.

Alan genelinde bahçelerin ve bağların arasında yer alan stabilize yollar ve akropol, stadyum, konut, tapınak ve tiyatro kalıntılarına erişimi sağlayan toprak yollar ve asfalt kaplama yollardan oluşan üç farklı yol

Resim 9. 1949 tarihli hava fotoğrafı (HGK, 1949)

tipi bulunmaktadır. Farklı tarihlerde çekilmiş olan hava fotoğraflarından alandaki yollar irdelendiğinde toprak yolların gereksinimler doğrultusunda geliştiği ve zaman içinde de stabilize yola dönüştüğü görülmektedir. Bu durumda yaklaşık olarak 15.000 dönümlük sit sınırı içinde büyük çoğunluğu şahıs mülkiyetinde olan ekili dikili arazi ve hali arazi statüsünde olan alanların mülkiyetinin değişmesi, farklı nedenler ile bölünmesi sonucunda yeni yollar açılabilmektedir.

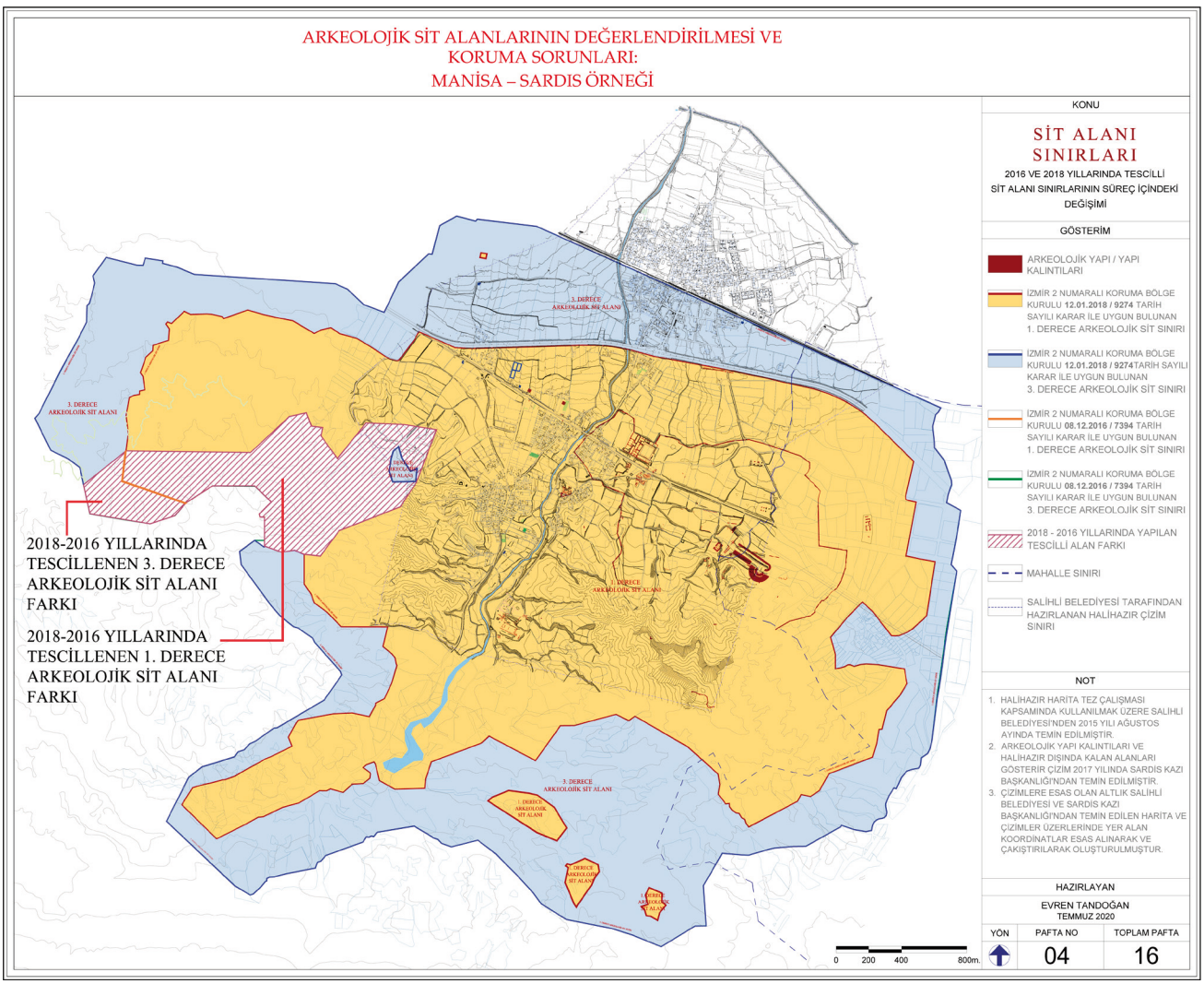
Alan içinde Sardis Antik Kenti'ni ziyarete gelenlerin kullanımına yönelik olarak Kenan Evren Caddesi üzerinde bir otopark alanı tanımlıdır. Bu alan en fazla beş araç ile iki otobüsün park edebileceği niteliktedir. Bunun yanı sıra Artemis Tapınağı giriş kısmında mevcut olan alan tanımlı bir otopark olmamakla birlikte gerektiğinde bu ihtiyaç için kullanılmaktadır.

Arkeolojik sit alanı

Sardis, kurulduğu verimli toprakların yanı sıra sahip olduğu doğal kaynaklar nedeni ile farklı medeniyetlerin hakimiyetine girmiş ve uzun yıllar boyunca önemli bir yerleşim merkezi konumunu korumuştur. Antik kente ait kalıntıların bulunduğu alan ilk olarak Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) 10.03.1978 tarih ve A-1017 sayılı kararı 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenmiştir. İzleyen süreçte 1990'lı yıllarda antik kentin batısında bulunan nekropol alanında ortaya çıkan buluntular nedeni ile 3. Derece Sit sınırının doğu kesiminde Eski İzmir – Ankara Karayolu'nun güneyinde bulunan alan da 2. Derece Arkeolojik Sit alanı tescil edilmiştir. Söz konusu bu 2. Derece Arkeolojik Sit Alanı sınırı 2014 yılında güncellenmiştir. Buna göre 1/25000 Türkiye Haritası I20a1 paftası üzerinde Kale Tepesi olarak 467 nirengi noktası olarak işaretli tepe üzerinde Roma Dönemi'ne tarihlenen sarnıç yapısı, Lidya Dönemi'ne ait bir mezar odası ve yanı sıra etrafa yayılmış olarak yüzeyde görülebilen Roma Dönemi'ne ait çatı kiremit parçaları tespit edilmiş ve bu doğrultuda İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu'nun 07.11.2014 tarih ve 4474 sayılı kararı doğrultusunda 2. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiştir.

2015 yılında alanda Koruma Amaçlı İmar Planı ve Çevre Düzenleme Projesi yapımı sürecinde Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Koruma Kurulu uzmanlarınca mevcut 1., 2. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Sınırlarının yeniden değerlendirilmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan incelemeler ve T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

ilgili birimleri ile alan ile ilgili Manisa Valiliği ilgili birimleri, Salihli Belediyesi, Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Devlet Demir Yolları 3. Bölge Müdürlüğü, Manisa Belediyesi, İzmir Orman Bölge Müdürlüğü, Karayolları 2. Bölge Müdürlükleri görüşleri doğrultusunda İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu'nun 08.12.2016 / 7394 tarih sayılı kararı ile uygun bulunmuştur. 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Sınırı Kurul Kararı'nın eki olarak 1/5000 ölçekli Kadastral Durum Haritası üzerinde gösterilmiş ve daha önceki tarihlerde tespit edilmiş olan sit alanı sınırları iptal edilmiştir. Bu karar ile aynı zamanda geçiş dönemi koruma ve kullanma koşullarının 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı'nda alanda kamu yararı kapsamında yapılacak uygulamalarla, 3. Derece Arkeolojik Sit sınırları içinde üst ölçekli planlarda belirlenen arazi kullanım kararlarına uygun ve uygulama hükümlerine aykırı olmamak koşuluyla; alana ilişkin fiziki ve inşai müdahale gerektiren her türlü talep ilgili Müze Müdürlüğü ve Kazı Başkanlığının görüşü alınarak İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu'nca değerlendirilebileceği, kurulun izni olmadan hiçbir inşai ve fiziki faaliyette bulunulamayacağı belirtilmiştir. Kararda 2863 sayılı Kanun'un 17. Maddesi'ne vurgu yapılarak koruma amaçlı imar planının ivedilikle hazırlanarak kurula iletilmesine karar verilmiştir (**Resim 10**).

Resim 10. Sardis 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı sınırlarının süreç içinde değişimi.

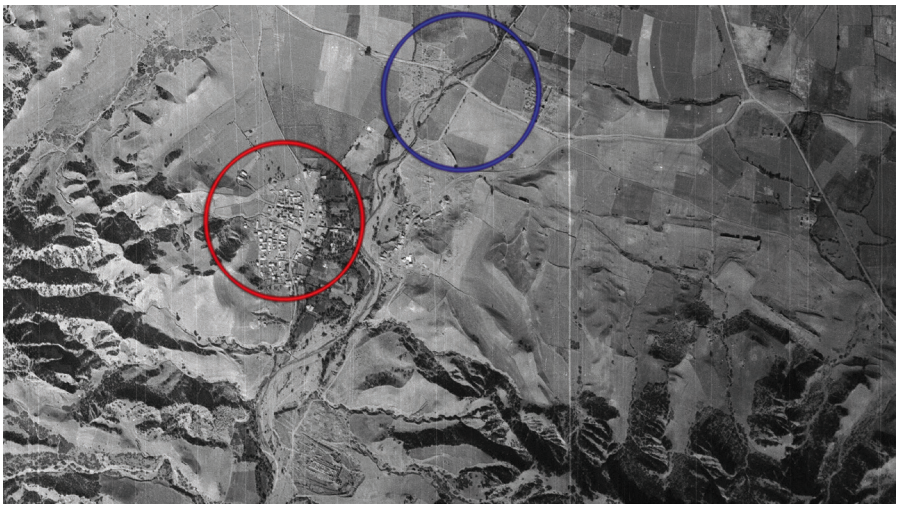
2016 yılında tespit edilen yeni sit sınırlarının ilanını takip eden süreçte, antik kentin batısında yer alan ve 1/25000 Türkiye Haritası I20a1 paftası üzerinde Kale tepesi olarak 467 nirengi noktası olarak işaretli tepede "plaser madeni işletmesi" olarak üretim yapan firma tarafından ruhsat alanının genişletilmesine yönelik talebi Koruma Bölge Kurulu'nda uygun bulunmamıştır. Ancak söz konusu bu talep Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu'nun 20.12.2017 tarih ve 869 sayılı kararı ile kabul edilerek 2016 yılında belirlenen sit sınırlarının ve maden işletmesi tarafından talep edilen yeni ruhsat sınırlarının bir arada değerlendirilmesi istemi ile İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu'na iletilmiştir. Üst kurul tarafından alınan karar doğrultusunda Koruma Bölge Kurulu, 12.01.2018 tarih ve 9274 sayılı karar ile 1. ve 3. Derece Sit Sınırı değiştirmiştir. Bugün Sardis Antik Kenti 1. Derece Sit Sınırı 8612 dönüm ve 3. Derece Sit Sınırı 6371 dönüm alanı kapsamaktadır. Yaklaşık 15.000 dönüm alanı kapsayan sit alanı içinde arkeolojik kalıntıların bulunduğu alanlar, konutlar, ekili ve dikili tarım alanları ve meşcere alanı bulunmaktadır.

Kentsel doku

Sardis Antik Kenti'ne ait yapı kalıntıları üzerinde gelişmiş olan geleneksel köy yerleşimi alanın 10.03.1978 tarihli ve A-1017 sayılı kararı ile 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescillenmesine kadar varlığını sürdürmüş, bu tarihten sonra yerleşim sit alanının batısında bulunan Sart Mustafa ve kuzeyinde yer alan bugünkü belde merkezine doğru gelişmiştir.

Arkeolojik sit alanı içinde bulunan geleneksel yapıların bir bölümünün 1970'li yıllarda, bir bölümünün ise daha sonra inşa edildiği farklı dönemlerde çekilmiş olan hava fotoğraflarından izlenmektedir. Geleneksel konutlarda antik kentten devşirilmiş malzemeler de kullanılmıştır. Sart Çayı'nın batısında bulunan bugün Sart Mustafa olarak bilinen mahalle 1978 yılında ilan edilen 3. Derece Arkeolojik Sit sınırları içinde kalmaktadır. Söz konusu bu alan 2016 yılına kadar 3. Derece Arkeolojik Sit alanı içinde gelişmiştir. 1949 yılında çekilmiş hava fotoğrafına göre bugün Sart Mustafa Mahallesi'nin merkezi olarak kabul edilen meydan ve çevresinde yerleşim bulunmaktadır (**Resim 11** Mustafa Bey Caddesi ile Atatürk Caddesi'nin kesişiminde olan bu alan hava fotoğrafı üzerinde kırmızı ile işaretlenmiştir). Atatürk Caddesi'nin Kenan Evren Caddesi'ne ulaştığı kısımda ise hiç konut yapısı bulunmamaktadır. (**Resim 11**'de yer alan fotoğraf üzerinde mavi ile işaretlenmiştir). Bunun yanı sıra, İzmir - Ankara Karayolu'na doğu ve batı yönlerinde bağlanan ve Sardis Antik Kenti'ne erişimi sağlayan Kenan Evren Caddesi bugün sinagog olarak bilinen yapının güneyinden, 1949 yılında toprak altında bulunan Roma Dönemi cadde kalıntıları üzerinden, *gymnasium*un batı ucunu takip ederek kuzeye doğru devam eden stabilize bir yoldur.

1954 ve 1955 yıllarında çekilen hava fotoğraflarında da Sart Mustafa Mahalle merkezinde yerleşimin bir miktar genişlemesine rağmen bu durumun korunduğu izlenmektedir. 1954 tarihli hava fotoğrafında yolun eski konumuna göre bir miktar güneyden kuzeybatı - güneydoğu aksında olasılıkla şose olarak kullanıldığı görülmektedir. Benzeri şekilde bugün Adnan Menderes Bulvarı olarak bilinen Sart Çayı'nın doğusundan İzmir - Ankara D300 bölünmüş yoluna bağlanan güzergâhta hava fotoğraflarından izlenebilmektedir. Bu yol 1949 ve 1954 yılında stabilize yol iken 1955 yılından itibaren şose olarak kullanılmaktadır. Bugün asfalt kaplanmış olan bu iki yolun arkeolojik kalıntıların üzerinden geçtiği yakın dönemde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ile de saptanmıştır.

Resim 11. Sart Beldesi 1949 tarihli hava fotoğrafı (HGK, 1949)

Resim 12. Sart Beldesi 1971 tarihli hava fotoğrafı (HGK, 1971)

Kentsel dokunun 1971 tarihli hava fotoğrafında değiştiği görülmektedir. Yapılanmanın Sart Çayı'nın doğu ve batısında bugün Kenan Evren Caddesi olarak kullanılan ana caddenin güney kesiminde daha yoğun olmakla birlikte iki yönde de yerleşim gelişmeye başlamıştır (**Resim 12**). Bu tarihte yerleşimin Sart Mustafa Mahallesi merkezine erişimi sağlayan ve bugün Atatürk Caddesi olarak bilinen cadde üzerinde ve Sart Çayı'nın batısında Artemis Tapınağı'na erişimi sağlayan sokak üzerinde organik olarak geliştiği izlenmektedir.

Yerleşimin bu bölgelerde gelişerek devam ettiği 1987 yılında çekilen hava fotoğrafı ile de tespit edilmiştir. 1987 yılında Sart Çayı'nın batısında Kenan Evren Caddesine yakın kesimlerde bulunan bağ ve bahçe alanları konut alanlarına dönüşmüştür.

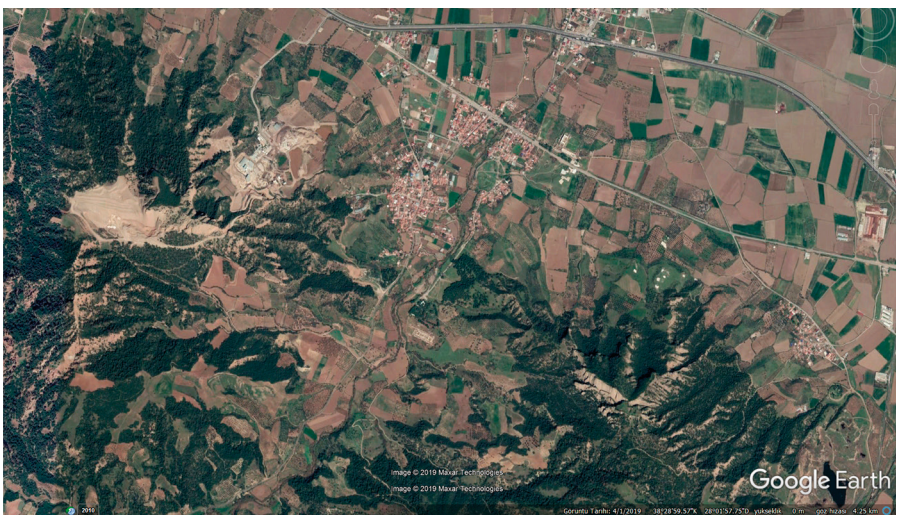
1995 yılına ait hava fotoğrafında ise Sart Çayı'nın doğusunda ve batısında Kenan Evren Caddesi'ne yakın kesimlerde yerleşim dokusu sıklaşmıştır (**Resim 13**). Bu dönemde özellikle Sart Çayı'nın doğusunda kalan kesimde bugün Atatürk Caddesi olarak bilinen caddenin Kenan Evren Caddesi'ne yakın kısımlarında birbirini dik kesen yeni sokaklar tanımlanmıştır.

Resim 13. Sart Beldesi 1995 tarihli hava fotoğrafı (HGK, 1995)

1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren alan ile ilişkili hava fotoğrafı temin edilememiştir. Bu tarihten itibaren Belde'nin kentsel dokusunu incelemek üzere yararlanılan en yakın tarihli görsel Google Earth uygulaması üzerinden elde edilen uydu görüntüleridir (**Resim 14**). Uygulama üzerinden 2010 - 2019 yılları arasında çekilmiş uydu görüntüleri değerlendirildiğinde yerleşim dokusunun 1995 yılı hava fotoğrafı ile benzer olduğu; ancak yerleşim dokusunun sıklaştığı görülmektedir. Uydu fotoğraflarında Sart Beldesi'nde kentsel doku bakımından gelişimin, bir kısmı bugünkü koruma sınırı dışında kalan Sart Mahmut Mahallesi'nde devam ettiği izlenmektedir.

2016 değişen 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit sınırları nedeni ile Sart Çayı'nın batısında ve doğusunda, Kenan Evren Caddesi'nin güneyinde Sart Mahallesi'nde gelişen kentsel doku bugün 1. Derece Arkeolojik Sit sınırları içinde bulunmaktadır. 2016 yılına kadar mahallenin 3. Derece Arkeolojik Sit içinde bulunmasından dolayı farklı sokaklarda pek çok yeni yapının inşasına devam edilmiştir. Bugün bu yapıların bazıları inşaat halinde bazıları ise kısmen tamamlanmış durumdadır. Bu alanda özellikle

Resim 14. Sart Beldesi 2019 uydu görüntüsü (Google Earth, Erişim Tarihi 22.08.2019)

Kenan Evren Caddesi'nin güney kesiminde yer alan Mustafa Bey Caddesi, Mert, Gürbüz ve Yiğit sokaklarında geleneksel doku ile uyumsuz, bitişik düzende inşa edilmiş 2 ve 3 katlı yapıların son katlarında daha sonra yeni kat yapılmak üzere bırakılmış filizler bulunduğu görülmektedir.

Doğal yapı

Doğal yapıdan kaynaklanan sorunlar mevcut konglomera kayaç yapısı üzerine inşa edilmiş yapılar ile ilgili sorunlar ve doğal kaynakların çıkartılması ve işletilmesinden kaynaklanan sorunlar olmak üzere iki farklı kategoride değerlendirilmiştir.

- Doğal yapıdan kaynaklanan sorunlar

  Bozdağ eteklerinde bulunan dik yamaçların Lidya Dönemi'nden itibaren teraslanarak kullanıldığı bugün kazı çalışmaları ile ortaya konmuştur. Akropolün de bulunduğu tepenin konglomera kayaç yapısı işlenmesini kolaylaştırmıştır. Konglomera ya da çakıltaşı olarak bilinen yapı 2-5 mm taneli kum ve çakılın yüksek basınç altında birleşmesi ile oluşan sedimanter kayaçlardır. Konglomera kayaçların yumuşak yapısı atmosferik koşullarda hızlı ve şiddetli olarak erozyona uğramasına neden olmaktadır (Atalay vd., 2015). Bu tepenin kuzey yönünde ve akropole göre daha alt kotlarda konut, saray ve / veya kutsal alan ile ilişkili yapı kalıntıları bulunmaktadır. Tepenin güney eteklerinde ise kazı başkanlığı tarafından akropol tünelleri olarak adlandırılan ve bugün ancak bir kısmı tespit edilmiş olan tüneller bulunmaktadır. Akropol'ün bugüne ulaşan dış duvarlarının ana kaya ile birleştiği kısımlar konglomera kayanın şiddetli erozyon sonucunda erimesi nedeni ile açığa çıkmıştır (**Resim 15**). Baughan (2010, 284), büyük nekropol alanı olarak tanımlanan alanda Butler tarafından tespit edilen mezarların da benzeri şekilde tahrip olduğunu ve bu nedenle bir kısmına da erişimin zorlaştığını belirlemiştir.

- Doğal kaynakların çıkartılması ve işletilmesinden kaynaklanan sorunlar

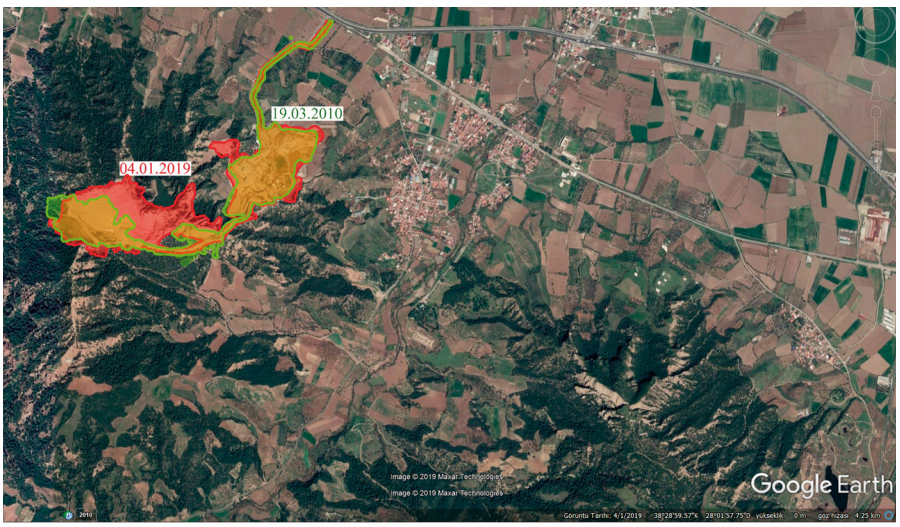
  Sart Çayı'nın batısında bulunan, H. C.Butler (1910 - 1914) tarafından tespit edilen ve büyük nekropol olarak adlandırılan Lidya Dönemi

Resim 15. Akropol dış duvarları (Tandoğan, 2015).

gömü alanının bulunduğu tepe üzerinde, 2002 yılında ruhsat alınarak çalışmalarına başlanmış özel bir plaser madeni işletmesi bulunmaktadır. Yapılan analizler sonucunda Sart plaser yatağında altının yanı sıra zirkon, liminit, kasiterit, almandin, ilmenit, hemeatit, rutil minerallerinin de bulunduğu tespit edilmiştir. Bu ağır minerallerin çıkartılması için sahada cevher hazırlama tesisi kurulmuş olup bu tesis, plaser yatağında bulunan bütün maddelerin değerlendirildiği sıfır deşarj olarak bilinen yöntem ile çalışmaktadır. Sart tesisinde altının yanı sıra ağır mineral, mikronize kuvars ve öğütülmüş pomza da üretilmektedir (Pomza Export 2019, Erişim tarihi 23.08.2019). 2002 yılında faaliyete başlayan maden işletmesinin ruhsat alanının doğal dokudaki değişimin irdelenmesi amacı ile uygulama üzerinden 2010 - 2019 yılları arasında çekilmiş uydu görüntüleri değerlendirilmiştir (**Resim 16**).

İşletmenin İR-4358 numara ile ruhsat sahibi olduğu alanda 2014 yılında, cevher çıkartma çalışmaları sırasında antik döneme tarihlenen kalıntılar bulunması üzerine İzmir 2 Numaralı Bölge Kurulu tarafından yerinde tespit yapılmış ve alan 1/5000 ölçekli kadastral pafta üzerinde işaretlenerek 1. Derece Arkeolojik Sit alanı olarak tescillenmiştir. Kurul üyeleri tarafından 07.11.2014 tarih ve 184 sayı ile uygun bulunan tescil kararı eki olan tescil fişinde, tepe çevresinin tescil edilen alan ile aynı özellikler göstermesi nedeni ile maden ocağı olarak kullanılmasının tehlikeli olduğu ifade edilmiştir. İşletmenin çalışmalarının devam ettiği süreçte T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı çalışmaları kapsamında 2016 yılında arkeolojik sit alanı genişlemiştir. Yenilenen bu sınır ile işletmenin ruhsat alanının tescilli arkeolojik sit alanı ile çakışması nedeni ile firma tarafından yapılan tesisin sit alanı sınırları dışına çıkarılması ve ruhsat alanının genişletilmesine yönelik talebi İzmir 2 Numaralı Koruma Kurulu tarafından uygun bulunmamış ancak Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 20.12.2017 tarih ve 869 sayı ile talebin tekrar değerlendirilmesi yönünde karar almıştır. Yüksek kurulun bu kararı doğrultusunda İzmir 2 Numaralı Koruma Kurulu tarafından itiraza konu olan sit sınırları değerlendirilmiş ve sınırlar yeniden belirlenmiş, maden işletmesinin ruhsat alanı içinde kalan ancak yeni belirlenen sit sınırları ile ilişkisi kesilen sarnıç yapısı ise korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilerek korunma alanı sınırı, sarnıç merkezi esas alınarak 25 metre yarıçaplı daire olarak belirlenmiştir. Kararda devam eden maden çalışmaları sırasında herhangi bir kültür

Resim 16. 2010 - 2020 yılları arasında maden çalışma alanının gelişimi (Google Earth uygulaması üzerinden temin edilen uydu görüntülerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Tandoğan, 2020).

varlığına rastlanması durumunda 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun "Haber Verme Zorunluluğu" hükmü hatırlatılmıştır.

Tarımsal faaliyetlerden kaynaklanan sorunlar

Gediz Havzası'nın bereketli toprakları üzerine kurulmuş olan Sardis Antik Kenti içinde ve çevresinde yüzyıllardır tarım yapıldığı kazı çalışmaları ile de ortaya konmuştur. Beldede ekonomik hayat büyük ölçüde tarım sektörüne dayanmaktadır. Arkeolojik sitler, koruma ve kullanma koşulları ile belirlenmiş olan ilke doğrultusunda 1. Derece Arkeolojik Sit olarak tescil edilmiş olan alanlarda yeni tarımsal alanların açılamayacağı ancak var olan tarımsal alanlarda toprak sürülmeden, yeni ağaç dikimi yapılmadan, mevcut ağaçlardan ürün almak koşulu ile faaliyetlerin sınırlı olarak devam ettirilebileceği kararı bulunmaktadır. Bugün Sardis 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit sınırı içinde tarım faaliyetleri yoğun olarak sürdürülmektedir. Bunun yanı sıra alanda hazine arazisi olarak bilinen tepe eteklerinde bozulmuş orman arazileri ve / veya makilik ya da boş araziler bulunmaktadır. Bu alanlarda kimi zaman tarım arazisi açmak amacı ile arazinin düzeltilmesi söz konusudur. Bu durumda da düzeltilen alanda arkeolojik katmanlar tahrip edilmektedir (**Resim 17**).

Bugün Sardis 1. ve 3. Derece Sit Alanı içinde kalan topraklarda üzüm, zeytin, çeşitli meyve ve sebzeler ile yer yer pamuk ve tütün yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bu alanlarda gerek verimin arttırılması gerekse bu ürünlerin yetiştirilmesi sürecinde çeşitli hastalık ve zararlılardan kaynaklanan ürün kayıplarının önlenmesine yönelik olarak zirai mücadele çalışmalarının düzenli olarak yapıldığı, Gediz Havzası Koruma Eylem Planı çalışmaları kapsamında hazırlanan raporlar ile ortaya konmuştur (TÜBİTAK MAM 2013). Bölgede söz konusu bu zirai mücadele çalışmaları doğal yöntemlerden çok kimyasal ilaçlama amaçlı sulama ve püskürtme uygulamaları ile yapılmaktadır. Kullanılan kimyasal malzemeler Gediz Nehri kirliliğinin nedenleri arasında yer almaktadır. Yıkanarak toprağa karışan bu kimyasallar toprak altında bulunan yapı kalıntıları ve küçük buluntuların da farklı tuz birikimlerine maruz kalmasına ve kimyasal açıdan dengesi bozulmuş bir sistem oluşmasına neden olmaktadır.

Resim 17. Nekropol alanında üzerinde mezar girişi tespit edilmiş bir alanın tarım arazisi açılmak üzere düzeltilmesi (Tandoğan, 2015).

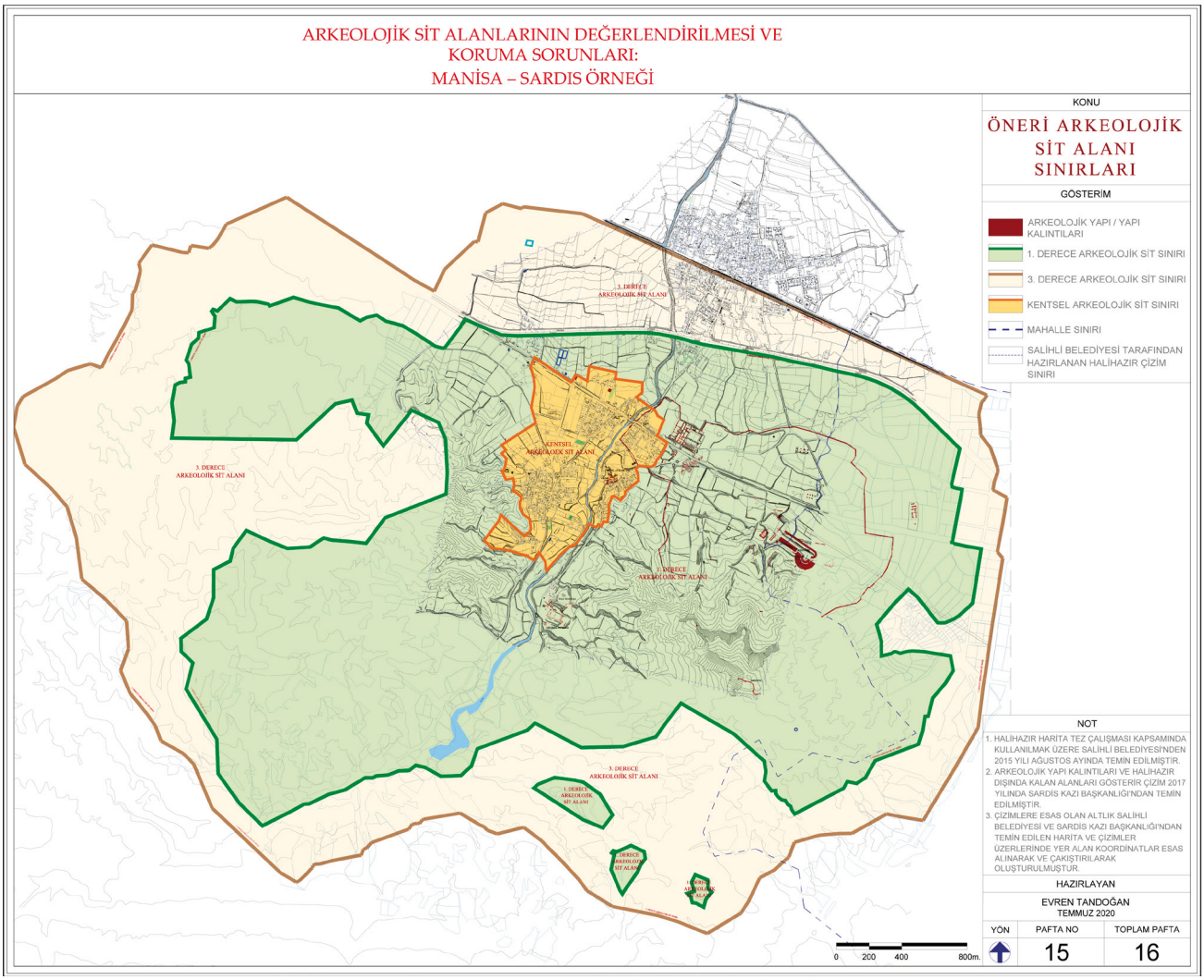
Sardis Arkeolojik Sit Alanın Korunmasına Yönelik Öneriler

Sardis Antik Kenti ve yakın çevresinde gerçekleştirilen arazi-etüd çalışmaları ile literatür araştırmaları sonucunda elde edilen belgeler üzerinde yapılan analiz verilerinin parsel bazında ele alınması ve bu analizlerin 658 sayılı Arkeolojik Sitler, Koruma ve Kullanma Koşulları İlke Kararı'na uygun olarak alanda bulunan arkeolojik değerlerin korunmasını esas alan bir yaklaşım doğrultusunda değerlendirilmesi sonucunda bu verilerin ortak sonuçlarda buluştuğu sentez paftası elde edilmiştir. Sentez paftası üzerinden birbirleriyle ilgili olan verilerin çakıştırılması ve karşılaştırılması ile yapılan sorgulamalar sonucunda alanın yasal koruma statüsü ile ilişkili olarak arkeolojik sit alanı sınırları, planlama ve yönetim planı, ulaşım, arkeolojik kalıntıların bulunduğu alanlar, kentsel alanlar ve tarım alanlarına yönelik öneriler geliştirilmiştir. Bu öneriler geliştirilmesinde Sardis Antik Kenti ve kalıntılar ile iç içe geçmiş olan geleneksel dokunun tarihi ve kültürel kimliğinin korunması, alanın turizm potansiyeli ve alan ile ilgili farklı kurumların kararları göz önünde bulundurulmuştur.

Arkeolojik sit alanı sınırlarına yönelik öneriler

Araştırma alanı ile ilgili yapılan literatür çalışmaları, arazi etüd araştırmaları ve alanın potansiyeli bir arada değerlendirilmesi sonucunda arkeolojik sit sınırlarının yeniden tanımlanması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu yeni sınırın çizilmesi sırasında alanda bulunan kültür varlıkları, anıtsal yapılar, topografya, kadastral durum, mülkiyet sınırları, doğal alanlar ve tarım alanları göz önünde bulundurulmuştur (Resim 18). Bu öneride;

- 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı, Sardis kazı başkanlığı tarafından yürütülen araştırma çalışmaları kapsamında tespit edilmiş olan yerleşim dokusu ve yapı kalıntılarını içerecek şekilde belirlenmiştir.
- Bugün 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde kalan ancak 2016 yılına kadar 3. Derece Arkeolojik Sit alanı içinde gelişmiş olan geleneksel yerleşim alanında Sart Çayı'nın batısında kalan kesimi de içine alacak şekilde kentsel arkeolojik sit statüsü önerilmektedir. Bu öneri ile kentsel arkeolojik sit sınırları içinde kalan kesimde bulunan arkeolojik değerlerin korunması yanı sıra alanda geleneksel yaşamın devam etmesine yönelik olarak gerekli altyapı hizmetlerinin de sağlanması için projelendirme ve uygulamaların çerçevesi belirlenmektedir. Bu bağlamda alanda yapılacak uygulamalar için Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu tarafından yayınlanmış olan Kentsel Arkeolojik Sit Alanları Koruma ve Kullanma Koşulları kapsamında, alandaki arkeolojik değerlerin detaylı olarak belgelenmesi, alanda mevcut ve kazı çalışmaları sonucunda tespit edilmesi muhtemel arkeolojik değerlerin korunmasını ve sunumunu sağlayacak çözümlerin geliştirileceği gerekli tüm ölçeklerde planlama çalışmalarının yapılarak bu planların onaylanmasını takiben uygulamaya geçilebileceği belirtilmektedir.
- 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı, Sardis Kazı Başkanlığı tarafından yürütülen araştırma çalışmaları kapsamında tespit edilmiş olan bütün arkeolojik kalıntıları çevreleyen sınıra paralel olarak, bu sınır ile arasında en az 5 metre mesafe olacak şekilde, doğal eşikler, kadastral durum ve mülkiyetler göz önünde bulundurularak belirlenmiştir.

Resim 18. Sardis antik kenti öneri sit sınırları.

Planlama ve yönetim planına yönelik öneriler

Sardis Antik Kenti'nin içinde bulunduğu Sart Beldesi, arkeolojik, geleneksel mimari ve yaşam kültürü ile doğal değerler bakımından zengin bir niteliğe sahiptir. Bu yapısı nedeni ile alan farklı kurum ve kuruluşların kapsamında değerlendirilen çalışmalara da konu olmaktadır. Antik kentin de içinde bulunduğu Sart Beldesi'ni kapsayan farklı üst ölçekli planları farklı kamu kurumları tarafından ele alınmış, ancak yapılan bu üst ölçekli planlarda beldenin mevcut durumu, toprak altında ve üstünde bulunan tüm değerleri, potansiyel kaynak ve kullanımı doğrultusunda ele alınmamıştır. Bu kapsamda Sardis 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı'nda kullanımlara ilişkin gereksinimler, kültürel turizm bağlamında fırsatlar, farklı nitelik ve düzeydeki sorunlar ve riskler kapsamında değerlendirilmeli ve bütüncül bir koruma anlayışı ile alanın korunması ve kullanılmasına yönelik olarak ulusal, uluslararası kıstaslar doğrultusunda geçerli koruma amaçlı imar planı ve yönetim planının ivedilikle hazırlanması gerekmektedir. Hazırlanacak Koruma Amaçlı İmar Planı temenni ve dilekler niteliğinde olmamalı; somut müdahale ve sunum olanakları sunan ve doğrudan uygulamaya yönelik olmalıdır. Yanı sıra tasarım ölçeğinde de somut; net, açık yaklaşımlar içermelidir.

Alan ile ilgili koruma amaçlı imar planı yapılmasına kadar geçerliliği olan ve İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu tarafından tespit edilmesi gereken "geçiş dönemi koruma esasları ve kullanma şartları"nda kesin yapılaşma yasağı olan 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı'nın yanı sıra 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı için de alanın arkeolojik yapısı göz önünde bulundurularak yapılaşmaya yönelik kararlara kısıtlamalar getirilmeli, bu tutum koruma amaçlı imar planında da aynı şekilde sürdürülmelidir.

Alanda mevcut değerlerin koruma-kullanma dengesi çerçevesinde uluslararası bir standartta korunmasına yönelik olarak stratejilerin geliştirilerek yöntemlerin belirlenmesi, uygulamaya yönelik mali kaynakların belirlenmesi, gerekli olduğu hallerde yeni kaynak yaratılmasına yönelik oluşturulacak politikalar ve stratejiler için kısa – orta – uzun vadeli programların ortaya konarak alan yönetim planının hazırlanması gerekmektedir. Söz konusu bu plan ile 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde mevcut tarım ve orman arazilerinin, mera alanlarının mevcut kullanımlarının sürdürülmesi, işletilmesi, gerekli bakım-onarımlarının yapılması kamulaştırma zorunluluğu olmadan, malikleri veya kullanıcıları ile bir örgütlenme modeli çerçevesinde anlaşmalar yapılarak gerçekleştirilebilir. Bu tip bir model ile genel kamu yararı ve özel mülkiyet hakkı göz önünde bulundurularak kullanım bazında ilgili tarafların çıkarlarını hukuki anlamda karşılıklı koruyacak süreli / süresiz anlaşmalar yapılabilir, anlaşma yapılamayan durumlarda satın alma, trampa ya da kamulaştırma uygulanabilir.

Sardis Antik kenti ve yakın çevresini ile ilgili önemli konulardan bir diğeri de alan hakkında farklı kurumlar tarafından gerçekleştirilen çalışmaların birbirleri ile ilişkilendirilmemiş olmasıdır. Bu durumda ulusal ya da bölgesel düzeyde hazırlanan stratejik planlarda ya da gelişim planlarında, Sart Beldesi'ni ve Sardis Antik Kenti'ni etkileyen kararlar oldukça yüzeysel kalmaktadır ve bu planlar alan geneli için gerekli olan asıl detay ve tasarım verilerini içermemektedir. Benzeri şekilde, yapılan tüm planlarda sit sınırları ile ilgili güncellemeler yapılmamıştır. Kurumlar arası iletişimin yeterli düzeyde sağlanmadığı ve bu tip güncellemelerin ancak olası bir talep, farkındalık durumunda ilgili kurumlar arasında süregelen uzun yazışmalar sonunda gerçekleştirilmesi nedeni ile hem zaman hem de kaynak israfı yaşanmaktadır. Bu israfın önüne geçilebilmesi için kurumlar arası eşgüdümün sağlanması gerekmektedir.

Ulaşıma yönelik öneriler

Sardis Antik Kentine ait kalıntıların bir arada bulunduğu alana, Doğu-Batı doğrultulu D300 (E96) Karayolu üzerinde biri Çaltılı Mevkii'nde diğer ikisi Sart Mevkii'nde olmak üzere üç farklı kavşaktan erişim olanağı bulunmaktadır. Ulaşım şeması irdelendiğinde alternatif güzergâh oluşturma imkanları olduğu görülmüştür. Hava fotoğraflarından 1940'lı yıllardan itibaren kullanıldığı tespit edilen Kenan Evren Caddesi batı ve doğu yönlerinden D300 (E96) Karayoluna bağlanmaktadır. Bu doğrultuda caddenin kuzey-güney yönlü Sart Yolu'nun doğusundan Çaltılı Beldesi batı yönlü girişine kadar olan kesim trafiğe kapatılmalıdır. Söz konusu bu alanın kuzey yönünde Roma Dönemi'ne tarihlenen üstü kapalı, kemerli yürüyüş yolunun bir kısmı izlenebilirken yolun güney kesiminde ise Lidya Dönemi'nden itibaren farklı dönemlerde inşa edilmiş konut yapılarına ait kalıntılar izlenebilmektedir. Bugün mevcut olan izlerden anlaşıldığı kadarı ile Kenan Evren Caddesi'nin altında da bu kalıntıların devamı niteliğinde kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısı ile caddenin bu kesiminin trafiğe kapatılması bir yandan cadde altında ve çeperinde yer alan kalıntıların

korunması diğer yandan parçalı bir şekilde ortaya çıkartılan kalıntıların en azından belli bir kesim içinde bir bütün olarak ele alınması açısından oldukça önemlidir.

Arkeolojik kalıntıların bulunduğu alanlara yönelik öneriler

Sardis Antik Kenti, Batı Anadolu'da bulunan boyutları, geleneksel yaşamın sürekliliği ve tarım kullanımları bakımından benzerlikler gösteren Efes, Bergama, Aizanoi antik kentlerinde olduğu gibi (i)kalıntıların kamusal mülkiyette olması ve ziyaret edilebilir durumları, (ii)yapılar arasında görsel ilişki, (iii)erişim olanakları bakımından tanımlı bir gezi güzergahına, ziyaretçiye alanın öyküsünü daha bütünsel olarak aktarmaya olanak sağlayacak bir kent planına sahip değildir. Alanda Artemis Tapınağı, hamam – *gymnasium* – sinagog yapı kompleksi, Roma Yolu ve metal atölyelerinin bulunduğu kalıntılar kamu mülkiyetinde bunun dışında kalanlar ise şahıs mülkiyetinde olan parsellerde bulunmaktadır. Kamu mülkiyetinde bulunan ve ziyarete açık olan kalıntılar ise birbirleri ile görsel olarak ilişkilendirilemeyen üç farklı mevkide konumlanmaktadır.

Alanda yapılagelen araştırmaların, kente ait diğer yapılarda da devam ettirilmesi yanı sıra, kalıntıların sunumuna yönelik olarak alanın düzenlenmesi bakımından bilet kontrollü girilen kamuya ait bu alanın kapsamının, Roma evi ve çevresindeki kalıntılar, tiyatro, stadyum ve 49 numaralı kazı alanının bulunduğu parselleri kapsayacak şekilde kamulaştırılarak genişletilmesi önerilmektedir. Bu öneri doğrultusunda Kenan Evren Caddesi, hamam, gymnasium, sinagog alanının bulunduğu parselin batı ucundan Çaltılı Mahallesi yoluna kadar kontrollü alanın içinde kalmaktadır. Bu durum aynı zamanda araştırma kazıları ve koruma uygulamalarının yapabileceği alanların kapsamını da genişletilmektedir. Kamu mülkiyeti dışında kalan alanlarda olası araştırma kazısı, sondaj tarama vb. çalışmalar söz konusu alan kiralanmadığı veya satın alınmadığı takdirde ancak mülk sahibinin yazılı izni ile yapılabilmektedir. Bu şekildeki satın alımlar ve kira giderleri ekibin ana hedefi olan araştırma ve korumaya yönelik çalışmaların bütçesi içinden pay ayrılmasına neden olmaktadır. Kuşkusuz bu durum Türkiye'de bulunan pek çok arkeolojik alan için benzeri şekildedir. Bu noktada kamulaştırma ile alanın daha geniş kapsamda araştırılmasına yönelik imkanlar sağlanmalı, dolayısıyla satın alımlar ve kiralama için ayrılan finansman araştırma ve koruma yönünde kullanılmalıdır.

Atmosfer koşullarına açık durumda bulunan tüm arkeolojik kalıntıların düzenli olarak görsel izlemeleri ve takipleri yapılarak bozulma ve tahribata karşı gerekli tedbirler alınmalıdır. Bu tedbirlerin kapsamı kalıntıların korunması, ömürlerinin uzatılması için gerekli asgari müdahaleler olarak tanımlanabilir. Buna göre; alandaki arkeolojik kalıntıların çökme, yıkılma, dağılma ve dolayısıyla bütünlüklerini kaybetme sürecinin durdurulmasına yönelik olarak destekleme ve sağlamlaştırma-dondurma yoluyla dayanıklılıklarının arttırılması hedeflenmelidir. Son dönemlerde arkeolojik alanlarda yapılagelen uygulamalarda kalıntının anlaşılmasına yönelik olarak tercih edilen görsel tamamlamalardan ziyade sınırlı oranda tamamlamayı içeren uygulamalar yapılmalıdır.

Halihazırda kazısı yapılmış olan alanlarda bulunan ve ziyaretçiler tarafından izlenebilen alanlardaki arkeolojik buluntuların, düzenli / gerekli koruma uygulamaları yapılmaktadır. Bu alanların dışında kalan Sart Mustafa ve Çaltılı mahallelerinde şahıs mülkiyetinde olan parsellerde

mevcut arkeolojik kalıntılar için gerekli bakım ve onarımlar yerel halk ile işbirliği yapılarak planlanmalıdır.

Arkeolojik alan genelinde farklı noktalarda koruma örtüsüne ihtiyaç duyulması halinde, planlanacak olan örtünün, Roma Evi olarak tanımlanan kalıntılar üzerinde mevcut olan ile tasarım, malzeme, renk seçimi ve detay bakımından aykırılık taşımadan, aynı zamanda alan siluetinde genel bütünlüğü bozmayacak şekilde ele alınmalıdır.

Kentsel alanlara yönelik öneriler

Alan içindeki geleneksel yerleşimin büyük bir kısmı 2016 yılına kadar 3. Derece Arkeolojik Sit alanı olan kesimde gelişen geleneksel yerleşim, 2018 yılından itibaren 1. Derece Arkeolojik Sit Sınırlarının içinde kalmıştır. Bugün 1. Derece Arkeolojik Sit içinde kalan tescilli geleneksel konutlar ile depo, ahır gibi geleneksel teknikler ile inşa edilmiş ve halen kullanılan yapılar bulunmaktadır. "Sit Alanlarında Kalan Taşınmazların Hazine Taşınmazları İle Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik" gereği alanda koruma amaçlı imar planı ve / veya T.C. Kültür Bakanlığı trampa programı doğrultusunda yer gösterme yapılmadığı sürece alandaki söz konusu yapılar mülkiyet sahiplerince kullanılacaktır. Halihazırda kullanımda olan söz konusu tescilli yapılarda, gerek zamanın yıpratıcı etkisi gerek kullanım nedeni ile eskime ve kullanıcı ihtiyaçları doğrultusunda alanda bulunan yapılarda bakım, onarım ve değiştirme / ekleme müdahaleleri görülmektedir. Bu yapıların kullanımı devam ettiği süre boyunca yerel halkın ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde basit onarım müdahalelerinin yapılabilmesi, kullanıcıların konfor koşullarının iyileştirilmesi ve görsel bakımdan estetik olarak daha iyi bir çevre yaratılması açısından önemlidir. 660 sayılı Taşınmaz Kültür Varlıklarının Gruplandırılması, Bakım ve Onarımları İlke Kararı'na göre yapının bozulmuş olan bölümlerinin, eksik ögelerinin aynı malzeme ve biçimle değiştirilmesi, yenilenmesi basit onarım müdahalesi ile yapılmalıdır. Bu bağlamda araştırma alanında bulunan tescilli yapıların yerel mimari görünümlerini etkilemeyecek ve özgün elemanlarını bozmayacak basit onarım uygulamaları olarak proje ve proje onayı alınmasına gerek olmayan, sadece yapıların çatılarında, cephelerinde ve bahçelerinde yapılabilecek bakım ve tamirat işleri gerçekleştirilebilmektedir. Bu uygulamalardan bazıları;

- Çatı onarımı ve/veya üst örtüsünün aktarılması,
- Düşey ve yatay yağmur oluk ve derelerinin tamir edilmesi veya yenilenmesi,
- Cephelerin taş ve tuğla örgülerinde sınırlı düzeyde olmak şartıyla çürütme yoluyla sorunlu malzemenin alınması ve aynı vasıftaki malzeme ile yenilenmesi.
- Cephe duvarlarının taş ve tuğla örgülerinde derz tamiri yapılması,
- Cephelerde sıva raspası ve yenileme yapılması,
- Cephe yüzeylerinin temizlenip altlık tamirleri yapıldıktan sonra boyanması veya badanalanması,
- Kapı, pencere doğramalarının tamir edilmesi veya özgün malzeme kullanılarak yenilenmesi,
- Dış zemin kaplamalarının tamir edilmesi veya kısmen ya da tamamen yenilenmesi,
- Yapı dışı elektrik ve sıhhi tesisat tamiratları,

- Bahçe sınırlarındaki duvar, çit vb koruyucu elemanların tamiri veya yenilenmesi olarak önerilmektedir.

Bir yapıda belirtilen onarım işlerinden çoğuna gereksinim duyulması durumunda, yapılacak müdahaleler basit onarım sınıfında değil esaslı onarım sınıfında ele alınmalıdır. Bu durumda yapının esaslı onarımları için gerekli belgeleme ve projelendirme aşamalarının tamamlanarak İzmir 2 Numaralı Koruma Bölge Kurulu uygun görüşü alınması gerekmektedir. Esaslı onarım kapsamında yapılacak projelendirme ve uygulamalarda gerçekleştirilecek müdahaleler yapının geleneksel yapım tekniği, formu, oranı, boyutları, malzemesi ile özgün dokuya uyumlu olmalıdır.

Konutlara yönelik olarak ele alınması gereken bir diğer konu ise; 2018 yılı öncesinde 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde gelişmiş olan sokaklarda bitişik nizamda inşa edilmiş 2 ve 3 katlı niteliksiz yapıların son katlarında yeni kat yapılmak üzere bırakılmış olan kolonların kaldırılması, olası izinsiz imalatlar için düzenli denetimlerin yapılması gerekmektedir.

Doğal kaynakların çıkartıldığı alanlara yönelik öneriler

Plaser maden işletmesinin çalışmaları gerek kültür katmanlarını tahrip etmesi gerekse ekosisteme verdiği zarar nedeni ile durdurulmalıdır. Bunu takip eden süreçte ivedilikle maden ruhsat alanı ve yakın çevresi detaylı envanter çalışmaları ile belgelenerek, alana ait topoğrafya, jeoloji, iklim, toprak yapısı, hidrojeoloji, erozyon, sediment özellikleri ile alanda bulunan flora - fauna türlerine ait son durum ve varsa kültür katmanları tespit edilmeli, elde edilen veriler değerlendirilerek alanın iyileştirilmesine ve yeniden kazanımına yönelik olarak reklamasyon (rekültivasyon) çalışmaları uygulama için hazırlanmalıdır.

Tarımsal faaliyetlere yönelik öneriler

Araştırma alanı ve yakın çevresinde mevcut vejetasyonun korunması ve yüzyıllardır devam eden tarım üretiminin sürekliliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu doğrultuda yörede ürün verimini arttırmak, çeşitli hastalık ve zararlılardan korunması amacı ile kullanılan kimyasal ilaçla mücadele yöntemi yerine ekolojik yöntem ve tekniklerin kullanımı teşvik edilmelidir. Ekolojik üretim bir taraftan çevre kirliliğinin azaltılmasına katkı sağlanırken diğer taraftan katma değeri yüksek ürün yetiştirilerek yörede ekonomik kazanç arttırılabilecektir. Bu bağlamda Salihli Belediyesi ve Salihli Ziraat Odası'nın öncülüğünde kamunun ve sivil toplum kuruluşlarının desteği ile tarımsal faaliyet sürdürülmeli; bakımsız durumdaki bahçeler ıslah edilmelidir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ait oldukları dönem uygarlıkların yaşam kültürlerine ilişkin önemli kanıtlara sahip olan ve belge niteliği taşıyan ve yenilenmesi mümkün olmayan arkeolojik alanlar, bilimsel, tarihi araştırmaların temel çalışma konusu olarak insanlığın ortak hafızasıdır. Evrensel değere sahip söz konusu arkeolojik alanların korunması ve sürekliliğinin sağlanarak gelecekte yapılacak araştırmalara katkıda bulunması, bu kültür varlıklarının gelecek nesillere aktarılması açısından bir zorunluluktur.

Bulundukları konum ve sahip oldukları fiziki, coğrafi, kültürel özellikleri ile farklı dinamiklere sahip olan arkeolojik alanların her biri kendi özelinde ele alınması gereken alanlardır. Gerek toprak altında gerekse toprak üstüne ortaya çıkarıldığı andan itibaren başta çevre koşulları olmak üzere farklı

etkilere maruz kalarak bozulan arkeolojik alanların korunması için yapılan uygulamaların yanı sıra o alan ile doğrudan ilişkisi bulunan yerel halkın koruma sürecine katılımının gerekliliği, korumanın başarısı ve devamlılığı açısından en önemli olgulardan biridir.

Arkeolojik sit alanlarının değerlendirilmesi ve korunmasına yönelik Manisa – Sardis özelinde gerçekleştirilen bu araştırmada, Sardis 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı ve yakın çevresi ele alınmış, alanın korunmasına ve değerlendirilmesine yönelik olarak gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilemeyen çalışmalar irdelenmiştir. Bu bağlamda Lidya uygarlığının başkenti ve bugün Lidya ile doğrudan ilişkili olan küresel ölçekteki tek kent olarak kabul edilen Sardis Antik Kenti ve yakın çevresinin korunması ve değerlendirilmesine yönelik herhangi bir koruma amaçlı imar planının ve benzeri şekilde alan yönetim planının da olmadığı belirlenmiştir. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2018, 2019 ve 2020 yatırım programında yer almayan Sardis Antik Kenti için koruma amaçlı imar planı ve alan yönetim planı çalışmalarının kısa vadede de yapılmayacağı açıktır.

Ulaşım olanakları bakımından merkezi konumunda olan araştırma alanı tarım faaliyetlerinin yoğun olduğu bir bölgedir. Alan geneli ticaret ve sosyal kullanımlar açısından kentsel bir karaktere sahip değildir. Alanın merkeze göre batısında yer alan Sart Mustafa Mahallesi konut yoğunluklu alan kullanımı ile öne çıkmakta diğer kesimlerde arkeolojik kalıntılar ile iç içe geçmiş olarak tarımsal aktiviteler devam etmektedir. Bunun yanı sıra araştırma alanı içinde arkeolojik kalıntılar üzerinde gelişmiş olan geleneksel doku içinde yer alan tescilli taşınmaz kültür varlıkları, alanın kültürel niteliği açısından dönemsel ve yapısal zenginliğini artıran unsurlar arasındadır.

15.000 dönüm alanda gelişim göstermiş olan Sardis Antik Kenti'ne ait kentsel yapı kalıntılarına erişim imkanları olsa da kalıntıların görsel olarak birbiri ile ilişkisinin parçalı bir yapıdadır. Alandaki bilgilendirme ve yönlendirme levhalarının yetersiz olması ve gezi güzergâhına yönelik bir düzenleme yapılmamış olması nedeni ile ziyaretçiler sadece hamam, *gymnasium* ve sinagogun olduğu alanı ve görevliler tarafından bilgilendirilmiş oldukları takdirde Artemis Tapınağı'nı da ziyaret ettikten sonra Sardis Antik Kenti ziyaretlerini tamamlamaktadırlar.

Oysa Dünya'da farklı inanç sistemleri tarafından hac merkezi olarak kabul edilen kilise ve sinagog yapıları, altının - gümüşün arıtılarak paranın ilk darp edildiği metal işleme atölyeleri ve Lidya Dönemi'nde inşa edilerek yüzyıllar boyunca kullanılmış kerpiç ve taş işçiliği ile öne çıkan kent duvarı bugün de varlıklarını sürdüren ve bir dönemin kent ve yaşam kültürünü yansıtan belgesel değere sahip yapılardır. Bu yapı kalıntılarının mutlaka birbirleri ile uyum içinde korunmaları ve sergilenmeleri sağlanmalıdır.

Sardis arkeolojik sit alanı ve yakın çevresi bütüncül olarak kültürel miras alanı olarak sürdürülebilirlik kavramı çerçevesinde korunmalı; koruma - kullanma dengesi kapsamında kültür ve doğa turizmi amaçlı kullanım olanakları geliştirilmelidir. Gediz Havzası'nın verimli toprakları üzerinde kurulmuş olan antik kent ve Sart Beldesi'nde eko-turizm, agro-turizm gibi tarıma dayalı konaklamalı ve günübirlik turizm kullanım olanakları sağlanmalıdır. Ancak bu yaklaşım arkeolojik sit alanı üzerinde herhangi bir baskı ve tahribat oluşturmayacak biçim ve ölçekte kurgulanmalıdır. Turizm aktivitelerinin çeşitlendirilerek yerel halkın ekonomik olarak kalkınmasına katkı sağlayacak turizm kullanımlarına yönelik nitelikli

servislerin sağlanması için gerek Salihli ve Manisa Büyükşehir Belediyesi tarafından gerekse ilgili bakanlıklar tarafından gerekli alt yapı ve tesis gereksinimlerinin tamamlanması gerekmektedir. Bunun yanı sıra gerek Salihli Belediyesi gerek Manisa Büyükşehir Belediyesi gerekse T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde hazırlanan turizm odaklı planlarda bu ilişkinin kurulması ve vurgulanması öncelikli olarak gerekmektedir.

Genel kapsamda arkeolojik sit alanları özelde ise Sardis Antik Kenti taşıdığı zamansal, mekânsal ve kültürel değerlerin yanı sıra Dünya'da ve Anadolu'da özgün bir yerleşim alanı ve evrensel değeri ile önemli bir hafıza mekanı olarak da gelecek kuşaklara aktarılması gereken önemli bir Dünya miras alanıdır.

KISALTMALAR

ICCROM	Uluslararası Kültürel Değerleri Koruma ve Düzenleme Çalışmaları Merkezi
ICOMOS	Uluslararası Anıtları ve Sitler Konseyi
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
TÜBİTAK MAM	TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi

KAYNAKLAR

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF SARDIS (2015). Flying through Sardis: New Views of an Ancient City. [https://sardisexpedition.org/tr/essays/about-wings-over-sardis] Erişim Tarihi (2019.08.07)

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF SARDIS (2019). M Kilisesi. [https://sardisexpedition.org/tr/essays/about-church-m] Erişim Tarihi (2019.08.07)

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF SARDIS (2020). The Expedition. [https://sardisexpedition.org/en/essays/about-sardis-expedition] Erişim Tarihi (2022.09.07)

ATALAY, İ., SOYKAN, A., CÜREBAL, İ., POYRAZ, M., FURAL, Ş. (2015) Köprü Çayı Havzasında Konglomeralar Üzerinde Karstlaşma ve Ekolojisi (Antalya), IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu (15 - 17 Ekim 2015), Samsun.

BAUGHAN, E.P. (2010) Lydian Burial Customs / Lidya Gömü Gelenekleri. *Lidyalılar ve Dünyaları / The Lydians and Their World* ed. N.D. Cahill, 273–304. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BUCHWALD, H. (2015) *Churches Ea and E at Sardis (Archaeological Exploration of Sardis Reports)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

CAHILL, N.D. (2010) Sardis, 2008. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 31. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeoletri Sempozyumu Bildirileri (25-29 Mayıs 2009) Cilt 1: 63–78.

CAHILL, N.D. (2010) The City of Sardis / Sardeis şehri.*Lidyalılar ve Dünyaları / The Lydians and Their World* ed. N.D. Cahill, 74–105. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları

CAHILL, N.D. (2012) Sardis, 2010. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeoletri Sempozyumu Bildirileri (23 -28 Mayıs 2011) Cilt 4: 209–229.

CAHILL, N.D. (2013) Sardis, 2011. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 34. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeoletri Sempozyumu Bildirileri (28 Mayıs – 1 Haziran 2012) Cilt 2: 147–160.

CRAWFORD, J.S. (1990) The Byzantine Shops at Sardis. *Archaeological Exploration of Sardis Monograph 9*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

ÇELEBİ, E. (2011) Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, 9. Kitap - 1. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi, 2011.

DEMİRTAŞ, R., ÖZDEMİR, A., ARABACI, F., ŞAHİN, B. (2013) Salihli - Bozdağ (Manisa - İzmir) Jeotermal Ruhsat Alanları Jeolojik Etüt Raporu, Jeotermik Enerji Ltd. Şti, Ankara.

ERDOĞAN, E., (2006) Perge Arkeolojik Sit Alanı, Peyzaj Özellikleri ve Koruma Sorunları. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Cilt:8, sayı:10, 36-47s, Bartın.

FEILDEN, B., JOKILEHTO, J. (1993) Management Guidelines for World Heritage Sites, ICCROM, Roma

FOSS, C. (1976) Byzantine and Turkish Sardis. *Archaeological Exploration of Sardis Monograph 4*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

GREENEWALT, C.H., jr. (1982) Sardis, 1979. *Türk Arkeoloji Dergisi* 26: 95–10

GREENEWALT, jr. C. H. (2010) Giriş / Introduction. *Lidyalılar ve Dünyaları / The Lydians and Their World* ed. N.D. Cahill, 7–36. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

HANFMANN, G.M.A. (1975) From Croesus to Constantine. The University of Michigan Press.

HANFMANN, G.M.A.,W.E. Mierse. 1983. *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958–1975*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press

HGK 1949. Harita Genel Komutanlığı Hava Fotoğrafları Arşivi.

HGK 1971. Harita Genel Komutanlığı Hava Fotoğrafları Arşivi.

HGK 1995. Harita Genel Komutanlığı Hava Fotoğrafları Arşivi.

MV 1934. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)* 9. Cilt, Maarif Vekâleti, İstanbul: Devlet Matbaası

POMZA EXPORT (2019). Pomza Eksport Madencilik Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, https://www.pomzaexport.com/hakkimizda.html, (Erişim Tarihi 23.08.2019).

ROOSEVELT, C.H. (2010) Lydia Before the Lydians / Lidyalılardan Önce Lidya. *Lidyalılar ve Dünyaları / The Lydians and Their World* ed.N.D. Cahill, 37–73. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ROOSEVELT, C.H. (2017) Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları

SEAGER, A.R. (1972) The Building History of the Sardis Synagogue. American Journal of Archaeology 76: 425-435.

TÜBİTAK MAM (2013) Çevre ve Temiz Üretim Enstitüsü (ÇTÜE), Gediz Havzası Havza Koruma Eylem Plan Nihai Raporu.

UZKUT, İ., SEMERKANT, O. (1980) Salihli - Sart Plaserlerinde Ağır Mineral Dağılımı ve Değerlendirilmesi. Madencilik Dergisi, Sayı: 19/4 Yıl: Aralık/1980.

YEGÜL, F.K. (1986) *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*. *(Archaeological Exploration of Sardis Reports)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

YEGÜL, F.K. (2010) The Temple of Artemis at Sardis / Sardeis Artemis Tapınağı. *Lidyalılar ve Dünyaları / The Lydians and Their World* ed. N.D. Cahill, 362–388. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ZANTEN, D.V, THOMAS, R.S, HANFMANN, G.M.A. (1975) The City Walls. *A Survey of Sardis and the Major Monuments outside the City Walls (Archaeological Exploration of Sardis Reports)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Received: 09.03.2022; **Final Text:** 10.11.2022

Keywords: Archaeological site, conservation, heritage, Sardis Ancient City

THE EVALUATION OF ARCHAEOLOGICAL SITES AND CONSERVATION ISSUES CASE OF MANİSA - SARDIS

Archaeological sites, which carry the traces of the past to the present day with their values, are considered the memory places of the geography they are located in. Archaeological sites have different dynamics in terms of their location, physical, geographical, and cultural characteristics. For this reason, each of them should be considered a unique phenomenon with its own dynamics in terms of construction periods, settlement characteristics, and current conditions. These sites, which have witnessed history since the day they were founded, are subject to irreversible destruction due to demographic growth, industrial movements, problems related to material quality, time, natural and atmospheric conditions, and changing environmental problems. Protecting archaeological sites and ensuring the continuity of this understanding is necessary for transferring these sites to future generations. The main purpose of this research is to create an inventory by documenting the natural and cultural values of the Sardes Archaeological Site, and to develop recommendations for the protection and evaluation of the site as a cultural heritage site.

ARKEOLOJİK SİT ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE KORUMA SORUNLARI: MANİSA – SARDİS ÖRNEĞİ (1)

Sahip oldukları değerlerle geçmişin izlerini günümüze taşıyan arkeolojik sitler, bulundukları coğrafyanın hafıza mekanları olarak kabul edilmektedir. Arkeolojik sitler; bulundukları konum, fiziki, coğrafi ve kültürel özellikleri itibariyle farklı dinamiklere sahiptir. Bu nedenle her biri yapım dönemleri, yerleşim özellikleri ve mevcut koşullar açısından kendine has dinamikleri olan özgün birer olgu olarak değerlendirilmelidir. Kuruldukları günden bu yana tarihe tanıklık eden bu alanlar, demografik büyüme, sanayi hareketleri, malzeme kalitesi, zaman, doğal ve atmosfer koşulları ile ilgili sorunlar ve değişen çevre sorunları nedeniyle geri dönüşü olmayan tahribatlara maruz kalmaktadır. Arkeolojik alanların korunması

ve bu anlayışın sürekliliğinin sağlanması bu alanların gelecek nesillere aktarılması için gereklidir. Bu araştırmanın temel amacı, Sardis Arkeolojik Sit Alanı'nın doğal ve kültürel değerlerinin belgelenerek bir envanterinin çıkarılması ve bu alanın bir kültürel miras alanı olarak korunması ve değerlendirilmesine yönelik öneriler geliştirmektir.

EVREN TANDOĞAN; B.Int.Arch., MSc., PhD.
Received her Bachelor's in Department of Interior Architecture from Anadolu University (2006). She completed her MSc and PhD. degrees in the Department of Landscape Architecture at Ankara University (2007-2020). The primary study areas are restoration and conservation of heritage and cultural landscape. evrcolak@gmail.com

ELMAS ERDOĞAN; B.Arch, MSc., PhD.
Received her B.Arch and MSc. in Architecture from Middle East Technical University, Faculty of Architecture (1989). Earned her PhD. degree in The Institute of Natural and Applied Sciences at Ankara University (1996). Primary research interests include restoration, conservation of cultural heritage, landscape planning and design in historical gardens, architectural design, Turkish garden arts, basic design, and design trends. eerdogan@ankara.edu.tr

METU JFA 2022/2
(39:2) *137-158*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.7

CENGİZ BEKTAŞ'IN OZAN-MİMAR OLARAK PERSONA İNŞASI (1)

Işıl UÇMAN ALTINIŞIK*

Alındı: 17.05.2021; **Son Metin:** 25.11.2022

Anahtar Sözcükler: Mimarlık eleştirisi; persona inşası**;** epistemik cemaat**;** eleştirel akılcılık; Cengiz Bektaş.

1. Bu makale 2016 yılında gerçekleşen, Işıl Uçman Altınışık ve Burak Altınışık moderatörlüğü ve Erhan Berat Fındıklı danışmanlığındaki SALT Cengiz Bektaş Arşivi'nin incelenmesi ve bulgularının kamu programları kapsamında paylaşılması projesine dayanmaktadır.

2. İmza ve persona kavramlarının mimarlık tarihyazımı bağlamında kullanımına ufuk açıcı örnekler için bkz. Fındıklı (2020, yayımlanmamış makale), Fındıklı (2020), Fındıklı (2009).

3. Bektaş'ın Arkeoloji ve Sanat yayınlarından çıkan kitaplarında, basım tarihine göre güncellenen proje, yayın ve ödül listeleri ile kendi kaleme aldığı otobiyografisi mevcuttur; bkz. Bektaş (2016).

4. Bu konuda 1992 tarihli *Arredamento Dekorasyon*'un 39. Sayısında yayımlanan ve ardından Boyut Yayınları'nın *Çağdaş Türkiye Mimarları Dizisi 4: Cengiz Bektaş* kitabında derlenen makaleler önemlidir, bkz. Boyut (2001).

* Department of Architecture, Faculty of Art and Design, Pamukkale University, Denizli, TURKEY.

GİRİŞ

Cengiz Bektaş, şiir, deneme, çeviri, eğitim, araştırma içeriklerinin toplandığı çok sayıda metin kaleme almış; konut, sanayi, ticari, turizm, kamu yapıları ile çevre düzenlemeleri gibi birçok mimari projeye imza atmıştır. Üretimlerinin doyuruculuğuyla olduğu kadar bunlara dair anlatılarıyla; söz, yazı, çizim ve eskizleriyle de öne çıkar. Ozan kimliği ile mimar kimliğini bir araya getiren benlik sunumuyla (**2**) Türkiye'de yeri özgülleşen bir kişiliktir.

Bektaş'ın şair ve mimar kimliklerinin oluşumu, kesişen ve ortaklaşan süreçlerle şekillenmiştir (**3**). 1954 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun seçici kurulunda olduğu şiir yarışmasında birincilik almış, ardından 1960 yılında Fazıl Hüsnü Dağlarca editörlüğündeki Türkçe Dergisi'nde yayımlanmaya başlayan şiirleriyle yazar kimliği görünürlük kazanmıştır. Süreç içinde belli bir toplama ulaşan, aralarında Türk Dil Kurumu, Türkiye Radyo ve Televizyon gibi kurumlarca ödüllendirilmiş olanların da bulunduğu, çok sayıda yayımlanmış eser ortaya koymuştur. Bunların yanı sıra, Türkiye yazarlar sendikası başkanlığı gibi idari görevler üstlenmiştir (Bektaş, 2014). Bu nedenle ozan-mimar dizilimi metaforik bir bağıntı olmanın ötesinde, Bektaş'ın şairliği ile mimarlığının eşzamanlı pratiğini işaret etmektedir.

Cengiz Bektaş'ın materyal üretkenliği, 1990'larda mimarlık eleştirmenlerinin yöneldiği bir ilginin konusu olmuştur (**4**). Doğan Kuban "estetik entelektüeli", "en rasyonel mimar", "usçu", "alçakgönüllü", (Kuban, 1992), Aydan Balamir ise "geniş ufuklu", "*generalist"*, "amatör filozof" (Balamir, 1992) gibi metaforik imgelerle Bektaş'ı tanımlamışlardır. Uğur Tanyeli başka bir açıdan yaklaşarak "yeni-Atatürkçü", "rasyonalist", "ampirist" (Tanyeli, 1992), "rejyonalist bağlamsalcı" (Tanyeli, 1998) gibi ideolojik kategoriler aracılığıyla bir çözümleme yapmıştır. Abdi Güzer ise, "ismi etrafında kimlik alternatifi oluşan", "alternatif bağlamsalcı" (Güzer, 1992) gibi tanımlar getirmiştir. Oluşan bu literatüre 2010'lu yılların

sonlarına doğru, "vernaküler ve kültür sorunu bağlantılı" (Paköz, 2017) ve "yöresel çağdaş", "bölgeye konumlanan modern" (Akyol, 2019) anahtar kelimeleri temelindeki tezler, bunlarla ilintili yayınlar (**5**), SALT Cengiz Bektaş Arşivi kapsamındaki ve Mimarlar Odası Şubelerince gerçekleştirilen diğer yayın, çalışma ve etkinlikler eklenmiştir (**6**).

Bu makalenin niyeti, Cengiz Bektaş'ın ozan-mimar imzasını bir persona inşası olarak ele alıp ozan kimliği ile mimar kimliğini bir araya getiren Bektaş'ı bu açıdan ve mimari çalışmaları üzerinden okumaktır. Bu kapsamda Bektaş'ın ayrı tarihlerde kaleme aldığı bazı yazıları ve bunlarla bağlantılı proje ve çalışmaları iki bölümde incelenmiştir. İlk bölümde, Bektaş'ın ozan-mimar personasının yorumlanabilmesi için kuramsal bir çerçevenin çizilmesi hedeflenmiştir. Bu imzanın aydınlara yaptığı göndermeyi ve rasyonalist tavrını açıklayabilmek için sırasıyla, Peter M. Haas'ın (1992) "epistemik cemaat" ve Paul Feyerabend'in (1995) "eleştirel akılcılık" kavramlarına başvurulmuştur. İkinci bölümde ise, Bektaş'ın ozan-mimar imzası bir persona inşası olarak yorumlandığında mimarlığına ve şairliğine yansıyan ortak özellik konusu, seçilen uygulama ve diğer çalışmalar üzerinden incelenmiştir. Makalenin sınırlı kapsamında ele alınan örneklerin sahip olduğu göstergeler asimetri oluşturduğundan, bu konudaki uygulama ve çalışmalarının daha iyi anlaşılabilmesi için, Datça'daki Kangotan Evi Projesi ışığında bir okuma yapılmıştır.

CENGİZ BEKTAŞ'IN OZAN-MİMAR PERSONASINI ANLAMAK İÇİN BİR ÇERÇEVE: EPİSTEMİK CEMAAT VE ELEŞTİREL AKILCILIK

> "Sevgili AZRA ERHAT!
> Gözlerini vermiştin…
> "Al git benim için de gör!" demiştin.
> Ben de, o gün bu gün, o gözleri çoğaltıp, "petek göz" oluşturup, gördüm, gördürdüm (Bektaş, 2015)."

> "AFRODİSYASLI
> Aralıksız
> Değişimde
> Hep Çağcıl
> Yontularda
> Bildik Yüzler Arasındayım
> Ne Çok Benziyorum Birine
> Ben Onun Sonrası Mıyım
> O Benim Geçmişim Mi (Bektaş, 2008, 19)."

1934'te Denizli'de dünyaya gelen Bektaş'ın ailesinin kendisini 1944 yılında eğitim için İstanbul'a göndermesiyle başlayan süreç, ozan-mimar imzasının şekillendiği sosyo-politik iklim açısından ayırt edici bir niteliğe sahiptir. 1944-46 yıllarında İstanbul Şehzadebaşı'ndaki 56. İlkokul, 1946-54 İstanbul Erkek Lisesi, 1954-56 Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Fakültesi, 1956-59 yılları arasında Münih Teknik Üniversitesi gibi kurumların ardından, 1960'ta izlemeye başladığı Alman Şehircilik Akademisi Kursları gibi yıllar içinde yüksek kültürü temsil eden bir güzergâha dönüşen uğraklar, Bektaş'ın kendi otobiyografisinde öne çıkardığı mekân, kurum ve tarihlerdir. Bu uğraklar, Bektaş'ın düşünce ve eylemlerinin ekip çalışmasıyla şekillenmesine, grup aidiyetine duyduğu ilginin oluşmasına, "petek göz" ve "Anadolulu" gibi metaforları kullanmasına katkı sağlamıştır.

Bu süreçteki Kurt Erdmann ile Anadolu Kervansarayları yolculukları, Bedri Rahmi Eyüboğlu ile Mavi Yolculuklar, Münih'te Raymond

5. Paköz (2017), Bektaş'ı mimarlık alanında vernaküler başlığı altında incelemiştir; bağlantılı makaleler için bkz. Paköz (2016) ve (2018). Akyol (2019) ise Cengiz Bektaş ismi ve Mavi Anadoluculuk ilintisini başlık düzeyinde kurmakla birlikte, aradaki bağlantıyı bir yaklaşım paralelliği düzeyinde bırakır. Anadoluluk kavramı temelindeki Akyol (2019) ile ilintili makale için ise bkz. Akyol, M., Boyacıoğlu, E., Altan, T.E. (2019).

6. Bkz. SALT (2020); SALT (2016a); SALT (2016b); SALT (2016c); Cengiz Bektaş Mimarlığı Paneli (2018).

Alexander von Branca ve Fred Angerer ile çalışmaları ise eğitim-araştırma etkinliklerine yönelik kişisel merak ve ilgi hatlarını takiben gerçekleşen diğer olanaklardır (Bektaş, 2014). Sahip olduğu bu sosyal sermaye, kendi ifadesiyle "aydınlara olan inancı" ve buna eşlik eden "eleştiri ve akıldan yana olma iddiası" için zemin oluşturmuştur. Bu bölümün amacı, Bektaş'ın ozan-mimar imzasının dayanağını oluşturan bu iki soyutlamayı yorumlamaktır. Bektaş'ın aydınlara olan inancını çözümlemek için Peter M. Haas'ın "epistemik cemaat" (Haas, 1992), eleştiri ve akıldan yana olma iddiası için ise Paul Feyerabend'in (1995) "eleştirel akılcılık" açılımları kullanılacaktır.

Bektaş, 1962-63 yılları arasında Ankara ODTÜ Yapı İşleri ve 1963-69 arasında Oral Vural ile kurdukları mimarlık ofisinin ardından 1970'te İstanbul'a geri dönüşüyle 2017 yılına değin geçen süreçte faaliyetlerini Bektaş Mimarlık İşliği'nde yürütmüştür (SALT, 2016a). Onlarca kitap, makale, etkinlik, söyleşi ve ödül bu kurum aracılığıyla gündeme gelmiştir. Bektaş'ın ozan-mimar imzasının önemli bir parçasını oluşturan bu kurumsallaşma sürecinde (**7**) Mavi Anadoluculuk (**8**) Peter M. Haas'ın "epistemik cemaat" tanımıyla anlamlı hale gelen bir aydın grup aidiyetine karşılık gelir. Halikarnas Balıkçısı, Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat'ın başı çektiği, Vedat Günyol, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Ruhi Su, Fikret Otyam gibi öne çıkan isimlerinden oluşan Mavi Anadoluculuğun hümanist kadrosu, Bektaş'ın fırsat buldukça referans verdiği, ozan-mimar profilini besleyen önemli aktörlerdir. Örneğin Sabahattin Eyüboğlu'nun öne sürdüğü "yaşayan geçmiş" ve "halk bilgeliği" metaforları ile "geleneğin çağdaş yorumu" savları (Eyüboğlu, 2020) Bektaş'ın geleneğe eklemlenmek söyleminin (**9**) dayanaklarındandır.

Türkiye'de 1940'larda etkinleşerek 60'lar dönümünde popüler anlamda görünürlük kazanan Mavi Anadoluculuk, 70'lerin sonuna değin azalarak da olsa etkisini sürdüren bir aydın hareketi; edebiyat başta olmak üzere ilgili diğer alanlara uzanan hümanist ve toplumcu bir akım olarak tanımlanır (Belge, 1998; Akyıldız ve Karacasu, 1999; Şenol, 2009; Bilsel, 2007; Bora 2017). Bu yönüyle Erken Cumhuriyet'in halka bildiren, seçkinci aydın tutumundan farklıdır. Doğan Kuban'ın Bektaş için kullandığı "alçakgönüllü bir efendilik" tanımı (Kuban, 1992, 35) bu anlamda yorumlanabilir (**10**). Dönemine ait bir açıklamaya başvurmak gerekirse Sabahattin Eyüboğlu, Mavi Anadolucu aydın tipini, "halk gibi düşünme ve davranmayı benimseyebilen bir inanca sahip olmak" biçiminde özetler (Eyüboğlu, 2020, 7-13). Eyüboğlu'nun ve O'nu takiben Bektaş'ın söz konusu aydın fikrine olan yatırımını ve bunun etrafında şekillenen tutumu anlayabilmek için Peter M. Haas'ın epistemik cemaat tanımını kullanmak yerinde olur. Haas'a göre:

> "Her ne kadar epistemik cemaat çeşitli disiplinlerden gelen ve farklı özgeçmişlere sahip olan profesyonellerden oluşsa da, bu profesyoneller, cemaat üyelerinin sosyal davranışları için, değer odaklı bir mantık sağlayan müşterek bir dizi normatif ve ilkeli inançlara sahiptirler; uzmanlık alanlarındaki merkezi bir seri problemlere yol açan ya da problemlere katkıda bulunan pratiklerin analizlerinden türeyen ve sonrasında olası politika eylemi ile arzulanan sonuçların arasındaki çoklu bağlantıları açıklığa kavuşturacak bir temel olarak hizmet eden müşterek gündelik inançlara sahiptirler; uzmanlık alanlarında bilginin ölçümü ve onayı için içsel tanımlanmış özneler arası bir kriter olan geçerliliğe ilişkin kavramlara müştereken sahiptirler; muhtemelen inançları (kanaatleri, kanıları) sebebiyle, sonuçta insan refahını artıracak, profesyonel yeteneklerinin yönlendirildiği bir seri problem ile ilişkilendirilen bir dizi ortak pratikten oluşan, ortak siyaset/politika girişimine sahiptirler." (Haas, 1992, 3) (**11**)

7. Mavi Anadolu Hümanizminin ele alındığı Belge (2016), Akyıldız ve Karacasu (1999), Bilsel (2007), Şenol (2009) ve Bora'da (2017) Cengiz Bektaş ismen yer almamaktadır. Mavi Anadoluculuğun Akdenizlilik düşüncesinin milliyetçi bir tezahürü olarak mimarlıkla ilişkilendirildiği Bozdoğan'da (2009) da Bektaş, ismen geçmemektedir. Bektaş'ın Mavi Anadolucularla olan bağlantısı ilk kez Tanyeli'de (1992) yeni Atatürkçülük bağıntısıyla kurulmuştur. Tanyeli burada, Bektaş İşliği'ni hayli bonkör bir ifadeyle "*bir büro olmanın yanısıra, bir kültür merkezi, bir kitaplık, bir arşiv, bir dersane, özetle bir cemaat odağı*" olarak nitelendirir; bkz. Boyut (2001, 42).

8. Uğur Tanyeli, Bektaş ile Mavi Anadoluculuk arasındaki ilişkiye işaret ettikten sonra "*1960 sonrasındaki kültür iktidarının kurucularından biri olarak önemlidir*" biçiminde saptamada bulunmuştur; bkz. Boyut (2001, 40). Öte yandan Bektaş'ın Mavi Yolculuklar üzerinden Mavi Anadolucular ile olan ilişkisini detaylandırmaktan ve açmaktan imtina eden cevapları dikkat çekicidir. Akyol'dan (2019) alıntıyla konuyu şöyle özetlemek mümkündür:

> "Bektaş, Anadolulu mimarlık arayışında Mavi Anadolucular…'un etkisinin olduğunu ifade etmektedir…Bektaş Mavi Anadolucular'dan farklı olarak Anadolucu değil 'Anadolulu' olduğunu vurgulamaktadır (Akyol, 2019, 4)."

9. Bektaş bu ifadeyi, "geleneğe eklenmek" veya "geleneğe bağlanmak" biçiminde de kullanmıştır, bkz. Geleneğe Eklenmek Konferansı (2020) ve Geleneğe Eklenmek Sempozyumu (2017).

10. Tanyeli (1992,45) Bektaş için, Kuban'ın kullanımından farklı olarak "mütevazı bir aydın" demektedir. Ayrıca, Bektaş'a hem atfedilen hem kendisinin üstlendiği "Cumhuriyet aydını" nitelendirmesi de bu anlamda dikkate değerdir. Örnek olarak Yapı Dergisi'nin Bektaş Anısına, "Cengiz Bektaş: Çok Yönlü Kültür İnsanı" film gösteriminin tekrarı için yapmış olduğu kısa çağrı metni incelenebilir, bkz. Yapı (2021).

11. Haas'tan (1992, 3) makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir.

Haas'a (1992) referansla değerlendirildiğinde Mavi Anadoluculuk, çeşitli disiplinlerden gelen profesyonellerin oluşturduğu; değer odaklı normatif ve ilkeli bir inanç sistematiği içinde davranan bir epistemik cemaattir (**12**). Bu açılım, Mavi Anadoluculuğun yukarıda bahsedilen savlarıyla bağlantılı olarak, Cengiz Bektaş'ın söyleşileri başta olmak üzere yazılarında da yer açtığı "petek göz" ve "Anadolulu" metaforlarını anlamlandırmak için kritik bir kuramsal anahtardır. Örneğin Bektaş bir söyleşisinde grup aidiyetine yönelik bir izlenim oluşturmak üzere petek göz ifadesini kullanarak, Haas'ın "müşterek gündelik inançlar", "uzmanlık alanlarında bilginin ölçümü ve onayı için içsel tanımlanmış özneler arası kriterler" (Haas, 1992) biçiminde altını çizdiği ilke inşasına şöyle yaklaşmaktadır:

> "… Bir gün İlhami Ural –ustam von Branca'nın bir lafı vardır, 'mimar, mesleğinin papazı olmalıdır' der; İlhami Ağabey de böyle bir adam- o duvarın karşısına gelip takıldı: 'Yahu, bu ne kadar güzel bir duvar'. Dümdüz bir duvar; ama, onu yakalayan insan da var olunca daha güzel tabii. Selçuk döneminin birtakım yapılarını birlikte tanıdık. Oktay Aslanapa vardı o zaman doçentti, Sevim Şerare Yetkin. Şerare çiçeği burnunda, genç bir asistandı bugün profesör. Sonraları en mavi yolculuklarda böyle bir beraberliği 'petek göz' diye adlandırdım. Yani bir yere çok değişik disiplinlerin gözlerini birleştirerek bakabilmek (Boyut, 2001, 9-10)."

Yukarıdaki ifadelerde Bektaş'ın sahip olduğu sosyal sermayeyi sergilediği, bunu yaparken ozan-mimar imzası için basit, somutlaştırması kolay ve cazip bir kelime oyunuyla kendi grup aidiyetini ve aydınlara olan inancını pekiştirmekte olduğu görülmektedir. Böylelikle, mimarlıktan sanat tarihine, bilimsel uzmanlıktan eğitim ve yayın hedefleri olan bir kültür akademisine değin, profesyonel çeşitliliğe sahip bir sosyo-kültürel ve politik grubu, kanonik bir silsileymiş gibi sunabilmiştir.

Bu çerçevede Cengiz Bektaş'ın üstlendiği ve kendisine atfedilen toplumcu halk eğitmeni misyonu da anlamlıdır. Mimarlık alanı içinde veya dışında, çocuk-yetişkin herkese hitap edebilmeyi hedefleyen Bektaş, Haas'ın yukarıda alıntılanan kuramsal çözümlemesine geri dönerek açıklamak gerekirse, "bireysel yetenek, profesyonel yeti ve yetkisini, bir dizi ortak pratikle bağlantılı bir dizi problem tanımı oluşturacak ortak siyaset girişimi biçiminde" ve "insan refahını artırmak için", "hem yerel hem evrensel ölçekte koordine etmekle" ilgilenir (Haas, 1992). Bu nedenle Bektaş, Mimarlık İşliği'nin ürettiği mimari proje ve uygulamalar konusunda suskunken, Mavi Anadoluculuk bağlamındaki hümanizm, demokrasi, çoğulluk ve bilim konusunda konuşkandır.

Bu tutumunun görüntülenmesi için "Mimarın Öteki Dallarla İlişkileri Üzerine" başlıklı yazısında, Bektaş'ın bir arada karşılıklı saygıyla çalışma temennisi dikkate değerdir. Gropius'un ünlü orkestra şefi metaforuna göndermede bulunup mimara göz kırparak sosyal koordinasyon şemasını şöyle çizer:

> "Hemen anlaşılıyor ki mimar, örneğin bir orkestra yöneticisinin yeteneklerini kendinde toplamak zorundadır… Orkestrada olduğu gibi, her biri kendi çalgılarını çok üstün nitelikte çalabilen kişilerin, iyi bir yöneticisiz, topluca, bir yapıtı iyi çalamayacakları gibi…Mimar, bütün bu işlerden, o işlerin bilirkişileriyle mutlu bir çalışma sürdürebilme yeterliğince bilgi edinmiştir. (Bu bilgi, onların işlerine çok fazla karışamayacak nitelikte az olmalıdır bir bakıma.) Yapıyı, öteki bilirkişiler arasında bir yönetici davranışında da bulunarak, mutlu sonuca götürür…Daha öğrenim yıllarında, kendi dallarının bitim çizgileri belirlenmiş olarak, öteki dalların alanlarını iyi tanıyan kişiler, bir arada karşılıklı saygıyla çalışmayı başararak topluma yararlı olabileceklerdir" (Bektaş, 2001b, 22-3).

12. Bu makalenin yazım sürecinde, Şenol'un (2009, 106) Mavi Anadoluculuk akımını batınî sembollerle işleyen epistemik bir cemaat olarak nitelendirdiği makalesiyle karşılaşılmıştır. Şenol'un söz konusu savı, bu makalenin Mavi Anadoluculuğu bir epistemik cemaat olarak değerlendiren savıyla bazı açılardan kesişmektedir. Epistemik cemaat kavramının Türkiye'deki mimarlık tartışmalarında geçen bazı kullanımları için bkz. Tanyeli (1992); SALT (2015a) ve SALT (2015b).

Cengiz Bektaş, uygulama alanını bilginin farklı motivasyonlarla yeniden üretildiği bir mecra olarak değil, toplumun ilerlemesi konusunda yapılması gereken ödevleri bildiren, farklı içerik ve yöntemin birbirine kolayca çevrildiği, ödünç alındığı bir deney alanı olarak tanımlar. Örneğin bu niyeti şu ifadelerinde açığa çıkar:

> "Ancak usça yetersiz kişiler, her neni [şeyi] kendi omuzlarında deneyerek öğrenmek isterler. Ötekiler, başkalarının deneylerinden de yararlanırlar. Demek ki bu değiş-tokuş usça ileri toplumlar için doğal bir olay… Çağımızın sorumluluklarını, topluma karşı ödevlerini bilinçli olarak yükümlenmiş olan mimar, kendi deneylerini yayınlayacak, başkalarının deneylerini izleyecek, böylece ginelemelere düşmeden ilerleyebilecek, daha çabuk ilerleyebilecektir." (Bektaş, 2001b, 14)

Bektaş burada, özeleştiri gibi başlayan açıklamasının sonuna doğru ilerlemeci bir dünya önermektedir. Dahası insanları usça yeterli ve diğerleri biçiminde gruplandırıp insan ihtiyaçlarını da "gerçek ihtiyaçlar" (Bektaş, 2001, 48) ve diğerleri olarak özcü kategorilere ayırmaktadır (Paköz, 2018). Öyle görünüyor ki üstlendiği aydın rolü gereği olarak Bektaş, bu yolla gerçek ihtiyaçları tecrübe eden insanların sınanmış doğrularını yaygınlaştırıp insan refahını artırma inancındadır. Bektaş'ın gerçekçilik önermesi bu noktada gerçekçi olmaktan daha çok ideolojik bir kurgu halini alır. İnsanların kendi yanlışından değil herkesin ortak doğrusundan öğrendiği, Haas'ın (1992, 11) açılımıyla ortaya koymak gerekirse, toplumun belli bir inançla ve siyasi koordinasyonun düz mantığı içindeki sorgulama, yorum ve kurumsallaşma dinamikleriyle şekillendiği bir dünya önermektedir.

Her ne kadar Bektaş'ın kendisi tarafından kurulan düşünsel bir bağ olmasa da Bektaş'ın söz konusu tutumunu tarihsel olarak açmak için Paul Feyerabend'in (1995) "eleştirel akılcılık" çözümlemesi ikinci bir anahtar çerçeve olarak kullanılabilir (**13**). Feyerabend'e göre eleştirel akılcılık, Popper'in 60'lı yılların başlarıyla 80'li yılların sonlarına değin çeşitli makalelerde kaleme aldığı ve büyük bir sorun haline gelmiş olduğunu düşündüğü genel akılcılık karşıtlığıyla başa çıkmak için öne sürdüğü, Sokrates öncesi filozoflara temellenen kuramsal bir dayanaktır (Feyerabend, 1995, 201). Popper'in bu geleneğe referansla, eleştirel nitelemesini ekleyerek türetmiş olduğu eleştirel akılcılık, akılcılığın seküler argümanlarıyla yer değiştirebilen Batı uygarlığı, bilim ve demokrasi vurgularına sahiptir (Feyerabend, 1995, 201). Özetlemek gerekirse Feyerabend, eleştirel akılcılığı dinsel olmayan, akla dayalı bir inanç biçimi olarak tanımlar. Bu kavrayış içinde bilim ve demokrasinin birbirine güven ilkesi ise bir tür Batı uygarlığı inancına dönüşerek eleştirel akılcı düşünce yapısını oluşturmuştur (Feyerabend, 1995, 203).

Feyerabend'in çözümlediği eleştirel akılcılık ve inanç arasında kurulan ilişki, Bektaş'ın rasyonalist tavrını ve batılı bilimsellik inancını anlamak için bir çerçeve çizer. Bektaş'ın ozan-mimar personasının beslendiği, yüzü batı uygarlığına dönük aydınlara olan inancını görüntülemek için önemlidir. Bu sayede çeşitli mecralarda altını çizip tekrarladığı Batı, bilim ve demokrasi kavramları çok daha anlamlı hale gelir. Eleştirel akılcılıkla geliştirilen "Anadolu Ülkesi" gibi ütopyacı metaforlarını açıklayabilir. İfadelerinde sıklıkla geçen deney kavramını ise batılı bir yöntem olarak öne sürdüğü söylenebilir. O'na göre uygarlık seviyesinde ilerlemek için deneylerinden yararlanılacak olanın bilimsel adı, eleştirel akılcılığın da vurguladığı gibi, Batı'dır. Batı kavramı Bektaş'ın ifadelerinde çağdaşlıkla dönüşümlü olarak kullanılır. Örneğin Bektaş "Mimarlık Konularına Girmeden Önce" (Bektaş,

13. Söz konusu kavram, Türkçe'ye Feyerabend (1998)'de eleştirel akılcılık; Feyerabend (2005)'te ise eleştirel usçuluk olarak çevrilmiştir. Her ne kadar, Bektaş (2013, 44)'deki "usa uyumluluk (akılcılık)" gibi parantez içi açıklamalar dışında, Bektaş'ın kendi ifadelerinde ve makalenin kavramsal anlamda beslendiği Kuban'da (1992) da "us" kökü tercih edilmişse de mimarlık literatüründe usçuluk yerine akılcılık veya rasyonalizm kavramları daha yaygın olarak kullanıldığından, bu makale kapsamında akılcılık ifadesi tercih edilmiştir. Akılcılığın mimarlık bağlamındaki kuramsal ele alınışı için ayrıca bkz. Öymen Gür (2007, 15).

2001b) başlıklı yazısında, özgün, çağdaş ve sağlam değer yargılarının olmayışını bir tür batılı anlamdaki çağdaşlık sorunu olarak şöyle tanımlar:

> "…bu çağa dönük değerler dizgesini kuramayışımızdan bütün bunlar; derdimizi, birbirimize bile anlatamayacak duruma gelmekten, gerçeklerimizi yalınlıkla ortaya koyamamaktan… Anlamları karıştırmadan, terim bulanıklığı arkasına gizlenmeden, olduğumuzca görünerek, bildiğimizi bilerek, bilmediğimizi açıkça ortaya koyarak, öğrenme, tanıma isteği ile davranmamız gerekiyor. Ancak o zaman, ozanımız eksiksiz bizim ozanımız, düşünürümüz gerçek düşünür, bir dizge içinde birbirini tümleyen, birbiriyle uyuşan ögeler olabilecekler. Ancak o zaman gerçek yapıtlar ortaya konabilecek" (Bektaş, 2001, 70).

Feyerabend'in "Tümüyle pratik amaçlar için testlerden geçmiş şeylere duyulan güven" tanımı ise (Feyerabend, 1995, 203), Cengiz Bektaş'ın kendi dünya görüşünü "insancıl demokrasi merkezinde", "dünyayı başkalarıyla tartışarak anlamak, öğrenmek" ve "usça denenmiş çağcıl, bilimsel doğrular" biçiminde sıralanabilecek özdeyişlerinden izlenebilir niteliktedir (**14**). Ek olarak 1956-62 yılları arasında Alman rasyonalizmi, işlevselcilik, sosyal sorumluluk etkisi altında aldığı mimarlık ve şehircilik eğitimi hatırlandığında Bektaş'ın eleştirel akılcılıkla kastetmeden temas ettiği ve bazı araçlar edindiği düşünülebilir. Anadolulu metaforu (**15**) ve Anadolu Ülkesi ütopyası (**16**), Mavi Anadoluculuğun yaşayan geçmiş savını Bektaş'ın eleştirel akılcılıkla yorumlayıp kendi aydın söylemini rafine ettiği soyutlamalar olarak ele alınabilir. Bu soyutlamalar, hem yüksek kültür göndermesiyle Antikite'nin klasik estetik repertuvarına, hem de kapsayıcı ve toplumcu göndermesiyle Anadolu'nun anonim halk sanatı olgusuna aynı anda zemin olabilmişlerdir. "Sorunumuz Çağdaşlık" yazısında şöyle demektedir:

> "Toprağın ilk kez sürüldüğü, yeryüzünde ilk yerleşmenin gerçekleştirildiği, Trakyası'yla, adalarıyla birlikte Anadolu ülkemiz… Yeryüzünde ilk kentsel yaşamın yeşerdiği yer…Anadolu'daki, yeryüzünde kurulmuş ilk imparatorluk olan Hititlerin kentlerine göçebe ya da istilacı olarak gelen Helenlerle kültür evliliğinin doğurduğu eskil(antik) çağ kentlerinin arasında yaşıyoruz… çoğu kimse 'gelenek'i geçmişte düşünür. Türkçede gelenek sözcüğü, bugüne gelmek fiilinden gelir. Gelenek, sözlük anlamıyla çağımıza dek gelebilmiş olan demektir. Demek ki ancak çağdaşlıkla geleneğe eklenebiliriz. Ancak bu yolla geleceğe uzanabiliriz" (Bektaş, 2012, 47-51).

Bektaş'ın Anadolulu ve Anadolu Ülkesi kavramsallaştırmasının görüntülenmesi için epistemik cemaat ve eleştirel akılcılık çözümlemelerine ek olarak Sibel Bozdoğan'a başvurmak yerinde olur. Bozdoğan (2007), Sedat Hakkı Eldem'in 1920'lerin başında ürettiği, Akdeniz vernaküleri imgelemi sunan eskizlerini "Anadolu/Akdeniz düşleri" (Bozdoğan, 2007) olarak irdelemiş ve Akdenizli olmakla Türk olmak arasında çelişki olmadığını düşünen pek çok entelektüelin varlığından bahsederek konuyu Akdenizlilik düşüncesinin milliyetçi tezahürü olarak örneklediği Mavi Anadoluculara getirmiştir. Bozdoğan, Mavi Anadoluculları, Hititleri, İyonya'yı, Hellenistik kültürü ve bütün İslam-öncesi Anadolu medeniyetlerini ulusal kültüre mal eden bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır (Bozdoğan, 2009, 20).

Bozdoğan'ın işaret ettiği Akdeniz Miti ve Mavi Anadolucular ilişkisi (Bozdoğan, 2009, 17) her ne kadar Bozdoğan konuyu tartışırken Bektaş'tan bahsetmemiş olsa da Cengiz Bektaş'ın ozan mimar imzasını anlamlandırmak için önemli bir diğer açılımdır. Öyle ki 1910'ların başında Yahya Kemal ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun edebiyat aracılığıyla Akdenizli olmak ve batılı olmak arasında kurmaya çalıştıkları ilişki,

14. Bektaş'ın söz konusu özdeyişleri için Arkeoloji ve Sanat'tan çıkmış olan yayınları incelenebilir. Ayrıca bkz. Cengiz Bektaş Mimarlığı Paneli (2018).

15. Anadolulu kavramının Bektaş'ın söylemindeki yeri için bkz. Akyol (2019); kendi kaleminden bir örnek için bkz. Bektaş (2001, 54-5). Anadolulu kavramının Mavi Anadoluculuk bağlamındaki inşasını görüntüleyebilmek için ise özellikle Erhat (2020, 1-6) ve Erhat (2020b) incelenmelidir.

16. "Anadolu Ülkesi" ifadesinin geçtiği ve Bektaş'ın kendi kaleme aldığı bir örnek için bkz. Bektaş (2012, 47).

"Nev Yunanilik" önermesi (**17**) akla geldiğinde, Mavi Anadoluculuğun sahip olduğu ideolojik katmanlar tarihsel ve bağlamsal; hümanist aydın ideolojisi çerçevesinde Bektaş'ın bu katmanlarla kurmaya çalıştığı ilişki ise anlamlıdır.

Bektaş, ozan kimliğiyle mimar kimliğini bir araya getirdiği ozan-mimar imzasıyla "petek göz", "Anadolulu" ve "Anadolu Ülkesi" gibi metafor ve kurgular üretip bunlarla hem yerel/ulusal tarihe hem Antikite ve Akdeniz'in çoğul ve evrensel/uluslararası tarihine çağdaş yorum aracılığıyla katkı sunmuştur. Bu tercihi ise gerçekçilik ve işlevselcilikten beslenip eleştirel akılcılıkla geliştirilen bir inanca karşılık gelir. Bektaş hümanist aydınlara olan inancıyla ürettiği bu ütopyasını varabileceği en yüksek irtifaya yükseltmek için çaba göstermiş, bunun için sıklıkla Balıkçı, Eyüboğlu ve Erhat'a şapka çıkarıp çalışmalarını bu varsayımsal mecraya olan göndermeyle sunmaya gayret etmiştir. Bu tutumuyla da Mavi Anadolu Hümanizminin, bahsi çok geçmese de nüans üreten bir aktörü olmuştur.

CENGİZ BEKTAŞ'IN OZAN-MİMAR PRATİĞİ

Bektaş'ın hayata geçirdiği bir ozan-mimar pratiğinin olup olmadığı, var ise nasıl olduğu sorusu dikkate değer bir tartışma konusudur. Örneğin Doğan Kuban, "Cengiz Bektaş: Mimarlık ve Ussal Şiir" yazısında Bektaş'ın kendisini önce şair olarak gördüğünü belirtir. Ardından bir sanatçı olarak Bektaş'ın hem mimarlığına hem şairliğine yansıyan ortak özellikleri incelemeyi düşündüğünü, ancak bunun sınırlı bir kapsamla ve tek seferde görüntülenebilecek bir şey olmadığını vurgulayarak konuyu mimarlığa, biçim tartışmasına ve Bektaş pratiğinin içten dışa çözüm arayan işlevselciliğine çeker (Kuban, 92, 77) (**18**). Kuban bu savını öne sürerken Tahsin Saraç'ın Bektaş'ın şiirleri hakkındaki "usa seslenen somut şiir" tanımından yola çıktığını ve Bektaş'ın şiirselden çok ussalı arayan bir mimar olduğunu söyler.

Öte yandan, Kuban'ın aktarımıyla kendisini önce şair olarak gören Bektaş'ın, mimarlığına ve şairliğine ortak yansıyan bir dil konusu dikkate ve peşine düşmeye değerdir. Kendisinin de dahil olduğu, Bektaş üzerine yapılan çeşitli mecralardaki çalışma, etkinlik ve söyleşilerde Bektaş'ın ozan-mimar imzasına bir biçimde değinilmiş, açıklık getirilmese de göndermede bulunulmuştur. Örneğin Bektaş, biyografisini konu alan *Çok Yönlü Kültür İnsanı* (2018) belgeselindeki röportajında "Ben genellikle mimarlıkta iyi çözüme ulaştığım zamanlarda iyi şiir yazdığımı biliyorum" demiştir. Mavi Anadolucu ideolojinin Bektaş üzerinde çok daha etkili olduğu savlanabilecek 1965 yılına ait bir yazısında ise anlık da olsa bu konu hakkındaki düşüncesi şöyle netleşir:

> "Öğrenimler, 'Akademik' yollar yeter mi mimar olmaya? …Bu işi becerebilecek kişi, çağını iyi algılamış olacak. Çevresini –bugün yeryüzünü- kişileri –güçlü güçsüz yönleriyle- onların yeteneklerini –kol bacak uzunluklarından, omuz genişliğinden, gözünün özelliklerine dek-, pek çok iyi tanıyacak. Olgun olacak, yaşantılarla yüklü olacak. Yapı araçlarını eli gibi bilecek; bunları ozancasına, sözcükleri kullandığı kolaylık içinde kullanacak. Yeni sözcükler bulur gibi, bilinen sözcüklere bilinmeyen yeni anlamlar kazandırır gibi olacak davranışı yapı araçlarıyla.
>
> Taşta, çelikte, yapı aracında düşünecek,
> Onlarla konuşur gibi,
> Onları dile getirir gibi olacak.
> Ozan olacak OZAN" (Bektaş, 2001b, 27) (**19**).

17. Bozdoğan (2009, 15-20) Türkiye'deki vernaküler modernizm arayışını, Sedad Hakkı Eldem bağlamında Anadolu/Akdeniz rüyası olarak nitelendirir ve bu rüyayı yuva özlemi (*heimat*) ile ilişkili olarak ele alır. Akdenizlilik kavramının Türkiye'de ve edebiyat alanındaki erken bir tezahürü için ise Nev Yunanilik ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu bağıntısı incelenebilir; bunun için bkz. Fındıklı (2018). Akdenizlilik kavramının İtalya'daki versiyonu için ise bkz. Fındıklı (2011). Mavi Anadoluculuğun tarihsel ve ideolojik arka plan okuması için özellikle bkz. Bilsel (2007).

18. Bektaş (1979)'dan aktaran Kuban (1992, 77). Bektaş'ın "içten dışa çözüm" ve "iç-dış uyumu" konusundaki görüşü için ayrıca bkz. Bektaş (2013, 44-5).

19. Cengiz Bektaş'ın "Le Corbusier" başlıklı bu yazısı, Bektaş'ın mimar ve ozan arasında kurguladığı ve mimar için ozan rolünü model olarak gösterdiği bağıntıyı güçlü bir biçimde yansıtmaktadır. Bektaş burada Le Corbusier'in Ronchamp Şapeli'ne 1961 yılında yapmış olduğu ziyareti anlatırken Le Corbusier'i de ozan olarak sunmakta ve O'nunla bir tür özdeşlik kurmaktadır; bkz. Bektaş (2001 b, 27).

Yukarıdaki ifadeler, Bektaş'ın ozan ile mimar arasında kurmak istediği metaforik olmanın ötesindeki "somut" bağıntının en açık halidir. Bektaş burada, mimarın yapı-tasarım araçlarıyla ilişkisini "ozancasına, yeni sözcükler bulur gibi, bilinen sözcüklere bilinmeyen yeni anlamlar kazandırır gibi" biçiminde idealize eder. Bektaş mimari vokabüler tartışmaları için dikkate değer bir açılım sunabilecek olan bu ifadesini, başka bir niyetle, yaşayan geçmiş-çağdaş yorum savıyla formüle edip ömrünün sonuna değin "gelenek, siz ona bir şey ekleyebiliyorsanız gelenektir" (Geleneğe Eklenmek Konferansı, 2020) aforizmasıyla seslendirmiştir.

Kuban'a referansla sorgulamak gerekirse Kangotan Evi Projesi, "Bektaş'ın hem şairliğine hem mimarlığına ortak yansıyan özellik" konusunu izlemek için öne çıkan bir örnektir. Muhtemelen kendisinin kaleme aldığı yapı hakkındaki kısa tanıtım yazısı şöyledir:

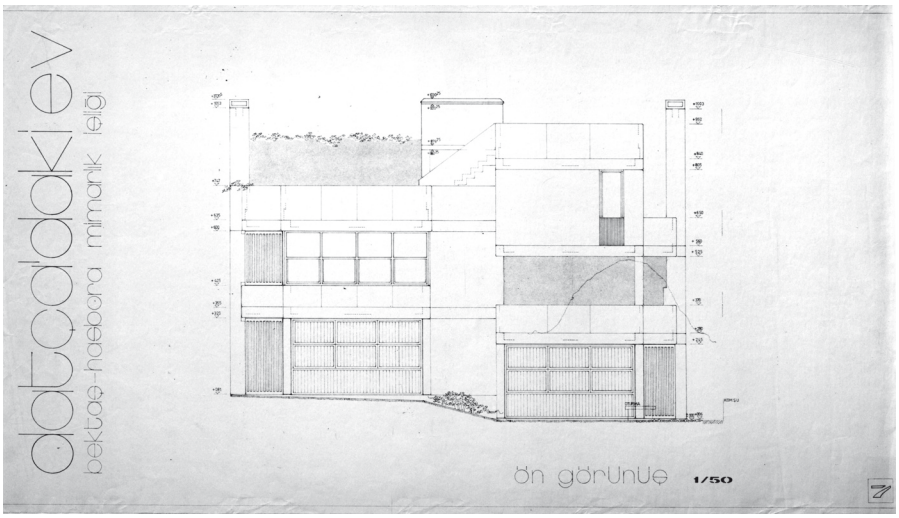
> "Yıllardır gelenekten yararlanmanın doğru bir örneği olarak gösterildi.
>
> Datça'nın dokusuna saygısızlık etmemesine karşın, Datça'ya uğrayan herkesin hemen ayrımsadığı bir yorum çabası var. Kullanıcının kimi açık alanları sonradan pencereyle kapatmasına karşılık ana kurgusunu bozmadığı bir yapı.
>
> Çağdaş, Akdenizli, Anadolulu bir yapı" (Boyut, 2001, 86).

1977 yılında Datça'da uygulanan proje, güneş ve hava hareketleri gibi çevre verilerinin, açık, yarı açık, kapalı hacimlerin dizilimini belirleyen yarım kat çözümü ve dolu-boş kitle oranı estetiğine temellenir (**Resim 1**). Bektaş bu projesinde, yukarıdaki ifadelerde geçen "hem Akdenizli hem Anadolulu bir yapı" yorumunu uygulamıştır. Bir başka ifadeyle Bektaş, Antik Yunan kültürüne referansla seçtiği bazı yerel yapım ögelerini estetize edip Anadolulu nitelendirmesiyle idealize ederek yeniden programlamıştır. Bektaş'ın bu uygulamanın ayrıntılarına yaptığı vurgu ise dikkate değerdir. Şöyle demektedir:

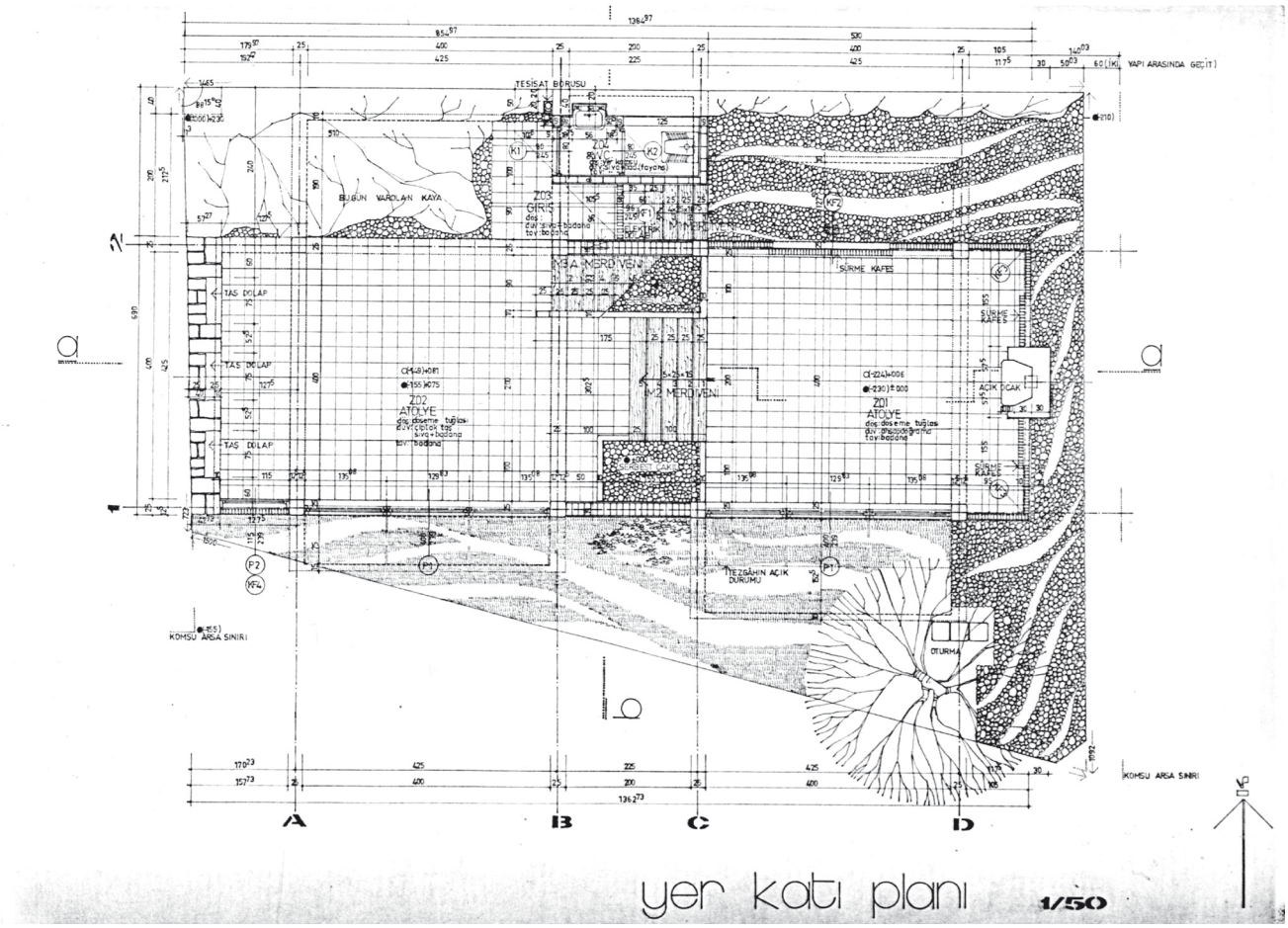
> "Datça ikliminde açık, yarı açık, kapalı oylumların dengesi, gölge, güneş arası hava akımları önemliydi. Buna yarım kat ve doluluk boşluk çözümüyle karşılık arandı.
> Böylece kitle oranları da çevre ile uyuşuma giriyordu. Çağdaşlıkla yöreye saygının birbirine ters düşmeyeceği inancı ayrıntılarda da sürdürüldü (Bektaş, 1979)."

Bektaş'ın bahsettiği, Kangotan Evi'ndeki ayrıntılar yarım katlı doluluk boşluklu plan çözümü, yüzeylerdeki nişlerle iç mekân düzenlemesi, bant pencereler, açık ocaklı oturma düzeni, çakıl taşı eşikler gibi mimari ögelerdir (**Resim 2, Resim 3**). Bektaş kullandığı bu ögelerle yerellik ve işlevselliği aşan bir niyetle mimari sözcük dağarcığı oluşturmayı denemiştir. Bektaş açıkça bunların gösterge değerleri üzerinden geçmişe ve Antikiteye referans verip çağdaş durumları ideolojik olarak yorumlamayı tercih etmiştir. Bu yaklaşımıyla da mimari biçimin yeniden üretilmesi anlamında detaylandırılmış yaratıcı sonuçlar ortaya koyup mimarlık literatüründe kendine yer açmıştır (**Resim 4**).

Ancak bazı uygulamalarının tarihsel referansları ile çağdaş kullanımları arasında, işlev açısından tam bir örtüşme olmamış, tarihsel yabancılaşma ve konfor beklentisi açısından boşluklar oluşmuştur. Bu duruma örnek olarak Kangotan Evi'nde yaşanan sorunlar verilebilir. Bektaş bu sorunları "Kullanıcının kimi açık alanları sonradan pencereyle kapatması"na karşılık ana kurgusunu bozmadığı bir yapı" ve "İşveren oturma bölümünün önünde ocaklı açık oylumu kapatmak isteyince anlaşmazlık doğdu"

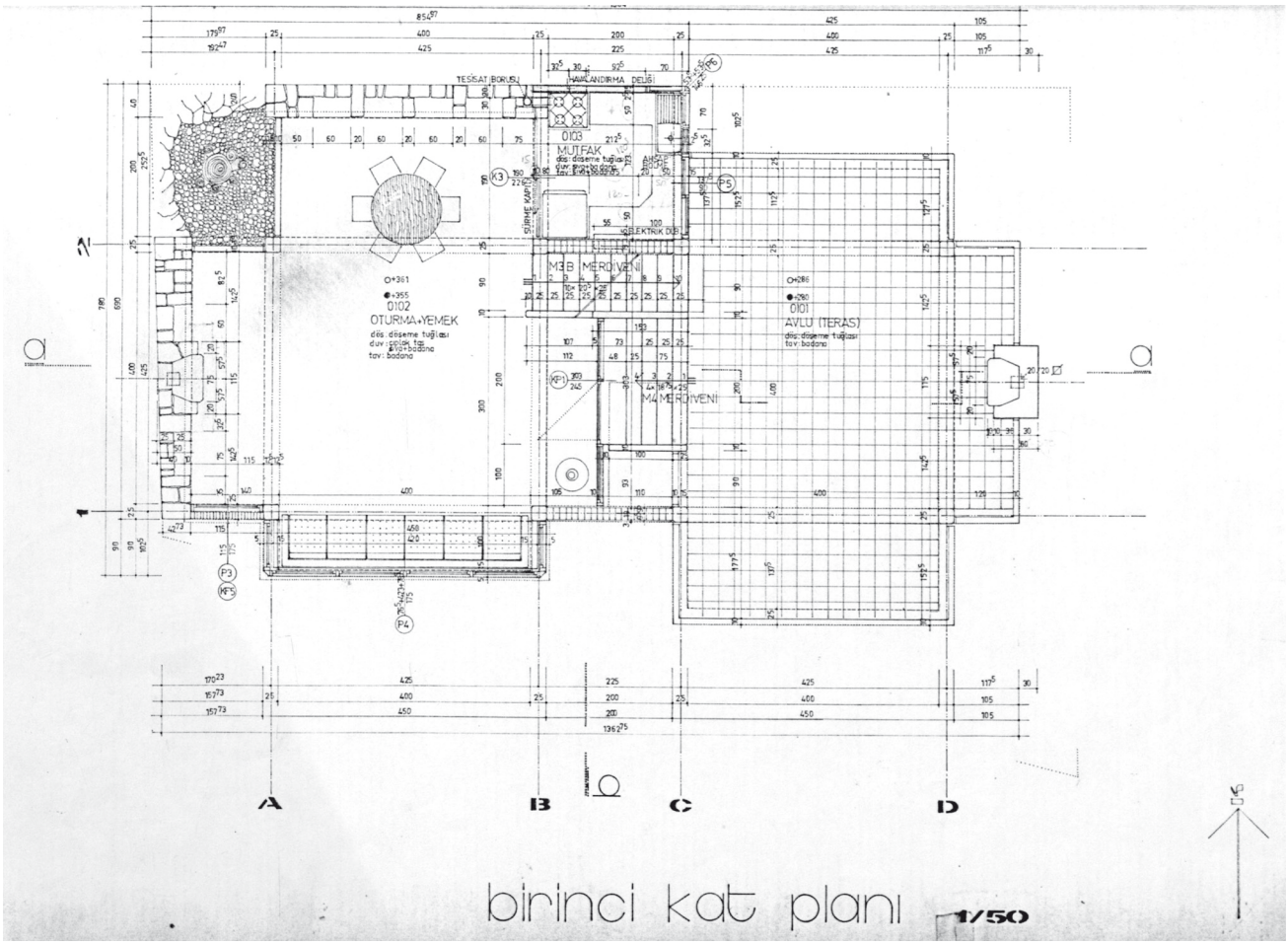

Resim 1. Datça'daki ev: ön proje-ön görünüş (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

Resim 2. Datça'daki ev: ön proje-yer katı Planı (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

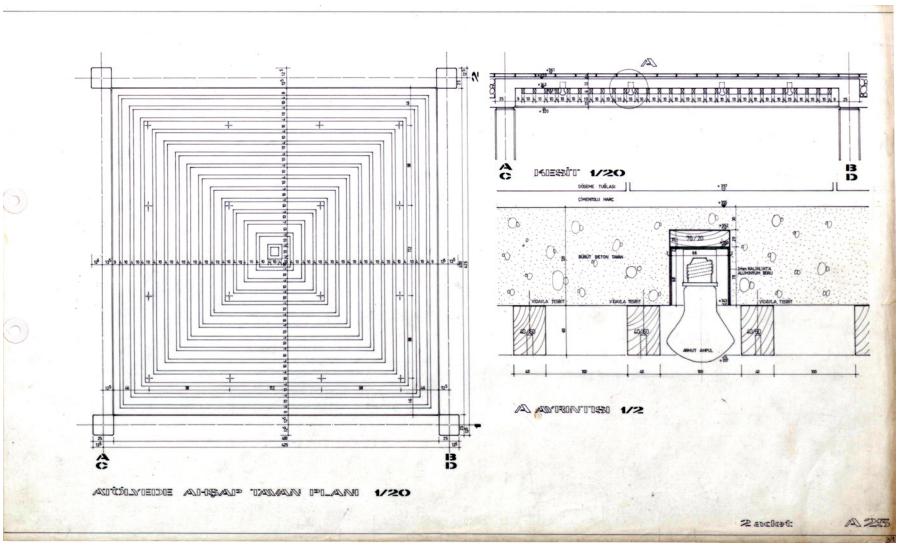
biçiminde dillendirmiştir (Bektaş, 1979). Öyle anlaşılıyor ki Bektaş, kendi çizimleri ile de tespit ettiği megaronların (Bektaş, 2013, 20-1) önemli bir unsuru olan açık ocak ögesini, yaşayan bir geçmiş yorumu olarak Kangotan Evi'nde uygulamış ancak bu önerisi tam anlamıyla karşılık bulmamış, kullanıcı tarafından ocaklı açık oturma alanının kapatılıp yeniden düzenlenmesi talep edilmiştir. Bu örnek üzerinden şu tespiti yapmak mümkündür: Bektaş, tarihsel bir döneme ait tekno-

Resim 3. Datça'daki ev: ön proje-birinci kat planı (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

kültürel olguları, mutlak yapı parçaları olarak kabul etmiş; bir anlamda Eyüboğlu'nun yaşayan geçmiş savını mimarlığıyla somutlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken, birincil işlevin ötesinde ve daha çok yan anlamın peşindeki, bunların tasarım marifetiyle kompoze edildiği bir yorumdan yana olmuştur. Bu ögelerin çağdaş kullanımları için yapmış olduğu bazı önerilerinde ortaya çıkan, yukarıdaki gibi sorunlar nedeniyle de işverenleriyle anlaşmazlıklar yaşamıştır (SALT, 2016b).

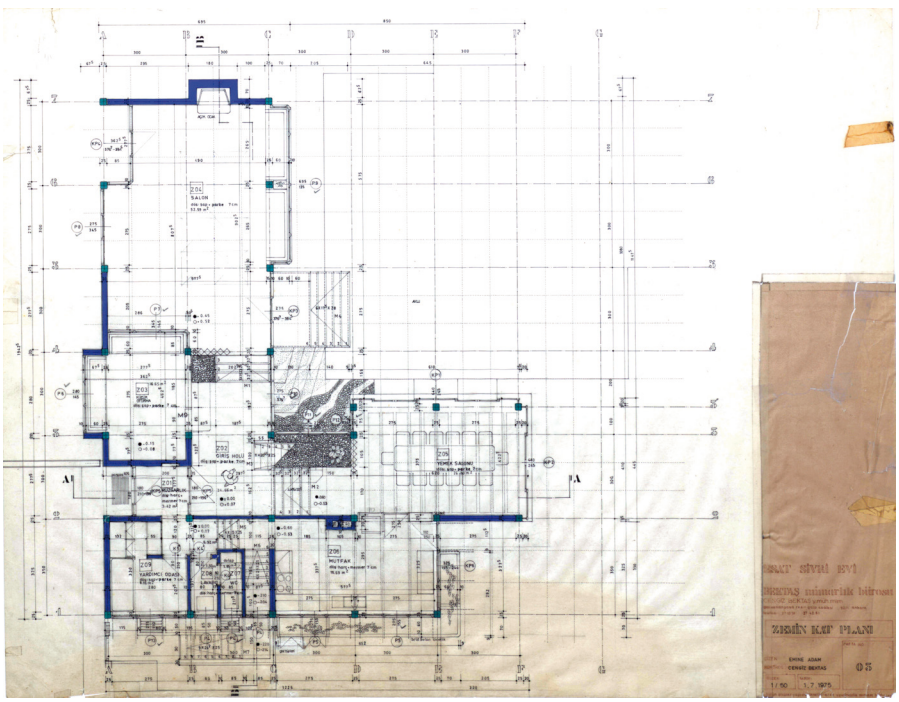
Bektaş'ın "Çağdaşlıkla yöreye saygının birbirine ters düşmeyeceği inancı" biçimindeki bu soyutlaması, mimari uygulama açısından özgün bir nitelik ortaya koymakla birlikte gerçekçilik ve işlevselcilikten beslenip eleştirel akılcılıkla geliştirilen varsayımsal bir kurguya sahiptir. Eğrisel planlı çevre, yapı ve iç mekân düzenlemeleri, bir yay çizgisini takip eden beton kolonlar, bant pencereler, alçak su kanal ve havuzları, açık ocaklı oturma düzeni, mozaik ve vitray panolar, çakıl taşı eşikler gibi mimari dağarcığı akla geldiğinde, Bektaş'ın, antikiteye temellenen bu yapım ögelerini, kendi çağdaş mimari yorumlarıyla yaşayan geçmiş ütopyası için bir tasarım aracı olarak kullandığı görülmektedir. Ancak yaratıcı ve detaylarla gelişkin mimarisine karşın, bunlar için kullandığı mimarlık söylemi, üstelik yazar kimliği de akla geldiğinde, kendisinden beklenebilecek kuramsal bir olgunluk düzeyi sunmamıştır. Örneğin çöpür taşı uygulamalarında olduğu gibi, dinsel pratiklerle de şekillenebilen bazı mekânsal ögeleri sekülerleştirip estetize ederek tasarım lehine birer gösterge gibi kullanmıştır (**Resim 4, Resim 7**). Arkeoloji ve sanat tarihi bilgisine rağmen

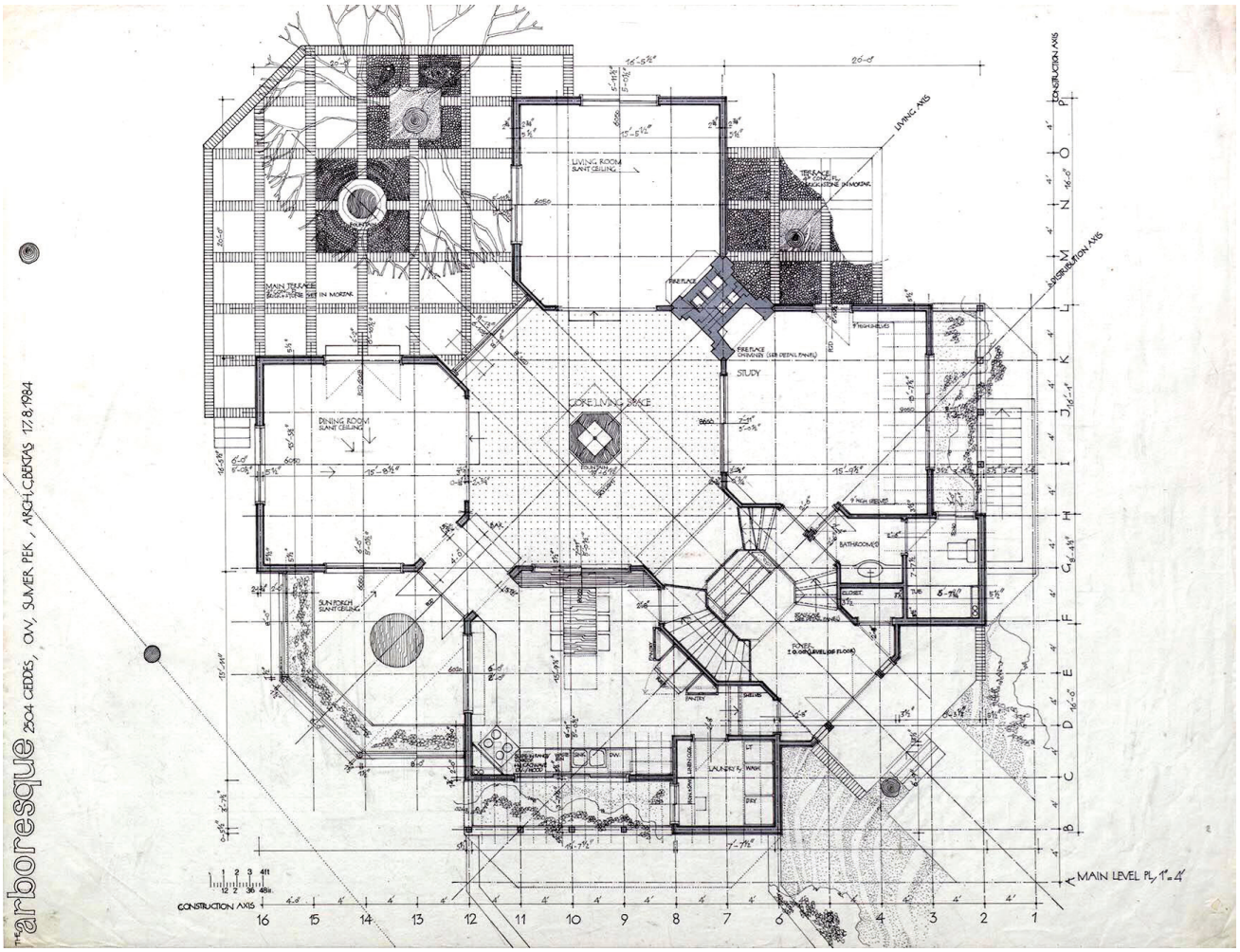
Resim 4. Datça'daki ev: sistem detayları-atölyede ahşap tavan planı (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

Bektaş, söz konusu çağdaş yorum fikrine olan inancıyla bunların tarihsel bağlamları konusunda ise suskunluğu tercih etmiştir.

Diğer taraftan Bektaş'ın projelerinde bu göstergeleri farklı düzeylerde ele aldığı hemen söylenmelidir. Örneğin Kangotan Evi'ndeki açık ocak göndermesiyle yapmış olduğu megaron yorumunun yapısal niteliğine kıyasla, Denizli'deki Esat Sivri Evi (1975) (**Resim 5**), ABD'deki Sümer Pek Evi (1984) (**Resim 6**) ve Japonya'daki Dr. Umezu Evi (1991) (**Resim 7**) gibi yaşayan geçmiş yorumu açısından ortak özelliklerinden bahsedilebilecek söz konusu diğer konut projelerinde, işlevsel yapı ögesinin uygulanması fikrini esneterek, bunları uyarlanabilir göstergeler düzeyinde tutmuş olduğu görülür. Bu projelerinde bant ve giyotin pencereler, mozaik ve vitray panolar, çakıl taşı eşikler gibi hacimsel olmayan düzlemsel yapı ögelerini kullanmakla yetinmiştir. Ancak düzlemsel de olsalar, Bektaş'ın

Resim 5. Esat Sivri evi: uygulama projesi-zemin kat planı (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

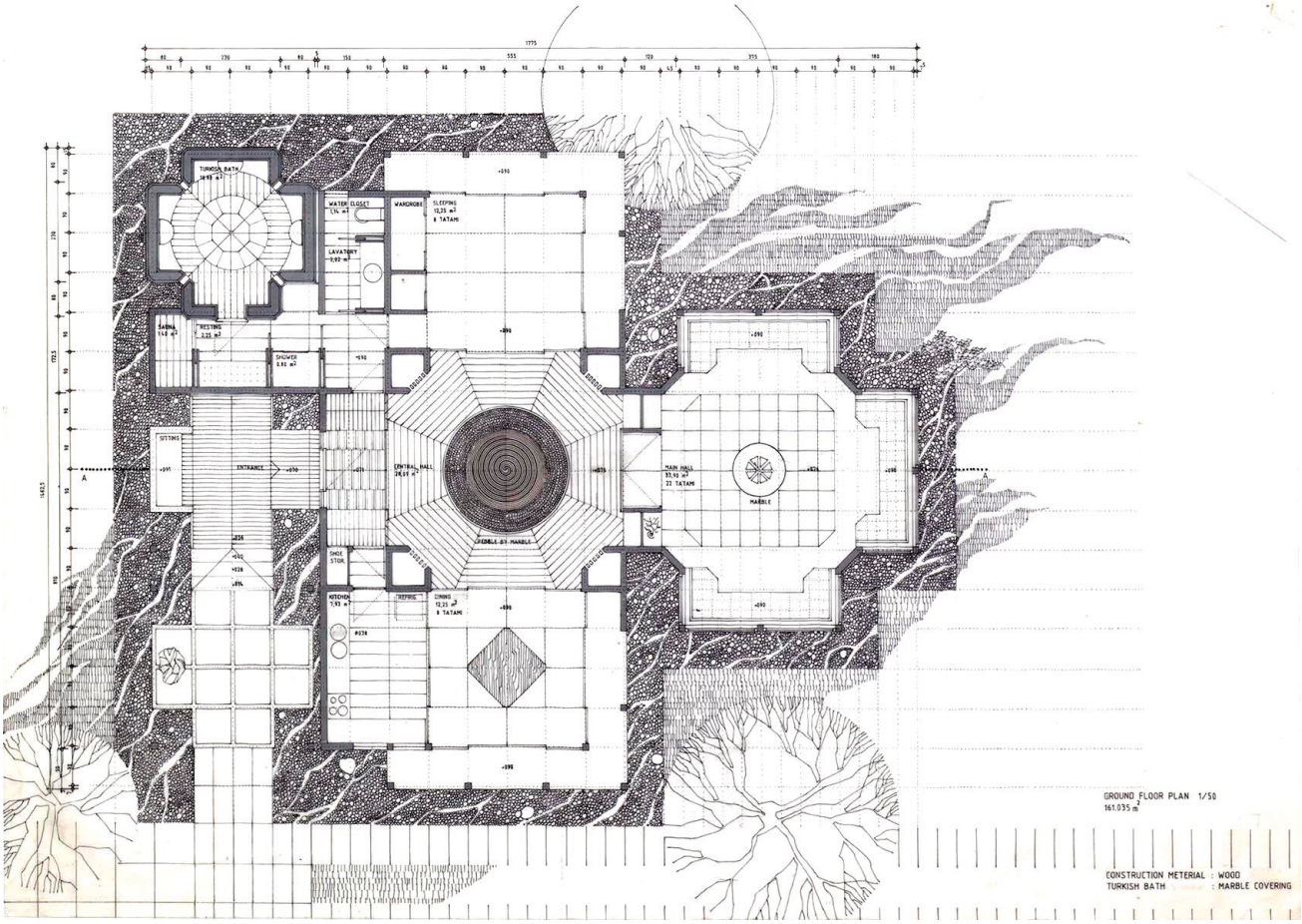

Resim 6. Sümer Pek evi: uygulama projesi-zemin kat planı (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

genel bir niyet olarak Antikiteye göndermede bulunan bu mimari ögeleri çağa uyarlanabilen birer sözcük olarak yorumladığı açıktır. Amerika'daki Sümer Pek Evi için söylediği şu ifadelerinde bu niyet okunabilmektedir:

> "Kültürünü iyi özümsemiş, ülkesinden uzakta bir doktorun, bulunduğu çevrede hiç yabancılaşmadan kendi kültürünü, çağdaş bir yorumla yaşayabilmesi. Birbiri içine akan oylumlardan oluşan, neredeyse tek ve özdeksel oylumlu bir yapı. Tasarımı, çizimi, yerinde yapıldı. Vitrayı da heykelimsi kimi taş ögeleri de tasarlandı. Günün tüm bölümlerine, güneşin durumlarına uygun iç ve dış oylumların birbirini izleyen ritmi bütünden kopmadan algılanıyor (Boyut, 2001, 96)."

Öyle anlaşılıyor ki Bektaş, böylelikle Amerika ve Japonya gibi birbirinden farklı coğrafyalardaki konut projelerinde de Anadolulu yapılar kurgulayabilmiştir. Bu nedenle farklı zaman ve mekanları bir araya getirmeye çalışmış; idealize edilmiş bir geçmişe hümanist gözlüklerle dünyanın her yerinden yaşayan geçmiş olarak bakabilmiştir. Bektaş'ın bu yaklaşımı, Umberto Eco'nun "mimari nesneyle anlamı arasındaki bağıntı" (Eco, 2016, 22) olarak açımladığı türden, mimarlık göstergebilimi tartışmaları için iyi bir malzeme üretmiştir. Ancak Bektaş ürettiği mimari göstergelerin, bu açıdan değil, gerçekçi ve işlevselci olarak alımlanmasına katkı sunmuştur. Oysaki, Eco'nun ufuk açıcı perspektifi, Kangotan Evi'nde Bektaş'ın işvereniyle yaşadığı sorunun anlaşılmasında kullanılabilecek kritik bir açılım yapar. Eco, *Mimarlık Göstergebilimi*'nde şöyle demektedir:

Resim 7. Dr. Umezu evi: avan proje-zemin kat planı (SALT Araştırma, Cengiz Bektaş Arşivi)

> "Bana mimarlığı kullanma (içinden geçme, içine girme, durma, yukarı çıkma, ayaklarımı uzatma, pencereye yaklaşma, yaslanma, elime alma vb. gibi) olanağı veren şey, yalnızca bazı işlevlerin mümkün olması değil benim (bu işlevlerden yararlanabilmem için) mimari nesneyle anlamı arasındaki bağlantıyı bilmemdir. Hatta söz konusu olan, göz aldatıcı biçimler olsa bile, yani bir işlevin yerine getirilmesi aslında mümkün olmasa bile (yukardaki bağlantıyı kurmuşsam) bunları da kullanmaya hazırmışım gibi gelir" (Eco, 2016, 22).

Öyle görülüyor ki Bektaş, Anadolu Ülkesi'nde yüksek kültür evrenselliği ile halk kültürü özgüllüğüne ait yapı unsurlarını ustalıkla yan yana getirmekle birlikte bu yaklaşımındaki mimari nesne ile anlamı arasındaki bağıntıyı açıklama veya kendi yazıları başta olmak üzere tartışmaya açma yanlısı değildir. Bektaş bunun yerine, kullanım değerleri çoktan terkedilmiş olanları birer dekorasyon katmanına, bir panoya dönüştürmüş; tanınmayacak hale gelmiş pratikleri heykelsi bir güzellik ve somutlukla yeniden üretmiş ve böylelikle onları yaşattığına inanmıştır.

Kangotan Evi başta olmak üzere Bektaş'ın söz konusu Antikite göndermesine sahip mimari öge dağarcığının anlamlandırılması için Bektaş'ın ozan-mimar imzasının bir başka dayanağı, Halikarnas Balıkçısı'nın (2017, 16) adını koyduğu, dionisyak tarih (**20**) anlayışıdır. Balıkçı'nın önerisi, didaktik ve gerçek olay peşindeki akademik tarih bilgisi yerine, yaşamı coşkulandırıp epik duygulanıma (**21**) yer açacak olan mitolojik çağrışımlı bir anlatı ve anlatma biçiminin üretilmesidir. Bektaş, belli bir entelektüel bilgi birikimi ve ozan kimliğinden beslenen bu

20. Halikarnas Balıkçısı'nın adını koyduğu "dionisyak tarih" önermesi için bkz. Halikarnas Balıkçısı (2017, 15-6). Makaledeki dionisyak biçimindeki yazım, imla açısından kelimenin Halikarnas Balıkçısında geçtiği "s" ile ve Halikarnas Balıkçısı'nın (2017) kullanımına gönderme yapmak için sürdürülmüştür. Erhat (2019a, 91-8)'de bu konuyla bağlantıyı tragedyanın doğuşuna kadar götürür. O'na göre Bektaşilik, Dionysos dininin mistik akımlar ve tarikatlar üstündeki etkili olan ve Anadolu'da gelişen biçimidir.

21. Epik kavramının açılımı için bkz. Belge (2016, 405-29).

fanteziyi dayanak olarak kullanıp Anadolulu kavramını söylemine, mimar kimliğiyle ve biçim aracılığıyla somutlaştırdıklarını ise projelerine yorum olarak yerleştirmiştir.

Bu çerçevede Bektaş'ın halk yapı sanatı araştırması, Anadolu Ülkesi için gerçeklik yaratma arayışının kültürel programını oluşturmuştur (**22**). Bu kapsamdaki çalışmaları, bölgeselci (Tanyeli, 1998, 43) (**23**) ve özcü (Paköz, 2018) mimarlık söylemi ile ilişkilenir. Ayrıca bunları, 20. yüzyıl başındaki evrenselci modernizm(ler) karşısında konumlanıp aidiyet özlemi sorununa odaklanan yerel modernizm(ler) bağlamında okumak mümkündür. Türkiye'de hümanizm güdümündeki kapsamı ise kültürel tarih ve geleneğin yeniden inşası sürecindeki etnisite yerine coğrafyayı işaret eden kimlik temalarından olan Akdenizlilik ve Anadoluluk bağıntısı (Bora, 2017, 65-6; Bozdoğan, 2001, 20; Paköz, 2019) ile aşılanarak biçimlenmiştir.

Bektaş için ayırt edici olan halk yapı sanatı çalışmaları, bu çerçevede ele alınıp Mavi Anadolucu arka planı ve geleneğe eklemlenmek söylemiyle değerlendirildiğinde, toplumsal kültür iktidarı talebindeki modernist programların bir veçhesi (Bora, 2017, 64-6); geçmişi kaynak kabul eden bir gelecek tahayyülü (Güzer, 92, 85) olarak tanımlanabilir. Dikkat çekici olan ise bu türden söylemlerin, Türkiye'de tarihsel anlamda farklı arka planlara sahip mimar personalarını ortaklaştırabilen bir örüntüye sahip olabilmesidir. Örneğin Bülent Tanju'nun (2018), Sedat Hakkı Eldem'in 1928-30 yılları arasındaki mimarlık metinleri üzerine yaptığı tartışmayı hatırlamak, konunun gelenek söylemi ilintisi açısından ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi için yerinde olacaktır.

Bülent Tanju'ya göre, Eldem'in gelenek inşası çabası "kültürel anavatan icadı" olarak tanımlanabilir (Tanju, 2008, 141). Tanju'nun perspektifiyle görüntülendiğinde, Bektaş da Eldem'inkine benzer bir gerçeklik inşası talebindedir. Ek olarak Tanju (2008, 136), Sedat Hakkı Eldem'in "merkezi bir bilen ve onun çözümleri, talimatlarınca üretim yapan, birbiri ile çatışmayan ve çelişmeyen toplumsal aktörlerin organik uyumu"na olan yatırımına dikkat çeker. Bu durumun Cengiz Bektaş'ta da sürdüğü anlaşılmaktadır. Aralarında akademili olmanın yanında ikinci bir kesişmenin kolaylıkla üretilemeyeceği Eldem ve Bektaş söylemlerinin ortaya koyduğu bu ortaklaşma, Türkiye'de mimari gelenek peşindeki düşünce yapısının (**24**) ve persona inşalarının görüntülenmesi için önemlidir. Bu perspektiften ele alındığında Eldem'in "Milli Mimari Seminerleri"ne denk düşecek biçimde, Bektaş'ın 1974 yılında bir sergiye de dönüşmüş olan "Halk Yapı Sanatı" araştırması da (Bektaş, 2001a, 157) kendi bileşenlerinin özünü bulmaya çalışan bir denemedir.

Bu nedenle Bektaş'ın Anadolu'da çok sayıda gezi ve çalışmayla gerçekleştirdiği halk yapı sanatı araştırması, testlerden geçmiş şeylere güvenmenin akla yatkın (Bektaş, 2001a, 19, 31-7) ve dolayısıyla Haas'a referansla açıklamak gerekirse halk, yapı, sanat kavramlarıyla kurulan ve uluslararası ölçekte koordinasyon sağlayabilen, ilkeli bir dizgedir (**25**). Feyerabend'in perspektifiyle tanımlamak gerekirse, dinsel olmayan ideolojik bir inanca temellenen hem mimarlık içi hem dışı ortamlarda denenmiş doğruları telkin eden bir toplumsal içerik üretimidir. Bektaş, bu kalıplar içindeki mimari yorumlama biçimiyle "Milli Mimari Seminerleri"yle ortaklaşmakla birlikte, kritik bir açıyla ondan ayrışır. Eldem geçmişi, tarihsel bir kaynağın unutulmaması gereken bir kimlik ve hafıza inşası anlamındaki biçimsel bir imgesi olarak üretmiştir. Bektaş ise tarihe kaynak anlamındaki benzer bir anlayışla yaklaşıp, geçmişe ait tekno-kültürel ve biçimsel unsurları şimdide yaşatabilecek somut bağlantılar,

22. Akyıldız ve Karacasu'da (1999) incelenmiş olduğu gibi Mavi Anadolucuların Türk Hümanizmi ve halk sanatı inşası arasında kurduğu bağlantı önemlidir. Bu bağlantının kaynak ve ardıl kullanımının karşılaştırmalı olarak izlenmesi için ayrıca bkz. Eyüboğlu (1999) ve Bektaş (2001a).

23. Tanyeli'de (1998), söz konusu kavramlar *reel* ve *rejyonalist* olarak geçmektedir. Konunun hem sosyo-politik hem de kültürel anlamdaki bağlantısının 60'lar dönümünde dünya ölçeğindeki mimarlık çerçevesi için bkz. Colquhoun (1990, 11-8). Türkiye ve mimarlık arakesitindeki rejyonalist bağlamsalcılık ile ilintisinin tespiti ve eleştiri için ise bkz. Tanyeli (1998, 235-50). Mimari Bağlamsalcılık üzerine detaylı ve özenli bir inceleme için, ayrıca bkz. Özten, Ü., Anay, H. (2017); özellikle bkz. Kömez Dağlıoğlu (2017).

24. Sabahattin Eyüboğlu'nun "Yaşayan Geçmiş"inin de yer aldığı, Türkiye'de gelenek sorunu üzerine yapılan felsefe inşalarını örnekleyen yazıları derleyen bir bölüm için ayrıca bkz. Alpyağgil (2017b, 587-716); Mavi Anadoluculuğun felsefe üretimi bağlamındaki kısa not için ise bkz. Alpyağgil (2017a, 33).

25. Bu bağlamda Rudolfsky'nin 1964 tarihli *Architecture Without Architects* sergisi hatırlanabilir. Bektaş'ın bu sergiyi izlemiş olduğu veya en azından haberdar olduğunu düşündürecek biçimde *Mimarlık* dergisinde bu tema ve bazen "halk yapı sanatı" başlığı altında 1976-81 yılları arasında yayınlanan bir sayfası mevcuttur; örnek olarak bkz. (Bektaş, 1981, 3-5). Bu örnekte Bektaş, yazısına Bedri Rahmi Eyüboğlu'ndan bir alıntıyla başlar:

> "Bu Anadolu var ya bu Anadolu
> Bu misli menendi görülmemiş cömert ana
> Bu her yanı meme her yanı dudak bu her yanı gül
> Bu zırnık almadan veren habire veren yediveren gül (Bektaş, 1981, 3)".

yani göstergeler olarak düşünmüştür. Bir başka ifadeyle Eldem geçmişi geride kalmış bir mazi olarak kabul ederken Bektaş geçmişin şimdide yaşayabileceğine inanmıştır. Bu nedenle de uygulamalarında, yerel kullanım değerleri büyük oranda değişmiş de olsa halen evrensel anlam üretebilen somut mimari ögeleri, projelerine ustalıkla yerleştirmiş, ancak bunları gerekçelendirip açıklarken kendisinden beklenmeyecek bir naiflik üretmiştir.

SONUÇ

Cengiz Bektaş'ın ozan-mimar imzası, şair, yazar, aktivist, mimar ve genel olarak ifade etmek gerekirse aydın duruşuyla ilgili olarak kendisine yöneltilen sorulara cevaben çeşitli mecralarda öne sürdüğü bir benlik sunumudur. Doğum yeri itibariyle düşünüldüğünde Bektaş'ın bu imzası, yakın çevresi ve Anadolu'daki arkeolojik mirasla coğrafi ve kültürel özcülük anlamındaki mitolojik bir köken ilişkisi kurmasını kolaylaştırmıştır. Bektaş, bu imzayla yürüttüğü yapı sanatı araştırması gibi çalışmalarıyla Akdenizli Antikite imgesini Anadolulu temasına yansıtabilmiş; böylelikle de geriye dönük bir inşa, aidiyet kurgusu ve kimlik tasarımı boyutundaki hayalci bir sahiplenme fikri geliştirebilmiştir.

Türkiye mimarlık ortamındaki mimar persona inşaları açısından değerlendirildiğinde, Bektaş geleneğe eklemlenmek aforizmasıyla öne çıkan kristalize olmuş bir örnektir. Söz konusu imzası ise, hem yazar ve mimar olarak eş zamanlı yürüttüğü pratiğini hem de üstlendiği ve kendisine atfedilen Cumhuriyet aydını rolünü taçlandırmaya yöneliktir. Bektaş bu verimli imzayla, modernlik-çağdaşlık, bilimsellik ve demokrasi gibi evrensel kavramları dayanak olarak gösterip yaşayan geçmişi yerelde yorumlama inancını parlatan ideolojik kurgular üretmiş; yaşamının sonuna değin, materyal kültür ve tarihyazıma yaratıcı ve dikkate değer katkılarda bulunmuştur.

Şair ve yazar kimliğine gönderme yapan ozan pratiğiyle kaleme aldığı mimarlık, kent ve kültür konulu yazıları, her ne kadar akla seslenen bir somutluk ve yalınlık olarak kabul görseler de kuramsal anlamda naif metinler olmanın ötesine geçememişlerdir. Bektaş'ın bu makalede incelenmiş olan uygulamalarında ise, ozan-mimar imzasının mekânsal anlamda belirli yapım vurguları oluşturacak mimari sözcük dağarcığı düzeyinde görüntülenebildiği söylenmelidir. Ancak Bektaş'ın bu uygulamaları, ayrıntılarla gelişmiş, detaylandırılmış bir tasarım kalitesi sunmakla birlikte toplamdaki etkileri anlamında birer deneme olarak kalmışlardır. Bektaş üzerine olan tarihyazımda ve bizzat Bektaş tarafından da dillendirilmiş olduğu gibi, yerel gerçeklerle üretilen akılcı çözüm yoluna sahip işlevselci yapılar olarak anılmışlardır.

Öte yandan dile getirilmese de Bektaş bu denemelerinde, yan anlamların peşine düşmüştür. Biçim-işlev ilişkisi üzerinden anlamlandırılan Bektaş'ın geleneğe eklemlenme yorumu, tarihsel olmayan bir gerçekçiliğe, yaşayan geçmiş inancına dayanmaktadır. Bektaş için geçmiş, bir başka ifadeyle gelenek, çağımıza gelebilmiş olan demek olduğuna göre artık geçmişte değil, bugünde bir referans, bir yöntem olarak kullanılmak üzere elimizde olan ve araçsallaşabilen değerlerdir. Bektaş geçmişe, mimari biçim ve işlev ilişkisi düzeyinde referans verip çağdaş olan duruma, ütopyacı bir kurgu olan yaşayan geçmiş inancıyla eklenmeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla hem kendisinin hem de tarihyazımın gerçekçilik ve işlevselcilik olarak

açıkladığı, bunlardan beslenen ancak aynı zamanda bunlardan ayrışan, eleştirel akılcı soyutlamalar üretmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Cengiz Bektaş ozan-mimar imzasıyla, dikkate değer mekân dizgeleri denemiş olmakla birlikte, mimari sözcük dağarcığı tartışmaları için kendisinden beklenebilecek ufuk açıcı bir perspektif yerine, aforizmalarıyla öne çıkmıştır. Buna rağmen, Bektaş'ı özgün kılan ise, toplumsal yaşamın evrensel, yerel ve seküler biçimleri olarak yorumladığı Antikite ve Anadolu kültür temalarını, hümanist kalıplarla estetize ederek somutlaştırmaya çalışan bir yaratıcılığa yol açmış olmasıdır.

KAYNAKLAR

AKYILDIZ, K., KARACASU, B. (1999) Mavi Anadolu: Edebi Kanon ve Milli Kültürün Yapılandırılışında Kemalizm ile Bir Ortaklık Denemesi, *Toplum ve Bilim* (81) 26-42.

AKYOL, M., BOYACIOĞLU, E., ALTAN, T.E. (2019a) Mimarlık ve Yolculuk Pratiği: Cengiz Bektaş'ın "Anadoluluk" Söylemi, Mimarlık (407) 46-51.

AKYOL, M. (2019b) *Cengiz Bektaş'ın Anadolulu Mimarlık Söylemini Yolculuk ve Yerel Modernlik Üzerinden Okumak*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

ALPYAĞIL, R. (2017a) Türkiye'deki Felsefe Faaliyetlerine Bir Prologomena Ve Bir Protreptik, *Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak Feylesof Simalardan Seçme Metinler I,* der. R. Alpyağgil, İz Yayıncılık, İstanbul; 13-33.

ALPYAĞIL, R. der. (2017 b) Gelen-ek 1: Değerlendirme Yazıları, *Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak Feylesof Simalardan Seçme Metinler I,* İz Yayıncılık, İstanbul; 587-716.

ANDERSON, B. (1983) Imagined Communities, *Hayali Cemaatler,* çev. İ. Savaşır (2007) Metis, İstanbul.

BALAMİR, A. (1992) Geniş Ufuklu Mimar Kimliği ve Bektaş'ın Mimarlığı, *Arredamento Dekorasyon* (39) 85BEKTAŞ, C. (2015) Azra Erhat-5, *Evrensel.* [https://www.evrensel.net/yazi/75407/azra-erhat-5] Erişim Tarihi (13 Şubat 2021).

BEKTAŞ, C. (2014) *Bir Yerli Olmak*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2013a) *Bedri Rahmi Nakışlı Bir Deneme*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2013b) *Türk Evi*, YEM Yayın, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2012a) *Kültür Vatanımız*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2012b) *Mimarlık Nedir? Mimar Ne Yapar?*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2009) *Anlamıyorlarsa Anlatamıyorsun*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2008) *Doğuran Doğurtan Afrodisyas Şiirleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2006) *Anadolulu İnsan Olmak*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2001a) *Halk Yapı Sanatı*, Literatür, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (2001b) *Mimarlıkta Eleştiri*, Literatür, İstanbul.

BEKTAŞ, C. (1981) Halk Yapı Sanatı Açısından Babadağ, *Mimarlık (2)* 3-5.

BEKTAŞ, C. (1979) *Proje Uygulama 2- Mimarlık Çalışmaları*, Yaprak Kitabevi, Ankara.

BEKTAŞ, C. (1970) *Akdeniz; Şiirler*, Dost Yayınları, Ankara.

BELGE, M. (2016a) Halikarnas Balıkçısı ve Mavi Anadolu, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim, İstanbul; 274-279.

BELGE, M. (2016b) Mavi Anadolu Hümanizmi, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim, İstanbul; 280-87.

BELGE, M. (2016c) Epik, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim, İstanbul; 405-429.

BİLSEL, C. (2007) Our Anatolia: Organicism and the Making Of Humanist Culture in Turkey, *Muqarnas* (24) (Fall 2007) 223-41.

BORA, T. (2017) Mavi Anadolu, *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İletişim, İstanbul; 88-90.

BOYUT (2001) *Cengiz Bektaş*, Çağdaş Türkiye Mimarları Dizisi 4, İstanbul.

BOZDOĞAN, S. (2009) Unutulmuş Bir Başka Sedad Hakkı Eldem Çizgisi: Makine Çağına Karşı Lirik Bir Anadolu/Akdeniz Modernizmi, *Sedad Hakkı Eldem Retrospektif I*, der. E. Eldem, B. Tanju, U. Tanyeli, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Yayınları, İstanbul; 14-24.

COLQUHOUN, A. (1981) Essays in Architectural Criticism, *Mimari Eleştiri Yazıları*, çev. A. Cengizkan (1990) Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, İstanbul.

CENGİZ BEKTAŞ MİMARLIĞI PANELİ (2018) Mimarlar Odası İstanbul Büyük Kent Şubesi, Ocak 2018. [https://www.youtube.com/watch?v=xzTO6OOSPJQ] Erişim Tarihi (7.03.2018).

ÇOK YÖNLÜ KÜLTÜR İNSANI (2018) ESR Film Yapımı, Mimarlar Odası İstanbul Büyük Kent Şubesi, İstanbul.

ECO, U. (2019) La Struttura Assente, *Mimarlık Göstergebilimi*, çev. F.E. Akerson, Daimon, İstanbul.

EYÜBOĞLU, S. (2020) *Mavi ve Kara: Denemeler*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ERHAT, A. (2019a) *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ERHAT, A. (2019b) *Mavi Yolculuk*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ERHAT, A. (2020) *Mavi Anadolu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

FEYERABEND, P. (1991) Three Dialogues on Knowledge, *Bilgi Üzerine Üç Söyleşi*, çev. C. Güzel, L. Kavas (2005) Metis, İstanbul.

FEYERABEND, P. (1988) Farewell to Reason, *Akla Veda*, çev. E. Başer (1995) Ayrıntı, İstanbul.

FINDIKLI, E.B. (2020) Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nda Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri Ve Sanat Adamı Kimliğinin İnşası, yayımlanmamış makale.

FINDIKLI, E.B. (2018) *Mare Nostrum*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

FINDIKLI, E.B. (2011) *İtalyanlar ve Türkler: Mekânın Reel ve Historiyografik İnşası,* yayınlanmış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

FINDIKLI, E.B. (2009) Mimarlık Tarih Yazımı ve Sedat Hakkı Eldem'in Bağlamsallaştırılması, *Sedad Hakkı Eldem Retrospektif II*, der. E. Eldem, B. Tanju, U. Tanyeli, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Yayınları, İstanbul; 297-309.

GELENEĞE EKLENMEK KONFERANSI (2020) Süleyman Demirel Üniversitesi, Şubat 2020. [https://w3.sdu.edu.tr/haber/9105/yuksek-mimar-cengiz-bektas-gelenek-siz-ona-bir-sey-ekleyebiliyorsaniz-gelenektir] Erişim Tarihi (26.02.2022).

GELENEĞE EKLENMEK OTURUMU, CENGİZ BEKTAŞ MİMARLIĞI PANELİ (2018) Mimarlar Odası İstanbul Büyük Kent Şubesi, Ocak 2018. [https://www.youtube.com/watch?v=xzTO6OOSPJQ] Erişim Tarihi (7.03.2018).

GELENEĞE EKLENMEK SEMPOZYUMU (2017) İzmir Mimarlık Merkezi, Eylül 2017. https://www.youtube.com/watch?v=1N6Jy7nFQBo] Erişim Tarihi (26.02 2022).

GÜZER, A. (1992) Dört Kişiydiler Bir De O, *Arredamento Dekorasyon* (39) *84-5.*

HAAS, P.M. (1992) Epistemic Communities and International Policy Coordination, *International Organization*, 46 (1) 1-35.

HALİKARNAS BALIKÇISI (2017) Türkiye'nin Dionisyak Tarihi, *Düşün Yazıları*, der. A. Erhat, Bilgi Yayınları, İstanbul; 13-31.

KÖMEZ DAĞLIOĞLU, E. (2017) Mimarlıkta Bağlamsalcılık Tartışmasına Bir Bakış: 1950-1980, *Mimari Bağlamsalcılık*, der. Ü. Özten, H. Anay, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir; 62-77.

KUBAN, D. (1992) Cengiz Bektaş: Mimarlık ve Ussal Şiir, *Arredamento Dekorasyon* (39) 77-9.

MERİÇ, C. (1980) Çağın Dini Hümanizm, *İzdiham*. [https://www.izdiham.com/cemil-meric-cagin-dini-humanizm/] Erişim Tarihi (4 Nisan 2021).

ÖYMEN GÜR, Ş. (2007) Önsöz, *I. Türkiye Mimarlık Eleştirisi Örnekleri Seçkisi*, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, İstanbul, 11-17.

ÖZTEN, Ü., ANAY, H. der. (2017) *Mimari Bağlamsalcılık*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

PAKÖZ, A. (2018) Vernaküler Mimarlık Söylemlerinde Özcülük: Yanıt Bekleyen Sorular, *Arredamento Mimarlık Dergisi* (324) 92-7.

PAKÖZ, A. (2017) *Vernaküler Bağlantılı Kavramlar Kapsamında Türkiye'de Mimarlık*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin.

PAKÖZ, A. (2016) Bir Standart Yaratma Aracı Olarak Türkiye'de Vernaküler Mimarlık, *Art-Sanat Dergisi* (5).

SALT Araştırma Mimarlık ve Tasarım Cengiz Bektaş Arşivi (2020) *Cengiz Bektaş ile Mimari Üretimleri Üzerine Söyleşi*. [https://saltonline.org/media/files/cengiz_bektas_010620_scrd.pdf] Erişim Tarihi (10.04 2021).

SALT Araştırma Mimarlık ve Tasarım Cengiz Bektaş Arşivi (2016a) *Söyleşi: Cengiz Bektaş ve Nevzat Sayın*: *Müellif-Çalışan Etkileşimi Üzerinden Mimarlığı İzlemek: İstanbul Bektaş Mimarlık İşliği ve Özyönetim Modeli Nasıl Mimari Yapılar Ürettiler?* Moderatör I. Uçman Altınışık; M. B. Altınışık, danışman E. B. Fındıklı, İstanbul, Aralık 2016 [https://youtube.com/watch?v=DRu21NATkfY] Erişim Tarihi (4.01.2021).

SALT Araştırma Mimarlık ve Tasarım Cengiz Bektaş Arşivi (2016b) *Denizli Etkinlikleri*: *İşveren-Müellif-Yüklenici Etkileşimi Üzerinden Mimarlığı İzlemek: Denizli'deki Bektaş Yapılarının Üretim Süreçleri*. Moderatör I. Uçman Altınışık; M. B. Altınışık, danışman E. B. Fındıklı, Denizli, Ekim 2016. [https://saltonline.org/tr/1461/cengiz-bektas-arsivi-denizli-etkinlikleri] Erişim Tarihi (15.05.2021).

SALT Araştırma Mimarlık ve Tasarım Cengiz Bektaş Arşivi (2016c) *Cengiz Bektaş Arşivi Tanıtım Toplantısı ve Cengiz Bektaş ile Söyleşi*. Moderatör I. Uçman Altınışık; M. B. Altınışık, danışman E. B. Fındıklı, İstanbul, Haziran 2016.

SALT Araştırma Mimarlık ve Tasarım Behruz Çinici Arşivi (2015a) *ODTÜ Yarışması Muamması: Kimi Ayrıntılar.* [https://www.youtube.com/watch?v=uNJj8yrKdts] Erişim Tarihi (14.02.2021).

SALT Araştırma Mimarlık ve Tasarım Behruz Çinici Arşivi (2015b) *Öznel Bir Siyasi Peyzaj Yorumu; ODTÜ Yerleşkesi'nin Çevresel Tarihine Giriş.* [https://www.youtube.com/watch?v=uNJj8yrKdts] Erişim Tarihi (14.02.2021).

ŞENOL, M. (2009) Medeniyet Tartışmalarında Mavi Anadoluculuk Akımının Yeri; Mavi Gezi Teknelerinden Anadolu Kıyılarına Bakmak, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* (21-22) 105-124.

TANJU, B. (2008) Sedad Hakkı'nın Mimarlık Metinleri: Değişim, Yanılgı, Soru(n)lar Ve Vatan 1928-1930, *Sedad Hakkı Eldem Retrospektif I*, der. E. Eldem, B. Tanju, U. Tanyeli, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Yayınları, İstanbul; 168-185.

TANYELİ, U. (1992) Cengiz Bektaş ve Yeni-Atatürkçü Düşünce, *Arredamento Dekorasyon* (39) *80-83.*

TANYELİ, U. (1998) 1950'lerden Bu Yana Mimari Paradigmaların Değişimi ve 'Reel' Mimarlık, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul; 235-254.

YAPI (2021) Cengiz Bektaş: Çok Yönlü Kültür İnsanı [https://yapidergisi.com/cengiz-bektas-cok-yonlu-kultur-insani/] Erişim tarihi (12.11 2022).

Received: 17.05.2021; **Final Text:** 25.11.2022

Keywords: Architectural criticis; persona construction; epistemic community; critical rationalism; Cengiz Bektaş.

PERSONA CONSTRUCTION OF CENGİZ BEKTAŞ AS POET-ARCHITECT

This article examines the expression "poet-architect" that Cengiz Bektaş used as a signature in his writings in response to questions about his identity. This self-presentation ranges from literature, art history, archeology, and politics. It is fed by a social capital extending from

philosophy to sociology, engineering, and architecture. With his personal and professional knowledge within such social capital, Bektaş produced prolific material from the 1960s until the last years of his life. Thus an interest in culture, politics and architectural historiography arose around his name "poet-architect Cengiz Bektaş"; it has also been both the subject and the object of a persona construction.

Bektaş's poet and architect identities were shaped by common processes. While Bektaş's poetic practice was described as "a concrete poetry that appeals to the mind", his architectural practice was generally evaluated in terms of "vernacular modernism", "alternative contextualism", "critical regionalism" and regarded as realistic and rational practices that did not leave any room for surprises. On the other hand, some of his projects have features that cannot be explained by realism or rationality alone; they present a certain level of quotation, citation, transfer, and interpretation beyond the relationship of locality, form and function. In addition, it is worth questioning the silence of an actor who has written many texts as a poet and writer, regarding his own architecture.

This article aims to read the poet-architect signature of Cengiz Bektaş as a persona construction, which brings together his poet identity with his architect identity through his architectural works. Some of Bektaş's articles, which he wrote during different periods, as well as his projects and other works that can be followed along with them, are the materials the article examines. To assess the social capital defined as a scope from which the poet-architect signature is nourished as summarized in Bektaş's own words, "the faith in intellectuals" and the accompanying "claim for criticism and reason", Peter M. Haas's "epistemic community" and Paul Feyerabend's concepts of "critical rationalism" are used.

CENGİZ BEKTAŞ'IN OZAN-MİMAR OLARAK PERSONA İNŞASI

Bu makale Cengiz Bektaş'ın, yazılarında kendini tanımlarken kullandığı "ozan-mimar" ifadesini irdelemeye yöneliktir. Bu benlik sunumu edebiyattan sanat tarihi, arkeoloji, siyaset ve mimarlığa uzanan bir sosyal sermayeden beslenir. Bektaş, bu olanaklar dahilindeki bireysel ve profesyonel birikimiyle, 1960'lı yıllardan hayatının son yıllarına dek verimli bir materyal üretimi yapmış, ismi etrafında kültür, siyaset ve mimarlık tarihyazımının yöneldiği bir ilgi oluşmuş; ayrıca bir persona inşasının hem öznesi hem nesnesi olmuştur.

Bektaş'ın şair ve mimar kimlikleri ortaklaşan süreçlerle şekillenmiş, ozan-mimar imzası bu kesişimden beslenmiştir. Bektaş'ın şiirleri "usa seslenen somut şiir" olarak nitelendirilirken, mimarlık pratiği ise genel olarak "vernaküler modernizm", "alternatif bağlamsalcılık", "eleştirel bölgeselcilik" açısından incelenip "sürprize yer açmayan", "gerçekçi" ve "akılcı uygulamalar" olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan bazı projeleri yerellik, biçim ve işlev ilişkisinin ötesindeki bir alıntılama, aktarma ve yorum düzeyine sahiptir. Ek olarak, şair ve yazar kimliğiyle çok sayıda metin kaleme almış bir mimarın, bu konuda ve kendi mimarlığı hakkındaki ketumluğu sorgulamaya değerdir.

Bu makalenin amacı, Cengiz Bektaş'ın ozan kimliği ile mimar kimliğini bir araya getiren ozan-mimar imzasını bir persona inşası olarak mimari çalışmaları üzerinden okumaktır. Bektaş'ın farklı tarihlerde kaleme aldığı, bazı yazıları ve bunlarla paralel olarak izlenebilecek proje ve diğer çalışmaları, makalenin inceleyeceği materyallerdir. Ozan-mimar imzasının

beslendiği sosyal sermaye bir kapsam olarak tanımlandığında, kendi ifadeleriyle özetlemek gerekirse Bektaş'ın "aydınlara olan inancı" ile "eleştiri ve akıldan yana olma iddiası"nı yorumlamak için Peter M. Haas'ın "epistemik cemaat" ve Paul Feyerabend'in "eleştirel akılcılık" kavramlarına başvurulacaktır.

IŞIL UÇMAN ALTINIŞIK; B.Arch, M.Sc., PhD.
Received her PhD degree in 2012 at Istanbul Yıldız Technical University. Her research interests include architectural history, theory and design. isil.altinisik@gmail.com

METU JFA 2022/2
(39:2) *159-180*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.3

SANAT VE MİMARLIKTA MASKELEME STRATEJİLERİ İLE ÖTESİNİN VARLIĞI (1)

Tuğba CESTEL*

Alındı: 13.06.2021; **Son Metin:** 24.08.2022

Anahtar Sözcükler: Duchamp; Tschumi; maskeleme stratejileri; arzu nesnesi; eşik.

1. Makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Bina Araştırma ve Planlama Doktora Programı, Doç. Dr. Senem Kaymaz'ın 'Mimarlık Düşüncesinde Eleştirel Kuramlar' dersinde üretilmiştir

2. Nesnenin maddesellikten kopup kavramsallığa doğru gidilmesini örnekleyen bu çalışma, 20. yüzyılda sanatın geçirdiği değişikliklerden sadece birini kapsamaktadır. 1960'lardan bu yana minimalizm, land art, site-specific art gibi kavramsallığın yanında maddeselliği, fenomenolojiyi, bedenin maddesel deneyimini de vurgulayan ve bundan beslenen, dolayısıyla farklı ve zıt yönlerden üretimlerin öne çıktığı sanat yönelimlerine de şahitlik etmektedir.

* Building Research and Planning Department, Yıldız Technical University, Istanbul, TURKEY.

Sanat ve mimarlık dünyası toplumsal/dinsel/kültürel öğretilerden etkilenerek şekillenirken, Aydınlanma Döneminden itibaren öznenin varlığının da dâhil olduğu tasarımları sergilemeye başlamıştır. Aydınlanma felsefesinin temsil yerine takdimi yerleştiren anlayışı temel alan 'öznellik' arayışı, fiziksel olarak kanıtlanamayanı bulma çabasındadır. Nesnenin maddesellik ötesindeki kavramsal varlığı, sanat ve mimarlıktaki form endişesi ve estetik kaygıları yapıbozuma uğratarak, öznenin yorumlayabileceği bir alanın ortaya çıkmasına neden olur. Formun hammaddeye biçim vererek düzene girmesini ve anlamlandırılmasını savunan *hilomorfik* anlayışının tersine yaklaşım sergileyenlerden biri olan kavramsal düşünce, nesne karşısındaki öznenin bilincinden doğan idealara öncelik verir. Böylece işlevselliğin ve geleneksel formların önemini yitirdiği sanat objesinde, maddeyi özgürleştiren bir anlayışın hüküm sürmesi görünür olur. Özellikle 20. yüzyıl sonrası ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelerin ortaya koyduğu ideolojik fikirlerden etkilenen kimi sanatçılar, birçok yönelimlerin yanı sıra sanatın nesneye olan ihtiyacını sorgulayarak çeşitli manifestolar üretme gayesi içinde bulunur (**2**). Sanat ürünlerinin biçime dayalı üretiminden uzaklaştırılması, diğer bir deyişle malzemenin fiziksel özelliğinin yanı sıra öznede uyandırdığı algısal boyutunun da dikkate alınarak kişiye özgü anlamlandırılması, yapıtın herkese erişebilme ve özgürlük deneyimi sunabilmenin bir aracına dönüşmesine uygun ortamı yaratır. Bu fikir çerçevesinde bitmişliğini ifade eden görünüş ile arasındaki sınırların kaldırıldığı ve disiplinler arası bir tutum içinde üretilen tasarım objesi, avangart ruhun simgesi olan nesne-özne etkileşimine dayandırılarak zamansız bir görünüm kazanır. Bu bağlam çerçevesinde oluşturulan çalışma, 1960 sonrası izleyiciye sunulan Étant Donnés yapıtı ile Santa Monica Evi'ni Jacques Lacan ve Bernard Tschumi'nin maske kavramı ile ilişkilendirilir. Étant Donnés ile Santa Monica Evi üzerinde uygulanan maskeleme stratejileri araştırılarak, nesnelerin kavramsal boyutlarının oluşturulmasını ve farklı açılardan yaklaşılmasını içeren bir yöntem sunmaktadır.

İzleyicinin sanat nesnesindeki zihinsel izlenimi ve buna bağlı gelişen düşünce sistemini, Marcel Duchamp 1917'de sunduğu Fountain (çeşme) adlı yapıtında 'hazır-nesne' olgusu ile vurgular. Bu yaklaşım 1960'lardan sonra sanat hareketleri ve mimarlık alanındaki birçok tasarım üzerinde de görünür olmaktadır. Üretimlerin yöntemlerine ve süreçlerine kullanılan malzemelerin değişimi ve dönüşümünün dâhil edilmesi, sanat nesnesinin öz varlığından uzaklaşmasına ve kişiye özgü kılınmasının yolunu açar. Bu idea ile harekete geçen sanatçılar ve mimarlar, maddiliğinden koparılan nesnenin karşısına kendi varlığını keşfeden özneyi yerleştirmek ister. İzleyici, tasarımı sorguladığı ve tanımlamaya çalıştığı karşılaşma sürecinde ortaya çıkan ve sınırları belirgin olmayan bir düzlem içerisinde nesne ile birlikte kendi öz varlığını da konumlandırmaya çalışır. Özne kendi bilincine cevap aradığı bu müphem aralıkta, nesnenin varlığını da anlamlandırma çabasına girer. Böylece öznenin beden hareketi üzerinden maddiliğini oluşturan nesne, kesintisiz süren bireysel uyarımların açığa çıkması ile izleyiciye bağımlı bir varlık durumuna gelir. Soyut çağrışımların üretildiği bu boşluk, her defasında birbirinden farklı öznel anlamların doğmasına sebep olan mekânlar yaratılmasına olanak tanır.

Özne-nesne arasındaki her karşılaşmada farklı bir konuma ulaşan tekil ilişki, bireyde çeşitli duyulanımları ortaya çıkarırken, hafızasında da izler bırakır. Jacques Lacan, izleyicide arzu duygusunu uyandırarak farklı anlamların üretilmesini, nesneye maske kavramının uygulanması ile aşkın bir duruma geleceğini öne sürer. Maskelenen nesnenin ötesinde de bakışın devam ettiğini bilen kişi, fethedeceği bir alan ile bilinçdışı işlevi ortaya çıkarırken, insanın özü olarak kabul edilen arzu nesnesine ulaşır (Lacan, 1973, 115). Lacan'ın psikanalizin temel kavramlarına ulaşmasında aracılık eden maskeleme operasyonunu, Bernard Tschumi mimari alanda kullanmaya çalışır. Tschumi mimarinin çelişkiler ile donatılarak gerilim yaratması gerektiğini, böylece öznenin arzu duygusunu her zaman tetikte bırakacağını işaret eder. Yapı katmanlarının üst üste bindirilmesi, çakıştırılması, eklemlenmesi ile maskelenen mekân, belirsiz kesişmelerden zıt kavramları üreterek mimaride arzu eksikliğini yok eder. Maskeleme yöntemi, gerçeğin başka bir hakikat ile gizlenmesi, görünüş ile onun ötesi arasında paradoksal bir ilişki kurmaya yardımcı olur. Bu ilişkideki özne, maskelenen nesne ile her karşılaşmasında zihinsel bir algı sürecine girerek, keşfedeceği ve anlamlandıracağı bilinçdışı bir alan içine çekilir. Dolayısıyla çelişkiler içerisinde bırakılan nesne var olan maddiliğinden uzaklaşarak, zamansız bir varlığın kimliğini kazanır.

Bu çalışmanın amacı, kavramsal bir tanım olarak ortaya konulan maskeleme yönteminin, hem mimari hem de sanat alanındaki uygulandığı örnekler üzerinden ele alınarak, güncel bir söylem olan *envelope* (mimari kabuk) kapsamının genişletilmesine ve zenginleştirilmesine dair fikir üretmeye dayanmaktadır. Bununla birlikte farklı maskeleme stratejileri ve onun aracılığıyla yaratılan gerçekliğin oluşturduğu karşıtlıklar ile izleyicide yarattığı tepkiler, araştırmanın kapsamını içermektedir. Sadece kendi maddiliğinin dışında başka anlam çağrıştırmayana diğer bir deyişle maskelenmemiş olanda, arzuladığını elde eden kişi başka nesneye yönelme eğiliminde bulunur. Bu sebepten maske, gizlediği ile çelişkili birlikteliğinin sonucunda, kendisinin de bir nesneye dönüştüğünü, bu sayede neyin doğru olup olmadığının belirsizleştiği bir simülasyon dünyasını oluşturur. Gerçekliği ikinci bir plana iten ve insanın saf algısını harekete geçiren maskeleme, temel olarak öznelleştirici bir anlam arayışından ibarettir. Araştırmada, Lacan'ın 'Bakış Şeması'nı oluşturan imgesel-simgesel sistem ile Tschumi'nin mimari gerçekliği aradığı ayartma metaforu birbiri ile

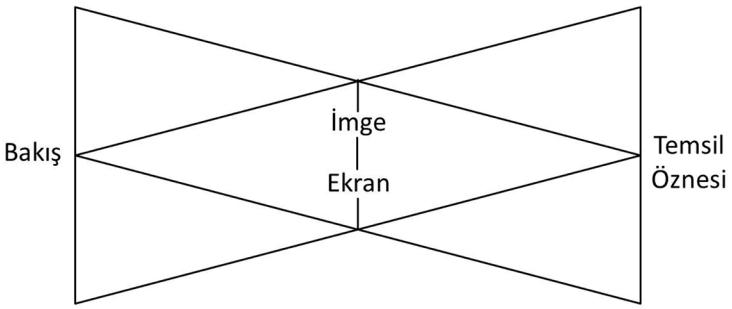
ilişkilendirilir. Her iki tez, arzu kavramını ortaya çıkarmanın yolunu maske ile yeniden üretilen nesne üzerinden mümkün olacağını savunur. Sanat alanında Marcel Duchamp'ın Étant Donnés yapıtı ve mimarlık dünyasında Frank Gehry'nin Santa Monica Evi'indeki maskeleme operasyonu, postmodern anlayışı temsil ederek aşkınlığın içkinleştirilmesi ilkesine örnek olduğu gözlemlenir. Étant Donnés sanat nesnesi izleyicinin beden hareketlerine bağlı olarak resim düzleminin farklı biçimlerde yeniden yorumlanmasının önünü açarken, Santa Monica Evi'nin katmanlaştırılan yaşama mekânının hem görünür hem görünmez kılınması ile ev kavramını sorgulatması, çalışmanın yöntemini oluşturmaktadır.

JACQUES LACAN'IN BAKIŞ ŞEMASI

Sanat nesnesi estetik ifadeler barındıran temsil aracından uzaklaşarak, izleyicinin kendi varlığını ortaya çıkaran bir özelleşme noktasına evrilir. Sadece özne için yapılmış olduğuna inanma algısı oluşturan nesnenin herhangi bir referansı kalmaz. Böylelikle nesne, sadece kendine çağrışım yapar ve bir tür özgüleme operasyonuna dâhil olur. Özne tarafından yüklenen anlam ile kökensiz ve referanssız bırakılan nesne, zamana ve maddiliğine bağlı kalmayan bir varlığa dönüşür. Jean Baudrillard'ın deyimi ile sanat nesnesi, geleneksel estetik düşüncesinden uzak *punctum* boyutuna ulaşarak, çevresi ile tekil bir ilişki sağlar (Baudrillard ve Nouvel, 2011, 44) (**3**). Kabullenilmiş rasyonel düzen ile çatışan fiziksel farklılıkları barındıran objenin öznel varlığı, *punctum* kavramı ile açığa çıkar. Nesnenin görünümündeki başkalık kolayca tasvir edilemeyen, herkes için değişim gösteren bir durumu yansıtır. İzleyiciye sadece o anki nesnenin durumu değil, geçmişinin ne olduğunu ya da geleceğinin ne olacağını dikkate alacak geçici bir alan açılır. Bu aralıkta Baudrillard'ın bahsettiği tekil ilişki ile bu birlikteliğin devinimi, sadece özneye tabi kılınır. İzleyicileri zihinsel bir algılama sürecine sürükleyen tekil nesneler, kabul gören bir tutumdan uzak, 'estetik-ötesi' duruma evrilir. Öznenin varlığı ile sürekli yorumlanarak yenilenen nesne, nihayetinde imgesel-simgesel sistemin bir parçası olur. Böylece özne-nesne arasındaki sınırlar muğlaklaşır ve eşiğin kapsadığı alan her anlamlandırmada değişiklik gösterir. Belirsizliğin hâkim olduğu bu boşlukta öznenin arzu salınımı ortaya çıkarırken, nesne de kendi gerçekliğine kavuşur.

Jacques Lacan 1964 yılından sonra verdiği seminer dizisinden oluşan *Psikanalizin Dört Temel Kavramı* adlı kitabında, 'Bilinçdışı, Tekrarlama, Aktarım, Dürtü' başlıkları altında öznenin kendini beklenmedik bir zaman aralığında ele geçiren arzu nesnesi arayışı içindedir. Lacan, temsil öznesi ile onu gözlemleyen bakışın oluşturduğu düzlemi birbiri ile çakıştırarak 'Bakış Şeması'nın temsili bir modelini sunar. Lacan, bakış ve temsil öznesi arasında yer alan düzlemi 'imge-ekran' ya da diğer bir adıyla 'maske' olarak nitelendirir (**Resim 1**). Özne-nesne arasındaki bu düzlemde ilk olarak imgesel-simgesel adı verilen ikili bir sistem belirir, daha sonra üçüncü bir aşama olan gerçeklik adı altında arzu boşluğunun tanımı ortaya çıkar (Lacan, 2013, 114). Bu boşluk, özne tarafından edilemez sözlerin edilmesi gereken, her seferinde yorumlanarak doldurulması gereken bir alanı teşkil eder. Aslında Lacan'ın ele aldığı gerçeklik, herkesin göreceği ve kabulleneceği tanımlama üzerinden değil, öznenin kendi bilincinden doğan ve sadece özneye anlamını hissettiren yorumlama aralığıdır. Bütün araçların dışarıda tutulduğu karşılaşma anında, özne artık nesnenin gözlemleyicisi değil, onu arzu kavramı ile üreten kişi haline gelir. Michael Hays'ın bahsettiği üzere Lacan imgesel-simgesel sistemi, saydam

3. *Punctum* latince kökenli olup, ısırık, benek, kesik, iz gibi manalara gelmektedir. İlk defa Roland Barthes tarafından *Camera Lucida* (Fotoğraf Üzerine Düşünceler) adlı kitabında ele alınan *punctum* kavramı, fotoğrafın içerisinden beklenmedik şekilde çıkan ve aniden kişiselleştirilen anlamı ifade eder. Barthes *punctum*'u, tasnif edilen verilerin imgelerle belgelenen bilgiler bütünü *Studium*'u delen şey olarak tanımlanır (Barthes, 2014, 40). Bir fotoğrafın izleyici üzerindeki kolayca tarif edilemeyen duyusal, yoğun öznel etkisi olarak tanımlanan nokta olan *punctum*, dikkati kendine çekerek olaylar örgüsünü parçalayarak bütünden uzaklaşılmasına neden olur.

Resim 1. 1964 Lacan "Bakış Şeması" (Lacan, 2013, 114)

özelliğinden uzak daha ziyade opak bir ekran olarak gördüğünü vurgular (Hays, 2015, 95). Böylece, neyin ne kadar görülüp görülemeyeceği, görünenin nasıl görüneceği sadece izleyicinin kontrolü altına girerek kendi içkinliğini ortaya çıkaracak arzu nesnesine ulaşmasına yol açar.

Lacan'ın ortaya koyduğu psikanaliz terimi olan *objet petit a* (fantazma nesnesi), bilinçdışı isteği açığa çıkaran işlevleri tanımlamanın bir aracıdır. Tam olarak gerçek olmayan, hem öz nesneden ayrı ve hem de bir o kadar ona tabi kılınan *objet petit a*, dürtünün doyurulmasındaki boşluğun mevcudiyeti olarak betimlenir (Lacan, 2013, 189). Nesnenin yenilenmesi, diğer bir ifade ile kendinden ayırdığı biçime evrilebilmesi ile oluşacak *objet petit a*, ancak öteki ile varlığını sürdürür. Lacan'a göre eril ile dişil, öz nesne ile fantazma nesnesi, ancak maskeleme ile en etkili biçimde karşı karşıya gelir. Gerçeğin başka bir gerçekle maskelenmesi, beklenmedik bir eşik alanı yaratırken arzu nesnesini de üretir. Asla ulaşılamayan ve nitelik bakımından ayırt edilemeyen arzu nesnesi, bireyin anlam arayışını her zaman eksik bırakan bir simülasyon dünyasını yaratır. Böylelikle maske, nesnenin ne kadarını ve nasıl görmemizi sağlayan bir düşünce sürecini başlatarak, onu yönetmemize aynı zamanda da yönlendirilmemize sebep olur. Lacan, insan deneyimini önceleyen maskenin, özneye arzuyu yaratması için boşluk açtığını aşağıdaki ifadesinde belirtir;

> Sadece özne-insan öznesi, insanın özü olan arzu öznesi-hayvanın tersine, bu hayal tuzağına tam anlamıyla kendini kaptırmaz. Kendini orada fark eder. Nasıl mı? Perde işlevini ayırt ettiği ve onunla oynadığı için. Nitekim insan maskeyle oynamayı bilir, maske demek onun ötesinde bakışın olması demektir, insan bunu bilir. Perde bu durumda arabuluculuğun gerçekleştiği yerdir. (Lacan, 2013, 115).

Objet petit a'nın varlığına son vermenin tek yolu ona ulaşmak iken, elde etmenin tek yöntemi ise paradoksal biçimde onu ortadan kaldırmaktır. Lacan'ın incelediği dürtü kavramı, nesneye doğrudan ulaşmak değil etrafında dönüp durarak ona erişememe halini tekrarlarken mevcudiyetini sürdürür. Maskeleme operasyonu, özneyi tam arzu nesnesine yaklaştırdığında onu başka bir arzu salınımına götürmeyi hedefler. Nihayetinde maskelenen nesne hem *objet petit a*'yı açığa çıkarır hem de dürtüleme durumunun sürekliliğine vurgu yapar.

Nesneyi maddiliğinden uzaklaştırmayı sağlayan maske, onun varlığına bağımlı olması ile birlikte kendisi de öznenin yorumlayacağı başka bir nesneye dönüşür. Arkasındakinin değişimi maskenin değişimini de gerektirdiğinden, ne maske ne de nesne aynı kalır. İkisi de eşzamanlı yeniden üretilir ve birbirlerine nüfuz ederler. Dolayısıyla bu diyalektik ilişkinin çevresine yansıması, karmaşık ve çelişkili duyulanımların temelini atar. Her karşılaşmada yeniden anlam bulan imge-ekran/nesne-maske

ikilisi, hem bütün olmayı reddeder, hem de birbirlerinin varlığı ile kimlik kazanarak tezat bir durum yaratır. Maskenin sakladığı gerçeklik (nesne) karşısındaki göz, bakışı tam olarak öz-nesneye odaklayamamaktan dolayı aklın vereceği kararlar bir süreliğine askıda kalır. Böylece maske ve ötesinin (gizlenmek istenenin) arasındaki bağlantı, öznenin fethedeceği aynı zamanda anlamlandıracağı bilinçdışı işlevi tetikler. İşlevselliğin kısıtlayıcılığına karşı çıkan ve formun aralanması ile biçimi aşmanın bir aracı olarak görülen maskeleme, sanat ve mimari alanda örnekler ile çalışma kapsamında ele alınmaktadır.

DUCHAMP'IN MASKELEME OPERASYONU: ÉTANT DONNÉS YAPITI

Lacan'ın bahsettiği maskeleme kavramı, Marcel Duchamp'ın son çalışması olan Étant Donnés yapıtında görmek mümkündür. Nesnenin köksüz, kimliksiz, hatta isimsiz olma çabasını sorgulayan Duchamp, oluşturduğu 'tembel eylem' kavramı altında sanat objesini dönüştürmek ister (Lazzarato, 2019, 49). Duchamp, çeşme yapıtına benzer bir biçimde fiziksel verinin gerçekliği ile oynadığı Étant Donnés'da, nesneyi önce kendi özünden uzaklaştırarak yok eder, daha sonra izleyicinin fenomenolojik deneyimine bağlı kalarak başka bir olguya yerleştirir. Böylece her deneyim öznenin zihninde nesneyi farklı biçimleştirilmesine uygun bir zemin yaratırken, tekil görüşlerin ortaya çıkmasına yardımcı olur. 1946-1966 yılları arasında Duchamp tarafından gizlilik içinde tasarlanan 'Verilen: 1. Şelale, 2. Aydınlatıcı Gaz' (*Étant Donnés: 1° la chute d'eau / 2° le gaz d'éclairage*)'da bir araya getirilen nesneler maddi özelliğinden uzaklaştırılır ve özneye bağımlı bir görüntü elde edinmek istenir. Böylece sanat objesi, ancak izleyicinin varlığı ile mevcudiyetini sürdürür. Bedensel deneyim ile görünümün dolaysız bir şekilde izleyiciye ulaşması ve duyulanım yaratması amaç edinir.

İç odada sergilenen sanat nesnesini görebilmenin tek yolu ahşap kapıdır (**Resim 2**). Kapının menteşesi ya da kulpu olmadığından açılamayacağı izlenimi doğar. Ziyaretçi ona ayrılmış iki göz delikten bakmaya kabul ederse, kapının arkasındaki sahneyle karşılaşmanın ilk şokunu yaşayacak ve kendini tarif edilemeyen bir deneyimin içinde bulunacaktır. İçeride oluşturulan manzara, dışarıdaki eski ahşap kapının düşündürttüğü karanlık bir küflü bir odadan farklı olarak ışıl ışıl aydınlatılmış bir mekâna sahiptir. Yeşilliğin üzerinde yatan ve yüzü gözükmeyen çıplak bir kadın, arkasında ise orman ile su birikintisi gözükmektedir (**Resim 3**). Karşılaşılan sahne hem şaşırtıcı derecede doğal hem de ürkütücü bir şekilde gerçek dışıdır. İnsan yapımı tek nesne ise cansız mankenin elinde tuttuğu gaz lambasıdır. Farklı bir bakış açısı yakalamak için geriye çekilen izleyici, aynı oranda sonsuza kadar sabit bir perspektife sahip olur. Maddilikler arasındaki çelişkiler ile üretilen küçük oda, dışarıdaki büyük odanın bir tür eki görevindedir. Katmanlaştırılarak sunulan nesnenin her tabakası birbirinden farklı ve karşıtlıklara sahipken, bir önceki/sonraki varlığının izlerini taşıyarak zamansız etkiye neden olur. Duchamp, aslında sanat objesini maskeleyerek uzak-yakın, doğal-yapay, aydınlık-karanlık, canlı-cansız, resim-resim olmayan, tek düzlem-üç boyut, yarım kalan-tamamlanan, görünen-saklanan gibi birçok zıtlıkları bir arada sunmak ister. Bu ikiliklerin içinde kalan özne, sanat nesnesi hakkında söyleyemediği ve kesin yargıya varamadığı aralıkta/boşlukta, arzu duyulanımı ile baş başa kalır.

Resim 2. 1969 Étant Donnés Yapıtının Dış Mekândan Görünüşü, Philadelphia Sanat Müzesi (Hoy, 2000)

Resim 3. 1969 Étant Donnés Yapıtının İç Görünüşü, Philadelphia Sanat Müzesi (Hoy, 2000)

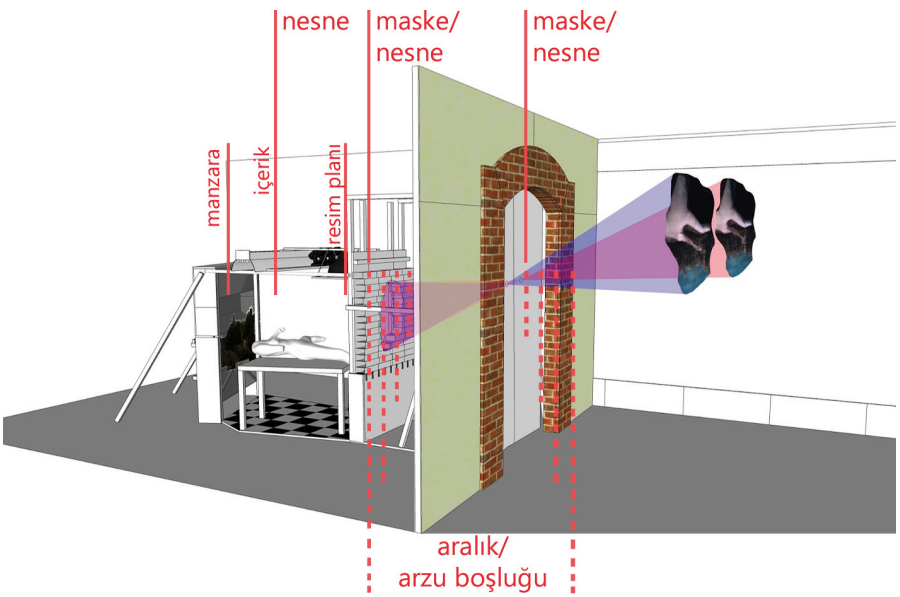
Étant Donnés'un parçalanmış, eksik bırakılmış ve tamamlanmamış yapısı, alegorik parçaların yerleştirildiği gizemli bir kurguyu anıştırır. Bu sebeple geleneksel resim anlayışı, Étant Donnés eseri ile yapı bozumuna uğramaktadır. Soyut resmin tek boyut olma çabasının karşısında gizli paradoksları açığa çıkaran ve daha sonra önceden bir araya gelmemiş farklı ögelerle katmanlaştırılan sanat nesnesi, uzamsal bir düzlem içerisinde görünmez nitelikler kazanır. Étant Donnés'da, perspektif ile oluşturulan dördüncü bir boyutun izdüşümü, her bireye aynı görünümü sunarken, yaşanılan duyulanımlar kişiye özel kılınır. Sanat nesnesini anlamlandırabilen yalnızca izleyicidir. Bununla birlikte maskeleme yönteminin uygulandığı çalışma, ancak izleyicinin varlığı ile hem görünür hem de görünmez kılınır. Duchamp, sanat yapıtının karşısındaki bireyin eylemini en katı şekilde kontrol ederek, özne-nesne arasındaki ilişkiyi sanat nesnesinin bir parçası haline getirir. Étant Donnés, tasarlananın sadece izleyici ile var olacağının bir temsilidir. Nesneyi gözlemleyen özne aynı zamanda sırada bekleyenler tarafından gözlemlenen olur. Sunumun artan gerçekliği ile öznenin artan yorumlama zorluğu arasında paradoksal bir ilişki doğar.

Birçok yönden bakıldığında Étant Donnés, alışılagelmiş perspektif çizimi ile günümüz enstalasyon sanatının bir karışımı 'melez' yapıt olarak kabul edilebilir. Literatürde Étant Donnés üzerine yapılan yorumlamaların bir kısmı Duchamp'in *readymade* (hazır nesne) ile kavramsallıktan uzaklaşıp daha sembolik bir alana kaydığını belirtirken, bir kısmı da eserin izleyicinin fenomenolojik deneyimine dolayısıyla mekânın maddeselliğine vurgu yaptığını savunur. Dalia Judovitz 1995 tarihli *Unpacking Duchamp* kitabında, Étant donnés'deki sahnenin gerçekliğini salt bir tuzak olarak gözlemler ve yapıtın temsil boyutu ile ilgilenir. Judovitz'e göre Duchamp'ın tasarımı, mekanik olarak -miş gibi davranarak yaşam yanılsamasını simüle eden bir nesneyi simgeler (Judovitz, 1995, 209). Anne d'Harnoncourt ve Walter Hopps'ın yorumu Judovitz ile benzerlik taşıyarak, Duchamp'ın Étant Donnés'da fiziksel verileri en abartılı şekilde sunduğunu, böylece nesnenin gerçekmiş gibi olma izlenimini yaratmaya çalıştığını öne sürerler (d'Harnoncourt ve Hopps, 1987, 24). Sunulan temsil ile her karşılaşma

esnasında izleyici, sanat nesnesinin sınırlarını sorgular. Çelişkilerin birbiri ardına gelmesi ile değişen bu sınırlar, öznenin düşünce sistemini de devimsel bir duruma yerleştirir.

Étant Donnés, neredeyse tamamen retina üzerinde yapılan izlenime bağlı bir estetik zevk gibi görülse de izleyicinin mekândaki hareketi ile açığa çıkan fenomenolojik deneyimlemeye dair yorumlamaları da beraberinde getirir. Sanat nesnesi, kapıdan içeri bakma sırasını beklemeyi, iki küçük delikten bakışın zorlandığı görsel perspektifi, çok yaklaşıldığı için kapının dokusunu ve kokusunu, izleyicinin arkasında sabırsızca sırasını bekleyenleri ve kısacık bir zaman aralığında diğer tarafta olanı görmenin zorluğunu içerir. Kapının ardındaki şeyin tek bir açıdan gözlemleneceğini ve sadece bir izleyicinin anlamlandıracağını hisseden kişi, geri adım attığında düşünme sürecine zaman ayırdığı odanın alanı da dâhil eder. Bu mekân izleyiciyi arkasında bekleyenleri bekletmemek için sanat nesnesini düşünmeye ayırdığı kısıtlı bir zaman verirken, özneyi stresli bir eşik aralığında bırakır. Her durumda da izleyicinin/röntgencinin özellikle gözetleme deliklerinden gördüğü şey, kendi deneyimiyle elde edilecek veya zihninde canlandırılacaktır.

Duchamp, 3 boyutlu mankenin dioramaya yerleştirilmesiyle oluşturduğu tasarımında iki maskeleme stratejisi uygular; ilki bu dioramanın önüne eklediği ortasından delik açılmış bir tuğla duvar, diğeri ise bütün bu kompozisyonun dışındaki iki gözetleme deliği olan ahşap kapıdır (**Resim 4**). Üst üste çakıştırılan bu maskeleme yöntemindeki tuğla duvar en arkada canlı gibi görünen dioramayı sabit bir resim düzlemine sokma çabasına girerken, en dışarıdaki ahşap kapı ise beden hareketini kısıtladığı izleyiciyi değişmeyen bir alanda konumlandırmaya çalışır. Maskelerin sınırladığı öz nesne-özne arasındaki mesafe ile değişmeyen perspektif açısı, öznenin anlam bulma sürecini temsil eder. İçeriyi yansıtmayan dış ve dışarıya nüfuz etmeyen iç arasında oluşturulan bu boşluğun çelişkili ve geçici bir durum yaratması, özneyi hazırlıksız yakalar böylece her izleme aşamasının bir sonrakinde ne olacağına dair iz bulanamaz. Étant Donnés'da nesnenin maddiliği tahrifata uğratılarak belirsizlik içinde yerleştirilmesi, Lacan'ın 'fallik işlev' dediği şeye evrilir (Alliez, 2020, 331). Çelişkiler ve ikilemler arasında kalan özne, iyi ve kötüyü, hazzı

Resim 4. 1977 Étant Donnés Yapıtının Diyagramına Yazar Tarafından Eklenen Maskeleme Yöntemi (Hoy, 2000)

ve hoşnutsuzluğu ayırt edebileceği, gizemli bir alana sürüklenir. Diğer bir deyişle, sanat nesnesi dil ve estetik gereksiniminden uzak bir tutum sergileyerek, Lacan'ın dile getirdiği 'imgelerin uzamsal-geometrik işlevine' göre düzenlenir ve buna maruz kalan öznenin arzusuna bırakılır. Rosalind Krauss, sanat dünyasında farklı malzemelerin montajlama kurgusu içinde yan yana getirilerek izleyicinin algıladığı görüngeler öğretisini Duchamp'ın eserleri ve Lacan'ın söylemleri üzerinden incelemiştir. Krauss, 1977 tarihli 'Notes On The Index' makalesinde, ben, sen, o gibi kişi zamirlerinin, sanat çalışmalarında değiştirici özelliğe sahip olduğunu aşağıdaki açıklaması ile vurgular;

> 'Zamirler, 'boş' olduğu için 'anlam ile dolu' dilsel işaret kategorisi için kullanılan terimdir. Bu, yönlendirmesinin sağlanması için her çağrıldığında bekleyen bir işarettir. Bu sandalye, bu masa... Masanın üzerinde yatan bir şeye işaret ediyoruz. Bu değil, biz diyoruz. Kişisel zamirler, ben ve sen değiştiriciyiz. Birbirimizle konuştuğumuzda, ikimiz de ben ve sizi kullandığımızda, bu kelimelerin referansları, konuşmamızın alanı boyunca yer değiştirmeye devam ediyor. 'Ben' sadece konuşan kişi olduğum zaman benim referansım. Sıra sizde olduğunda sizin referansınızdır.' açıklaması ile özne tarafından belirli bir anlamla doldurulan sanat nesnesi, ortak bir anlayıştan uzaklaşarak bireyselliği ön plana yerleştirir (Krauss, 1977b, 197).

Krauss, Lacan'ın 'ayna aşamasını', Duchamp'ın çalışmalarında gördüğünü belirtir. Birey, maskelenen sanat ürününün sembolik ve hayali arasındaki karşıtlığında, kendi ile özdeşleşir. Böylece özne, nesnenin gerçekliğini oluşturucu/değiştirici bir özelliğe sahip olur. Étant Donnés eserinde Lacan'ın koordinatlarını takip eden Krauss, gözetleme deliğinin bir arzu mekanizmasına bağlı olduğu dikkatini çeker (Krauss, 1977a, 69). Maske konumundaki ahşap kapı, özne-nesne arasındaki her şeyi dışarıda tutarak, arzunun kesintiye uğramamasını sağlar. Krauss için Duchamp'ın çalışması, sanat eserinin maddeye bağlantısını oluşturduğu algı üzerinden ele alır ve izleyiciyi eleştirel açıdan tepki vermeye iten bir olguya zorunlu kılar. Bununla birlikte özne arkasında bekleyenler tarafından yakalanarak röntgenci konumuna gelir. Eserdeki çıplak kadın ile karşılaşmanın şok etkisi ile ona bakmanın utancını yaşayarak iki farklı duygu arasında gidip gelen izleyici, suça ortak olmanın ürkütücü hissine sahip olmaktadır. Krauss, anahtar deliğinden gözetleme durumunu, yasak bir şeye bakma deneyimi ile bunun sonucunda uygunsuz bir eyleme kapılma hissini açıklamaya çalışır. Krauss'un görüşüne ek olarak, Duchamp'ın perspektif manipülasyonu ve gözetleme deliğini konumlandırmasının yalnızca sahneye belirli bir bakış açısı kazandırmak için değil, aynı zamanda izleyicinin bir başkasının gözünde röntgenci durumuna dönüşerek kendi bakışının nesnesi haline geldiğinin farkına varması için tasarladığına dair izlenim doğar. Anahtar deliğinden gördüğü şeyi arzu nesnesi haline getiren röntgenci, sabırsız biçimde sırasını bekleyenler tarafından kendisinin de nesneleştirilerek sanat nesnesine dâhil olur ve utanç duygusuna kapılır.

Helen Molesworth, Étant Donnés'u hem görsel bir etki üreten *diorama* benzerliğini vurgular hem de Lacancı arzu matrisi aracılığıyla okumaya çalışılmasını destekler (Molesworth, 2010, 165). Molesworth, maskelenen nesnenin izleyiciyi öteki olanla karşılaşmasına yol açarken, tanımlanamamasının verdiği eksiklik ile bir boşluk içerisinde yer aldığını açıklar. Galeride başkaları tarafından izlenme kaygısından dolayı esere uzun bir süre bakılamadığını, bu sebeple sanat nesnesinin kesintisiz olarak tamamlanmasının zor olduğu bir düşünce ortamı yaratılır. Bu sebeple

izleyici endişe duygusunun hüküm sürdüğü, kendisini ve nesneyi tam konumlayamadığı bir boşluğa yerleşir. Molesworth bu endişeyi, "Tıpkı onu işaretleyeceğimiz gibi, onun tarafından da işaretleneceğiz. Kapıya bulaşmış yağ izlerimizi bırakarak, silinmez bir kayıt" sözleri ile açıklar (Molesworth, 2010, 166). Duchamp, eserin izleyici ile her karşılaşmasında kabul ve arzunun iç içe geçmesine sebep olurken, estetik bir parçalanma deneyimi yaratma girişiminde bulunur. Étant Donnés yapıtı, fotoğraflanamadığı ve zihin gözünde yeniden üretilmediği için resmi tamamlayabilecek sadece ona bakan kişidir. Herhangi bir yerde sabitlenmiş görünür bir yapıt olmadığı için ortak bir yorum da üretmek imkânsız kılınır. Dolayısıyla görünen ve görünmeyenin yalnızca öznenin zihninde yer alması, izleyici olmadan eserin hiçbir anlamının olmamasına neden olur.

Maskelenen *diorama*, resim düzleminden tam olarak ayrılamadığı gibi tersine onu vurgulayarak özneyi karşıtlıklar içerisinde bırakır. Kısacası Étant Donnés, hem özgürleştirilen hem de kökenine bağımlı hale gelen çelişkilerin bir sonucudur. Tıpkı maske gibi gizlediği nesneye bir yandan bağlı kalırken diğer yandan kendisinin de nesneleşerek bağımsız kalmasına benzer. Duchamp'ın yeniden sunduğu 'şey', temelde Sigmund Freud'un tanımladığı *unheimlich* tir. Freud, 'Uncanny' makalesinde tekinsiz bir şeyin arzuyu tetikleyeceğinden bahseder (Freud, 1919, 17). Tekinsizlik, tanıdık veya yinelenin yarattığı güven hissinden uzak, anlamı bulmak için sürekli sorgulanan alanı temsil eder. Bu alan, nesnenin maddi gerçekliği sorusuna bir tür belirsizlik sunarak bireyde duyulanımları ortaya çıkaran boşluğu yaratır. Freud'un bahsettiği bu arzu boşluğu, aslında gerçekliği test etme meselesidir. Étant Donnés'da uygulanan maskeleme yöntemi, tek bir bakış açısına ve aynı mesafeye sahip olmak için uygulanır. İzleyicinin bir sonraki adıma geçememesi; bakışının hem başlangıç hem bitişin aynı noktada yer alması ile nesneye ulaşamamaktan doğan arzuyu açığa çıkarır. Maske ve ötesinin (maskenin ardındaki öz-nesne) sadece bir kişiye ait olması ama aynı zamanda hiçbir zaman bütününe erişilememesi özneyi paranoyak bir düşünme sürecine sevk eder. Gizliliği bu kadar görünür kılınan sanat nesnesi, tam anlamıyla var olmasına rağmen görülemeyen şeyleri de barındırır. Étant Donnés terim olarak karşılığı 'verilen' olsa da maskelenmesi ile ardındakini gizlemesi ve öznenin tam olarak nesneye vakıf olamamasından dolayı 'alınamaz' niteliğini taşımaktadır.

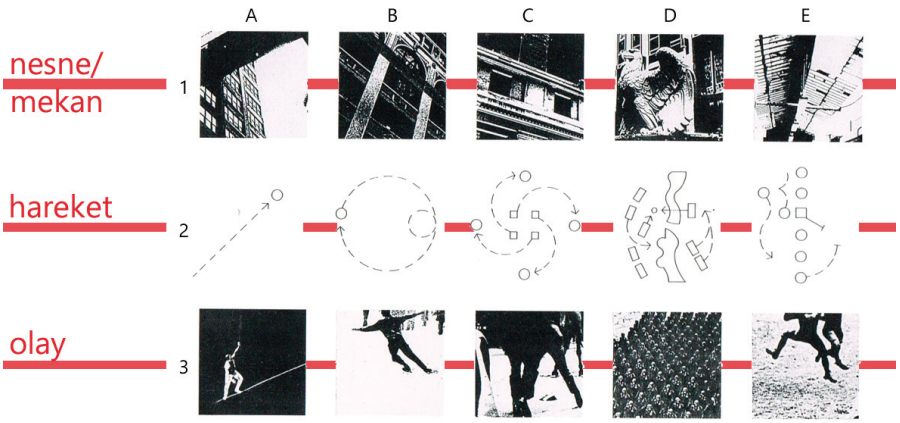
TSCHUMİ'NİN MİMARİ'DE ARADIĞI AYARTMA METAFORU

Bernard Tschumi'nin mimaride görsel temsilin sınırlarını sorguladığı tasarımları, Duchamp'ın sanatsal arayışının paradigmasını yansıtır. Tschumi, Duchamp çalışmalarına benzer biçimde, sıradan nesneleri alışılmadık bir bağlamda tasvir ederek, izleyicinin önceden koşullanmış gerçeklik algılarına meydan okur. Mekân, hareket ve olay üçlüsünü mimari programlamanın merkezine yerleştirmeye çalışan Tschumi, eylem kavramını önceleyerek yapıyı geçicilik ve zamansallık üzerinden inşa etmenin yollarını arar (Tschumi, 1983, 139-49). Mekânın sabit ve değişmez bir varlık olarak algılanmasını 'olay'ı cisimleştirerek ters yüz etmeye çalışan Tschumi, beden-mekân ilişkisini mimarinin gündemine getirmek ister. Louis Martin'in 1990 tarihli 'On the Intellectual Origins of Tschumi's Architectural Theory' adlı makalesinde Tschumi'nin yaklaşımını ele alarak, düalist bir model olarak gördüğü mimariyi yıkmak için üçüncü bir terim olan 'olay' kavramını eklediğini ifade eder. Tasarlanan, algılanan ve deneyimlenen mekân yaratma çabasını Martin, Georges Bataille'in Tel Quel'de okumasındaki üst üste bindirilen metin teorisine benzetir

(Martin, 1990, 28). Martine'e göre metnin hem yazar hem okuyucu hem de felsefi özne ayrımı, mekân tasarımında zihin-beden-deneyim olarak karşılığını bulur. Böylece duyusal algı ve akıl arasındaki paradoks ilişki, beden hareketi ile ikili karşıtların doğurmasına neden olur. Mekâna öznel deneyim atayan bu girişim, mimarlığın erotizmini ortaya çıkarır. Jeffrey Kipnis'in 2014 yılında ele aldığı 'Our Chances. How Bernard Tschumi's Retrospective Quietly Reaffirmed The Case For Architectural Conjecture During The Summer of Fundamentalism' isimli çalışmasında, Tschumi'nin mimarlığı kuramsallaştırarak bir metin olarak okumasını ve bu metinleri yapıların tasarımına başlarken bir zemin olarak kullandığından bahseder (Kipnis, 2014, 35). Tschumi çelişkilerle ürettiği kavramların somutlaştırılmasına olanak tanıyan anlayışı, mimarlık dünyasına sunar.

Tschumi'nin ortaya koyduğu ikilikler ve bunların kurduğu tezahür, mimarinin kesinliği ile günlük yaşamın istikrarsızlığı arasındaki huzursuz ilişkiyi pekiştiren olgunun iz düşümüdür. Haz duygusunun hem karşıtlıkların diyalektiğinde hem de onların parçalanmasındaki etkisini dile getiren Tschumi, Roland Barthes'ın zevk tanımlamasının tam tersini savunarak mimarlığın çelişkili bir özellikte olması gerektiğinin altını çizer. Bununla birlikte Freud'un ele aldığı bilinçdışının parçalı yapısını da göz önünde bulunduran Tschumi, kolaj tekniği ile bir araya getirilen tasarımlarında, *palimpsest* bir mimari yaratma çabasına girer (Martin, 1990, 30). Mimarinin geleneksel temsillerin ötesinde, mekânın, hareketin ve olayların üst üste bindirilerek katmanlaştırılması, hem ayrı olduklarına dair farklı bir okumasını hem de birbirleriyle yeni bir ilişki içinde durmasına neden olur. Böylece mimarinin standart bileşenleri özne ile her karşılaşmasında, farklı eksenler boyunca yıkılır ve yeniden inşa edilir.

Mimariyi merkezden uzaklaştırarak metafizikten kurtarma girişimi görülen bu eylemler dizisi, Tschumi'nin 1976-1981 yılları arasında ürettiği Manhattan Transkriptlerinde oldukça belirgin hale gelmektedir (**Resim 5**). Manhattan Transkriptleri, teorik önermeleri çizim yoluyla aktaran dört bölümlük kolaj tasarımından oluşur. Hayali olaylar New York mekânlarına şu sıra ile aktarılır; (Manhattan Transkript 1) Central Park'ta bir cinayetin ortaya çıkması; (The Street) Kırk İkinci Sokak'ta şiddet ve cinsel olaylar arasında sürüklenen bir kişinin hareketi; (The Tower) Manhattan'daki bir gökdelenden baş döndürücü bir düşüşün tasvir edilmesi; (The Block) Bir şehir bloğu içindeki ayrı avlularda meydana gelen olası beş olayın gösterimi (Tschumi, 1995, 7-8). Transkriptler aynı anda üç ayrık gerçeklik düzeyi sunar: haritalardan, planlardan, fotoğraflardan soyutlanmış

Resim 5. 1976-1981 Manhattan Transcripts (Tschumi, , 1996, 197)

sadece binalardan oluşan nesneler dünyası, koreografi, spor veya diğer hareket diyagramlarından soyutlanabilen hareketler dünyası ve haber fotoğraflarından soyutlanan olaylar dünyası.

Transkriptlerin ana teması, mekânın kullanım, form ve toplumsal değerler dizisinden uzak tutularak; anlam ile varlık, hareket ile mekân, insan ile nesne arasındaki kaçınılmaz karşılaşmasını kapsamaktadır. Transkriptler, yapının geleneksel bileşenlerinin farklı eksenlerde parçalanıp yeniden inşa edilmesi için mekân, hareket ve olayların birbiriyle yeni bir ilişki içinde olduğu farklı bir mimari okuma sunmayı amaçlar. Geleneksel kullanım ve program tanımının ötesine geçen Manhattan Transkriptleri, öznenin olası ya da beklenmedik karşılaşmaları keşfetmek için alışılmadık kombinasyonları bir arada kullanır. Fotoğrafların ve çizimlerin farklı perspektif görünümlerinin birleştirildiği kolajlarda kullanılan temsili stratejiler, gözlemcinin bakış açısını sürekli değiştirmesine yol açar. Katmanlaştırılan yüzeylerin yarattığı perspektifler ile karşı karşıya kalan izleyici, Merleau-Ponty'nin *Phenomenology of Perception* kitabında ele aldığı *phenomenology of embodiment* (bedenlenme fenomenolojisi) düşüncesini yansıtan 'bedenlenmiş bir etkileşim alanı' içine düşer (Merleau-Ponty, 2005, 45) (**4**). Manhattan Transkriptlerinin değişen perspektif ve açıları, özneyi zihninde izini sürmek zorunda bıraktığı bir alana sürükler. Gözlemci bu görüntüleri okurken aynı zamanda beden hareketini de etkinleştirir. Bu sayede anlatı teknikleri -resimsel veya sinematik olsunlar- kurgunun alternatif ve aktif bir eleştiri biçimi üretme yeteneğini uyandırmasına neden olur. Nihayetinde Tschumi yazdığı metinler, tasarladığı görsel kompozisyonlar, oluşturduğu kavramlara bedensel hareketi de ekleyerek sentez ve bütünlük yerine farklılık ve karşıtlık içeren bir mimari önerir.

Tschumi için mimari nesne, tüm toplumsal ve kültürel izlerden ancak tamamlanmadığında diğer bir deyişle işlevselliğinin kullanıcı tarafından belirlenmesi ile arınabilir. Boşluklu mekânların birbirine eklemlenmesi ile ortaya çıkan bitmemişlik ifadesi, öznenin bedensel ve algısal deneyimi ile anlamlandırılarak kişiye özgü kılınır. Böylece mimarlık toplumun beklentisini ihlal ederek paradoksal doğasını aşar ve özneye tabii tutularak erotik yetisine sahip olur (Tschumi, 2018, 73). Tschumi, işlevliği ile katılaşmış ve sonlanmış olarak gördüğü mimari temsili çelişkili kavramlarla katmanlaştırarak, öznenin kendileme operasyonuna dâhil eder. Bu sayede tamamlanmayarak eksik kalmış mimari nesneler, belirsiz bir aralığa -boşluğa- sürüklenerek sadece izleyici tarafından yorumlanan bir eşikte yer alır. Yaşam ile ölüm, varlık ile yokluk, geçmiş ile gelecek, düzen ile düzensizlik, hakikat ile ütopya, parça ile bütün, deneysel ile zihinsel, genel ile tekil gibi birbirine bağlı zıt kavramlar ve arasındaki çelişkiler, mimarlık dünyasına taşınır. Tschumi'ye göre mimarlığın gerçekliği, oluşturulan çelişkiler arasındaki boşlukta belirir. Özne tarafından doldurulması için bırakılan bu boşluk arzu kavramını ortaya çıkarırken, mimarlık hem somut hem de soyut varlıkların bir bütünü olmaktadır.

Michael Hays *Mimarlığın Arzusu: Genç Avangardı Okumak* adlı kitabında, Tschumi'nin yaratmak istediği mimari nesneyi, Lacan'ın 'Bakış Şeması' üzerinden ele alır (Hays, 2015, 128). Hays'a göre, nesne ile izleyicinin kişisel ve duyusal karşılaşması, Lacan'ın imge-ekranına tekabül eder ve mimarlık için bir aralanma meydana getirir. Böylece mimarlık hakikatinin arandığı bir eşik aralığı izleyicinin karşısına çıkar. Kendisinden başka bir varlık tarafından kuşatılan gerçeklik, özne tarafından anlamlandırılarak sadece izleyiciye ait bir nesneye dönüşür. Simgesel sınırların zorlandığı modern

4. Fenomenolojinin üç önemli başlığından biri olan bedenlenme kavramını Merleau-Ponty, dünyayı kendi gözüyle gören öznenin varlığı ile ilişkilendirir. Özne-nesne ikiliğinde gözlemci bedeninin vurgulandığı bu kavram, bilinç ile bütünleşmiş canlı bir bedeni tanımlanmaktadır. Bedenlenmiş bir etkileşim alanı, mutlak nesnellikten mutlak öznelliğe geçişi temsil ederken, ampirizm ile entelektüalizm arasında bir ilişki kurulur. Deneyim yolu (ampirik) ile edinilmiş bilgi, zekâ ve analitik düşünme yetisi (entelektüalizm) ile cisimleştirilmeye çalışılır. Böylece özne görünüşün ötesindeki başka bir 'gerçek' ile karşılaşır (Merleau-Ponty, 2005, 45).

mimarlık pratiklerinin imkânlarını ihlal eden bu yaklaşım, oluşturduğu bir arzu topoğrafyası ile bireye düşünme alanı yaratır.

Tschumi, arzuya ulaşmak için kullandığı ikili bir rol üstlenen çelişkileri, maske kavramı ile ilişkilendirir. Zihin ve beden arasındaki ayrımlardan, düzen/düzensizlik, akılcılık/duygusallık gibi ikiliklerin mimari tezahürü yapıda maskeleme ile gerçekleştirilir. Tschumi için –miş gibi görünen ve bu sayede baştan çıkartıcı olan mimarlık nesnesi, tıpkı maske gibidir. Maskenin sadece orada bulunması, arkasında sakladığı bir 'şey' olduğunu fark ettirir. Kimi zaman maskenin ötesinde yeni bir maske daha karşımıza çıkar. Çelişkilerle beslenen nesne sahip olduğu katmanlarla, hem gizlenen hem de görünen bir özellik kazanır. Böylelikle maskeleme ile tanımlanamayan ve eşikte bırakılan mekân, arzu salınımının gerçekleşeceği ortamı oluşturur. Kolayca açığa çıkmayan maskelenmiş yapı, mimarlığın verdiği zevkin bir yansımasıdır. Tschumi, 'Baştan Çıkarmanın 7. Metaforu' olarak adlandırdığı maske kavramını aşağıdaki sözlerle açıklar:

> Bir düşünün: Bazen birini ayartmak istersiniz, o zaman amacınıza ulaşmanıza en uygun biçimde davranırsınız. Başka bir kılığa bürünür, saklanırsınız. Bazen de, tam tersine, rolleri değiştirmek ve ayartılmak isteyebilirsiniz: Başka birinin kılık değiştirmesine razı olur ve erkek ya da kadın o kişinin üstlendiği kişiliği kabul edersiniz, çünkü "bir başka şeyi" gizlediğini bilseniz bile bu size zevk verir. (Tschumi, 2018, 121-2).

Tschumi'ye göre maske, arka planda bir şey olduğunu anlattığı için yapının görünüşünü yüceltmektedir. Maskelenen yapı, mıknatıs gibi kendine çektiği bireyi tekinsiz bir konum içine yerleştirir. Bütün araçların dışarıda bırakılması, deneyimlenen mekânın şiddetlendirilmesine neden olur. Gerçek ile gerçekmiş gibi olanın ayrımı çözülür ve birey hem bilinçli hem de bilinçsiz bir duruma sürüklenir. Yaşanan boşlukta, özne-nesne arasındaki potansiyeller açığa çıkarak arzu kavramının oluşmasına imkân verir. Tschumi, 'Baştan Çıkarmanın 10. Metaforu' olan mimarlık tanıtımlarında maskelemenin arzuyu ortaya çıkardığını aşağıdaki açıklamasıyla ifade eder:

> Mimarlık maske takılı bir yüze benzer. Peçesi kolay düşürülemez. Hep saklar: Büzgü ipleri ardında, hükümlerin ardında, alışkanlıkların ardında, teknik zorlamalar ardında saklar. Mimarlığın üzerindeki örtüyü çekip almak çok zordur; evet, mimarlığa bu kadar şiddetle arzu duyulması da bundandır zaten. İşte üzerindeki örtüyü çekip almak mimarlık zevkinin de parçasıdır. (Tschumi, 2018, 126-7).

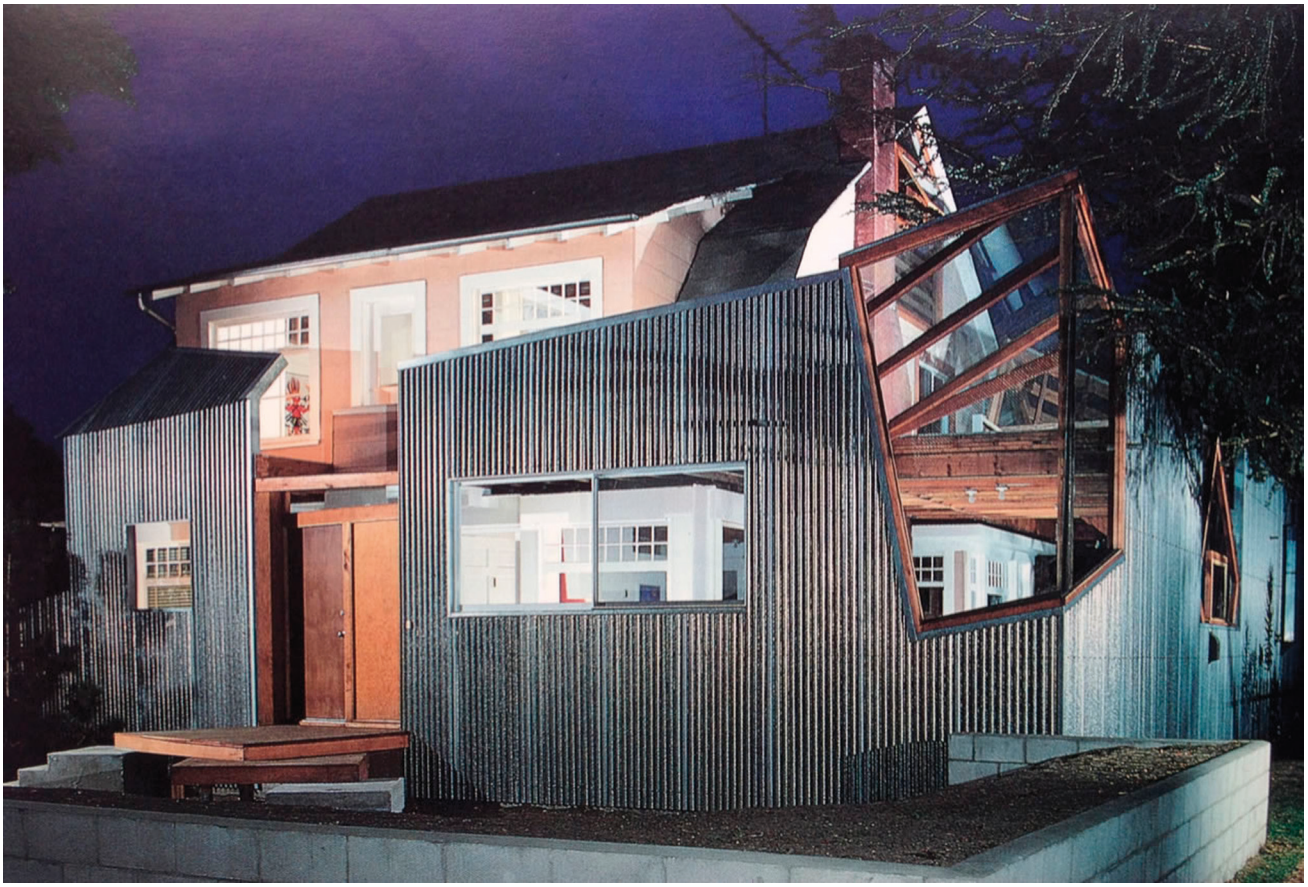
Maskelemenin ürettiği boşluk, edilemez sözlerin edilmeye başladığı bir aralıktır ve her defasında izleyicinin çeşitli yorumlamaları ile farklı biçimlere evrilir. Artık özne, mimari nesnenin sadece gözlemleyicisi değil, onu üreten kişi olarak kendini özgürleştirdiği bir düşünce alanında konumlandırır. Hays'a göre, ötekiliğin görme alanındaki kaydı olan maske, farklı anlamları ve deneyimleri yumuşatıp dolayıma sokar (Hays, 2015, 113). Bu olaylar zincirinde maske, sadece imleme aracı olarak görülmez, aynı zamanda nesneleşmeye başlar. Böylece maskelenen yapı, kişiye özel mekânsallaşmanın önünü açarak ona ait kılınır.

MASKE KAVRAMININ MİMARİDEKİ İZDÜŞÜMÜ: 'SANTA MONİCA EVİ'

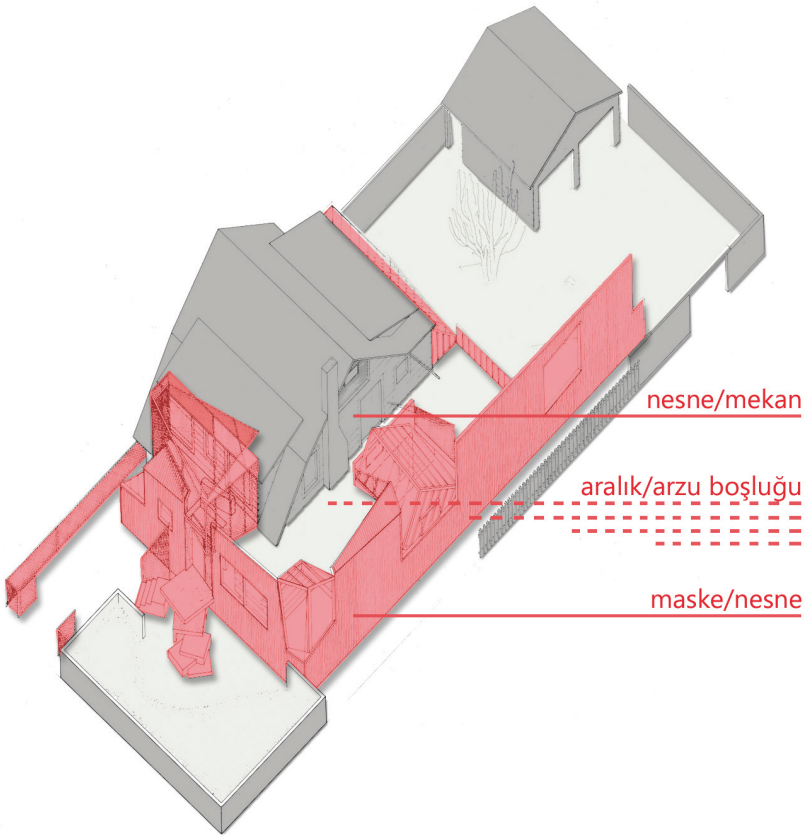
Maskelemenin son yüzyılda tasarımcılar tarafından kavramsal boyutu ile ele alınmasının yanında bu kavramın gerçekliğe dönüştürülmesi, sanat dünyasında Duchamp'ın Étant Donnés yapıtı ile mimari alanda Frank Gehry'nin Santa Monica evi ile örneklendirilebilir. 1920'lerde inşa edilmiş

ahşap bungalov evin dış yüzeyine 1977 yılında Gehry tarafından eklemeler yapılarak, alışılmışın dışında bir yapı ile karşı karşıya kalınır (**Resim 6**). Önceden yapılmış evin çevresine ahşaptan kontrplak, metal levha ve paneller sarılmış, eski ile yeni olanın hem ayrımı hem de bütünlüğü sergilenmek istenir. İnşası bitmiş bir mimari yapı, kendisinden farklı malzemeler ve onların kullanım biçimleri ile bitmemişliğe sürüklenir. Gehry bir röportajında, birçok kişinin metal çitten nefret ediyor olmasından dolayı bu malzemeyi seçtiğini açıklar (AIANational, 2014). Gehry için, her malzeme değerlidir ve öz maddiliğinin dışında sonsuz sayıda anlamlandırılmanın izlerini taşır. Mimari yapıtın kimliği, çelişkili malzemeler karşısındaki öznenin beden deneyimi ve hareketine bağlı olarak değişkenlik gösterir.

Gehry, kullandığı malzemeler ile alışılmış bir tip evin biçimciliğini karşıtlıklar içinde en son raddeye taşıyarak, mekânı yersizleştirmeye çalışır. Böylece toplumsal ve kültürel izlerden arınan yapı, yeni estetik görüntüsü ile çevresine düşler âlemindeymiş gibi sunulur ve bir simülasyon sürecinin parçası haline getirilir. Kümes teline benzerliği ile değersiz bir malzeme olarak algılanan metal çit ve alüminyum parçalar, mevcut yapıyı gizleyerek, iç ve dış kütleler arasında dinamik bir ilişki oluşturur. Maskenin farklı biçemlerde dışarıya doğru ötelenmesi, üst üste çakıştırılması, kimi bölgelerdeki şeffaflığı ya da belirsizliği ile sarmaladığı ev, hem gizlenir hem açığa çıkar (**Resim 7**). Lacan'ın Bakış Şeması'ndaki opak olma durumu ile benzer bir biçimde mimari nesne, metal malzemeli dış cephe eklemesi ile çerçevelenir. Açık ve kapalı, kamusal ve özel alan arasındaki oyunun yaratıcılığını yansıtan yapı artık anlık bir görünümün

Resim 6. 1977 Santa Monica Evi Dış Görünüşü (Archdaily, 2010)

Resim 7. 1977 Santa Monica Gehry Evi Modeline Yazar Tarafından Eklenen Maskeleme Yöntemi (Archdaily, 2010)

temsilidir. Böylece toplum tarafından kabul gören ev kavramı, maskeleme ile tersine dönerek, bir düşlemin montajı olarak gözler önüne serilir. Étant Donnés'da olduğu gibi Santa Monica evinde de maske, nesneleşmeye başlar. Gehry'nin bu yersizleştirme çabasının içindeki yer üretme çabası, maskeler (eski yapının cephesi ile Gehry tarafından eklemlenen yüzeyler) arasındaki boşlukta da gösterir. Tasarlanan ideal mekân ve gerçek mekân arasında kalan izleyicinin varlığı, boşluğa eklenen hibrit mekânlar ile çelişkili bir durum içine sürüklenir.

Yapı elemanlarının mekân oluşturmadaki standart çözümlemelerine farklı bir yaklaşım sergileyen Santa Monica evi, Tschumi'nin Manhattan Transkriptlerine benzer bir şekilde karşımıza çıkar. Tschumi'nin kolajlarında yan yana getirdiği, üst üste bindirdiği katmanlaştırma ve montajlama çabası, Santa Monica evinde kendini gösterir. "Evimi yaptıktan sonra her detayı bir mimari eserde resim olarak görmeye çalıştım: köşe penceresi, ön pencere, mutfak penceresi. Kendi evimi denediğimde, ahşap, cam ve metal teknolojilerinde her parça için yeni bir manzara yaratmak için çok uğraşıyordum." sözleri ile Gehry, kütleler arasında ortaya çıkan dinamik ilişkiyi sergilemek ister (Ledgerwood, A. ve Miller, 2012). Yalnızca tek bir cepheye değil, birbirini izleyen yüzeylere ve boşluklara bağlı olan kümülatif anlam zincirinin üretilmesine neden olur. Manhattan Transkriptlerinde olduğu gibi Santa Monica evi, nesne, birey ve olay arasındaki çelişkileri; kayıtsızlık, karşılıklılık veya çatışma ilişkisi içinde sürdürerek dinamik bir forma sokar.

Malzeme formlarının gelişigüzel devamlılığı, Gehry evinin bitmemiş, sürekli yapım aşamasında olduğu izlenimini bırakır (Cestel, 2021, 52). Tschumi'nin ele aldığı, parça ile bütün, ham ile rafine, düzenli ile kaos, geçmiş ile gelecek, iç ile dış, yeni ile eski gibi iki farklı zıtlıktaki kavramlar, Gehry evindeki malzemelerin ve formların üzerinden yansıtılır. Böylece mimari imge, öznenin beden hareketleri ile başka görüntülere bürünürken, görsel sürekliliğe neden olur ve sonu olmayan bir varlık konumuna gelir. Tschumi, "Her parça, her ortam baştan çıkartmayı amaçlıyordu, ama yaklaştığında hemen dağılıp yok oluyordu. Dolayısıyla her an yerini başka bir parçaya bırakıyordu." sözleri, tamamlanmamış Santa Monica evini anıştırır (Tschumi, 2018, 129). Yeni yüzeyin (birinci maske), eski cephe (ikinci maske) arasındaki aralığı ile izleyici arasındaki uzaklığı, arzu boşluklarını üretir. Bu boşlukların maskeler ile yarattığı karşıtlıklar, öznenin yaklaşıp uzaklaşması ile genleşerek yapıyı devinim duruma yerleştirir. Friedrick Kiesler'in "Endless House" (Sonsuz Ev) tasarımındaki yaklaşımı, Gehry'nin Santa Monica evinde maskelenerek gerçekleşir. Sonsuz ev, tıpkı Santa Monica'da olduğu gibi, bir arada barındırdığı çelişkiler ile işlevsel egemenliği sonlandırır ve ev kavramını tinsel bir boyuta ulaştırır (Tiryaki ve Kaymaz Koca, 2020, 15). Sonsuz Ev'de oyuklar açılarak oluşturulan boşluklar, Santa Monica evinde eklemlenen yapı elemanları ile üretilir. Gehry ve Kiesler tasarladıkları yapılarda ev tipolojisini yok ederek, zamansız bir mekân arayışının tutumu içerisindedirler. Gehry, karşıt kavramları eklektik bir biçimde yan yana getirerek tasarladığı Santa Monica yapısı ile eski evi yeni bir mimari söylem içine sokma gayretinde bulunduğu gözlemlenir.

Farklı maskeleme stratejileri, yapının iç ve dış arasındaki gerilimi salt bir temsil aracı olmaktan uzak tutarak, güncel bir kavram olan 'mimari kabuk'a (envelope) yeni bir paradigma ekleyen disiplin olarak kabul edilebilir. Teknolojik ve kabul görmüş estetik değerleri öteleyen maskeleme, mimari nesneyi bir direniş eylemi haline getirilebilecek potansiyele sahiptir. Alejandro Zaera-Polo'nun 'The Politics of The Envelope' makalesinde, insanlık tarihi boyunca bina yüzeyinin, dış hava şartlarından korunmak için yapısal ya da siyasal olarak kullanılmak için simgesel işlevlerle yüklü olduğundan bahseder (Zaera-Polo, 2008, 197). Bir ifade ve kimlik aracı olarak tasarlanan mimari kabuk, modern öncesinde bina programını ve amacını yansıttığından dolayı geleneksel bir dil yazmaktan öteye geçemezken, modern hareket ile birlikte işlevin temsili olarak değil, mantıksal sonucu olarak kabul edilerek klasik yaklaşımı reddeder. 1960'ların sonundan itibaren postmodern yaklaşımın ideolojisi olan bireyselleşme ve gösteri biçimine göre şekillenen mimari kabuk, hem bina programından hem de bağlamından uzak etkiler yaratmak için kendini yeniden kurgular. Zaera-Polo'ya göre postmodernizm ile mimari kabuk, geleneksel yapı figürlerini terk ederek çok çeşitli ve karmaşık katmanların oluşturduğu bir ara yüze göre düzenlenir ve 'kılıf' haline gelir, böylece çevresinde duyulanım yaratarak insanlaştırılır (Zaera-Polo, 2008, 201). Makalede Jean Nouvel, Frank Gehry, Rem Koolhaas, Herzog & de Meuron gibi postmodern mimarların, binalarında iç ve dış arasındaki diyalektik ilişki ile çevresinde yarattığı etkileri önemseyerek çeşitli söylemler altında tasarım sürecine dâhil ettiğinden bahsedilir. Mimarlar, bina kabuğunda uygulayacakları maskeleme kavramını ve onun dönüştürücü bir güç olarak etkisini mimarlık pratiğine kazandırabilirler.

SONUÇ

Sanat ve mimari nesnelerde maske kavramı, hem gizlenenin nitelikleri üzerinden hem de paradoksal olarak ötekinin kimliğini kapsamayışı üzerinden inşa edilir. Maskeleme ile farklı rollere bürünen nesne, Tschumi'nin deyimi ile izleyiciyi ayartmaya çalışarak, çevresinde bir etki bırakmanın peşindedir. Maske ve ötesinin arasındaki sınırlar, nesneyi farklı bakış noktalarından gözlemleyen izleyiciler tarafından sürekli değiştirerek muğlaklaştırır, böylece özneye anlamlar üretmesi için yer açılır. Lacan'ın arzu nesnesi olarak gördüğü maskeleme stratejisini Tschumi ayartma metaforu olarak nitelendirerek sadece kavramlar üzerinden açıklar ve mimari alanda biçimsel olarak kanıtlama ihtiyacı duymaz (Tschumi, 2018, 113). Nitekim sanat alanındaki Étant Donnés nesnesi ile mimari alandaki Gehry evi, maskeleme yönteminin hem form anlayışı hem de kavramsal ifadeler barındıran kimliği üzerinden tasarlanmasının paradigmalarını yansıtır.

Joseph Kosuth'un 'One and Three Chairs' çalışması, Michel Foucault'un "Bu bir pipo değildir" söylemi ve Tschumi'nin "köpek kavramı havlamaz" ifadesindeki maddeden kopan ve kavramsallaşan nesne anlayışı, Duchamp'ın 'Étant Donnés' sanat eserinde 'resim olmayan resim' ile Gehry'nin evinde 'mekân kavramı mekânda bulunmaz' ideasını yansıtır. Kosuth'un 'One and Three Chairs' çalışmasındaki sandalyenin üç farklı tanımından biri olan metin olarak anlatımı ile Foucault'un "Bu bir pipo değildir" söylemindeki pipo resmi, benzeyişten öte bir 'andırış'ı ifade eder (Foucault, 2010, 46). Özündeki şeyi olmak istemeyen nesnenin, herhangi bir varlığa gönderim yapmayan, hiçbir şeyin temsiline benzemeyerek özgür olan ve bu sayede özneye yer açarak içkinliği aşkınlaştırmanın bir aracıdır artık. Bununla birlikte Tschumi'nin "köpek kavramı havlamaz" ifadesi de gerçekliğin nesnenin maddiliğinden değil düşünceden ortaya çıktığını vurgulayarak, öznenin zihninde bıraktığı izleri önemseyen bir dışavurumdur (Tschumi, 1972, 581-2). 'Étant Donnés' ve Santa Monica'da uygulanan maskeleme bahsedilen söylemlerin bir izdüşümünü yansıtarak, geleneksel resim ile ev tanımının fiziksel verisini bozan ve kendi dışındaki hiçbir nesnel gerçekliğe referans vermeyen bir yöntem sağlar. Maskeleme operasyonu ile tüm olasılıkları açık tutan ve öznenin mantığına zemin hazırlayacak biçimde bir anlamlandırma süreci başlar. Nihayetinde tek bir yoruma bağlı kalmayan ve içi boşaltılan öz-nesne, sadece izleyicinin varlığı ile doldurulan başka bir nesnenin kimliğine bürünür.

Sanat ve mimari nesnenin, kurallar, teknik kısıtlamalar, alışkanlıklar ve kelimelerin arkasından kurtararak yeni bir etkileşim aracı olarak kabul edilmesi, özne tarafından anlamlandırılmasından geçmektedir. Varlığın diğer bir varlık üzerinden şiddetlendirilmesi ile açığa çıkan ve doldurulması beklenen boşluk, arzunun üretimi için zemin hazırlar. Baudrillard'ın dile getirdiği simülasyon teorisi, sanat ve mimari alanda maskelemenin inşası ile gerçekleşmesi mümkündür. Toplumsal kabulleri maskeler aracılığı ile ret ederek olduğundan farklı görünen nesneler, kendilerine yeni birer kimlik kazandırma çabasına girer. Böylece gerçek ya da olmayanla saklanan gerçeklik karşısındaki özne, -miş gibi görünen yerine kendisini yerleştirerek özgürleşir. Maskelenen nesne ile özgürleşen özne arasında diyalektik bir ilişki açığa çıkar. Bu ilişki sürecinde nesne karşısındaki özne, kendi öz benliğini bularak sayısız anlam üretir ve zamana bağlı olmayan bir varlığa erişmesine aracı olur. Dolayısıyla maskeleme kavramı sanat ve mimarlık alanındaki tasarımlara bitmemiş/

tamamlanmamış özelliği kazandırırken, yeni ve farklı üretimlere olanak sağlamaktadır.

Çalışmada, psikanaliz ortamında kullanılan maske kavramının sanat ve mimarlık alanında söylem biçimi olarak nüfuz etmesi ele alınarak, nesnelerin anlamlandırılmasında nasıl ve ne yönde etkileyeceğine dair yaklaşımlarda bulunmaktadır. Öznel deneyimi öncüleyen, aşkınlığın ötesine geçerek içkinliği vurgulayan bir yöntem olduğu gösterilen maskeleme, nesne üretiminde tekil ilişkiyi güçlendiren örnekler ile aktarılmaktadır. Literatür taramasında sanat ve mimarlık arakesitinde yer alan tasarımlara farklı bir bakış açısı kazandıran maskelemenin, nesne ile her karşılaşmada onu yeniden keşfedebilmenin önünü açarken, farklı anlamlandırmaların temelini oluşturan önemli bir öge olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte bir yapının kullanıma geçilmesi onun bitişini değil, yeni bir sürecin başlangıcını ortaya koymak üzere uygulanan maskeleme kavramı, zamansız bir mimari üretiminde yol gösterici olabilmektedir. Tıpkı Andreas Huyssen'in, sanatçı Christo ve Jeanne-Claude önderliğinde Berlin'de bulunan Reichstag binasını 14 gün boyunca kumaşla sarılmasının, izleyicinin hafızası ile etkileşime geçerek nesneye karşı özel bir okuma yapacağından bahsetmesine benzetilebilir (Huyssen, 1996, 182). Huyssen sarmalanmış yapıyı, 2. Dünya Savaşını anımsatarak geçmişi güzelleştiren bir iz olarak görür. Reichstag'ın yarattığı paradoksun temelinde yatan, yapısal olarak zarar görmüş bir binanın maskelenerek mevcut olanı ortaya çıkaran bir stratejiye evrilmesidir. Reichstag binasında olduğu gibi yeniden üretmeyi farklı bir yaklaşım olarak sergileyen maske kavramı, bir nesnenin olduğundan daha çok görünür kılınmasına böylece öznel duyulanımlara daha fazla imkân yaratmasının önünü açabilir. Maskelemenin nesneyi yenileyici özelliği ile bitmişliği yenilemesi ve bunun bir parçası haline geldiğinin araştırılması, mimarlık ve sanat alanında önemli bir katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Böylece maskelenen -geçici de olsa- yeni bir kimlik kazandırmanın birincil aracına dönüşebilir.

KAYNAKLAR

AIANATIONAL (2014) F*rank Gehry, FAIA Talks About His House, Neighbors & Leaks.* [https://www.youtube.com/watch?v=Gisj_G5DZTA] Erişim Tarihi (24.01.2022).

ALLIEZ, E. (2020) Duchamp Within and Against Lacan, *SAGE Journals* 37(7-8) 329-53

ARCHDAILY (2010) *Gehry Residence / Gehry Partners* [https://www.archdaily.com/67321/gehry-residence-frank-gehry] Erişim Tarihi (24.01.2022).

BANZ, S. (2010) *Marcel Duchamp and the Forestay Waterfall: Symposium, Concert, Intervention, Exhibitions*. JRP/Ringier, Zürih.

BARTHES, R. (2011) Camera Lucida, *Fotoğraf Üzerine Düşünceler*, çev. R. Akçakaya (2014) Altıkırkbeş Yayın, İstanbul.

BAUDRILLARD, J., NOUVEL, J. (2000) Les Objets Singuliers: Architecture et Philosophie, *Tekil Nesneler*, çev. A. U. Kılıç (2011) Yem Yayınevi, İstanbul.

CESTEL, T. (2020) Mimarlığın Genişletilmiş Sahası: 1960 Sonrası Sanatın İkonik Mimarlığa Etkisi, yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi (*Marka*

Mimarlığın Kökenleri, 2021, Yem Yayınevi, İstanbul) Mimarlık Ana Bilim Dalı, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.

DAUBNER, E. (2000) *Allegories of Nature, Culture, Gender: Dialogues nith Marcel Duchamp's Étant donné,* yayınlanmamış Doktora Tezi, Felsefe Ana Bilim Dalı, Concordia Üniversitesi, Kanada.

D'HARNONCOURT, A., HOPPS, W. (1987) Etant Donnés 1 la chute d'eau, 2 le gaz d'éclairage: Reflections on a New Work By Marcel Duchamp, *Philadelphia Museum of Art Bulletin* 64(299/300) 5-58.

DÜZGÜN, H., POLATOĞLU Ç. (2016) Güncel Mimarlık Ortamında Kabuk-Bağlam İlişkisinin Sorgulanması, *MEGARON* 11(1) 35-48.

FREUD, S. (1919) *The Uncanny*, W. W. Norton & Company Ltd., New York.

FOSTER, H. (2013) The Art-Architecture Complex, *Sanat-Mimarlık Kompleksi*, çev. S. Özaloğlu (2015) İletişim, İstanbul.

FOUCAULT, M. (1973). Ceci N'est Pas Une Pipe, *Bu Bir Pipo Değildir*, çev. S. Hilav (2010) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HALADYN, J. J. (2013) Book Review: Marcel Duchamp: E´tant donne´s, *Theory, Culture & Society* 30(1) 152-60.

HAYS, M. (2009) Architecture's Desire: Reading The Late Avant-Garde, *Mimarlığın Arzusu: Genç Avangardı Okumak*, çev. V. Atmaca ve B. Demirhan (2015) Yem Yayınevi, İstanbul.

HOY, P. (2000) *Marcel Duchamp - Étant donnés: The Deconstructed Painting*, Tout-Fait Articles. [https://www.toutfait.com/issues/issue_3/Articles/Hoy/etantdon_en.html?_ga=2.122095499.160690240.1609011813-2103848896.1609011813] Erişim Tarihi (24.01.2022).

HUYSSEN, A. (1996) Monumental Seduction, *New German Critique* (69), 181-200.

JUDOVITZ, D. (1995) *Unpacking Duchamp: Art in Transit*, University of California Press, Berkeley.

KIPNIS, J. (2014) Our Chances. How Bernard Tschumi's Retrospective Quietly Reaffirmed the Case for Architectural Conjecture During the Summer of Fundamentalism, *Log* (32) 31-8.

KRAUSS, R. (1977a) Notes on the Index, Part 1: Seventies Art in America, *The MIT Press* October (3) 68-81.

KRAUSS, R. (1977b) Notes on the Index, Part 2: Seventies Art in America, *October* (4) 196-210.

LACAN, J. (1973) Les Quatre Concepts Fondamentaux De La Psychanalyse, *Psikanalizin Dört Temel Kavramı*, çev. N. Erdem (2013) Metis Yayınevi, İstanbul.

LAZZARATO, M. (2014) Marcel Duchamp Et Le Refus Du Travail, *Marcel Duchamp ve İşin Reddi*, çev. S. Çalcı (2019) Kolektif Yayınevi, İstanbul.

LEDGERWOOD, A., MILLER, R. (2012) *New Again: Frank Gehry* [https://www.interviewmagazine.com/art/new-again-frank-gehry Erişim Tarihi (24.01.2022).

MARTIN, L. (1990) On the Intellectual Origins of Tschumi's Architectural Theory, *Assemblage* 11(April) 22-35.

MERLEAU-PONTY, M. (1945). Phénomènologie de la Perception, *The Phenomenology of Perception*. çev. C. Smith (2005) Routledge, London, New York.

MOLESWORTH, H. (2010) My Funny Valentıne: Étant Donnés, *Artforum* 48(5), 164-9.

NAEGELE, D. (2006) Duchamp's Doors and Windows, *34th Annual European Studies Conference,* 2006/1/1, Iowa State University.

SÖNMEZ, M. (2011) *Çağdaş Mimarlıkta Cephe/Yüzey Kavramı Tartışmaları,* yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Gazi Üniversitesi, Ankara.

TİRYAKİ, A., KAYMAZ KOCA, S. (2020) Mimarlık ve Sürrealizmin Temas Yüzeyleri: Kentte, Mekânda Sürreal İzler, *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 65(Ocak) 10-8.

TSCHUMI, B. (1972) Henri Lefebvre's 'Le droit à la ville', *Architectural Design* 42(9) 581–2.

TSCHUMI, B. (1983) Spaces and Events, *The Discourse of Events*, Architectural Association, London.

TSCHUMI, B. (1996) Architecture and Disjunction, *Mimarlık ve Kopma*, çev. A. Tümertekin (2018) Janus Yayınevi, İstanbul.

TSCHUMI, B. (1995) *The Manhattan Transcripts: Theoretical Projects*, St. Martin's Press, Academy Editions, New York.

ZAERA-POLO, A. (2008) The Politics of The Envelope, *Log* (13/14) 193-207.

Received: 13.06.2021; **Final Text:** 24.08.2022

Keywords: Duchamp; Tschumi; masking strategies; object of desire; threshold.

EXISTENCE OF BEYOND WITH MASKING STRATEGIES IN ART AND ARCHITECTURE

As of the twentieth century, some artists and architects question the need for matter in their designs through the sensation they arouse in the subject. It is desired to emphasize the meaning of the object only belonging to the viewer, without depending on a single interpretation, by some artists and architects. Within the framework of this purpose, designers who try to distance their work from storytelling and symbolism seek ways to conceptualize the object with the materials they use. Thus, designs that move away from a way of thinking based on a common understanding of observation turn into a means of accessing everyone and offering an experience of freedom. Especially after the 1960s, this understanding became evident in the field of art movements and architecture, and it is observed that approaches that give priority to the subject that feels its originality over the existence of the object have also been produced. The viewer, who tries to position her/him own existence in a temporary space with the object removed from its materiality, settles in a threshold that allows her/him to find various meanings. Jacques Lacan explains this process, which is observed in the oscillations between the imaginary, symbolic and reality features of the object, through the 'L-Scheme'. Lacan claims that the space created for the viewer to find their own reality in the 'L-Scheme' can only be realized with the notion of the mask. Bernard

Tschumi, who has a similar saying with Lacan, wants to eliminate the lack of desire in architecture with the notion of the mask. For Tschumi, the architectural object masked, turns into an incomplete existence by being left between contradictions, oppositions, and conflicts. The paradoxes that emerge from the unity of the object and the mask, arouse a sense of desire in the subject, allowing different interpretations to emerge. Concealing the truth with another truth, in other words, as a result of the dialectical relationship established between appearance (mask) and beyond (subject-object), the subject settles in the subconscious realm. Consequently, the subject, which creates numerous meanings by falling into the space of desire, becomes the mediator of the transformation of the object into a timeless substance. In this context, the contradictions applied with different methods in Marcel Duchamp's art object Étant Donnés and Frank Gehry's Santa Monica House are associated with the notion of the mask. In both designs, the effects of the mask, which is both dependent on the object and changing it, are investigated within the scope of this study. In addition to critiques of masking strategies in Étant Donnés and Santa Monica House, potentials that will support and nurture the concept of envelope, which is a contemporary discourse in the field of architecture, are presented.

SANAT VE MİMARLIKTA MASKELEME STRATEJİLERİ İLE ÖTESİNİN VARLIĞI

Yirminci Yüzyıl itibari ile kimi sanatçı ve mimar, tasarımlarında maddeye olan gereksinimi öznede uyandırdığı duyulanım üzerinden sorgular. Nesnenin tek bir yoruma bağlı kalmadan sadece izleyiciye ait anlamlandırılması öne çıkarılmak istenir. Bu amaç çerçevesinde çalışmalarını öykücülükten ve simgesellikten uzaklaştırma yoluna giden tasarımcılar, kullandıkları malzemeler ile nesneyi kavramsallaştırmanın yollarını ararlar. Böylece ortak bir gözlem anlayışını temel alan düşünce biçiminden uzaklaşan tasarımlar, herkese erişebilme ve özgürlük deneyimi sunabilmenin bir aracına dönüşür. Özellikle 1960'lardan sonra sanat hareketleri ile mimarlık alanında bu anlayış belirginleşerek, nesnenin varlığı karşısında özgünlüğünü duyumsayan özneye öncelik veren yaklaşımların da üretildiği gözlemlenir. Maddiliğinden uzaklaştırılan nesne ile kendi öz varlığını geçici bir boşlukta konumlandırmaya çalışan izleyici, çeşitli anlamları bulmasını sağlayan bir eşik içine yerleşir. Nesnenin imgesellik, simgesellik, gerçeklik özellikleri arasındaki salınımlarda gözlemlenen bu süreci Jacques Lacan, 'Bakış Şeması' üzerinden açıklar. Bakış Şeması'nda izleyicinin kendine ait gerçekliği bulması için oluşturulan boşluğun ancak maske kavramı ile gerçekleşeceği öne sürülür. Lacan ile benzer bir deyişte bulunan Bernard Tschumi, mimaride arzu eksikliğini maske kavramı ile yok etmek ister. Tschumi için, maskelenen mimari obje, çelişkiler, karşıtlıklar ve zıtlıklar arasında bırakılması ile henüz tamamlanmamış bir varlığa dönüşür. Nesne ile maske birlikteliğinden açığa çıkan paradokslar, öznede arzu duygusunu uyandırarak farklı yorumların ortaya çıkmasına olanak tanır. Dolayısıyla arzu boşluğuna düşerek sayısız anlam üreten özne, nesnenin zamansız bir maddeye dönüşmesinin aracısı olur. Bu bağlamda, Marcel Duchamp'ın Étant Donnés adlı sanat nesnesi ve Frank Gehry'nin Santa Monica Ev'inde farklı yöntemler ile uygulanan çelişkiler, maske kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Her iki tasarımda da hem nesneye bağımlı olan hem onu değiştiren maskenin, çevresinde yarattığı etkiler bu çalışma kapsamında araştırılmaktadır. Bununla birlikte Étant Donnés ve Santa Monica Ev'indeki maskeleme stratejilerine dair eleştirilere yer verilmesinin

yanı sıra, mimarlık alanında güncel bir söylem olan envelope (mimari kabuk) kavramını destekleyecek ve besleyecek potansiyeller ortaya konulmaktadır.

TUĞBA CESTEL; B.Arch, M.Sc., PhD student.
Received her B.Arch from Mimar Sinan Fine Art University (2008) and master's degree on theory of architecture from Fatih Sultan Mehmet University, Faculty of Architecture (2018-2020). Currently a PhD student at Yıldız Technical University Building Research and Planning Department. Major research interests include conceptual art and theories of postmodernism.
tugbacestel@gmail.com

METU JFA 2022/2
(39:2) *181-200*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.5

THE ROLE OF OPEN-BUILT SPACE MORPHOLOGY IN RESIDENTIAL ENVIRONMENT QUALITY ASSESSMENT OF CLUSTER HOUSING (1)

Sameer GUJAR*, Amit DESHMUKH, Aditi CHIVATE*****

Received: 04.01.2022; **Final Text:** 10.11.2022

Keywords: Residential environment quality; open-built space morphology; built-form; density; housing indices; housing design

1. This paper is partially based on the author's Ph.D. dissertation, titled "Analyzing Intermediate Open Spaces of Residential Areas for Visual Comfort in Hot and Dry Climatic Regions" under the supervision of Dr. Amit M. Deshmukh in the Department of Architecture and Planning, Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur, Maharashtra, India.

* *Corresponding Author;* Department of Architecture & Planning, Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur, Maharashtra, INDIA

** Department of Architecture & Planning, Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur, Maharashtra, INDIA

*** MIT School of Architecture, MIT ADT University, Loni Kalbhor, Pune, Maharashtra, INDIA

INTRODUCTION

Urbanization is causing the expansion of existing cities, leading to an increase in the built-up density concerning worldwide available land (**Figure 1**). Housing constitutes a large part of the built density. Planners advocate high-density development as a solution for the optimum use of available land and resources, leading to haphazard large-scale development, especially in the housing sector, to meet the population's ever-growing needs (Sofi et al., 2017). This haphazard development is causing a decrease in the quality of residential built environments. Residential environment quality (REQ) is a subjective terminology mainly related to inhabitants' quality of life. Aspects such as nature, open space, infrastructure, built environment, and natural environment all affect human needs and desires. It also affects users' health, safety, welfare, and satisfaction. Although determining the quality of any residential space is complex and widely includes sociocultural and economic environments, it associates with the built environment that depends primarily on spatial patterns (Gavrilidis et al., 2016; Zhang et al., 2020).

Further understanding of the built environment is necessary for its impact on residential quality. Any built environment encompasses buildings, space, and movement systems. How the buildings' volume and mass enclose a space and how users interact with them significantly impact the space's quality. As a built environment, housing is a physical entity in which people live, but it is beyond those walls. It is a complex system consisting of many different components, such as structures that comprise all the physical attributes of a dwelling, accessibility, and facilities that constitute services related to housing (Dezhi et al., 2016). Large-scale housing developments like cluster or group housing display the critical inter-relationship between these attributes creating many internal and external spaces. The vibrant environment created by the interior and

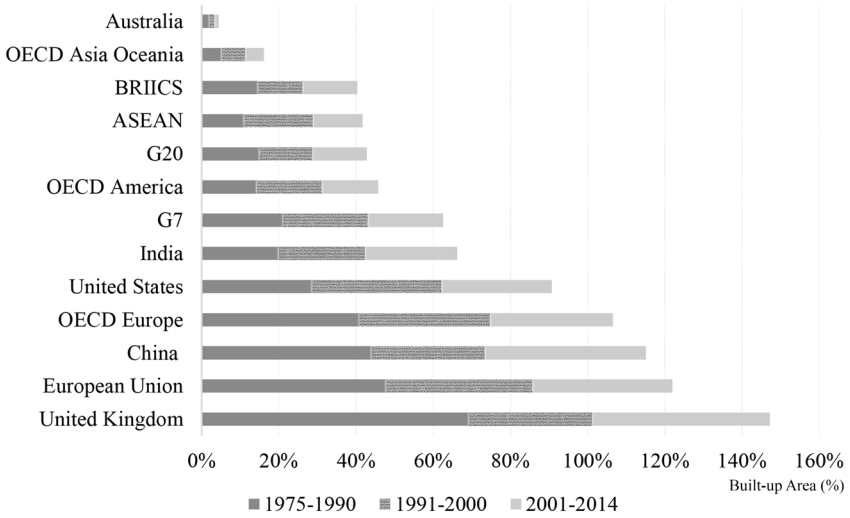

Figure 1. Percentage increase in built-up areas concerning total land areas (OECD, 2014)

exterior of the dwelling helps people grow and live a quality daily life (Chan and Ma, 2020; Ibem et al., 2015; Musa and Zahari Wan, 2015).

Background

Assessment of REQ focuses on the quality of interior spaces, services, and large public open spaces. Apart from these, the built-form arrangements give multiple intermediate open spaces in residential layouts like cluster housing. These spaces have multiple functions that act primarily as transitional but sometimes turn into community spaces fostering social interactions. As Marcus and Sarkissian (1986) have highlighted in their comprehensive study on cluster housing, housing success depends more on handling the spaces between buildings. Thus, for evaluating housing quality, a housing layout's internal and external environment and the relationship between open space and the built-form should be considered (Evans and Kantrowitz, 2002; Park et al., 2015; Wooley, 2003). Unfortunately, such intermediate open spaces are often ignored while designing and assessing the REQ. Thus, identifying various open-built space morphologies in cluster housing layouts is necessary. These can be classified based on common characteristics and forms to elucidate the relationship between the physical arrangement of the built-form and the quality of open spaces.

Researchers use various ways to analyze these built-forms, where density is one of the most crucial housing indices that define their characteristics (Dave, 2011; 2010; Raman, 2010). Although, there are two basic approaches to density viz-a-viz physical and perceived density (Berghauser Pont and Haupt, 2007). There is a vast difference between both, where researchers often prefer using physical density for such studies. The physical density considers the measurements and dimensions of the built-form. Physical density can be classified broadly into two categories: population density and built-up density (Kamble and Bahadure, 2021). Population density gives us an idea about the number of people living in a specific area. In contrast, the built-up density represents the built-up area of the plot.

Indicators like dwelling density, land-use intensity, building coverage, and spaciousness help understand technical aspects of built-up density (Gao et al., 2006; Bramley and Power, 2009; Steadman, 2014; Kennedy and Buys, 2015; Kostourou and Psarra, 2017). In addition, urban form

significantly affects built-up density in residential spaces. In town planning, development control rules regulate the urban form and built-up density for a particular area by using the Floor Space Index (FSI) and building ground coverage area to measure built-up density. The vital role of FSI is to maintain a balance between open and built space. However, FSI cannot anticipate the physical form of the building or its height. For this, building ground coverage in percentage is specified. Building ground coverage indicates the distribution of built mass over the total site area. Like FSI, government authorities specify the maximum permissible building ground coverage percentage, which helps balance open and built spaces and achieve the desired natural light/ventilation and the residential unit's quality. It also intends to provide enough space for ancillary areas like playgrounds, internal roads, and service areas. Thus, analysis of built-up density indices such as FSI, building ground coverage, built-up area, and the number of dwelling units helps to understand the quality of the residential environment.

Nonetheless, users' perception is as important as the built-up density to improve REQ (Dutta and Bardhan, 2017; Ali, 2018). The visual image of the built form and the openness in the residential areas, both internally and externally, influence the perceived density. There are many components of housing, like the quality of open spaces, visual connections to the outdoors, vegetation, and building aesthetics, including texture and materials, that affect the perceived density. However, most users give more weightage to the availability of quality open spaces while buying such properties (Hur et al., 2010; Lo and Jim, 2010; Musa and Zahari Wan, 2015). Empirical studies have found that different amounts of enclosures or openness benefit the users' overall social and cultural lifestyle (Hunter et al., 2019; Rapoport, 1969). The plot's openness determines the probability of enhancing the area's overall quality for the availability of light, ventilation, and opportunities for users' recreational activities (Faragallah, 2018; Fisher-Gewirtzman, 2018; Fisher-Gewirtzman and Wagner, 2003; Gulati, 2019).

Additionally, researchers have stressed the importance of physical and visual access to these outdoor spaces concerning maintenance and security of the built environment (Newman, 1976; Webb Jamme et al., 2018). Thus, the perceived density is directly related to the area and quantity of the openings (Fisher-Gewirtzman, 2017; Sugiyama, 1986). As an architectural element, windows allow viewing of the surroundings, forming an association with external spaces. Researchers have argued the importance of carefully planned windows for positively impacting the REQ (Ai and Mak, 2015; Ismail et al., 2015; Sarbu and Pacurar, 2015). Therefore, there is a need to consider the availability of windows while assessing REQ. Accordingly, the building's perimeter corresponds to the open space's shape and size and the probability of windows. Previous studies postulated two alternate density indices, Spatial Openness Index (SOI) and Wall Perimeter Index (WPI), to measure the quality of residential spaces concerning spatial openness and probabilities of windows (Sugiyama, 1986; Azad et al., 2016; 2018). SOI is the ratio of the total open space within the residential layout to the perimeter of the buildings. WPI is the ratio of the ground coverage area in the residential layout to the total perimeter of the buildings. Thus, these are quantitative indices to analogize different spatial configurations within the residential environment as the users perceive.

Cluster Housing in India

During the post-Independence era in India, there was a sudden demand for housing due to urbanization, the migration of people, and the establishment of new industries and institutions. Due to the growing economic discrepancies, India faced severe challenges associated with housing demand, supply, and utilization. As Independent India's political and economic vision shifted from capital goods to an agrarian economy to industrial to services, the housing policy also shifted its focus. Along with a housing shortage, land was scarce. High-density housing with good environmental quality was the need of the hour, which led to greater use of cluster housing. As seen in **Figure 2**, the government introduced different housing programs like Subsidized Housing Scheme for Industrial Workers, LIG Housing Scheme, and MIG Housing Scheme in urban areas in the late 20th century (Tiwari and Shukla, 2016). For the controlled and well-directed growth of the housing sector, the government at the national level formed the Housing and Urban Development Corporation (HUDCO) in 1970 (Mittal, 2014).

The government established many housing boards like HUDCO in all the states. These bodies were responsible for building affordable housing in different parts of the country to meet its growing demand for housing. However, with limited time, and inappropriate usage of resources, most projects followed a standardized design. Such designs seldom consider location, climate, and overall housing quality. Few architects identified this problem and tried to change the situation by proposing improved and comprehensive solutions for cluster development. B.V. Doshi, Charles Correa, and Raj Rewal were the first visionary architects to practice this in post-independent India. Under different government schemes, they proposed some exceptional designs to resolve the issue of increasing housing demand without compromising the quality of housing units. They proposed a well-planned hierarchy of interlocking and open-to-sky spaces that provided an intelligent housing solution with all amenities to maintain housing quality (**Figure 3**). All the houses had a small private open space at the front or rear with multiple intermediate common open spaces at the neighborhood level.

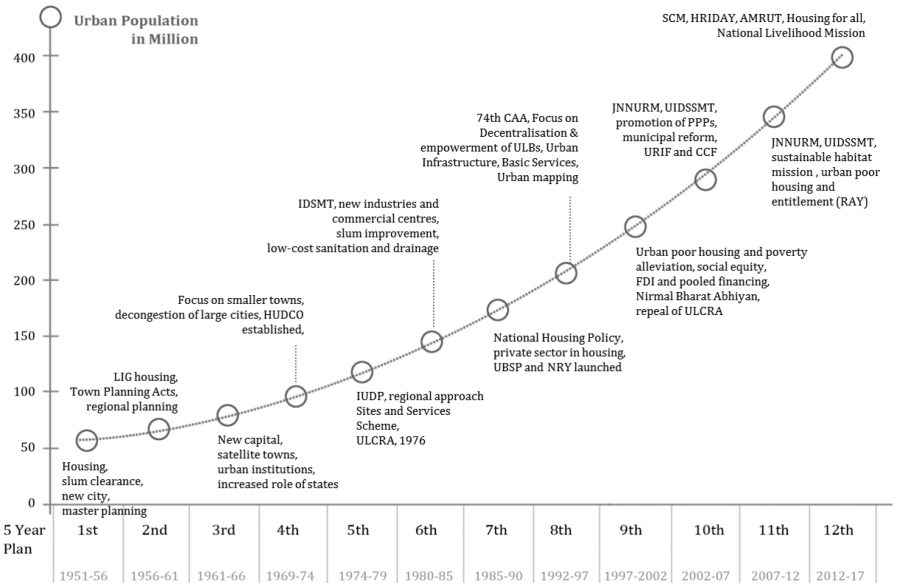

Figure 2. Urban development goals achieved in India (Bhattacharya et al., 2015)

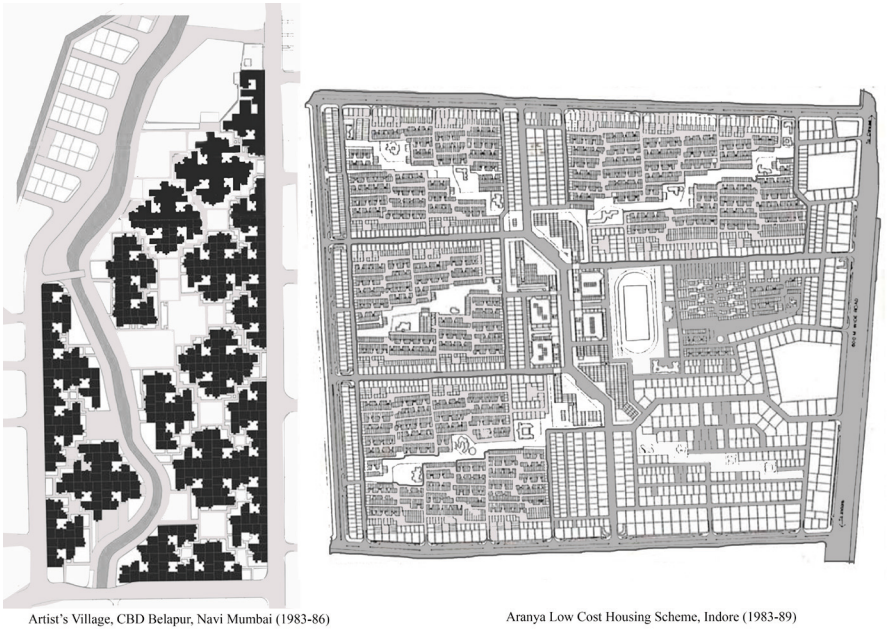

Figure 3. Cluster housing plans displaying the hierarchy of open spaces (Kashmira, 2017; Vastu Shilpa Foundation, 1995)

A brief study of housing norms in Indian cities shows a lack of clear rules for open spaces in cluster housing (Govindarajulu, 2014; Ramachandra et al., 2017; Udas Mankikar, 2020). Almost every housing layout focuses on accommodating the maximum number of dwelling units in the given area rather than providing users with a good quality of life. It has led to the development of monotonous built clusters without providing the desired quality of spaces to the resident. Besides, there are provisions in the Development Control Rules for the developer to buy additional FSI to increase the occupancy density within the plot, as permissible by the City Development Plan. Present unclear rules related to open spaces in cluster housing have led to the pooling of land by the developers (Ahluwalia and Mohanty, 2014; Ram and Needham, 2016). It is a commonly observed state of affairs in other parts of the globe (Yoshino and Paul, 2019). Therefore, providing optimum housing layouts with better-planned open-built spaces is the need of the hour.

With decreased available land, there has been a steady increase in mass housing developments in cities today. Cluster housing is looked upon as a solution to meet the housing demands of the growing urban population. With changing open-built form patterns in cluster housing layouts, it is imperative to understand the relationship between the open-built space morphologies and density indices such as FSI, building ground coverage, WPI, and SOI to assess their REQ. The current study aims to identify and understand the role of open-built forms in assessing REQ with the help of appropriate methods and indices.

METHODOLOGY

The study intends to understand the role of open-built space morphology in analyzing the REQ of cluster housing. The researcher uses the library method and field survey method for this study. This analysis method excludes any other land uses except residential. A specific residential typology – cluster housing, was identified for a comparative analysis of

their housing layouts. The study focuses on the physical attributes of the housing and not the people's perception.

Since cluster housing is widely used in India, selecting case study projects for the current study was challenging. The first criteria for selecting the case study are that the cluster housing needs to be built in the post-independence period, specifically after the implementation of the town planning acts, and is widely studied for its cluster housing characteristics. Secondly, these case studies need to be of a varied period. Thirdly, the study considered housing projects that displayed the principal nature of cluster housing, including replicating built-form patterns. Lastly, projects should have more than 100 Dwelling Units (D.U.), making them adaptable to the analysis method. Table 1 shows the nine identified case studies based on the selection criterion.

A preliminary study analyzes housing layouts of different cluster housing projects to classify open-built space morphological types. Further, among these identified projects, nine institutional cluster housing projects are selected for comparative analysis, as indicated in Table 2. Using density indices such as FSI, building ground coverage, WPI, and SOI, a comparative analysis of these identified cluster housing projects compares their open-built space morphologies. The study used the following formula to calculate FSI.

$$FSI = \frac{Total\ Built\ up\ Area}{Total\ Site\ Area}$$

Further, researchers performed a theoretical analysis to validate the applicability of alternate density indices, WPI and SOI, in describing open-built space morphology in a cluster housing layout. Earlier studies have undertaken such theoretical analyses to establish a relationship between built-form and density indices (Azad et al., 2018; 2016). Therefore, the current study adopts a similar framework.

A study calculates WPI and SOI using the perimeter of a single floor. The perimeter of all floors of the buildings was also undertaken to detail their applicability. WPI_1 represents the probability of windows by dividing the perimeter of a single building floor by the buildings' ground coverage. In contrast, WPI_A represents the probability of windows by dividing the perimeter of all floors of all the buildings by the total built-up area (Azad et al., 2018).

$$WPI_1 = \frac{\text{Total Perimeter of Single floor of the buildings}}{\text{Building Ground Coverage}}$$

$$WPI_A = \frac{\text{Total Perimeter of All floors of the buildings}}{\text{Built} - \text{up Area}}$$

Likewise, the SOI_1 represents spatial openness by dividing the total open space area by the perimeter of a single floor of the buildings. In contrast, SOI_A represents spatial openness by dividing the total open space area by the perimeter of all floors of the buildings (Azad et al., 2018).

$$SOI_1 = \frac{\text{Total Site Area} - \text{Building Ground Coverage}}{\text{Total Perimeter of Single floor of the buildings}}$$

$$SOI_A = \frac{\text{Total Site Area} - \text{Building Ground Coverage}}{\text{Total Perimeter of All floors of the buildings}}$$

RESULTS AND ANALYSIS

Classification of Open-Built Space Morphology in Cluster Housing Layouts

In cluster housing, built-form arrangements give multiple intermediate open spaces that can be public, semi-public, and private based on their access. Generally, built-forms only define the size and shape of semi-public and private open spaces. However, built-form has a more significant spatial impact on semi-public open spaces than private open spaces due to several alternatives. Thus, the spatial study of identified cluster housing projects studied the arrangement of built-form around semi-public open spaces for open-built space's morphological classification (**Table 1**). As a result, these open-built space morphologies have been classified based on the different access to the semi-public open spaces created due to the arrangement of the built-form around it, respectively. Accordingly, four variations of four side enclosed open-built space forms (Type 1, 2, 3 and 4) and two variations of three side enclosed open-built space forms (Type 5 and 6) were identified (**Figure 4**).

As seen in Table 1, the identified projects contain a variety of open space shapes or forms created due to the built-form. Almost all the projects portray a blend of the identified open-built morphological types. The dominating type for the project, however, is repeated frequently. For instance, Type 3 is prevalent in Sheikh Sarai Housing and Parsik Hill CIDCO housing, Type 2 in the GSFC Staff Housing, and Type 1 in Sector 19 CIDCO Housing plans, respectively. Similarly, Type 5 is the most prevalent typology in the remaining projects.

Comparative Analysis of Identified Cluster Housing Projects

For the detailed analysis, the present study considers open-built space morphology prevalent in the identified project's present-day housing layouts (**Table 1**). As seen in Table 2, the analysis of cluster housing projects reveals that all the estimated indices like FSI, Built-up Area (BUA), ground coverage ratio, WPI, and SOI are positive. The data and results are significant statistically. The FSI ranges from as low as 0.2 to as high as 1.2. The ground coverage ratio ranges from 13% to 30%. It also states that higher FSI and ground coverage ratios lead to decreased spatial openness and an increase in the possibilities of windows. However, there is no clear

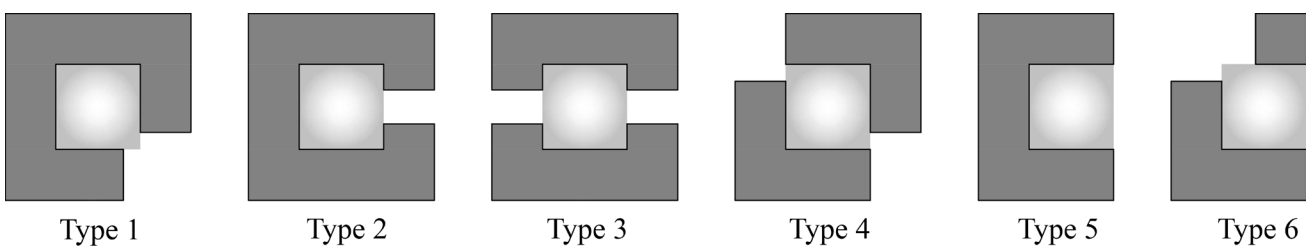

Figure 4. Typical open-built space morphology types found in cluster housing in India

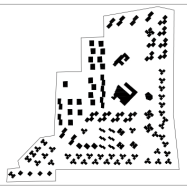
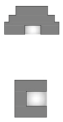
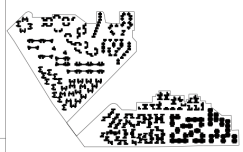
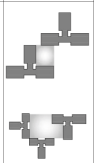
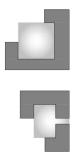
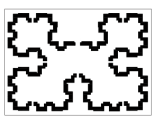
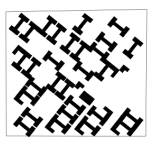
Sr. No.	Name of the Project	Plan (not to scale) N	Classifications of Open Spaces					
			Type 1	Type 2	Type 3	Type 4	Type 5	Type 6
1	GSFC Staff Housing, Vadodara 1968							
2	IIT Delhi Faculty Housing, New Delhi 1965 - 2020							
3	Asian Games Village New Delhi 1982							
4	Parsik Hill CIDCO Housing, Navi Mumbai 1993							
5	IIT Gandhinagar Faculty Housing, Gandhinagar 2011							
6	Sector 19, CIDCO Housing, Navi Mumbai 1991							
7	Jodhpur HUDCO Housing, Jodhpur 1986							
8	ACC Staff Housing Wadi 1984							
9	Sheikh Sarai Housing, Phase I, New Delhi 1982							

Table 1. Spatial analysis of identified group housing projects in India (GFSC Limited, n.d.; IIT Delhi, n.d.; PK Das & Associates, n.d.; Raj Rewal Associates, n.d.; Torus, 2012)

correlation between the FSI and ground coverage ratio with the open space morphologies.

Concerning SOI and WPI, the spatial openness is high in cluster housing with dominant Type 5 open-built space morphology. In contrast, those with Type 3 open-built space morphology displayed more probabilities of windows. Nevertheless, project 1, with Type 2 open-built space morphology, shows a significantly higher value of SOI, and project 6, having Type 1 open-built space morphology, shows a higher value of WPI. These variations may be due to smaller unit sizes, leading to more open-built forms. Thus, the size of the open-built space morphology may also affect the WPI and SOI of a housing layout.

The values of WPI_1 and WPI_A are the same for all case studies. Thus, it may be appropriate to consider the WPI_1. The WPI_1 of project numbers 4, 6, and 9 are considerably higher than other case studies. It also indicates that case studies with Type 3 open-built space morphology display higher probabilities for windows. It signifies that a higher rate of wall perimeter achieves a higher probability of windows.

Considering SOI, there is a significant dissimilarity between SOI_1 and SOI_A. The percentage difference between them is considerably high in project numbers 1, 4, and 7. This difference may be due to the lower number of floors than the other case studies. Therefore, an estimation based on SOI_1 seems more valid for consideration. The SOI_1 in project numbers 1, 2, 5, 7, and 8 are higher than the others. Also, case studies with Type 5 open-built space morphology had higher spatial openness than other types. The only exception is project number 1 with Type 2 open-built space morphology, possibly due to a lower ground coverage than the site area.

The study also highlights the inefficacy of FSI and a ground coverage ratio in describing housing layouts. For example, even though the FSI in project numbers 4 and 8 is similar, i.e., 0.6, their open-built space morphology type and WPI_1 and SOI_1 values are significantly different. Similarly, the ground coverage ratio in project numbers 4 and 5 is 23%, and in project numbers 3 and 6 is 24%; their open-built space morphology type, WPI_1, and SOI_1 values are significantly different. It further specifies the purpose of open-built space morphology and housing layouts in residential environments. Thus, indicating that WPI and SOI could be appropriate approaches to analyzing different housing layouts.

Analysis of Theoretical Method for Applicability of WPI and SOI

A theoretical method compares various open-built space morphologies in cluster housing layouts. Based on the identified open-built space morphologies (**Figure 4**), different housing layouts with the same site areas having similar ground coverage and FSI are designed (**Figure 5, Figure 6a**). It intends to understand the applicability of alternate density indices, viz. WPI and SOI in analyzing different housing layouts.

Like the comparative analysis of housing projects, the current analysis calculates WPI_1, WPI_A, SOI_1, and SOI_A. When applied to the identified open-built space morphology types (**Figure 6c**), the WPI_1 and WPI_A are the same; hence, it can be presumed that WPI_1 is appropriate for further studies. Similarly, the values of SOI_1 and SOI_A show a significant difference, indicating that evaluating SOI depends on the perimeter of the single floor considerably, which mainly impacts the residential openness (**Figure 6d**). Hence, SOI_1 is appropriate for further studies. Thus, the residential area's

Sr. No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Name of Project	GSFC Staff Housing, Vadodara	IIT Delhi Faculty Housing, New Delhi	Asian Games Village, New Delhi	Parsik Hill CIDCO Housing, Navi Mumbai	IIT Gandhinagar Faculty housing, Gandhinagar	Sector 19 CIDCO Housing, Navi Mumbai	Jodhpur HUDCO Housing, Jodhpur	ACC Staff Housing, Wadi	Sheikh Sarai Housing, Phase I, New Delhi
Dominant Open Space Morphology Type	Type 2	Type 5	Type 5	Type 3	Type 5	Type 1	Type 5	Type 5	Type 3
Site Area (sq.m.)	629855	210625	178575	77000	64000	44000	33894	33800	30000
Avg. No. of Floors	2	3	4	2.5	3	4	2	3	4
Built-up area (sq.m.)	150724	62336	169450	44250	45000	43040	12180	19989	36000
Ground Coverage (sq.m.)	75362	27650	42370	17700	15000	10760	6090	6663	9000
Total Perimeter length single floor (m)	23414	9500	15875	11590	4575	5700	1282	1968	3700
Floor Space Index (FSI)	0.2	0.3	0.9	0.6	0.7	1.0	0.4	0.6	1.2
Ground Coverage (%)	20	13	24	23	23	24	18	20	30
WPI_1	0.31	0.34	0.37	0.65	0.31	0.53	0.21	0.30	0.41
WPI_A	0.31	0.34	0.37	0.65	0.31	0.53	0.21	0.30	0.41
SOI_1	23.68	19.26	8.58	5.12	10.71	5.83	21.69	13.79	5.68
SOI_A	11.8	6.4	2.1	2.0	3.6	1.5	10.8	4.6	1.4

Table 2. Comparative Analysis of Density Indices in Cluster Housing Projects

built-form and open-built space morphology influence both the spatial openness and the probability of windows. Thus, it reciprocatively suggests that WPI and SOI effectively describe the built-form and open-built space morphologies.

The study shows that housing layouts with open-built space morphological Types 2, 3, and 4 have higher WPI than others due to longer wall perimeter lengths. Thus, a more extended perimeter of the outer walls on each floor increases the probability of windows. In addition, the spatial openness in layouts with Type 1, 5, 6, and 2 open-built space morphology was higher than the others, as observed in the comparative analysis of housing projects. Thus, the housing layout with Type 2 open-built space morphology presents a higher value of WPI and SOI both. The findings are almost similar to that observed in the comparative analysis of the case study projects. Furthermore, it is also evident from this analysis that the sizes of the open-built forms impact WPI and SOI values. Thus, confirming the analysis of the comparative analysis of cluster housing projects.

DISCUSSIONS

With the increase in population density, policymakers and planners across the globe are giving more attention to improving the quality of life by

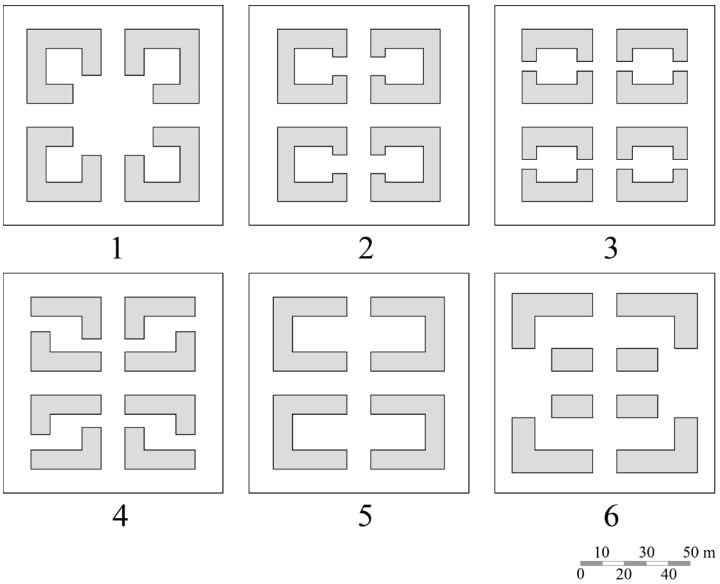

Figure 5. Arrangement of typical open-built space morphological typology in cluster housing layouts with the same number of floors (4 floors)

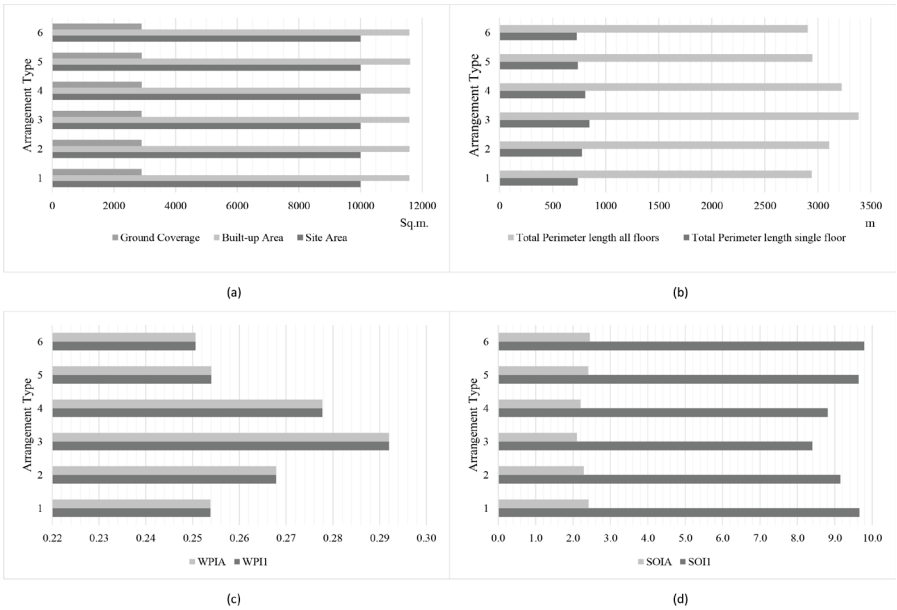

Figure 6. Comparative Analysis of housing layout arrangement types concerning FSI, ground coverage, WPI, and SOI

emphasizing good quality open spaces in the cities. Most of the policies by development authorities focus on higher densities, believing it to be a universal solution for accommodating the country's increasing population. Many studies have consistently reflected a strong positive impact of open spaces on neighborhood satisfaction and social cohesion (Karuppannan and Sivam, 2011). Earlier studies have highlighted the importance of better-planned housing layouts with provisions for open spaces in user satisfaction (Bergdoll and Williams, 2012; Chan and Ma, 2020; Fisher-Gewirtzman, 2017; Yang et al., 2019). Researchers have attempted to identify and classify various built-forms within a housing layout through a spatial study of residential neighborhoods (Deilmann et al., 1977; Kropf, 2014; Shayesteh and Steadman, 2015). However, these studies tend to overlook the role of intermediate open spaces formed due to the shape of the built-form. The present study highlights the need for an open-built relationship-based classification of built-form, specifically at the cluster

level. Thus, researchers classified typical open-built space morphology types through a detailed spatial study of various housing layouts at the cluster level.

Authorities have agreed that REQ assessments involve two complementary methods: the objective method based on observable and quantifiable indicators and the qualitative method based on the user's perception (Gavrilidis et al., 2016). However, the literature study found that most studies incorporate physical density parameters to study REQ, which are often objective. The current study indicates that spatial openness in an area reduces significantly due to high FSI and building ground coverage. Earlier studies indicate similar observations (Berghauser Pont and Haupt, 2007; Dave, 2010; Haarhoff et al., 2016; Steadman, 2014). The study also states that FSI and building ground coverage do not entirely govern the built-form shape and size, as pointed out by earlier studies (Kropf 2014; Azad et al. 2016; 2018). Authorities often suggest using FSI and building ground coverage for defining built-form, which contradicts the current findings (Berghauser Pont and Haupt, 2007; Kostourou and Psarra, 2017; Shayesteh and Steadman, 2015; Steadman, 2014).

Multiple assessment systems assess the housing layouts and built-up density to evaluate the REQ. FSI, ground coverage and the number of floors have often been used to analyze urban forms concerning built-up density. Researchers established various correlations between these density indices to classify urban forms. Earlier studies have analyzed REQ based on the urban form classifications (Haarhoff et al., 2016; Kostourou and Psarra, 2017; Shayesteh and Steadman, 2015; Steadman, 2014). However, the current study shows that these correlations between density indices fail to justify REQ in specific situations. A residential area design based on FSI and building ground coverage creates multiple open spaces within the residential area due to different physical and spatial configurations of open-built space forms. Other factors such as landscape, building typology, height, space openness, and aesthetics influence the individual's perception of density (Alexander, 1993; Bergdoll and Williams, 2012). The built-form, building layout, and open-built space morphology also determine the built-up density within the residential area (Jensen, 1966; Sugiyama, 1986). A change in the arrangement and form of the buildings within the site does not necessarily impact the FSI or ground coverage area. The mathematical correlation between both factors may remain constant (**Figure 6**). It indicates that these parameters are inadequate and dismiss any differentiation between various spatial layouts. Hence new factors or elements are needed for describing residential environments and differentiate between various housing layouts.

Due to urbanization, the built-form of housing has changed significantly, making other elements such as open spaces and windows influencing factors for the quality of residential spaces. The literature study shows how intermediate open spaces next to the dwellings play an essential role in achieving the desired housing quality (Hunter et al., 2019; Hur et al., 2010; Lo and Jim, 2010; Musa and Zahari Wan, 2015). Similarly, as indicated in the literature, windows play an essential role in achieving desired perceived density for the users (Azad et al., 2016; Ismail et al., 2015; Sarbu and Pacurar, 2015; Sugiyama, 1986). Thus, the current study validates that density indices such as WPI and SOI, based on the built form's wall perimeter, prove effective alternatives for analyzing different open-built forms in housing layouts, specifically in cluster housing. These findings

resonate with the earlier studies (Sugiyama 1986; Azad et al. 2016, 2018). The study also indicates that other density parameters affect the WPI and SOI. Hence, further studies need to establish correlations between alternate and traditional indices. However, as per the current study, the size and shape of the built form considerably affect the WPI and SOI in a housing layout. Where longer perimeters of built-form significantly increase the probability of having more windows, a more significant number of open-built space morphologies also increases the chances of spatial openness in a housing layout. Earlier studies observed the same (Azad et al., 2018, 2016). Though the users prefer multiple open spaces, the same may not be valid for the number of windows. Since windows affect internal and external environments, their quantity, shape, and sizes largely depend on location and corresponding climatic conditions.

CONCLUSIONS

The current study indicates that intermediate open spaces are essential in classifying built-forms in residential areas. Thus, a proposed classification of open-built space morphologies defines built-forms in cluster housing layouts. The study's findings show a significant impact of identified open-built form types on alternate density indices. The observations also confirm that the identified open-built forms can help understand the REQ in cluster housing layouts and facilitate the design decision-making process.

Researchers often use density parameters such as FSI and ground coverage area to assess residential environments. However, these parameters do not give a clear idea of the quality of the residential environment in specific situations. Therefore, considering only these parameters to evaluate density is not advantageous for the future development of the cities. The present study confirms previous studies stating that density indicators such as FSI and building ground coverage are inadequate to assess the quality of spaces in low-rise residential environments.

Furthermore, the study validates alternate density indices, viz. WPI and SOI effectively analyze open-built space morphologies in low-rise cluster housing layouts. Such indices will help architects choose appropriate open-built forms while designing low-rise cluster housing to provide optimum quality to residents.

The location, culture, climate, and legislation may also affect the open-built space morphology. Therefore, the application of WPI and SOI in analyzing such open-built space morphologies needs further study concerning these factors. However, the current study focused on the relationship between building arrangements, spatial openness, and probability of windows by addressing density, i.e., FSI and building ground coverage. The relationship with other built-form parameters, such as the number of floors, must be looked into in more detail. Only when the density is measured as a comprehensive aspect of all factors can it be used as an indicator of housing quality. For example, the role of building height and the space between two built structures on external and internal space quality needs to be analyzed concerning open-built space morphology and built-form. In addition, internal roads within the site could affect the overall quality of the open space created due to building form. Thus, the effect of the proportion of road width on open-built space morphology and space quality could also be reviewed in the future.

ACKNOWLEDGMENTS
The authors would like to acknowledge the Department of Architecture and Planning at Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur, Maharashtra, India, for providing essential facilities to conduct the study. The authors also like to express gratitude to Dr. Dileep Gujar, Dr. Tanushri Kamble, and Ar. Pravin Kamble. The authors declare no potential competing interests concerning this article's research, authorship, and/or publication.

REFERENCES

AHLUWALIA, I., MOHANTY, P.K. (2014) Unlocking Land Value for Financing Urban Development in India, *Indian Council for Research on International Economic Relations* 1-13.

AI, Z.T., MAK, C.M. (2015) From Street Canyon Microclimate to Indoor Environmental Quality in Naturally Ventilated Urban Buildings: Issues and Possibilities for Improvement, *Building and Environment* 94 489-503.

ALEXANDER, E. (1993) Density Measures : A Review and Analysis, *Journal of Architectural and Planning Research* 10(3) 181-202.

ALI, M. (2018) Interpreting the Meaning of Housing Quality towards Creating Better Residential Environment, *Environment-Behaviour Proceedings Journal* 3 141-149.

AZAD, S. P., MORINAGA, R.,KOBAYASHI, H. (2016) Spatial Openness and Wall Perimeter as Practical Indices for Evaluating Quality of Open Spaces in Residential Areas – A comparison between Tehran and Tokyo, *The International Symposium on Architectural Interchanges in Asia, Sendai, Japan*.

AZAD, S.P., MORINAGA, R.,KOBAYASHI, H. (2018) Effect of Housing Layout and Open Space Morphology on Residential Environments –Applying New Density Indices for Evaluation of Residential Areas Case Study: Tehran, Iran, *Journal of Asian Architecture and Building Engineering* 17(1) 79-86.

BERGDOLL, J.R., WILLIAMS, R.W. (2012) Density Perception on Residential Streets, *Berkeley Planning Journal* 5(1) 15-38.

BERGHAUSER PONT, M.Y., HAUPT, P.A. (2007) The Relation between Urban Form and Density, *Urban Morphology* 11(1) 62-65.

BHATTACHARYA, S., RATHI, S., PATRO, S.A.,TEPa, N. (2015) *Reconceptualising Smart Cities: A Reference Framework for India Center for Study of Science, Technology and Policy*, Center for Study of Science, Technology and Policy, Bengaluru.

BRAMLEY, G., POWER, S. (2009) Urban Form and Social Sustainability: The Role of Density and Housing Type, *Environment and Planning B: Planning and Design* 36(1) 30-48.

CHAN, J.H.L., MA, C.C. (2020) Public Health in the Context of Environment and Housing, *Primary Care Revisited : Interdisciplinary Perspectives for a New Era*, Springer, Singapore; 295-310.

DAVE, S. (2010) High Urban Densities in Developing Countries: A sustainable solution?, *Built Environment* 36(1) 9-27.

DAVE, S. (2011) Neighbourhood Density and Social Sustainability in Cities of Developing Countries, *Sustainable Development* 19(3) 189-205.

DEILMANN, H., GERHARD, B., HERBERT, P. (1977) *Housing Groups*, Karl Krämer Verlag, Stuttgart.

DEZHI, L., YANCHAO, C., HONGXIA, C., KAI, G., CHI-MAN HUI, E., YANG, J. (2016) Assessing the Integrated Sustainability of a Public Rental Housing Project from the Perspective of Complex Eco-system, *Habitat International* (53) 546-55.

DUTTA, S., BARDHAN, S. (2017) Density and Neighbourhood Environmental Quality – A Comparative Study in the Context of Indian Cities, *International Journal on Emerging Technologies* 8(1) 315-23.

EVANS, G.W., KANTROWITZ, E. (2002) Socioeconomic Status and Health: The Potential Role of Environmental Risk Exposure, *Annual Review of Public Health* 23 303-31.

FARAGALLAH, R.N. (2018) The Impact of Productive Open Spaces on Urban Sustainability: The Case of El Mansheya Square – Alexandria, *Alexandria Engineering Journal* 57(4) 3969-76.

FISHER-GEWIRTZMAN, D. (2017) The Association between Perceived Density in Minimum Apartments and Spatial Openness Index Three-Dimensional Visual Analysis, *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44(4) 764-95.

FISHER-GEWIRTZMAN, D. (2018) Perception of Density by Pedestrians on Urban Paths: An Experiment in Virtual Reality, *Journal of Urban Design* 23(5) 674-92.

FISHER-GEWIRTZMAN, D., WAGNER, I.A. (2003) Spatial Openness as a Practical Metric for Evaluating Built-up Environments, *Environment and Planning B: Planning and Design* 30(1) 37-49.

GAO, X., ASAMI, Y., KATSUMATA, W. (2006) Evaluating Land-use Restrictions Concerning the Floor Area Ratio of Lots, *Environment and Planning C: Government and Policy* 24(4) 515-32.

GAVRILIDIS, A.A., CIOCĂNEA, C.M., NIŢĂ, M.R., ONOSE, D.A. Năstase, I.I. (2016) Urban Landscape Quality Index – Planning Tool for Evaluating Urban Landscapes and Improving the Quality of Life, *Procedia Environmental Sciences* (32) 155-67.

GFSC LIMITED, (s. d.). [https://www.gsfclimited.com/gsfc-township] Access Date (03.02.2021).

GOVINDARAJULU, D. (2014) Urban Green Space Planning for Climate Adaptation in Indian Cities, *Urban Climate* 10(P1) 35-41.

Gulati, R. (2019) Neighborhood Spaces in Residential Environments: Lessons for Contemporary Indian Context, *Frontiers of Architectural Research* 9(1) 20-33.

HAARHOFF, E., BEATTIE, L., DUPUIS, A. (2016) Does Higher Density Housing Enhance Liveability? Case Studies of Housing Intensification in Auckland, *Cogent Social Sciences* 2(1) 1-16.

HUNTER, R.F., CLELAND, C., CLEARY, A., DROOMERS, M., WHEELER, B.W., SINNETT, D., BRAUBACH, M. (2019) Environmental, Health, Wellbeing, Social and Equity Effects of Urban Green Space Interventions: A Meta-narrative Evidence Synthesis, *Environment International* 130 1-20.

HUR, M., NASAR, J.L., CHUN, B. (2010) Neighborhood Satisfaction, Physical and Perceived Naturalness and Openness, *Journal of Environmental Psychology* 30(1) 52-9.

IBEM, E.O., ADEBOYE, A.B., ALAGBE, O.A., STATE, O. (2015) Similarities and Differences in Residents' Perception of Housing Adequacy and Residential Satisfaction, *Journal of Building Performance* 6(1) 1-14.

IIT DELHI, (s. d.). [https://home.iitd.ac.in/faculty-housing.php] Access Date (03.02.2021).

ISMAIL, F., JABAR, I.L., JANIPHA, N.A.I., RAZALI, R. (2015) Measuring the Quality of Life in Low Cost Residential Environment, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* (168) 270-9.

JENSEN, R. (1966) *High Density Living*, Leonard Hill, London.

KAMBLE, T., BAHADURE, S.P. (2021) A Sustainability Assessment Framework for Population Density in Central Indian Cities, 16(1) 134-53.

KARUPPANNAN, S., SIVAM, A. (2011) Social Sustainability and Neighbourhood Design: An Investigation of Residents' Satisfaction in Delhi, *Local Environment* 16(9) 849-70.

KASHMIRA, S. (2017) Energy of Nature, *Cargo Collective*. [https://kashmirasonar.com/Mass-Housing] Access Date (30.05.2022).

KENNEDY, R.J., BUYS, L. (2015) The Impact of Private and Shared Open Space on Liveability in Subtropical Apartment Buildings, In Wood, A. and Malott, D. (Eds.) *Global Interchanges: Resurgence of the Skyscraper City (Proceedings of the CTBUT 2015 International Conference)* 318-23.

KOSTOUROU, F., PSARRA, S. (2017) Formal Adaptability: A Discussion of Morphological Changes and Their Impact on Density in Low-rise Mass ousing, *Proceedings - 11th International Space Syntax Symposium* 73.1-73.19.

KROPF, K. (2014) Ambiguity in the Definition of Built Form, *Urban Morphology* 18(1) 41-57.

LO, A.Y. JIM, C.Y. (2010) Willingness of Residents to Pay and Motives for Conservation of Urban Green Spaces in the Compact City of Hong Kong, *Urban Forestry and Urban Greening* 9(2) 113-20.

MITTAL, G. (2014) A Short History of Housing Policies in Independent India, *Hyderabad Urban Lab*, [http://housing.hydlab.in/?p=165] Access Date (20.05.2021).

MUSA, U., ZAHARI WAN, Y.W. (2015) The Influence of Housing Components on Prices of Residential Houses: A Review of Literature, *9th Malaysian Technical Universities Conference on Engineering and Technology 2015 (MUCET 2015)* (12) 62532.

NEWMAN, O. (1976) *Design Guidelines for Creating Defensible Space*, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington (D. C.).

OECD (2014) Built-up Area and Built-up Area Change in Countries and Regions, *OECD.Stat*. [https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BUILT_UP] Access Date (01.05.2021).

PARK, Y.T., WON, Y.H., KIM, G.H. (2015) A Study on Factors Influencing Residential Satisfaction by Housing Type and Housing Tenure of Low-Income Households, *Journal of the Korean Housing Association* 26(6) 115-26.

PK DAS AND ASSOCIATES, (s. d.). [https://pkdas.com/cidco-public-housing-navi-mumbai-project-8-1-35.php] Access Date (03.02.2021).

RAJ REWAL ASSOCIATES, (s. d.). [https://rajrewal.in/housing/] Access Date (03.02.2021).

RAM, P., NEEDHAM, B. (2016) The provision of Affordable Housing in India: Are Commercial Developers Interested?, *Habitat International* 55 100-108.

RAMACHANDRA, T.V, BHARATH, H.A., GOURI, K., VINAY, S. (2017) Green Spaces in Bengaluru: Quantification through Geospatial Techniques, *Indian Forester* 143(4) 307-20.

RAMAN, S. (2010) Designing a Liveable Compact City Physical Forms of City and Social Life in Urban Neighbourhoods, *Built Environment* 36(1) 63-80.

RAPOPORT, A. (1969) *House Form and Culture*, Prentice-Hall, Inc., Foundations of Cultural Geography Series.

SARBU, I., PACURAR, C. (2015) Experimental and Numerical Research to Assess Indoor Environment Quality and Schoolwork Performance in University Classrooms, *Building and Environment* 93(P2) 141-54.

SHAYESTEH, H., STEADMAN, P. (2015) Coevolution of Urban Form and Built Form: A New Typomorphological Model for Tehran, *Environment and Planning B: Planning and Design* 42(6) 1124-47.

SOFI, M.A., DAR, A.A., BANOO, F. (2017) Impacts of Unplanned Urbanization on the Socio-Economic Conditions and Environment of Pabna Municipality, Bangladesh, *International Journal of Multidisciplinary Education and Research* 2(4) 48-50.

STEADMAN, P. (2014) Density and built form: Integrating « Spacemate » with the work of Martin and March, *Environment and Planning B: Planning and Design* 41(2) 341-58.

SUGIYAMA, S. (1986) *Architectural Planning Research on Multiple-unit Housing Space Capacity and Fundamental Space Structure in Connection with Daily Life*, Tokyo University, Japan.

TIWARI, P., SHUKLA, J. (2016) Housing Markets and Housing Policies in India Asian Development Bank Institute, *ADBI Working Paper Series Housing,* Asian Development Bank Institute, Tokyo.

TORUS, B. (2012) Charles Correa's Housing Language, *Archi-Cultural Translations through the Slik Road, 2nd International Conference* 207-212.

UDAS MANKIKAR, S. (2020) Formulating Open-Space Policies for India's Cities: The Case of Mumbai, *ORF Occasional Paper No. 241*, Observer Research Foundation, New Delhi.

VASTU SHILPA FOUNDATION (1995) Aranya Community Housing, Indore, India, . [https://www.sangath.org/home/] Access Date (30.05.2022).

WEBB JAMME, H.T., BAHL, D., BANERJEE, T. (2018) Between "Broken Windows" and the "Eyes on the Street:" Walking to School in Inner City San Diego, *Journal of Environmental Psychology* (55) 121-138.

WOOLEY, H. (2003) *Urban Open Spaces*, Taylor and Francis, London.

YANG, J., ZHANG, F., SHI, B. (2019) Analysis of Open Space Types in Urban Centers Based on Functional Features, *E3S Web of Conferences* 79 1-7.

YOSHINO, N., PAUL, S. (2019) *Land Acquisition in Asia: Towards a Sustainable Policy Framework*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.

ZHANG, X., DU, S., DU, S., LIU, B. (2020) How Do Land-use Patterns Influence Residential Environment Quality? A Multiscale Geographic Survey in Beijing, *Remote Sensing of Environment* 2491-20.

Alındı: 04.01.2022; **Son Metin:** 10.11.2022

Anahtar Sözcükler: Konut çevre kalitesi; yapılı açık alan morfolojisi; yapılı çevre; yoğunluk; konut indeksleri; konut tasarımı

KONUT KÜMELERİNİN ÇEVRESEL KALİTE DEĞERLENDİRMESİNDE AÇIK-YAPILI MEKAN MORFOLOJİSİNİN ROLÜ

İşlevi konut olan her yapılı çevre, kullanıcılarına konforlu bir konut ortamı sağlamayı amaçlar. Araştırmacılar genellikle, kat alanı katsayısı (KAKS) ve taban alanı katsayısı (TAKS) gibi fiziksel yoğunluk indekslerini kullanarak konut çevresi kalitesini (REQ) değerlendirir. Ancak, bu araçlar konut çevrelerini değerlendirmek için yeterince kapsamlı değildir. Mevcut çalışmalar, kaliteli açık alanlara sahip konut yerleşimlerinin sakinlerine nasıl fayda sağladığını açıklamaktadır. Ancak, yapılı çevre formlarının mevcut sınıflandırmaları, konut yerleşim planlarında bulunan ara açık alanları nadiren dikkate almaktadır. Bu nedenle, bu çalışma, küme konut planlarında açık-yapılı mekan morfolojisini sınıflandırmak için mekansal analize başvurmaktadır. Belirli küme konut planlarında bu tür morfolojik tiplerin karşılaştırmalı bir analizi, bunların REQ değerlendirmelerindeki rolünü anlamaya yardımcı olur. REQ değerlendirmesinde, "duvar çevre endeksi" ve "mekansal açıklık endeksi" gibi alternatif endekslerin uygulanabilirliği de bu araştırmada incelenmiştir. Analiz sonuçları, bu morfolojilerin genel REQ'yu etkilediğini göstermektedir. Çalışma aynı zamanda, farklı küme konut düzenlerini analiz etmek için alternatif endekslerin uygun olabileceğini de göstermektedir.Küme konut düzenlerinde açık-yapılı mekan morfolojilerinin bu şekilde sınıflandırılması, açık-yapılı form ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ve gelecekteki araştırma çalışmalarına yardımcı olacaktır.Ek olarak, konut yerleşimlerinin analizinde alternatif yoğunluk indekslerinin doğrulanması, bu indekslerin REQ değerlendirmeleri için uygulanmasının yaygınlaşmasına yardımcı olacaktır.

THE ROLE OF OPEN-BUILT SPACE MORPHOLOGY IN RESIDENTIAL ENVIRONMENT QUALITY ASSESSMENT OF CLUSTER HOUSING

Any residential built environment aims to provide a comfortable residential environment to its users. Researchers often assess the residential environment quality (REQ) using physical density indices such as Floor

Space Index and building ground coverage. Nevertheless, these tools are not comprehensive enough to assess residential environments. Earlier studies enunciate how optimum housing layouts with good quality open spaces benefit its residents. However, current classifications of built forms seldom acknowledge intermediate open spaces present in the housing layouts. Thus, the current study used spatial analysis to classify open-built space morphology in cluster housing layouts. A comparative analysis of such morphological types in identified cluster housing projects tries to understand their role in REQ assessments. Also, the applicability of the alternate indices viz. Wall Perimeter Index and Spatial Openness Index in REQ assessment of low-rise cluster developments are studied. The analysis shows that these morphologies affect the overall REQ. The study also indicates that alternate indices could be appropriate for analyzing different cluster housing layouts. Such a classification of open-built space morphologies in cluster housing layouts will assist in a better understanding of open-built form relationships and help future research studies. In addition, validating alternate density indices in analyzing housing layouts will help generalize the application of these indices for REQ assessments.

SAMEER GUJAR; B.Arch.
Received his B. Arch. from Sir J. J. College of Architecture, Mumbai and M. Plan. in Environmental Planning from CEPT University, Ahmedabad (2012-2014). Major research interests include comfort studies, computational design, and building information modelling. sameergujar.vnit@gmail.com

AMIT M. DESHMUKH; B.Arch., PhD.
Received his B. Arch. from MIET Gondia (Nagpur University), M. Tech. in Urban Planning from Visvesvaraya National Institute of Technology (1996 1998). Earned his PhD. degree in architecture and planning from the Visvesvaraya National Institute of Technology (2018). Major research interests include building regulation, complexity science in planning, and interior space design. amitmdeshmukh@arc.vnit.ac.in

ADITI CHIVATE; B.Arch.
Received her B. Arch. from Sir J.J. College of Architecture, Mumbai and M. Arch. in Construction Management from Rachana Sansad's Academy of Architecture, Mumbai (2012 2015). Major research interests include project management and sustainable building construction technology and materials. aditic.arch@gmail.com

METU JFA 2022/2
(39:2) *201-220*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.4

USING QUICK RESPONSE (QR) CODES AS AN INDOOR WAYFINDING TOOL: BENEFITS AND LIMITATIONS (1)

Çetin TÜNGER* and Çağrı İMAMOĞLU**

Received: 27.12.2021; **Final Text:** 05.08.2022

Keywords: quick response (QR) codes; wayfinding; maps; indoors; complex buildings

1. This research was conducted as part of a doctoral dissertation at Bilkent University by the first author under the guidance of the second author. We would like to thank the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK) for providing financial support to the first author for his Ph.D. studies. The study was approved by the Bilkent University Ethics Committee.

* *Corresponding Author;* Department of Interior Architecture and Environmental Design, Bilkent University, Ankara, TURKEY; Department of Interior Architecture, Çankaya University, Ankara, TURKEY

** Department of Interior Architecture and Environmental Design, Bilkent University, Ankara, TURKEY

INTRODUCTION

Visitors of buildings with complex layouts, such as shopping malls, campus buildings, hospitals etc., may face difficulties in understanding, and remembering their interior configurations making wayfinding problematic (Li and Klippel, 2016; O'Neill, 1992). Typical solutions to this problem involve the use of wayfinding aids such as signage (O'Neill, 1991) and You-Are-Here (YAH) maps (Chen et al., 2009; Klippel et al., 2006; Levine, 1982) or help desks to provide directions. However, advancements in technology that led to the adoption of smartphones may reduce the need for such conventional tools and offer new wayfinding solutions based on mobile and smart devices (Bauer and Ludwig, 2019; Ishikawa et al., 2008).

Today, several indoor navigation systems enable visitors to view building maps on their phones. These systems rely on different technologies, such as Wireless Fidelity (Wi-Fi), Bluetooth, or Radio Frequency Identification (RFID), which require costly devices or cabling (Ciavarella and Paternò, 2004; Montanes et al., 2013). Unlike those, quick response (QR) codes provide a fast and cost-effective way to transmit information that a QR code scanner can reveal. With the development of specific software and hardware, smartphones have enabled users to take advantage of this tagging technology (Ashford, 2010; Sinkinson and Stoeckel, 2011). Moreover, there is more access to QR codes due to the growth of smartphone adoption. Although many fields now benefit from the advantages of QR codes (e.g., banking and tourism), there have been few attempts to use QR codes in wayfinding, especially for indoors where GPS technology is limited (Zheng and Ni, 2005).In the present study, we proposed a wayfinding tool based on QR codes, by which the participants were able to display an indoor map indicating not only their location but also their direction aligned with the setting. Further, this information could be updated after each scan. Below we present a brief literature review on wayfinding and explain why such a study may be beneficial.

Wayfinding

Wayfinding is a spatial problem-solving activity that answers questions about one's location, destination, and the route that connects them (McAndrew, 1993). Responding to these questions necessitates the use of spatial cognition, which is central to the study of person-environment compatibility (Kaplan, 1983) and investigates how individuals acquire and use knowledge about their surroundings to determine where they are, how to obtain resources, and how to get to their destination (Waller and Nadel, 2013). These capabilities allow individuals to manage various levels of cognitive tasks in everyday life, such as wayfinding. To navigate through an environment, we need to acquire spatial knowledge, which is the spatial relationships of objects in an environment, as well as an understanding of how to move in that environment (Sorrentino et al., 2019). Spatial knowledge could be acquired by specific methods such as direct experience (Başkaya et al., 2004), maps (Abu-Obeid, 1998), photos (Herzog and Leverich, 2003), and videos and virtual navigation (Hunt, 1984).

In terms of spatial cognition, Siegel and White (1975) identify three types of spatial knowledge: landmark, route, and survey. Landmark knowledge refers to being able to identify distinct items without knowing the spatial relationships between them. Landmarks are points of reference external to the observer due to their visual, semantic, or structural attractiveness (Lynch, 1960). Route knowledge refers to following directions to get from one location to another without knowing our position in relation to the destination point (Rossano et al., 1999). This type of knowledge includes the location of landmarks and the routes that connect them. Survey knowledge refers to a holistic understanding of an environment's layout and the interrelationships of the spatial components available in the environment (Golledge, 1991). This type of knowledge could be obtained through maps or repeated exposure to the environment.

While perceiving an environment, people obtain, code, store, retrieve, and decode information about the relative location and attributes of the physical environment, called cognitive mapping (Tolman, 1932). Cognitive maps contain impressions about a place's structure or appearance, relative location, use, and values (Lang, 1987); they are guided by schemata (Neisser, 1977) and thus, are closely related to the individuals' experiences as well as the spatial environment (İmamoğlu, 2009). As a result, they vary from person to person and may include partial, schematized, topological, or distorted representations of the physical environment (Lang, 1987).

One's cognitive map could be improved by enhancing the legibility of the environment. Lynch (1960) defines five elements that people use to shape their cognitive maps and aid them in understanding complex environments. These are paths, edges, districts, nodes, and landmarks. Although these elements resemble the structural elements of a city, they are primarily based on the Gestalt laws of the visual organization (Lang, 1987). Because we perceive our surroundings in a similar way regardless of the type of built environment, these elements are also used to increase the legibility of buildings to aid people in wayfinding. Thereby, the structure of the built environment affects its legibility, the accuracy of the cognitive map, and thus our spatial behavior and wayfinding performance. Regarding the influence of gender, men seem to perform better in map reading (Lawton, 2010) and solving spatial problems (Chen et al., 2009; Lawton, 1994; Lawton et al., 1996), and feel less anxiety (Lawton, 1994;

Lawton and Kallai, 2002; Vieites et al., 2020) during wayfinding compared to women.

When there is insufficient environmental information or legibility, we may have difficulty acquiring spatial knowledge and wayfinding, especially indoors. Compared to the outdoors, indoor environments might have more complex layouts, zones similar to one another (McAndrew, 1993), and a narrower field of vision due to architectural elements such as walls and ceilings (Wang et al., 2019). Visitors who cannot estimate the overall configuration of settings encounter difficulties in wayfinding that may increase their stress levels and cause anxiety (Arthur and Passini, 1992; Carpman and Grant, 2002).

Environmental information is the architectural and graphic representation of information required to solve wayfinding problems (Passini et al., 1998). Therefore, navigation difficulties influenced by buildings with insufficient architectural information can be compensated to some extent by the use of signage such as graphic information aids. These tools have been developed in the form of orientation signs and directional signs (Arthur and Passini, 1992). The most widespread orientation signs are YAH maps, designed to ease one's understanding of the overall configuration of a setting by providing its simplified top view (Levine, 1982). Directional signs, on the other hand, guide people to a destination along with a designated or pre-selected route (Arthur and Passini, 1992). They are faster to process than orientation signs but require a new one at every decision point. However, to provide a better wayfinding experience, researchers and engineers have developed alternative indoor wayfinding solutions based on new technologies such as RFID (Xu et al., 2017), Wi-Fi (Han et al., 2016), Bluetooth (Ho and Chan, 2020), and computer-vision (Kunhoth et al., 2019). However, those technologies require costly electronic infrastructures (Mulloni et al., 2009). A possible solution that is inexpensive and simple to manufacture, install, and adopt (Ashford, 2010) is the use of QR codes described in detail below.

QR Codes

QR codes are a machine-readable data representation and a superior variant of barcodes (Ashford, 2010). They have the advantages of allowing data to be decoded at high speeds, being low-cost, scannable from all angles, and reusable with replaceable dynamic content (Chuang et al., 2010). If the content embedded in a QR code is a Uniform Resource Loader (URL), an internet connection via Wireless Local Area Network (WLAN) or cellular is required. Today, most smartphones can detect and decode a QR code.

In recent years, researchers have been exploring QR codes as a wayfinding tool in enclosed spaces. For example, two studies (Serra et al., 2010; Sushma and Ambareesh, 2017) employed a hybrid pedestrian navigation system for indoor environments based on the dead-reckoning system: their navigation system identifies the initial locations of the users by scanning a QR code. The users' movements are then calculated solely by the sensors embedded into their smartphones (compass and step counter). Ambareesh et al. (2017) introduced a similar approach in which QR codes identify the initial location. However, users need to update their current locations by scanning QR codes in buildings and see their positions on the auto-generated routes to their targets using a mobile application. Additionally, Torrado et al. (2016) proposed a wayfinding system called "AssisT-In" for cognitively

impaired people. Their system relies on following a trail of clues that appear after scanning QR codes. Other research examined the use of existing barcodes in the environment rather than generating new ones. In one of these studies, library visitors were able to use the barcodes on books to see their location (Pearson et al., 2017). A second study utilized barcodes on products in a grocery store to aid visually impaired people (Nicholson et al., 2009); a third study (Mulloni et al., 2009) implemented QR codes on posters and banners in a congress center. However, the literature indicates that studies employing QR codes in wayfinding benefit from location-aware technologies, which require the use of electronic infrastructure, wiring, or specific devices with sensors for the users. Because of the extra expense, the use of these technologies is restricted to certain locales and limited in scale.

The Study

In the current study, we proposed a QR code-based indoor navigation tool that does not require such tools as smartphone sensors, emitters in the environment, or the use of a particular application. Therefore, the proposed model can operate solely with the users' smartphones, which makes it low-cost and easy to install. In line with Levine's (1982) recommendations, we also generated YAH maps and embedded them into dynamic QR codes, thereby allowing access to the maps via smartphones. To examine the performance of the proposed model, we conducted a study by comparing two conditions in which the participants performed similar wayfinding tasks, in a no-QR condition (N_QRC) and a QR condition (QRC). In N_QRC, we aimed to simulate an everyday wayfinding situation where maps are situated at the entrances of buildings. In QRC, however, we offered QR codes located near the decision points to view the maps on a smartphone. After completing the tasks in the conventional and the proposed condition, the participants expressed their responses to the conditions using a questionnaire. The research questions and the hypotheses we aimed to examine were as follows:

Research Questions and Hypotheses:

1. Are there any differences between wayfinding performance, perceived ease of task, and comfort level in N_QRC and QRC?

In terms of task completion time, considering that participants would be less familiar with QRC, we did not generate specific hypotheses involving the condition. As the influence of gender – men seem to have shorter task completion times (Chen et al., 2009; Lawton, 1994; Lawton et al., 1996) and feel more comfortable during wayfinding tasks (Lawton, 1994; Lawton and Kallai, 2002; Vieites et al., 2020) compared to women – is well established in the literature, we expected equivalent results in the present study.

2. How will the proposed QR Model be evaluated in terms of its usability and willingness to use it in the future?

In view of the flexibility provided in QRC, we expected that the proposed model would be evaluated positively in terms of its usability (usefulness, ease of use, ease of learning, and satisfaction; Hypothesis 2a) and in terms of participants' willingness to use it in the future (Hypothesis 2b).

METHOD

The Setting and Participants

To attain similar layouts and signage systems in both wayfinding tasks, the study was conducted in a building at the main campus of a university. It was a large and complex multi-story building consisting of three blocks (**Figure 1**) that contained studios, classrooms, exhibition areas, and offices. The complexity of the building interiors was considered to increase the participants' cognitive load during wayfinding, which made it suitable to test the proposed model.

To avoid a learning effect, we did not use the same path in N_QRC and QRC; we chose two nonintersecting paths at different levels in the building. We determined the paths with the intention to have similar path lengths, number of turns, and level changes. The participants started from the entrance of block A to find room "C113" in path-1 and from the entrance of block B to find room "CZ23D" in path-2 (as can be seen in **Figure 1**). The study was limited to two floors.

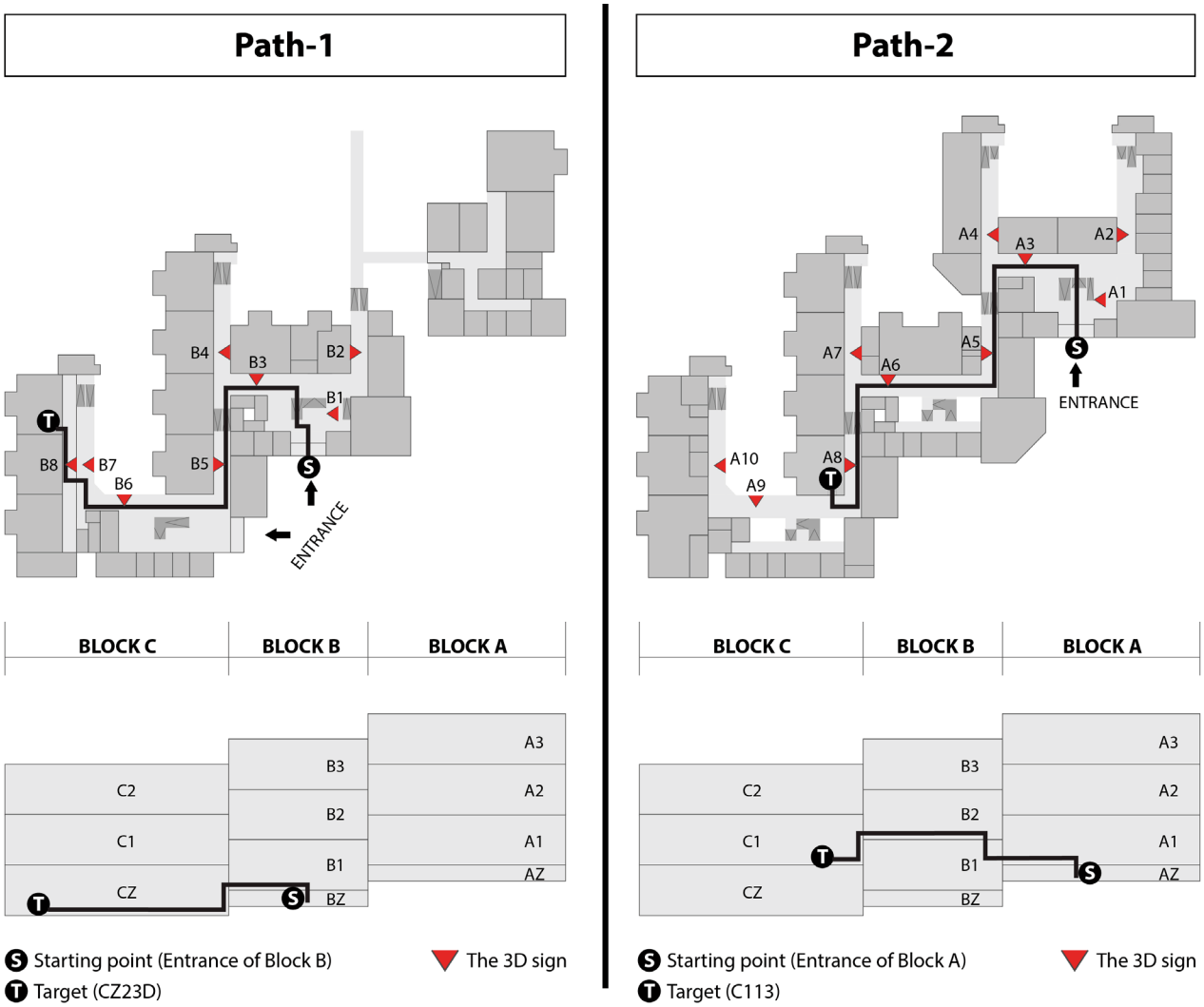

Figure 1. Path-1 and path-2 indicated on the plans and sections of the building and QR code locations shown on the plans only

Thirty-eight undergraduate students (19 women, 19 men, after two extreme outliers were dropped) with a mean age of 23 years (range: 20-28 years) agreed to participate in the study. They were selected using quota sampling from the design and architecture departments of a different university than the one in which the study took place. Thus, all participants were unfamiliar with the building, and none had a prior wayfinding experience with QR codes.

Materials

Maps

We generated two maps with identical designs for use in the two conditions (**Figure 2**, middle). The physical maps were printed on A3-size papers and were only available on the glass panes of the entrance doors. Therefore, by looking at the physical map, the participants could see the building's general layout and their location at one of the entrances of the building. The digital maps, on the other hand, were accessible after scanning a QR code in the building and indicated a YAH icon (**Figure 2**, right), which was not available in the physical maps. Considering Levine's (1982) recommendations, we designed a YAH symbol that denoted two distinct terrain features: the QR code and the viewer. The short straight line indicated the location and the orientation of the QR code within the setting. The red arrow indicated both the viewer's location within the setting and on which side of the 3D sign (left or right) the viewer was standing. In other words, while the physical maps gave no clue as to the participants' position within the setting, the digital maps indicated the location of the participants and the direction they were facing in the building. We also adopted the "align the map with the terrain" recommendation by Levine (1982). To do so, the digital maps were rotated at specific angles to make sure that while scanning the QR codes, the participants' directions (indicated by a red arrow) always showed the front/forward on the digital

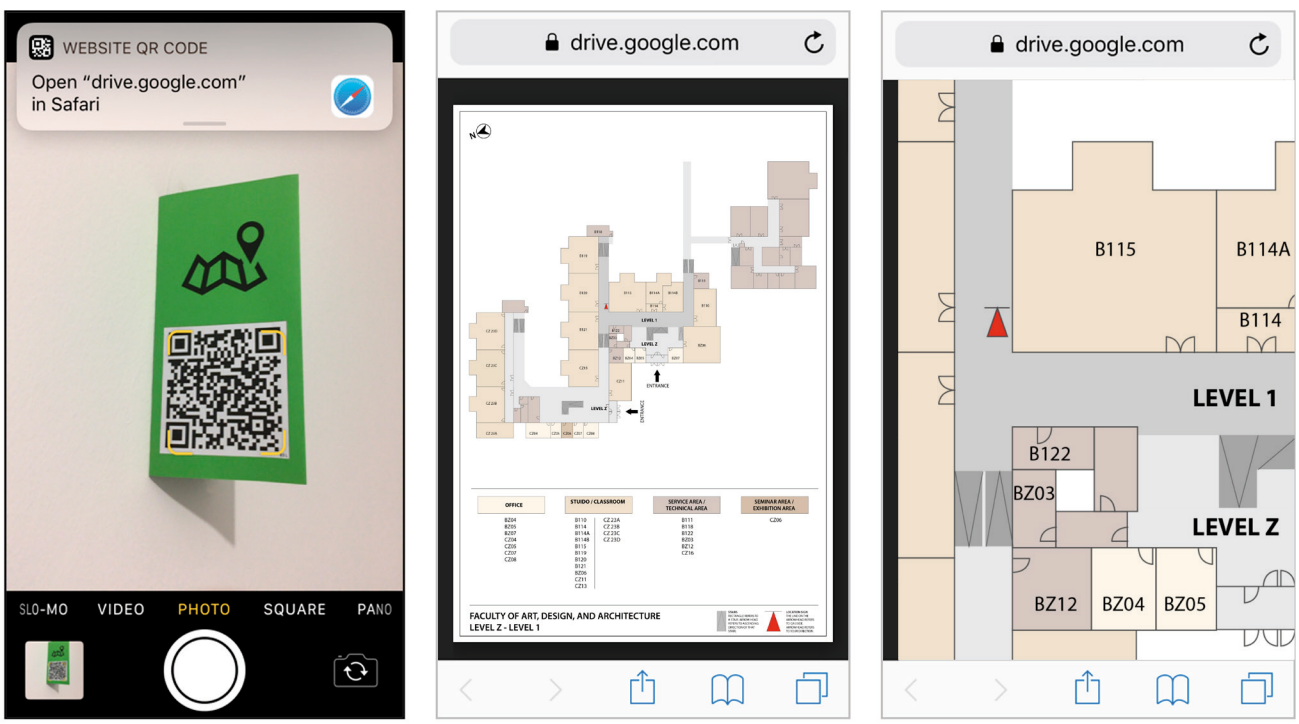

Figure 2. Screenshots of the QR code scan (left), the digital map (middle), and the zoomed digital map with YAH symbol (right)

maps. Thus, they did not need to make an effort to match the digital map with the layout of the setting.

Utilization of QR Codes in the Study

To display the digital maps in QRC, we utilized dynamic QR codes. Therefore, if there had been any changes in the layout of the map's setting or design, we had the opportunity to update the map while using the same QR code tag in the setting. Visibility was one of the main concerns in determining the location of the QR code tags on the walls. We designed a 3D sign in the form of a triangle by folding an A4-size paper with QR tags on the two sides providing angles making the codes visible from all sides (**Figure 2**, left). We used bright green for visibility and differentiation from other signage (Arthur and Passini, 1992).

Additionally, we devised an order to place the QR codes locating them at the decision points where two or more corridors intersected (Arthur and Passini, 1992), placing them near the end of corridors so that the digital maps could be viewed before arriving at decision points. Thus, a total of 18 pairs of signs were used in QR condition (20 and 16 QR codes on path-1 and path-2, respectively; **Figure 1**). As QR codes in the physical setting referred to YAH symbols on the digital map, a total of 36 digital maps were generated.

Smartphone

In the present study, we used an iPhone 6 in the study, based on its screen size and the native camera application with the QR code reading feature. The participants launched the default camera application to search for a QR code in the environment. When the smartphone recognized a QR code, a notification dropped down from the top of the screen with a preview of the link associated with the QR code (**Figure 2**, left). Tapping the notification triggered iPhone Operating System (iOS)'s native web browser (Safari) that displayed the digital maps with the YAH symbol (**Figure 2**, middle and right). Before the experiment, all the participants were trained on performing the required actions on the iPhone 6.

Procedure and Measures

Before starting the wayfinding tasks, the participants completed the Santa Barbara Sense of Direction (SBSOD) questionnaire (Hegarty et al., 2002) on a 7-point scale (1 = *strongly agree*, 7 = *strongly disagree*), which consisted of 15 items. While seven of the questions were stated positively (e.g., "I am very good at giving directions", "I am very good at reading maps"), eight of them were stated negatively (e.g., "I very easily get lost in a new city", "I have trouble understanding directions"). As a higher rating refers to a better sense of direction, the scores given to positively stated items were reversed. According to Hegarty et al. (2002), individuals with a good sense of direction are good at updating their position and orientation in an environment.

Later, we conducted a wayfinding study performed in the form of an experiment based on a 2 (gender) x 2 (condition: N_QRC, QRC) design with repeated measures on the last variable. We aimed to have an equal number of male and female participants in both conditions. In the first stage, while the participants in the first and the second group performed path-1 in N_QRC and QRC, respectively; the participants in the third and the fourth groups performed path-2 in N_QRC and QRC, respectively. In the second stage, we switched both the path and the condition for all

the participants to control for order effects. After the wayfinding tasks, a questionnaire was administered to examine the participants' perceived ease of task and comfort level in both conditions and their reactions to the proposed model.

Each participant attended the study individually after signing the consent form. Before the task, the researcher guided them to the starting point of each route outside the building according to their task type. The participants were then informed on the number of maps, their distribution in the building, and how the maps worked. Additionally, before the QRC task, the researcher instructed the participants on scanning the QR codes in the building using the provided smartphone. They were asked not talk to anyone during the experiment. The participants started to perform the tasks after they indicated that they understood the rules and how to use the QR codes.

While performing in N_QRC, the participants were allowed to use the physical maps only, located on the glass panes of the entrance doors of blocks A and B. They were allowed to go back to the building entrance if they needed to look at the physical maps while performing in N_QRC. On the other hand, in QRC, the participants did not have access to the physical maps at the entrances. Instead, they were expected to scan the QR codes within the setting at least once to access the digital maps on the smartphone. During the task, the researcher followed the participants from a distance and did not interfere unless they tried to go beyond the designated floors.

The task completion times were recorded using a timer, and there was no time limit for any of the tasks. We started measuring as they began to read the physical map on the glass pane in N_QRC and as they entered the building in QRC. We stopped measuring as they reached the target. We traced their routes on paper and marked the QR codes they used. Their travel speed (m/s) was obtained by dividing the travel distance by the time spent. We also measured the number of times the maps were accessed. If the participants went back to the building entrance to look at the physical maps in N_QRC or followed a series of actions in QRC such as opening the camera application, scanning a QR code, and waiting for the map to load, it was referred to as map access.

After completing the two tasks, we asked the participants to indicate their responses to an online questionnaire using a tablet computer. The questionnaire consisted of three sections: In the first section, the participants responded to two items for each condition to rate their perceived ease of task ("I easily found my way") and comfort levels ("I felt comfortable during wayfinding") using 7-point scales (1 = *strongly disagree*, 7 = *strongly agree*). In the second section, the participants assessed the usability of the proposed model on the USE test (Lund, 2001; 7-point scale), which consisted of 30 items divided into four categories: (a) Usefulness, which consisted of 8 items; e.g., "It is useful", "It meets my needs"; (b) Ease of Use, which consisted of 11 items; e.g., "It is easy to use", "Using it is effortless"; (c) Ease of Learning, which consisted of 4 items; e.g., "I learned to use it quickly", "I quickly became skillful with it", and (d) Satisfaction, which consisted of 7 items; e.g., "I am satisfied with it", "I feel I need to have it". Reliability tests showed that Cronbach's alpha values for each categories' items were .94, .92, .90, and .93, respectively. Finally, the third section, involving willingness to use QR codes for indoor wayfinding in the future, was included to explore the degree to which participating in the

present study motivated people to use QR codes for indoor wayfinding. Accordingly, the participants responded to one item to rate their intentions to possibly use the proposed model in the future, again on a 7-point scale: "If available, I would prefer to use QR code-based wayfinding tools inside buildings."

RESULTS

Data were analyzed using separate 2 (gender) X 2 (condition: N_QRC, QRC) analyses of variance (ANOVAs) for factorial designs with repeated measures on the last variable. Below, we present the results involving the dependent variables of sense of direction, wayfinding performance, perceived ease of the task, comfort level, usability of the proposed model, and willingness to use the proposed model in the future. In addition, QR code usage based on their locations and correlations between the variables were examined.

Sense of Direction

The participants' mean score of sense of direction was 4.3 points out of seven (SD = 0.94). The results of independent samples t-test revealed that there was a significant difference between the sense of direction scores of men (M = 4.8, SD = 0.9) and women (M = 3.8, SD = 0.6), $t(36) = 4.30$, $p < .001$.

Wayfinding Performance

According to ANOVA results involving task completion time, the condition main effect indicated that the participants completed the wayfinding tasks in N_QRC (M = 188.2, SD = 94.1) in less time compared to QRC (M = 267, SD = 125.6), $F(1, 36) = 9.58$, $p = .004$, $\eta 2 = .21$ (**Table 1**). Gender main effect showed that men (M = 200, SD = 64.6) spent less time completing the given task compared to women (M = 255.3, SD = 84), $F(1, 36) = 5.19$, $p = .03$, $\eta 2 = .13$. Follow-up Bonferroni post hoc test revealed that women spent significantly more time in QRC (M = 302.6, SD = 143.1) compared to N_QRC (M = 207.9, SD = 95), $p = .03$.

According to the ANOVA results pertaining to walking distance, the condition main effect revealed that there was no significant difference between the participants' walking distances in both conditions. The

Table 1. ANOVA results involving condition main effects and post hoc comparisons

Note. N = sample size; N_QRC = no-QR condition; QRC = QR condition; SD = standard deviation; $^{**}p < .01$; $^{*}p < .05$.

Variable	N	N_QRC Mean (SD)	QRC Mean (SD)	F statistics	Significance	Effect Size
Task completion time (in sec.)	38	188.2 (94.1)	267.0 (125.6)	F (1, 36) = 9.58	p = .004**	$\eta 2$ = .21
Men	19	168.4 (91.4)	231.5 (96.2)		p = .06	
Women	19	207.9 (95.0)	302.6 (143.2)		p = .03*	
Travel distance (in meters)	38	156.3 (78.3)	148.7 (68.8)	F (1, 36) = 0.24	p = .63	$\eta 2$ = .01
Men	19	139.8 (56.0)	138.7 (46.8)		p = .94	
Women	19	172.9 (94.2)	158.6 (80.6)		p = .62	
Walking speed (m/s)	38	0.9 (0.2)	0.6 (0.2)	F (1, 36) = 39.72	p < .001**	$\eta 2$ = .78
Men	19	0.9 (0.2)	0.6 (0.2)		p = .002**	
Women	19	0.8 (0.2)	0.6 (0.1)		p < .001**	
Number of map access	38	1.1 (0.3)	2.6 (1.3)	F (1, 36) = 38.04	p < .001**	$\eta 2$ = .51
Men	19	1.0 (0.2)	2.2 (1.3)		p = .001**	
Women	19	1.2 (0.4)	2.9 (1.2)		p < .001**	

participants' walking speed, however, indicated a significance between N_QRC (M = 0.9, SD = 0.2) and QRC (M = 0.6, SD = 0.2), $F(1, 36) = 39.72$, $p < .001$, $\eta2 = .78$. According to the follow-up Bonferroni post hoc test, the data showed that both men (N_QRC: M = 0.9, SD = 0.2; QRC: M = 0.6, SD = 0.2; $p = .002$) and women (N_QRC: M = 0.8, SD = 0.2; QRC: M = 0.6, SD = 0.1; $p < .001$) walked slower during QRC compared to N_QRC.

We also examined the time spent by the participants to access the physical maps in N_QRC and the digital maps in QRC. During the wayfinding tasks, the participants used the physical maps 1.1 times (SD = 0.3) in N_QRC and the digital maps 2.6 times (SD = 1.3) in QRC. In N_QRC, since the participants started the tasks at the entrances of the blocks, where the maps were located, the first look at the physical maps did not require an extra effort to reach the map. For this reason, in calculating the time spent to access the physical maps, we considered only the second attempt of the participants, if any. The results showed that only five participants (one man, four women) went back to the building entrance to look at the maps for a second time and spent 88 seconds on average (SD = 36.8). In QRC, the participants accessed the camera application, scanned the QR code, and waited for the map to load to achieve a digital map, all taking an average of 21 seconds (SD = 11.2). Furthermore, the participants spent 52.3 seconds (SD = 46.2) in total to reach the digital maps while performing the task in QRC.

To measure the degree to which time spent to reach the maps affected wayfinding performance, we compared the total travel time (including the time spent for accessing the maps) with the active travel time (excluding the time spent for accessing the maps) (**Table 2**). However, it should be noted that active travel time includes the time spent for examining the maps. According to ANOVA results, the time spent to access the maps affected the total travel time significantly both in N_QRC (total travel time: M = 188.2, SD = 94.1; active travel time: M = 176.6, SD = 70.6; $F(1, 36) = 4.76$, $p = .036$, $\eta2 = .12$) and QRC (total travel time: M = 267, SD = 125.6; active travel time: M = 214.8, SD = 105.7; $F(1, 36) = 51.20$, $p < .001$, $\eta2 = .59$). In QRC, accessing the map led to a significant difference between the total travel time (M = 267, SD = 125.6) and the active travel time (M = 214.8, SD = 105.7), $F(1, 36) = 51.20$, $p < .001$, $\eta2 = .59$. As we compared the active travel time of the participants in both conditions, ANOVA results revealed that there was a significant difference between N_QRC (M = 176.6, SD = 70.6) and QRC (M = 214.8, SD = 105.7), $F(1, 36) = 4.23$, $p = .047$, $\eta2 = .11$.

Perceived Ease of Task and Comfort Level

Differences did not reach significance in terms of ease of task and comfort level except for a trend suggesting participants may feel more comfortable in QRC compared to N_QRC (see **Table 3**). ANOVA results involving

Table 2. ANOVA results involving the total and active travel time

Note. N = sample size; N_QRC = no-QR condition; QRC = QR condition; SD = standard deviation; $^{**}p < .01$; $^{*}p < .05$.

Variable	N	Total Travel Time Mean (SD)	Active Travel Time Mean (SD)	F statistics	Significance	Effect Size
N_QRC	38	188.2 (94.1)	176.6 (70.6)	$F(1, 36) = 4.76$	$p = .04^{*}$	$\eta2 = .12$
Men	19	168.4 (91.4)	169.5 (69.0)		$p = .33$	
Women	19	207.9 (95.0)	192.6 (70.3)		$p = .045^{*}$	
QRC	38	267.0 (125.6)	214.8 (105.7)	$F(1, 36) = 51.20$	$p < .001^{**}$	$\eta2 = .59$
Men	19	231.5 (96.2)	191.6 (82.9)		$p < .001^{**}$	
Women	19	302.6 (143.2)	237.9 (122.3)		$p < .001^{**}$	

Variable	*N*	N_QRC Mean (*SD*)	QRC Mean (*SD*)	*F* statistics	Significance	Effect Size
Perceived ease of task	38	5.6 (1.4)	5.6 (1.6)	$F(1, 36) = 0.40$	$p = .85$	$\eta 2 = .001$
Men	19	5.8 (1.4)	6.0 (1.5)		$p = .76$	
Women	19	5.4 (1.4)	5.2 (1.6)		$p = .65$	
Comfort level	38	5.1 (1.8)	5.7 (1.5)	$F(1, 36) = 3.73$	$p = .06^{\#}$	$\eta 2 = .09$
Men	19	4.7 (1.9)	6.1 (1.2)		$p = .003^{**}$	
Women	19	5.4 (1.7)	5.3 (1.6)		$p = .84$	

Table 3. ANOVA results involving condition main effects and post hoc comparisons

Note. *N* = sample size; N_QRC = no-QR condition; QRC = QR condition; *SD* = standard deviation; N.S. = not significant; $^{**}p < .01$; $^{*}p < .05$; $^{\#}p = .06$.

the reported comfort levels of the participants showed that there was a significant interaction between gender and condition, F (1, 36) = 5.08, p = .03, $\eta 2$ = .13. Post-hoc paired comparisons revealed a significance for men, who had a higher comfort level in QRC (M = 6.1, SD = 1.2) compared to N_QRC (M = 4.7, SD = 1.9), p = .003.

Evaluations of the Proposed Model

Participants rated the USE test with a mean of 6.3 (SD = 1.2) points out of seven. In other words, our proposed model reached a usability score of 89.9%, which stands for "excellent usability" in similar tests (Bangor et al., 2009; Brooke, 1996). The proposed tool was rated positively in terms of usefulness (M = 5.9, SD = 1.4), ease of use (M = 6.3, SD = 1.2), ease of learning (M = 6.8 SD = 0.5), and satisfaction (M = 6.5, SD = 1.1). In the last section of the questionnaire, the participants rated their willingness to use QR codes for indoor wayfinding in the future with a score of 6.4 points (SD = 1.2).

Correlations

This section presents the results involving the Pearson correlation coefficients (r values) between the variables in QRC (**Table 4**). The data revealed that the participants who spent longer time tended to perceive the task easier. The ones who traveled longer distances tended to spend more time, access more maps, perceive the task easier, and feel more comfortable. As they had more attempts to access the maps, they were disposed to walk longer distances and spend more time. The participants who perceived the task easier and felt more comfortable tended to describe the proposed model as more usable. In addition, those who had a higher comfort were likely to use the model in the future. The ones who had a better sense of direction tended to spend less time, travel shorter distances, access fewer maps, and perceive the task easier.

DISCUSSION

Wayfinding Performance

The results indicated that the participants spent more time in QRC compared to N_QRC. The difference might be due to a higher number of accesses to the maps in QRC than in N_QRC, which was also supported by the positive correlations between the number of map access and time spent. In QRC, the participants performed a series of actions that required additional time to access a map, such as launching the camera application, capturing a photo of a QR code tag, and waiting for the digital map to be loaded. Therefore, as the map access in QRC increased, so did the time spent in QRC, increasing the time difference between the two conditions.

		1	2	3	4	5	6	7	8
N_QRC									
1.	Sense of direction								
2.	The time spent	–.42**							
3.	Travel distance	–.37*	.87**						
4.	Travel speed	.18	–.29	.17					
5.	Number of map access	–.27	.78**	.71**	–.14				
6.	Perceived ease of task	.45**	–.59**	–.50**	.15	–.52*			
7.	Comfort level	.17	–.25	–.21	.10	–.05	.42*		
QRC									
1.	Sense of direction								
2.	The time spent	–.36*							
3.	Travel distance	–.37*	.81**						
4.	Travel speed	.10	.48**	.05					
5.	Number of map access	–.37*	.78**	.54**	–.54**				
6.	Perceived ease of task	.42**	–.42**	–.49**	.13	–.45**			
7.	Comfort level	.28	–.18	–.36*	–.16	–.31	.66*		
8.	Usability (USE) score	.14	–.06	–.30	–.41*	–.04	.36*	.58**	
9.	Willingness for future use	.15	.11	–.10	–.36*	–.01	.15	.55**	.74**

Table 4. Correlations between the measures in N_QRC and QRC

Note. **$p < .01$; *$p < .05$.

In addition to looking at the maps immediately after map access, the participants had the flexibility to walk with, look at, zoom in/out, rotate, and pan the maps as they wanted in QRC as opposed to the N_QRC in which this was not possible. Thus, the alternative way to look at the maps in QRC might have increased the total travel time in that condition. Regarding the possible effect of gender, we found a difference between the two conditions for women only. In line with the literature (Chen et al., 2009; Lawton, 1994; Lawton et al., 1996), our results indicated that men completed both tasks in less time compared to women in both conditions. Similarly, we found male participants to have a better sense of direction compared to female participants, as expected (Chen et al., 2009; Garling et al., 1985; Lawton, 1994).

According to correlation results, travel distance was positively correlated with the number of times maps were accessed. In N_QRC, since access to the physical maps required traveling, the travel distance might have increased. However, in QRC, because the QR code tags were on each corridor, accessing the digital maps did not require extra effort.

Perceived Ease of Task and Comfort Level

No significant differences were observed in terms of perceived ease of task between the conditions. However, in both conditions, perceived ease of task was positively correlated with the sense of direction. In light of this result, we may refer that the participants with a lower sense of direction may perceive the wayfinding tasks as more difficult regardless of what the navigational aids offer.

On the other hand, a nonsignificant trend was observed for the comfort level to be higher in QRC compared to N_QRC, which may be related to the flexibility provided by the proposed model. In N_QRC, the participants initially looked at a physical map and then tried to remember the route,

destination, number of turns, or landmarks (Arthur and Passini, 1992). However, in QRC, the participants were aware that they could use more than one QR code (as needed) in the wayfinding process. In other words, updating their current location by scanning a QR code and carrying the map with them might have diminished the cognitive load associated with N_QRC.

Evaluation of the Model

The usability score was essential to understand whether the proposed model worked as intended. The responses to the USE test indicated that the proposed model was rated to be very useful. In other words, the participants' ratings confirm that the proposed model worked well and fulfilled its purpose. Correlations revealed that the participants' perceived comfort and ease of task in QRC were associated with their usability scores. Therefore, the development of these factors and their associated factors might play a key role in increasing the usefulness of the proposed model.

The results indicated that the participants had quite positive reactions to using the proposed model as an indoor wayfinding tool and that QR codes could be quickly adopted when used for a purpose that meets visitors' needs. In our study, the participants' comfort level was higher in QRC compared to N_QRC, implying that QRC was less stressful and might have met the wayfinding needs of the participants.

Strengths, Limitations, and Suggestions for Future Research

Most studies focusing on QR code-based indoor wayfinding rely on location-aware technologies requiring a high budget and effort to apply. Therefore, their use in practice is minimal. However, to increase their adoption, we proposed an indoor wayfinding tool for this study that is lightweight, depends solely on the tools we use every day and could be easily replaced with the YAH maps, which are currently one of the most commonly used wayfinding aids. Based on the comparisons of our model with the current use of YAH maps, we could state that the proposed model may reduce visitors' wayfinding stress and contribute to satisfaction with public buildings; this, in turn, may lead to repeat visitors.

One of the limitations of the present study is the uneven distribution of QR codes and YAH maps in the two conditions. To compare the QR code-based wayfinding method to what happens in everyday environments, we considered YAH maps, usually located at the entrance of buildings, as the current situation, and taking advantage of the compact size of QR codes, we placed them in each corridor. If we had placed the QR codes only at the building entrances, the conditions would have been more similar, but we opted for arguably the more realistic condition that took advantage of the technology.

Among the more particular limitations, one issue was that when a QR code was scanned, although the digital map displayed the related floor level, it provided only a partial understanding of the building's overall configuration. Future research may utilize digital maps that show all floor levels separately and highlight the specific floor level on which the QR code was scanned. This adjustment may contribute to a better understanding of the utilized maps. The other constraint could be that we conducted the experiment in a physical environment, and we did not record the behaviors of participants to be unobtrusive. For that reason, we could not analyze the time spent to look at the maps in both conditions. Another limitation of

the study is that our sample consisted of university students with an age range from 20 to 28. Younger people's involvement with technology could give them an advantage over older ones, so future studies may benefit from including more diverse age ranges. Similarly, because the participants were students from the design and architecture departments, their background involving design education may be an influence (Groat, 1982; Nasar and Purcell, 1990; Purcell et al., 1998). While navigating, people from different fields of education may employ different wayfinding strategies. Thus, future studies may consider possible differences between architects and non-architects and include participants from a variety of fields.

As we consider the constant increase in smartphone ownership and internet connection availability, the proposed model may likely be used in buildings with complex layouts, such as campus buildings, hospitals, terminals, shopping malls, as well as their parking garages. According to their preferences, institutions could easily and economically adopt QR codes for indoor wayfinding and manage the tool independently from top to bottom as they are independent of location-based hardware and software. Replacing physical maps that cover large areas with compact QR codes may contribute to the environments being perceived as more spacious and aesthetically pleasing. Also, the assurance of displaying and updating the current location within a setting might reduce visitors' stress levels and increase their satisfaction due to wayfinding. Since people would spend more time in an environment they are satisfied with, the institutions benefiting from this technology may attract more visitors/customers and increase their image and popularity.

REFERENCES

ABU-OBEID, N. (1998) Abstract and Scenographic Imagery: The effect of Environmental Form on Wayfinding, *Journal of Environmental Psychology 18*(2) 159–73.

AMBAREESH, S., TEJASHWINI, D., REDDY, S.D., SANGEETHA, S. (2017) Navigation for Indoor Location Based on QR Codes and Google Maps - A Survey, *International Journal of Innovative Research in Information Security (IJIRIS)* 4(5) 43–8.

ARTHUR, P., PASSINI, R. (1992) *Wayfinding: People, Signs, and Architecture*, McGraw-Hill, Inc, New York.

ASHFORD, R. (2010) QR Codes and Academic Libraries Reaching Mobile Users, *College & Research Libraries News* 71(10) 526-30.

BANGOR, A., KORTUM, P., MILLER, J. (2009) Determining What Individual SUS Scores Mean: Adding an Adjective Rating Scale, *J. Usability Studies* 4(3) 114-23.

BAŞKAYA, A., WILSON, C., ÖZCAN, Y.Z. (2004) Wayfinding in An Unfamiliar Environment: Different Spatial Settings of Two Polyclinics, *Environment and Behavior 36*(6) 839-67.

BAUER, C., LUDWIG, B. (2019) Schematic Maps and Indoor Wayfinding, *Proceedings of the 14th International Conference on Spatial Information Theory (COSIT '19), Regensburg, Germany*; 23:1-23:14.

BROOKE, J. (1996) SUS: A "Quick and Dirty" Usability Scale, *Usability Evaluation in Industry*, eds. P. W. Jordan, B. Thomas, B. A. Weerdmeester, I. L. McClelland, Taylor and Francis, London; 189-94.

CARPMAN, J.R., GRANT, M.A. (2002) Wayfinding: A Broad View, *Handbook of Environmental Psychology*, eds. R. B. Bechtel, A. Churchman, John Wiley & Sons, Inc, New York; 427-42.

CHEN, C.H., CHANG, W.C., CHANG, W.T. (2009) Gender Differences in Relation to Wayfinding Strategies, Navigational Support Design, and Wayfinding Task Difficulty, *Journal of Environmental Psychology* 29(2) 220-6.

CHUANG, J.C., HU, Y.C., KO, H.J. (2010) A Novel Secret Sharing Technique Using QR Code, *International Journal of Image Processing* 4(5) 468-75.

CIAVARELLA, C., PATERNÒ, F. (2004) The Design of a Handheld, Location-Aware Guide for Indoor Environments, *Personal and Ubiquitous Computing* 8(2) 82-91.

GARLING, T., BOOK, A., LINDBERG, E. (1985) Adults' Memory Representations of the Spatial Properties of Their Everyday Physical Environment, *Development of Spatial Cognition*, ed. R. Cohen, Lawrence Erlbaum, New York; 141-84.

GOLLEDGE, R.G. (1991) Cognition of Physical and Built Environments, *Environment, Cognition, and Action: An Integrated Approach*, eds. T. Gärling, G. W. Evans, Oxford University Press, New York; 35-62.

GROAT, L. (1982) Meaning in Post-Modern Architecture: An Examination Using the Multiple Sorting Task, *Journal of Environmental Psychology 2*(1) 3-22.

HAN, D., JUNG, S., LEE, S. (2016) A Sensor Fusion Method for Wi-Fi-Based Indoor Positioning, *ICT Express* 2(2) 71-4.

HEGARTY, M., RICHARDSON, A.E., MONTELLO, D.R., LOVELACE, K., SUBBIAH, I. (2002) Development of a Self-Report Measure of Environmental Spatial Ability, *Intelligence* 30(5) 425-47.

HERZOG, T.R., LEVERICH, O.L. (2003) Searching for Legibility, *Environment and Behavior*, (35) 459-77.

HO, Y.H., CHAN, H.C.B. (2020) Decentralized Adaptive Indoor Positioning Protocol Using Bluetooth Low Energy, *Computer Communications* (159) 231-44.

HUNT, M.E. (1984) Environmental Learning without Being There, *Environment and Behavior* 16(3) 307-34.

İMAMOĞLU, Ç. (2009) The Role of Schemas in Understanding Places, METU Journal of the Faculty of Architecture 26(2) 153-174.

ISHIKAWA, T., FUJIWARA, H., IMAI, O., OKABE, A. (2008) Wayfinding with a GPS-Based Mobile Navigation System: A Comparison with Maps and Direct Experience, *Journal of Environmental Psychology* 28(1) 74-82.

KAPLAN, S. (1983) A model of Person–Environment Compatibility, *Environment and Behavior* 15(3) 311-32.

KLIPPEL, A., FREKSA, C., WINTER, S. (2006) You-Are-Here Maps in Emergencies – The Danger of Getting Lost, *Journal of Spatial Science* 51(1) 117-31.

KUNHOTH, J., KARKAR, A., AL-MAADEED, S., AL-ATTIYAH, A. (2019) Comparative Analysis of Computer-Vision and BLE Technology Based Indoor Navigation Systems for People with Visual Impairments, *International Journal of Health Geographics* 18(29).

LANG, J. (1987) Cognitive Maps and Spatial Behavior, In *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design,* Van Nostrand Reinhold, New York; 135-44.

LAWTON, C.A. (1994) Gender Differences in Way-Finding Strategies: Relationship to Spatial Ability and Spatial Anxiety, *Sex Roles* (30) 765-79.

LAWTON, C.A. (2010) Gender, Spatial Abilities, and Wayfinding. *Handbook of Gender Research in Psychology, Vol 1: Gender research in general and experimental psychology,* Springer Science + Business Media, New York; 317-41.

LAWTON, C.A., CHARLESTON, S.I., ZIELES, A.S. (1996) Individual- and Gender-Related Differences in Indoor Wayfinding, *Environment and Behavior* 28(2) 204-19.

LAWTON, C.A., KALLAI, J. (2002) Gender Differences in Wayfinding Strategies and Anxiety about Wayfinding: A Cross-Cultural Comparison, *Sex Roles* 47(9-10) 389-401.

LEVINE, M. (1982) You-Are-Here Maps: Psychological Considerations, *Environment and Behavior* 14(2) 221-37.

LI, R., KLIPPEL, A. (2016) Wayfinding Behaviors in Complex Buildings: The Impact of Environmental Legibility and Familiarity, *Environment and Behavior* 48(3) 482-510.

LUND, A.M. (2001) Measuring Usability with the USE Questionnaire, *STC Usability SIG Newsletter* 8(2) 3-6.

LYNCH, K. (1960). *The Image of the City*. The MIT Press.

MCANDREW, F.T. (1993) *Environmental Psychology*, Thomson Brooks/Cole Publishing Co.

MONTANES, J.A.P., RODRIGUEZ, A.M., PRIETO, I.S. (2013) Smart Indoor Positioning/Location and Navigation: A Lightweight Approach, *International Journal of Interactive Multimedia and Artificial Intelligence* 2(2) 43–50.

MULLONI, A., WAGNER, D., BARAKONYI, I., SCHMALSTIEG, D. (2009) Indoor Positioning and Navigation with Camera Phones, *IEEE Pervasive Computing* 8(2) 22–31.

NASAR J.L., PURCELL A.T. (1990) Beauty and the Beast Extended: Knowledge Structure and Evaluation of Houses by Australian Architect and Nonarchitect Students, *Proceedings of the 11th Conference of the International Association for the People and Their Physical Environment*, eds. H. Pamir, V Imamoglu, N. Teymur, METU, Ankara, Turkey; 169-71.

NICHOLSON, J., KULYUKIN, V., COSTER, D. (2009) ShopTalk: Independent Blind Shopping through Verbal Route Directions and Barcode Scans, *The Open Rehabilitation Journal* 2(1) 11–23.

O'NEILL, M.J. (1991) Effects of Signage and Floor Plan Configuration on Wayfinding Accuracy, *Environment and Behavior* 23(5) 553-74.

O'NEILL, M.J. (1992). Effects of Familiarity and Plan Complexity on Wayfinding in Simulated Buildings, *Journal of Environmental Psychology* 12(4) 319-27.

PEARSON, J., ROBINSON, S., JONES, M. (2017) Bookmark: Appropriating Existing Infrastructure to Facilitate Scalable Indoor Navigation, *International Journal of Human Computer Studies* (103) 22-34.

PURCELL, A.T., PERON, E., SANCHEZ, C. (1998) Subcultural and Cross-Cultural Effects on the Experience of Detached Houses: An Examination of Two Models of Affective Experience of the Environment, *Environment and Behavior* 30(3) 348-377.

ROSSANO, M.J., WEST, S.O., ROBERTSON, T.J., WAYNE, M.C., CHASE, R.B. (1999) The Acquisition of Route and Survey Knowledge from Computer Models, *Journal of Environmental Psychology* 19(2) 101-15.

SERRA, A., CARBONI, D., MAROTTO, V. (2010) Indoor Pedestrian Navigation System Using a Modern Smartphone, *Proceedings of the 12th International Conference on Human Computer Interaction with Mobile Devices and Services (MobileHCI '10),* Lisbon, Portugal; 397-8.

SIEGEL, A.W., & WHITE, S.H. (1975) The Development of Spatial Representations of Large-Scale Environments, *Advances in Child Development and Behavior* (10) 9–55.

SINKINSON, C., STOECKEL, S. (2011) Tips & Trends: QR Codes, *Association of College and Research Libraries and American Library Association*.

SORRENTINO, P., LARDONE, A., PESOLI, M., LIPAROTI, M., MONTUORI, S., CURCIO, G., SORRENTINO, G., MANDOLESI, L., FOTI, F. (2019) The Development of Spatial Memory Analyzed by Means of Ecological Walking Task, *Frontiers in Psychology* (10) 728.

SUSHMA, AMBAREESH, S. (2017) Indoor Navigation Using QR Code Based on Google Maps for iOS, *Proceedings of the 6th International Conference on Communication and Signal Processing (ICCSP '17),* Melmaruvathur, Tamilnadu, India; 1700-5.

TOLMAN, E.C. (1932) *Purposive Behavior in Animals and Men*, Century/ Random House, New York.

TORRADO, J.C., MONTORO, G., GOMEZ, J. (2016) Easing the Integration: A Feasible Indoor Wayfinding System for Cognitive Impaired People, *Pervasive and Mobile Computing* (31) 137-46.

VIEITES, V., PRUDEN, S.M., REEB-SUTHERLAND, B.C. (2020) Childhood Wayfinding Experience Explains Sex and Individual Differences in Adult Wayfinding Strategy and Anxiety, *Cognitive Research: Principles and Implications* 5(1).

WALLER, D., NADEL L. (2013) *Handbook of Spatial Cognition*, American Psychological Association, Washington, DC.

WANG, C., CHEN, Y., ZHENG, S., LIAO, H. (2019) Gender and Age Differences in Using Indoor Maps for Wayfinding in Real Environments, *ISPRS International Journal of Geo-Information* 8(1), 11.

XU, H., DING, Y., LI, P., WANG, R., LI, Y. (2017) An RFID Indoor Positioning Algorithm Based on Bayesian Probability and K-Nearest Neighbor, *Sensors* 17(8), 1806.

ZHENG, P., NI, L. (2005) *Smart Phone and Next Generation Mobile Computing*, Morgan Kaufmann, San Francisco.

Alındı: 27.12.2021; **Son Metin:** 05.08.2022

Anahtar Sözcükler: Karekodlar; yön bulma; haritalar; kapalı mekanlar; karmaşık binalar.

KAREKODLARIN İÇ MEKANDA YÖN BULMA ARACI OLARAK KULLANIMI: FAYDALARI VE SINIRLAMALARI

Karekod (QR) teknolojisi, yön bulma da dahil olmak üzere hayatımızın birçok yönünde fayda sağlayabilir. Ancak, karekodlara dayalı iç mekan navigasyon araçları özel donanım ve yazılım gerektirdiğinden pratikteki uygulamaları sınırlıdır. Bu doğrultuda, bu çalışmada, iç mekan ortamları için oluşturulmuş düşük maliyetli, uyarlaması kolay ve konum algılama teknolojilerinden bağımsız karekod tabanlı bir yön bulma aracı önerilmekte ve aracın olası performansı araştırılmaktadır. Bunun için karmaşık bir üniversite kampüs binasında 38 katılımcı ile karekodlu ve karekodsuz olmak üzere iki koşulda deneysel bir yön bulma çalışması gerçekleştirdik. Katılımcıların yön bulma performansını, algılanan görev zorluğunu, rahatlık düzeylerini ölçtük ve çalışmayla ilgili değerlendirmelerini inceledik. Değişkenler arasındaki ilişkileri ve koşullar arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmak için Pearson korelasyon katsayısı testi ve tekrarlanan ANOVA ölçümü kullandık. Bulgularımız, katılımcıların karekod koşulunda yön bulma görevlerini uygulamanın olmadığı duruma göre daha düşük hızda ve daha uzun sürede tamamlamalarına rağmen değerlendirmelerinin genel olarak daha olumlu olduğunu ortaya koydu. Karekodların karmaşık binalarda yön bulma amaçlı kullanımı kullanıcı kaygısını azaltma potansiyeli ile halihazırda yaygın olarak kullanılan 'Şu an buradasınız' haritalarına kullanışlı ve düşük maliyetli bir alternatif olabilir.

USING QUICK RESPONSE (QR) CODES AS AN INDOOR WAYFINDING TOOL: BENEFITS AND LIMITATIONS (1)

Quick Response (QR) code technology can improve many aspects of our lives, including wayfinding. However, since the indoor navigation tools based on QR codes require specific hardware and software, their practical application is limited. To examine this issue, this research aimed to propose and investigate the performance of a lightweight QR code-based wayfinding tool for indoor environments that is low-cost, easy to adapt, and free of location-aware technologies. To do so, we conducted an experimental wayfinding study in a complex university campus building with 38 participants under two conditions: with and without QR codes. We measured wayfinding performance, perceived ease of task, comfort level of the participants, and collected their assessments of the study. To reveal the relationships between the variables and differences between conditions, we conducted the Pearson correlation coefficient test and repeated measure ANOVA. Our findings showed that although the participants completed the wayfinding tasks in the QR code condition at a lower speed and in a longer duration than the no-QR condition, their evaluations were generally more positive. Using QR codes inside complex buildings for indoor wayfinding may prove to be a lightweight and low-cost alternative to You-Are-Here maps, with potential to decrease user anxiety.

ÇETİN TÜNGER; BFA, MFA.
Received his BFA (2012) and MFA (2014) in Interior Architecture and Environmental Design from Bilkent University. Currently continues his Ph.D. in Interior Architecture and Environmental Design at Bilkent University. His research interests include computer-aided design, environmental psychology, and design education. cetin.tunger@bilkent.edu.tr

ÇAĞRI İMAMOĞLU; B.Arch, M.Arch, Ph.D.
Received his BFA (1992) and MFA (1995) in Architecture from Middle East Technical University. Earned his Ph.D. (2002) in Architecture from the University of Wisconsin-Milwaukee. His research interests include environmental cognition and evaluation, environments for older adults, and design education. icagri@bilkent.edu.tr

METU JFA 2022/2
(39:2) *221-228*

DOI: 10.4305/METU.JFA.2022.2.10

DUVARLARDAKİ İZLER: MÜBİN ORHON'UN RENKLERİ, PHOEBE CUMMINGS'İN BİTKİLERİ

Sevil ENGİNSOY EKİNCİ*, Sibel ACAR**

Phoebe Cummings - Mübin Orhon: Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak, 21 Nisan-11 Haziran 2022, İstanbul, Galerist / Küratör: Deniz Artun / İşbirliğiyle: Galeri Nev ve Galerist

Başlığını, kurgusunu ve yaklaşımını Virginia Woolf'un "The Mark on the Wall" ("Duvardaki İz") (2001) başlıklı kısa öyküsünden esinlenerek ürettiğimiz bu yazınsal ve görsel denemeyi, geçtiğimiz sezonun İstanbul'daki son sergilerinden biri üzerine bir eleştiri alıştırması olarak sunabiliriz (**1**). İlk olarak Woolf çiftinin evlerinde kurdukları yayınevi Hogarth Press tarafından 1917'de basılan öykü, anlatıcının, evindeki bir duvarda aniden küçük, leke gibi bir iz fark etmesiyle başlar ve bu izin ne olabileceğine dair muhtelif ihtimaller üzerinden gelişen düşüncelerinin dallanıp budaklanmasını aktarır. Biz de, bir yandan sergilenen sanat nesnelerini mekânın duvarlarında karşılaştığımız "izler" olarak yorumluyoruz, diğer yandan da bu nesnelerle/izlerle karşılaşma ânımızı, o deneyimi kaydetmeye çalışıyoruz. Anlatıcının duvardaki izi koltuğundan kalkmadan, karşısından ve sabit bir uzaklıktan gözlemlemesine karşılık biz, bu nesnelerin/izlerin etraflarında dolanıyoruz; hem çok yaklaşarak hem de uzaklaşarak bakıyoruz. Fakat tıpkı ona benzer şekilde biz de, bu süreçte o izler/nesneler hakkında düşünmeyi, hafızamızı ve hayal gücümüzü kullanmayı ve varsayımlarda bulunmayı, onlarla verili bilgiler üzerinden edilgen bir ilişki kurmaya tercih ediyoruz. Böylece izleyicilerin sanat nesneleriyle belli bir zamansallık ve mekânsallık içinde kurdukları zihinsel, duyumsal ve bedensel ilişkilerin aktarımı olarak betimleme ve çözümlemenin, kısacası izlenimin sanat kuramı tartışmalarındaki yerine tekrar dikkat çekmeyi amaçlıyoruz (**2**).

1.

> "Başımı ilk defa kaldırıp duvardaki izi gördüğümde muhtemelen bu yılın Ocak ayı ortalarıydı. Kesin bir tarih verebilmek için insanın ne gördüğünü hatırlaması gerekiyor" (Woolf, 2001, 3).

Geçtiğimiz mayıs ayının son cumartesi günü birlikte bir sergi gezdik İstanbul'da. Serginin mekânı olan galeri, on dokuzuncu yüzyıl yapı türlerinden -Walter Benjamin'in deyişiyle "minyatür bir dünya" olan (Buck-Morrs, 1991, ix)- bir pasajda yer alıyordu. Yapı, inşaatını

1. Yazımızdaki tüm fotoğraflar ve görsel tasarımlar Sibel Acar'a ait. Serginin fotoğraflarını çekmemize ve kullanmamıza cömert bir şekilde izin verdikleri için Galerist'e ve Galeri Nev'e teşekkür ederiz. Sadece **Resim 1**'de, *Grand Rue des Petits-Champs*/Meşrutiyet Caddesi'nin geç on dokuzuncu/erken yirminci yüzyılda çekilmiş, fotoğrafçısı bilinmeyen siyah-beyaz fotoğraflarının olduğu iki kartpostalı ve William Henry Bartlett'in, Julia Pardoe'nun *The Beauties of the Bosphorus* (1838) başlıklı kitabında basılmış *Petits-Champs des Morts*/Müslüman mezarlığını gösteren bir gravürünü kullandık. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'ne bu kartpostalları, Edhem Eldem Koleksiyonu/SALT Araştırma'ya da bu gravürü kullanmamıza izin verdikleri için teşekkür ederiz.

2. Bu konuda referans verebileceğimiz pek çok kaynak arasında özellikle şu makaleyi anmak isteriz: SONTAG, S. (2001) Against Interpretation, *Against Interpretation and Other Essays*, Picador, New York; 3-14.

* Dr., Mimar, Mimarlık Tarihçisi

** TOBB ETÜ, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Ankara, TURKEY

yapan ve satın alan ilk sahiplerinin soyadlarıyla, Pinto-Fresko Pasajı ya da sadece Fresko Pasajı olarak biliniyordu. Fakat bir de Fransızca ismi vardı: *Passage Petits-Champs* ya da kısaltılmamış haliyle *Passage Petits-Champs des Morts*. Bu uzun hâliyle yapının ismi, bölgenin on dokuzuncu yüzyılda geçirdiği dönüşümle yavaş yavaş kaybolana kadar Kasımpaşa'ya doğru inen Müslüman mezarlığına atıfta bulunuyordu. İçindeki kahve-gazino-tiyatro yapılarıyla birlikte Tepebaşı bahçesi de bu dönüşüm süresince gelişmiş, yaklaşık bir yüzyıl sonra yerini, bakıp bakıp söyleyecek söz bulamadığımız bir otoparka bırakmıştı. Muhtemelen on dokuzuncu yüzyılın sonlarında inşa edilmiş pasaja girmeden önce, döneminin stilistik bir çeşitlemesi olan taş cephesini incelemeye koyulduk. İsmi kesin olarak bilinmeyen mimarının klasik mimari elemanlarını eklektik bir yaratıcılıkla nasıl kullandığına baktık bir süre. Dört katlı bir yapıyken sonra bir kat, daha da sonra bir teras katı eklendiğini tahmin ettik. Ve heyecanla birbirimize giriş katı ve birinci kat arasını cephe boyunca kaplayan iskelenin arkasında gizlenmiş yazıyı gösterdik: *Passage Petit-Champs*. Bölgenin geçmişi binanın ismiyle birlikte taşa işlenmişti (**3**).

Ağır demir-cam kapıyı içeriye doğru iterek açtık, cam çatıyla kaplanmış avlu-pasaja adımımızı attık ve İstanbul'daki başka on dokuzuncu yüzyıl yapılarından aşina olduğumuz yarı aydınlıkla ve serinlikle sarmalandık. Önceleri giriş katında dükkânların, üst katlarında da apartman dairelerinin olduğu pasaj bugün, galeri ve teras dışında, girişte sağdaki mekânlar da dahil olmak üzere, bir mimarlık şirketinin kullanımındaydı (**4**). Girişte soldaki barın yerinde bir zamanlar bir "Kahvehane-Birahane" olduğuna ise, yine binanın dış cephesine sinen bir iz, yine o iskelenin arkasında kalan yüksek vitrin pencerelerinin taş alınlığına boyayla yazıldığından solmuş, kısmen silinmiş Rumca "ΚΑΦΕΝΕΙΟΝ ΖΥΘΟΠΩΛΕΙΟΝ" ibaresi tanıklık ediyordu (**5**).

Grand Rue des Petits-Champs yani Meşrutiyet Caddesi'nden girişin karşısındaki, pasajı diğer yönden, Deva Geçidi yoluyla İstiklal Caddesine bağlayan girişe üç kademeli yirmi iki basamakla çıkılıyordu. Fakat hem bu bağlantıyı neredeyse tümüyle kapatan Deva Çıkmazı'ndaki bir güvenlik kulübesi hem de yapının kontrollü girilebilen bir özel mülkiyet olması nedeniyle artık pasaj olarak işlemiyordu.

Bu hâlâ etkileyici ama gözden düşmüş gibi duran merdivenleri sağda arkamızda bırakıp sola döndük; giriş kontrolünün yapıldığı ve üst katlara çıkışı sağlayan ara mekâna girdik. Hemen sağdaki dönen merdivenle bir kat tırmandık **(Resim 1)**.

2.

> "Belli bir ışıkta o iz, duvarda bir çıkıntı yapıyormuş gibi görünüyor. […] Emin değilim ama sanki hafifçe gölgesi vuruyor, yani parmağımı duvarın o kısmında gezdirsem, belli bir noktada, sanki küçük bir tümülüse tırmanacak ve inecek, pürüzsüz bir tümülüse" (Woolf, 2001, 7).

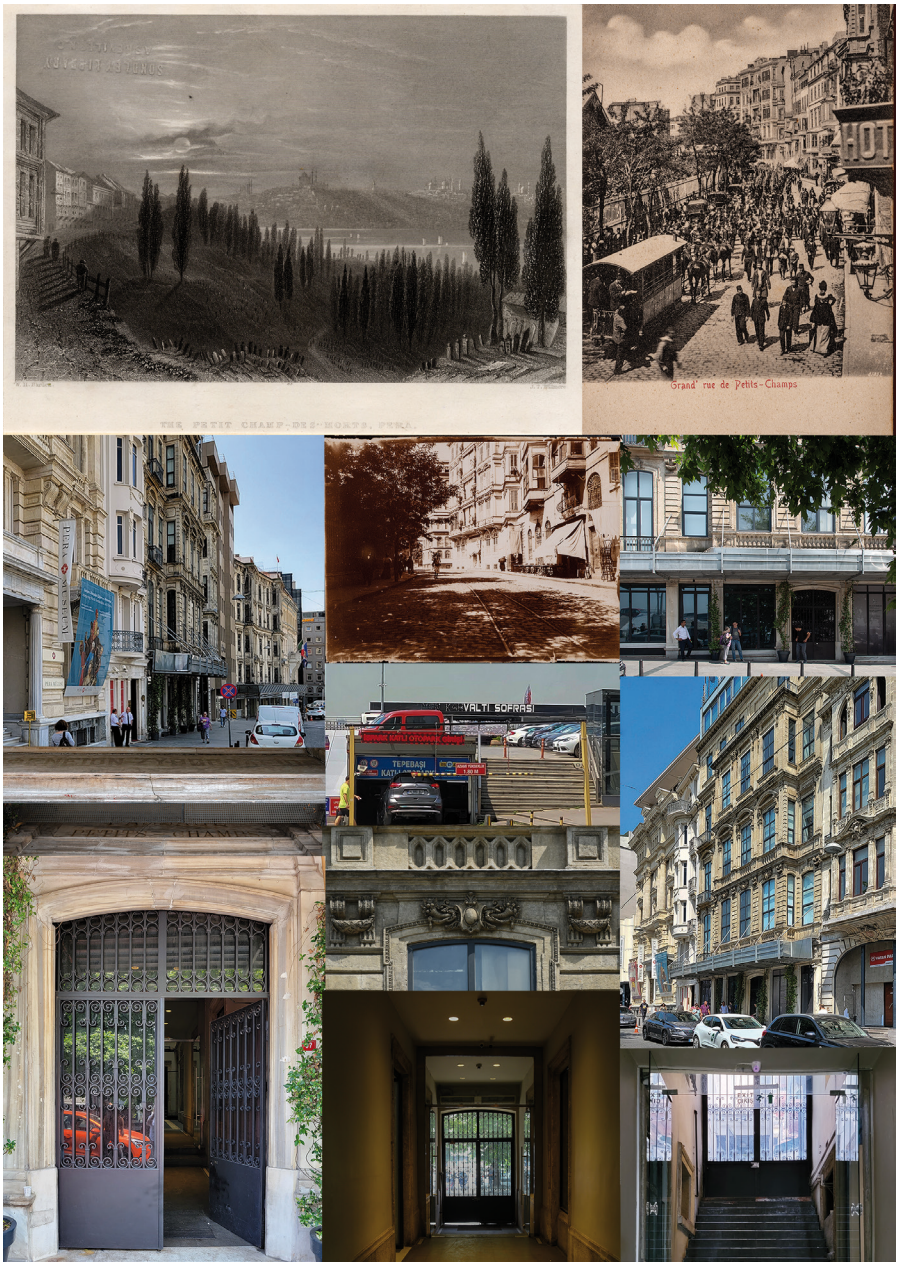
Galerideydik. Hâliyle yüksek tavanlıydı. Sergileme amacıyla da kullanılan girişini ve bir koridoru geçtikten sonra kendimizi duvarlarıyla hemen gözümüze çarpan bir odada bulduk. Tam karşımızdaki duvar, griye çalan beyaz renkli kalın birer stor perdeyle örtülmüş bir pencerenin, bir de balkon kapısının aralarında ve yanlarında uzanıyordu. Hemen sağımızdaki ise, ona değmeyen, sergileme için kullanılan açık gri renkli bir panelin arkasından az biraz, fakat asıl üstte, tavanla birleştiği yerde ve panelin iki yanında kendini belli ediyordu. Ortasından diğer odaya geçişin ikiye böldüğü soldaki duvar ise tüm çıplaklığıyla oradaydı.

Üçü de yıpranmış duvarlardı. Yapının ve bir sanat galerisine dönüşen apartman dairesinin katmanlaşmış izleriyle doluydular. Bir aşamada geçirdikleri onarımla belli ki özgün *trompe l'oeil* bordür süslemelerinin olduğu katmanın olabildiğince görünmesi amaçlanmıştı. Bu katmana dair en iyi fikri veren soldaki duvardı ve muhtemelen ona ulaşana kadar diğer katmanlar teker teker soyulmuş, ulaşıldığı hâliyle de bırakılmıştı. Diğer iki duvara ise süsleme katmanını ancak yer yer ortaya çıkaracak kadar bir müdahale yapılmıştı. Kısmen üstündeki boya ve sıva tabakalarının, kısmen de altındaki sıva ve taş-tuğla yüzeylerin arasından kendini gösteriyordu bu katman.

3. Bölgenin ve yapının tarihi için bkz. DUHANİ, S. N. (1982) *Eski İnsanlar, Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul; FARAJOVA, T., KILIÇ, M. S. K. (2021) *İstanbul Apartmanları: Hikayeleri ve Anıları ile Beyoğlu*, Ofset Yapımevi, İstanbul; FREELY, B., FREELY, J. (2014) *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, çev. Y. Türedi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; GÜLERSOY, Ç. (1993) *Tepebaşı: Bir Meydan Savaşı*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul. Burada, 21 Mart-21 Eylül 2019 tarihleri arasında İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde düzenlenmiş, küratörlüğünü Dilara Tekin Gezginti ve Eda Özgener'in yaptığı "Aralıktan Bakmak: Meşrutiyet Caddesi'nden Bir Kesit" sergisini de not etmeliyiz.

4. Pasaj şu anda Tabanlıoğlu Mimarlık'a ait. Şirketin binaya 2000'ler başlarken taşındığını Sena Altundağ'dan öğrendik, kendisine teşekkür ederiz.

5. Bu ibareyi bizim için çözen ve okuyan Melike Sümertaş'a teşekkür ederiz. Ayrıca bkz. Güleryüz, 1993,108.

Resim 1. Meşrutiyet Caddesi (*Grand Rue des Petits-Champs*) ve Pinto-Fresko Pasajı (*Passage Petits-Champs*), İstanbul. Fotoğraflar ve görsel tasarım: Sibel Acar. Caddenin geç on dokuzuncu/erken yirminci yüzyılda çekilmiş, fotoğrafçısı bilinmeyen iki siyah-beyaz fotoğrafı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kartpostal Koleksiyonu'na aittir. William Henry Bartlett'in, Julia Pardoe'nun *The Beauties of the Bosphorus* (1838) başlıklı kitabında basılmış gravür ise Edhem Eldem Koleksiyonu/SALT Araştırma'da erişimdedir.

Acaba bir tür arkeolojik kazı ve koruma gibi bakabilir miydik bu onarımlara?

Bir oda daha bu iki duvara benzeyen duvarlarla çevrilmişti. Üçü panellerle kısmen kapatılmıştı. Diğeri ise, yine griye çalan beyaz renkli kalın stor perdelerle örtülü iki pencereyi mekânın içine doğru girintiler yaparak çerçeveliyordu ve çıplaktı.

Aşınmış, hırpalanmış, kazınmış, soyulmuş, solmuş, onarılmış tüm bu duvarlarda gördüğümüz, dokunduğumuz ve neredeyse kokusuyla, tadıyla hissettiğimiz şey çok etkileyici bir dokuydu. Çiziklerle, deliklerle, çatlaklarla, yarıklarla, sis lekeleriyle, yamalarla, kat kat sıvayla, boyayla kaplıydı. Pütürlü, iri gözenekliydi. Grinin çeşitli tonlarının, açık pembenin, açık sarının, açık turuncunun, açık mavinin, açık yeşilin, açık kahverenginin, bejin ve beyazın birbirine karıştığı tabakalarının arasına çiviler, ahşap dolgular, demirden profiller, hatta kâğıt parçaları çakılmış, sıkıştırılmıştı.

Yaşlıydı. Canlıydı bu doku. Türünün çok az rastlanır bir örneğiydi.

Bu galeride sergilenen bir sanat nesnesi onunla ortak yaşamaya hazırlıklı olmalıydı **(Resim 2)**.

3.

> "Sessizce, sakince ve ferah ferah düşünmek istiyorum, hiç bölünmeden […] bir şeyden başka bir şeye kaymak, akmak […]. Derinlere, daha derinlere dalmak istiyorum, yüzeyden uzağa […]" (Woolf 2001, 5).

Şimdi duvarlardaki resimlere bakıyorduk.

Yirmi iki taneydiler.

Yağlı boya da sulu boya da değildiler, guaş olabilirler miydi acaba? Emin değildik. Bazılarında, en üst katmanda bariz bir şekilde görülen o parlak madde neydi peki, simli boya demek doğru bir ifade miydi? Çerçeveleri metalimsi, keskin hatlı, sade ve şıktı. Çoğunun koyuca gri, azının pembeye çalan açık gri ve birinin de siyah renkli geniş denilebilecek paspartusu vardı. Biri ise çerçevesiz ve paspartusuzdu.

Hiçbiri büyük boy resim olarak adlandırılamazdı. Çoğu tahminimizce yirmi küsura otuz küsur santimetre boyutlarındaydı. İkisi biraz daha büyüktü. Sadece üçü dikey pozisyondaydı.

Sekiz tanesi tek tek yerleştirilmişti. Aralarından biri, üzerindeki Fransızca parça parça bir takım matbu yazıdan anlayabildiğimiz kadarıyla, Ekonomi ve Maliye Bakanlığı'nın bir konu hakkında 1971 yılında hazırladığı, 1972 yılında Paris'te basılmış bir raporun kesilmiş kapağı olduğunu tahmin ettiğimiz, siyah boya lekeleriyle beneklenmiş ve dört köşesinden duvara raptiyelenmiş kalınca bir sarı kâğıda tutturulmuştu. Biri bir duvara sadece üst kenarı değecek şekilde yatay bir sergileme elemanı üzerine konmuş, biri de iki duvarın birleştiği bir köşede ve yukarıda diyebileceğimiz bir yüksekliğe asılmıştı. Diğerleri de yan yana ya da alt alta gruplar halinde duvarlara dağılmıştı. İki tane ikili, bir tane üçlü, bir tane de yedili grup vardı.

Her birinin yeri özeldi.

Önce karşılarında durduk, sonra yaklaştık, iyice yaklaştık ve tekrar uzaklaştık.

Tümü figüratif ve perspektife dayalı illüzyonist resim sanatı geleneğinin dışında ve hatta karşısında, sadece renkle, yüzeyle, kendi maddesellikleriyle ilgiliydi.

Canlı ve koyu kırmızı, bordo, pembe, eflâtun, mor, canlı ve koyu yeşil, açık mavi, koyu sarı, açık kahverengi, koyu gri, siyah birbiriyle karşılaşıyor, çakışıyor, çarpışıyordu. Örtüştüklerinde farklı renk öbekleri ortaya çıkıyordu. Örtüşmediklerinde ise kenarlardan, köşelerden her birini katmanlar hâlinde fark edebiliyorduk. Çoğunda fırçanın sağa sola, aşağıya yukarıya hareketlerini izleyebiliyorduk. Bazılarının en üstteki renk katmanında çizikler ya da çizgi şeklinde kazıntılar vardı. Bazılarında ise akan boyanın çizgisini, damlalaşmasını ve bu akışın oluşturduğu katmanı görüyorduk.

Resim 2. Duvarlar, Galerist, İstanbul. Fotoğraflar ve görsel tasarım: Sibel Acar.

Duvarların katmanlarına eklenmiş yeni katmanlardı bu resimler.

Onarım sırasında ulaşılamamış duvar yüzeylerine sanki bu resimler ulaşmış, onları kendilerine katmışlardı.

Ya da acaba çerçeveleri olmasa duvarların yüzeylerine doğru akarlar mıydı? O dokunun içine nüfuz edip yayılırlar mıydı?

Birden aklımıza bir karşılaştırma yapmak geldi. Bu resimlerin bembeyaz duvarlı, geniş, tek bir mekânda sergilendiklerini hayal ettik ve böyle bir karşılaştırmayla iyice emin olduk. Burada onların tek tek ve topluca resim olma hâlleriyle karşılaşmıyorduk sadece; mekânla birlikte dönüşmelerini de keşfediyorduk. Böylece bir süre sonra onları o duvarlara asılmış gibi değil, çakılmış ya da gömülmüş, sökülmeleri mümkün değilmiş gibi algılamaya başlamıştık.

Çok farklı bir deneyimdi bu ve böyle bir deneyimi temsil edebilecek bir sergi yazısının deneylere, denemelere ihtiyacı vardı **(Resim 3)**.

Resim 3. Mübin Orhon, "Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak," Galerist, İstanbul, 21.04-11.06.2022. Fotoğraflar ve görsel tasarım: Sibel Acar.

4.

> "Bununla beraber, duvardaki o iz kesinlikle bir delik değil. Siyah yuvarlak bir şey bile neden olmuş olabilir, küçük bir gül yaprağı gibi, geçen yazdan kalmış [...]" (Woolf, 2001, 5).

Galeriye girer girmez bir bitki karşılamıştı bizi. Karşımızdaki duvarın sol köşesinin yakınında duran, kökleri ahşap zemin üzerinde kıvrım kıvrım kıvrılmış, upuzun, incecik, hafifçe yere, bize doğru bükülmüş sapının ucunda kocaman bir çiçeğin açtığı bir bitki.

Girişten sonra ilerlediğimiz koridorun sonunda solda, yan yana asılmış iki resimden sağdakinin sağ üst köşesine yakın bir yerde, üç yapraklı dalıyla küçücük yabanî bir meyve, açık gri renkli duvardan çıkıp resme doğru dönmüştü.

Koridordan geçtiğimiz ilk odada, birkaç ince yapraklı iki ince uzun dalıyla ve birinin ucundan sarkan iki tane küre şeklinde yemişiyle başka bir bitki, sağdaki duvarın önündeki açık gri renkli panelden ileriye, bize doğru uzanıyordu.

Karanlık ikinci odada ise irili ufaklı pek çok farklı türlerdeki bitki, bir araya gelip yerde duran, mumları yanan bir şamdan-avizeye, bir üst-orta sınıf gündelik hayat nesnesine dönüşmüş hâliyle mekânın geçmişindeki bir apartman dairesinin bir odasını çağrıştırıyordu.

Üçüncü odaya geçerken yine irili ufaklı farklı farklı bitkiden oluşan başka bir grup, tam karşımızdaki duvarın önünü kaplayan açık gri renkli panelin üzerinde yetişmiş gibi, genişçe bir yüzey parçasını dikdörtgen bir çerçeve olup sarmalamıştı.

Top gibi küçük bir bukete benzeyen bir türü de bu odayla önceki karanlık oda arasındaki kapı doğramasının sağ üst köşesinde büyümüştü sanki.

Dördüncü ve sonuncu odaya girip de başımızı sola çevirdiğimizde gördüğümüz kocaman kıvrık yapraklı başka bir tanesi de ortasında küçük oval bir aynayla duvarın orta yerinde açmış gibiydi.

Bu son odayla bir öncekinde, yerde ya da duvara iliştirilmiş yatay bir sergi elemanının üzerinde duran açık gri renkli ipekli kumaştan küçük yastıklara iri çiçek yaprakları yerleşmişti.

Gözümüzü alamadığımız detaylarla doluydu tümü.

Ve onlara baktıkça galeri mekânının geçmişini hissediyorduk.

Apartman dairesinin, pasajın ve yakın çevresinin belleğini taşıyorlardı sanki.

Resim 4. Phoebe Cummings, "Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak," Galerist, İstanbul, 21.04-11.06.2022. Fotoğraflar ve görsel tasarım: Sibel Acar.

Bazıları bir zamanlar orada var olan Tepebaşı mezarlığını ve bahçesini kaplayan zengin bitki örtüsünün galeri duvarlarında yürüyen, o katmanlaşmış dokuda boy veren hâlleriydi. Belki de bu duvarları kaplayacaklardı yavaş yavaş. Tıpkı terk edilmiş yapıları, yıkıntıları zaman içinde yutan bitkiler, çok ağır tahrip edildiği yerlerde bile gözle görülen, görülemeyen sayısız canlı türüyle geri dönen doğa gibi.

Bazıları da bir üst-orta sınıf apartman dairesinin bol ışık alan pencerelerinin önündeki desenli porselen saksılarda yetişmiş, dantel örtülü masaların, aynalı büfelerin üzerindeki renkli kristal vazolara özenle yerleştirilmiş çiçeklerden, onların hatırladıklarından, hatırlattıklarından kalanlardı.

Tümü çok narin, kırılgandı.

Ham kilden üretildiklerini anlamıştık.

Çok geçmeden toza dönüşeceklerdi. Girişteki inin kökleri uçlarından parça parça kırılmıştı bile. Şamdan-avizeyi yapanlar mumlarla birlikte eriyip ufalanıyordu. Duvarda bir çerçeve kuranlar yavaş yavaş yere dökülüp dağılıyordu.

Kuruyan bitkiler gibiydiler.

Fakat kurumaları belki yenilerine yer açmak içindi.

Son odaya geçişin hemen solundaki duvar ise, tüm bu bitkilerin ve belki başkalarının da kalınca beyaz kâğıtlar üzerine suluboyaya benzeyen uçuk kahverengi bir boyayla yapılmış çizimleriyle, ince ince katlanmış ya da kesilmiş, yüzeylerinde üretildikleri bitkilerin parçacıkları sezilebilen irili ufaklı kâğıtlara tutturulmuş kurumuş bitkilerle ve muhtemelen kurşun kalemle, çok hafif bir el yazısıyla yazılmış şiirlerle kaplıydı.

Botanik tarihine ait kitapların sayfalarını hatırlatıyorlardı.

Böyle bir kitaptı sanki bu duvar ve tıpkı o kitaplar gibi gerçek ve hayalî olanın arasında bir yerde tek tek kayıtlarını tutuyordu tüm bu bitkilerin **(Resim 4)**.

5.

"Ama yaşamın ardından. İnsanı mor ve kırmızı ışığa boğarak yavaşça aşağıya bükülen kalın yeşil saplar ve öylece kıvrılan çanak yapraklar. […] gül şeklinde, belli belirsiz renklerde -sönük pembeler ve maviler- lekeler,

zaman geçtikçe daha belirginleşecek, daha -bilmiyorum, nasıl olacak" (Woolf, 2001, 4).

Geçici bir sergideki tüm bu resimlerin ve bitki-heykellerin varlıkları geçiciydi.

Sergi bittikten sonra resimler herhangi bir zarar görmelerini önleyecek bir şekilde ait oldukları koleksiyon(lar)a geri dönecekti.

Bitki-heykeller ise daha sergi bitmeden çözülmeye başlamıştı. Ait oldukları başka yer yok gibiydi. Belli ki, burası için üretilmişlerdi ve burada yok olacaklardı.

Ve tüm bu duvarları, resimleri ve bitki-heykelleri bir arada tutan, böyle bir geçiciliğin geçip giderken bıraktığı izlerdi.

Resimlerin o duvarlardan indirildikten sonra da orada, o yüzeylerin derinliklerine sızmış, sinmiş bir şekilde kalacaklarına neredeyse emindik.

Bitki-heykellerin oradaki var oluşları ise, sanat eseri olarak tanımlanan bir nesnenin kalıcı olması gerektiğine dair beklentiyi tümüyle reddederek yok oluşlarını da kapsayan bir sürece karşılık geliyordu. Onları duvarların, mekânın, pasajın ve bölgenin geçmişlerine yani sonraki yaşamlarına bağlayan şeyin de doğanın döngüsünü hatırlatan bu süreç olduğuna inanmıştık.

Tüm renkleriyle o resimler ve tüm kırılganlıklarıyla o bitki-heykeller, duvarların dokusundaki tüm o izlerin yanında, üzerinde, önünde sergilenmişti ve yeni izler olarak onlara katılacak, karışacaktı **(Resim 5)**.

6.

"Ah! Duvardaki iz! Bir salyangozmuş" (Woolf, 2001, 10).

Galerist isimli galeriden çıkmaya hazırlanırken girişinde, bir duvarın önünde durduk ve okuduk.

Sergiye "Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak" adı verilmişti.

Resimler Mübin Orhon'a, bitki-heykeller Phoebe Cummings'e aitti.

Bu sanatçıların işleriyle daha önce nerelerde karşılaştığımızı, ne zamandan beri tanışık olduğumuzu konuştuk. Resimlerin köşelerinde belli belirsiz bir şekilde "Mübin" yazıyordu, onu da hatırlattık birbirimize.

Merdivenlerden inmeden serginin birer broşürünü alıp hemen göz gezdirmeye başladık (**6**) **(Resim 6)**.

Ve pasajdan dışarıya, Meşrutiyet Caddesi'ne adımımızı atarken John Berger'i andık:

"İzlenim az ya da çok geçicidir; arkada bırakılandır. […] O anda ne kadar yoğun ve deneysel bir gözleme dayanırsa dayansın, bir izlenimi, tıpkı bir anı gibi, daha sonra kanıtlamak imkânsızdır" (2020, 57).

6. Galerist ve Galeri Nev tarafından 21.04-11.06 2022 tarihleri arasında düzenlenen serginin başlığı, küratörü Deniz Artun'un broşürde açıkladığı gibi, Sylvia Plath'ın bir şiirinden alınmıştı ("Mirror I am: Silver and Exact"). Artun'a göre, Phoebe Cummings'in Barok estetik taşıyan kilden heykelsi işleriyle, Mübin Orhon'un 1971-1975 yılları arasında, kâğıt üzerine guaş ve sim kullanarak yaptığı modernist resimlerini bir araya getiren "tüm anlamlarıyla imha" idi. Bu durum Cummings'de, zamanla yok olan işlerinin yenileri için malzemeye dönüşmesiydi. Orhon'da ise, resimlerinde kullandığı renklerin zamanla kopkoyu tonlara çevrilmesiyle sanatçının kendisine karşılık geliyordu. Broşürde, Cummings'in Orhon hakkında düşündüklerini de okuyorduk: "[…] her biri şeffaf gümüş bir örtünün ardına saklanmış eserler asla hareketsiz değildi. Kıpırdadıkça, onlar hakkındaki izleniminiz de değişiyordu." Ayrıca broşürden Orhon'un resimlerinin tümünün, tahmin ettiğimiz gibi, "isimsiz" olduklarını öğreniyorduk. Cummings ise, yine tahmin ettiğimiz gibi, işlerini isimlendirmişti. Sergi hakkında ayrıca bkz. AKAR AKGÜN, M. (haz.) (2022) Tümsek Ayna, *Art Unlimited* (69) 62-71.

KAYNAKLAR

AKAR AKGÜN, M. (haz.) (2022) Tümsek Ayna, *Art Unlimited* (69) 62-71.

BERGER, J. (2020) The Eyes of Claude Monet, *Steps Towards a Small Theory of the Visible*, Penguin, Londra; 53-65.

BUCK-MORSS, S. (1991) *Walter Benjamin and the Arcades Project*, MIT Press, Cambridge, MA, Londra.

DUHANİ, S. N. (1982) *Eski İnsanlar, Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.

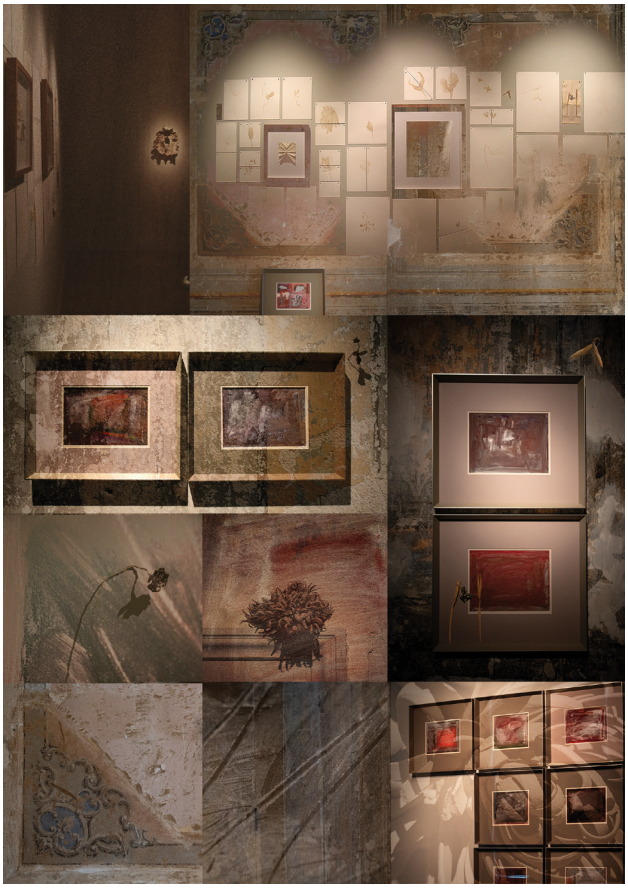
FARAJOVA, T., KILIÇ, M. S. K. (2021) *İstanbul Apartmanları: Hikayeleri ve Anıları ile Beyoğlu*, Ofset Yapımevi, İstanbul.

FREELY, B., FREELY, J. (2014) *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, çev. Y. Türedi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GÜLERSOY, Ç. (1993) *Tepebaşı: Bir Meydan Savaşı*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul.

SONTAG, S. (2001) Against Interpretation, *Against Interpretation and Other Essays*, Picador, New York; 3-14.

WOOLF, V. (2002) The Mark on the Wall, *The Mark on the Wall and Other Short Fiction*, ed. D. Bradshaw, Oxford University Press, Oxford; 3-10.

Resim 5. Mübin Orhon ve Phoebe Cummings, "Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak," Galerist, İstanbul, 21.04-11.06.2022. Fotoğraflar ve görsel tasarım: Sibel Acar.

Resim 6. Mübin Orhon ve Phoebe Cummings, "Ben Aynayım: Gümüş ve Berrak," Galerist, İstanbul, 21.04-11.06.2022. Fotoğraflar ve görsel tasarım: Sibel Acar.

SEVİL ENGİNSOY EKİNCİ, B.Arch, M.A., PhD
Received her bachelor's and master's degrees from Middle East Technical University in 1987 and 1990 respectively. Earned her PhD in history of architecture and urbanism from Cornell University in 2002. Major research interests include early modern architectural books, architectural encounters across geographies in the 15th, 16th and 19th centuries, architectural historiography and intersections between architecture, art and literature. enginsoy@metu.edu.tr

SİBEL ACAR, B. Sc., M.A., PhD
She holds a bachelor's degree (1995) in civil engineering, M.A. (2009), and PhD (2015) in architectural history from Middle East Technical University (METU). The main research interests include intertwined histories of architecture and photography and use of photography in the representation, construction, and dissemination of architectural knowledge. s.acar@etu.edu.tr

ISSN 0258531-6